

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
GƏNCƏ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

**E L M İ
X Ə B Ə R L Ə R
J U R N A L I**

**FUNDAMENTAL,
HUMANİTAR VƏ TƏBİƏT
ELMLƏRİ SERİYASI**

№ 2

Baş redaktor: professor Yusif Yusibov

Redaksiya heyəti:

dos. Pərvin Kərimzadə (baş redaktorun müavini)
dos. Şahin Xurşudov, dos. Asif Cavadov
prof. Həsənbala Sadıqov, prof.
prof. Şahin Tağıyev, prof. Vaqif Novruzov,
prof. Mübariz Yusifov, prof. Sevda Qurbanəliyeva
prof. Telman Quliyev, prof. Muğan Quliyev,
dos. Oruc Hüseynov, k.e.d.İspəndiyar Alverdiyev,
dos. Əjdər Əsgərov, dos. Aynur Məmmədova

Elmi Xəbərlər jurnalı. GDU nun Elmi Şurasının 25 iyun 2024 –cü il tarixli (protokol № 10) qərarı ilə çap olunur.

Nəşrə məsul: Nəşriyyat şöbəsinin müdiri: G.T.Cəfərova

MÜNDƏRİCAT**RİYAZİYYAT VƏ MEXANİKA**

Cəfərli G.F. *Cəbrdə vektorlar və onların tətbiqləri*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.6.

Əliyev S.İ., Cavadov E.M., Əhədova G.R. *Nadir torpaq elementi itterbium (yb) ilə aşqarlanmış $ga_2(se_{0,8} te_{0,2})_3$ kristalinin otaq temperaturunda qaliq fotokeçiriciliyi*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.12.

Zərbəliyeva V.S., Namazov F.R., Paşayeva R.V. *Müqavimətin temperatur əmsalının təyininin fiziki mahiyyəti*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.15.

Quliyev A.R. *İnformasiya təhlükəsizliyində OSİ modeli*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.19.

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

Məmmədrzayev G.S. *Müxtəlif iqlim şəraitində kənd təsərrüfatı heyvanlarında əmələ gələn uyğunlaşma, bərpa və kompensasiya*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.24.

Qarayeva A.Q. *Azərbaycanda dərman əhəmiyyətli bitkilərində müşahidə olunan göbələklərin yayılması*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.29.

Quliyeva L. T., Bəşirov Ə.M. *Plasmopara halstedii-nin patogen müxtəlifliyi üzrə aparılan tədqiqatlar*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.34.

İQTİSAD ELMLƏRİ

Həsənova A.A. *Azərbaycanda influencer marketinqin inkişafı*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.40.

Guliyeva G.F., Turabova G.S. *Consulting service market*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.43.

TARİX, ANTROPOLOGİYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

İsmayılzadə S.C. *Şərqi Slavyanlarının Torklarla etnosiyasi proseslərdə münasibətlərinə dair*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.46.

Rəsulova N.A. *Vyana konqresində "Alman məsələsi"*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.52.

Hüseynov M.A. *Dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatların II Qarabağ müharibəsinə münasibəti*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.56.

İsayeva K. *XIV-XVII əsrlərdə Şimali Azərbaycanda şəhər istehkam tikililəri*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.62.

Əyyubova Ş. *Nizami Gəncəvinin əsərlərində sənətkarlıq nümunələri*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.65.

Əmirli İ.C. *Azərbaycan türklərinin yerli heyvan irqlərini əhliləşdirmə tarixi*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.69.

Mövləyeva V.Ə. *Mingəçevir şəhərinin ictimai siyasi həyatı (1969-1991-ci illər)*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.73.

H.B. *XX əsrin 80-ci illərində ABŞ-ın beynəlxalq siyasəti*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.79.

Mustafayev İ.Z. *ABŞ 1900-1903-cü illər ümumdünya iqtisadi böhran illərində*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.84.

PEDAQOGIKA

Ağəanlı Ə.X. n *“Təbiət” fənni üzrə fizikadan integrativ situasiya məsələlərinin tətbiqi ilə şagirdlərdə elmi savadlılığın formalaşdırılması təcrübəsindən*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.88.

Aghayeva J.Q. *Applying authentic texts to improve students' reading comprehension*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.94.

Aslanova S.R. *İnklüziv təhsil mühitində pedaqoqun rolu*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.102.

Əliyeva A.S. *Fasiləsiz təhsilin təşkili prosesi: innovativ forma və yanaşmalar*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.107.

Hüseynova N.Z. *Uzaq şərq ölkələrində ali kitabxanaçılıq-informasiya təhsili*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.112.

İbrahimov C.H. *Ailə – məktəb əməkdaşlığının formalaşdırılmasının psixoloji istiqamətləri*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.117.

İsgəndərova R.Ə. *Şəxsiyyətin sosial inkişafı prosesində təhsil sosial-mədəni hadisə kimi*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.123.

İsmayılova A.E. *İntihar davranışının əsas nəzəri istiqamətləri*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.129.

Mahmudov O.M., Novruzov T.B. *Ümumtəhsil məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi.*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.133.

Çunayev M.M. *Regional ali təhsil müəssisələrinin regionun inkişafına təsiri və qarşıda duran məqsədlər*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.138.

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

Karimli A.T., Bashirova A. H., İbrahimova V.I. *Using video materials in teaching a foreign language*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.145.

Bayramova Ü.Y. *İngilis dilində zərf*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.152.

Əhmədova S. *Sol Bellounun “Hersoq” romanında multikultural həqiqətlər*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.155.

Алиева Г. *К сравнительно-лингвокультурологическому анализу фразеологизмов*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.161.

Əliyeva S.A. *Göyçə mahalı şivələri ilə Türkiyə türkcəsində yer alan leksik vahidlərin yaranma və işlənməsinə dair*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.170.

Эюбова Н.Р. *Репрезентация концепта «брак» в английских и азербайджанских пословицах*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.174.

Ismayilova G.S. *Effective approaches to teaching past simple and present perfect tenses to azerbaijani learners*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.180.

Hacıhəsənova L.Ş. *İngilis mənsəli realilərin azərbaycan dili lüğətlərində işlənməsi*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.186.

Габибова К.А. *Бытовой дискурс в сети интернет — мировой паутине: особенности, формы и влияние*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.192.

Maharramova S. *The absurd heroes in camus's fiction*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.197.

Poladova S.E. *İngilis dilində bəzi fonem səslənmələri: verner qanunu*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.202.

Rustamova İ.S. *Business english idioms*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.205.

Sərdarova İ. *Dil materialının öyrənilməsində eksperimentin rolu*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.209.

TƏLİM-TƏRBİYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ

Abdullayeva S.F., Abdullazadə L.F. *Humanitar fənlərin təlimi zamanı texnologiyadan istifadə və onun müsbət nəticələri*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.215.

Bayramova S.S., Məmmədov N.A. *İdman və psixi sağlamlıq*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.221.

Əliyev T.B., Əliyev O.T. *Məşq sonrası xamlamaq*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.226.

İsmayilova Y.İ. *İnformasiya təminatı sahəsində informasiya axtarışının intellektuallaşdırılması yolları*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.229.

İbrahimova İ. *Nüvə zədələnmə ocağı və onun zədələyici amillərinin qısa xarakteristikası*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.233.

Quliyeva T.A. *Dil təlimində integrativ (fəndaxili) öyrənmə*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.238.

Zərbəliyeva V.S., Ramazanova L.A., Novruzova G.N. *Fizikanın öyrənilməsi zamanı ekoloji məsuliyyətin formalaşması*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.243.

Verdiyeva E.H., Məmmədova A.Ə. *XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan memarlığı* DOI:10.30546/gdu.2024.2.248.

Quliyeva G.F., Hüseynov A.A., Hüseynov M.İ. *Müəssisələrdə təşkilatı davranışın mahiyyəti və xüsusiyyətləri*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.253.

Həsənov E.F., Ağayev İ.M., Əliyev T.X. *Psixologiya və şahmat*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.257.

Məmmədova M.Q., Əmiraslanov S.N. *Hərbi rəhbərin təlimin keyfiyyət və səmərəliliyinə nəzarət üsulu*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.260.

Rüstəməzadə A.R., Əlizadə Ü.H. *Sərbəst güləş üzrə Azərbaycan güləşçilərinin SSRİ çempionatlarındakı qələbələri.*

DOI:10.30546/gdu.2024.2.265.

RIYAZIYYAT VƏ MEXANİKA

UOT: 51.

CƏBRDƏ VEKTORLAR VƏ ONLARIN TƏTBİQLƏRİ*Cəfərli Gözəl Firudin qızı**Naxçıvan Dövlət Universiteti, Ümumi riyaziyyat kafedrası*gozalceferli@gmail.com

Xülasə: Tədqiqatın əsas məqsədi vektorların cəbrdə və digər elmi sahələrdə tətbiqlərinin əhəmiyyətini göstərməkdir. Vektorlar istiqamət və uzunluğa malik olan cisimlərdir. Onlar cəbrdə və riyaziyyatın digər sahələrində geniş istifadə olunur. Vektorlar iki növ ola bilər: skalar vektorlar və vektor kəmiyyətləri. Skalar vektorlar yalnız miqdarı ifadə edir, vektor kəmiyyətləri isə həm miqdarı, həm də istiqaməti göstərir. Vektorlar fizika, mühəndislik, kompüter elmləri və digər sahələrdə geniş tətbiq olunur. Fizikada vektorlar qüvvə, sürət və sürətlənmə kimi anlayışların təsvirində istifadə edilir. Mühəndislikdə vektorlar struktur analizində, mexanikada və digər texniki sahələrdə əhəmiyyətlidir. Kompüter elmlərində isə vektorlar qrafikaların təsvirində və maşın öyrənməsi modellərində istifadə olunur.

Açar sözlər: Vektorların modulu, Fizikada vektorlar, Cəbr, Vektorlar, Vektor əməliyyatları

Keywords: Modulus of vectors, vectors in physics, algebra, vectors, vector operations

Ключевые слова: Модуль векторов, векторы в физике, алгебра, векторы, векторные операции

Giriş

Vektorlar cəbr və riyaziyyatın digər sahələrində fundamental əhəmiyyət kəsb edir. Onların müxtəlif sahələrdə geniş tətbiqi, xüsusilə də fizika, mühəndislik və kompüter elmlərində, bu mövzunu daha da aktual edir. Vektorların əsas anlayışlarının və əməliyyatlarının öyrənilməsi, habelə onların praktiki tətbiqləri riyaziyyatın və müvafiq elmi sahələrin inkişafı üçün vacibdir. Tədqiqatın obyektı vektorlar və onların cəbrdəki əməliyyatlarıdır. Bu, vektorların əlavə və çıxarılması, skalar və vektor hasilatı, həmçinin vektorların modulu və istiqaməti kimi əməliyyatları əhatə edir. Tədqiqatın predmeti vektorların müxtəlif sahələrdəki tətbiqləridir. Bu tətbiqlər arasında fizikada qüvvə, sürət və sürətlənmə anlayışlarının təsviri, mühəndislikdə struktur analiz və mexanika, kompüter elmlərində qrafikaların təsviri və maşın öyrənməsi modelləri yer alır. Tədqiqatın vəzifə vektorların cəbrdə və riyaziyyatın digər sahələrindəki əhəmiyyətini vurğulamaqdır.

Vektorlar yalnız riyaziyyatın deyil, həm də təbiət elmlərinin, mühəndisliyin və kompüter elmlərinin əsas anlayışlarından biridir. Vektorlar iki əsas komponentdən ibarətdir: istiqamət və böyüklük. Bu xüsusiyyətləri onları bir çox sahədə əvəzolunmaz edir. Məsələn, fizikada qüvvə, sürət və sürətlənmə kimi anlayışlar vektorlarla ifadə olunur. Bu, fiziki hadisələrin daha dəqiq təsvirinə və analizinə imkan verir.

Kompüter elmlərində isə vektorlar qrafikaların təsviri, görüntü işləmə və maşın öyrənməsi sahələrində mühüm rol oynayır. Qrafikaların təsvirində vektorlar koordinatların və obyektlərin hərəkətinin dəqiq ifadəsini təmin edir. Maşın öyrənməsi sahəsində isə vektorlar məlumatların təsnifatı və klasterləşdirilməsi üçün istifadə olunur. Bu, maşın öyrənməsi modellərinin daha effektiv və dəqiq olmasını təmin edir.

Vektorların əsas anlayışlarını və əməliyyatlarını öyrənmək onların praktiki tətbiqlərini daha yaxşı başa düşməyə imkan verir. Vektorların əlavə və çıxarılması, skalar və vektor hasilatı,

həmçinin vektorların modulu və istiqaməti kimi əməliyyatlar onların riyazi təhlilində və praktiki istifadəsində mühüm rol oynayır. Bu əməliyyatlar vasitəsilə vektorların xüsusiyyətləri və davranışları daha dəqiq müəyyən edilə bilər.

Cəbrdə və digər elmi sahələrdə vektorların öyrənilməsi və tətbiqi riyazi biliklərin inkişafına və elmi tədqiqatların keyfiyyətinin artırılmasına mühüm töhfə verir. Vektorlar riyaziyyatın və digər elmi sahələrin əsasını təşkil edən mühüm anlayışlardan biridir və onların öyrənilməsi bu sahələrin inkişafı üçün vacibdir.

Vektorların Əsas Anlayışları və Əməliyyatları

1. Vektorların Əlavə və Çıxarılması

• İki vektorun əlavə edilməsi:

$$\mathbf{a} = \begin{pmatrix} a_1 \\ a_2 \end{pmatrix}, \quad \mathbf{b} = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \end{pmatrix}$$

$$\mathbf{a} + \mathbf{b} = \begin{pmatrix} a_1 + b_1 \\ a_2 + b_2 \end{pmatrix}$$

• İki vektorun çıxarılması:

$$\mathbf{a} - \mathbf{b} = \begin{pmatrix} a_1 - b_1 \\ a_2 - b_2 \end{pmatrix}$$

2. Skalar Hasilat

$$\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = a_1 b_1 + a_2 b_2$$

• İki vektorun skalar hasilatı:

• Ümumi halda, (n) ölçülü vektorlar üçün:

$$\mathbf{a} \cdot \mathbf{b} = \sum_{i=1}^n a_i b_i$$

3. Vektor Hasilatı

• İki vektorun vektor hasilatı (yalnız üç ölçülü vektorlar üçün):

$$\mathbf{a} = \begin{pmatrix} a_1 \\ a_2 \\ a_3 \end{pmatrix}, \quad \mathbf{b} = \begin{pmatrix} b_1 \\ b_2 \\ b_3 \end{pmatrix}$$

$$\mathbf{a} \times \mathbf{b} = \begin{vmatrix} \mathbf{i} & \mathbf{j} & \mathbf{k} \\ a_1 & a_2 & a_3 \\ b_1 & b_2 & b_3 \end{vmatrix} = \mathbf{i}(a_2 b_3 - a_3 b_2) - \mathbf{j}(a_1 b_3 - a_3 b_1) + \mathbf{k}(a_1 b_2 - a_2 b_1)$$

4. Vektorların Modulu və İstiqaməti

$$|\mathbf{a}| = \sqrt{a_1^2 + a_2^2}$$

- Vektorun modulu:
- Ümumi halda, (n) ölçülü vektor üçün:

$$|\mathbf{a}| = \sqrt{\sum_{i=1}^n a_i^2}$$

- Vektorun istiqaməti:

$$\mathbf{u} = \frac{\mathbf{a}}{|\mathbf{a}|}$$

- Burada, (u) vektorun vahid istiqamət vektorudur.

Vektorların Tətbiqləri

1. Fizikada

- Qüvvələrin toplanması:

$$\mathbf{F}_{\text{toplam}} = \mathbf{F}_1 + \mathbf{F}_2$$

- Sürətlənmənin hesablanması (Newtonun ikinci qanunu):

ın ikinci qanun

$$\mathbf{F} = m\mathbf{a}$$

- Burada, (F) qüvvə, (m) kütlə və (a) sürətlənmə vektorudur.

2. Mühəndislikdə

- Struktur analiz:

$$\mathbf{T} = \mathbf{F}_1 + \mathbf{F}_2 + \dots + \mathbf{F}_n$$

Burada, (T) toplam qüvvədir.

- Momentin hesablanması:

$$\mathbf{M} = \mathbf{r} \times \mathbf{F}$$

Burada, (M) moment, (r) radius vektoru və (F) tətbiq olunan qüvvədir.

3. Kompüter Elmlərində

- Qrafikaların təsviri:

$$\mathbf{P}_{\text{yeni}} = \mathbf{P} + \mathbf{v}t$$

Burada,(P) obyektin yeni yeri,(P) başlanğıc yeri,(v) sürət vektoru və (t) zamandır.

$$\mathbf{y} = \mathbf{W}\mathbf{x} + \mathbf{b}$$

•Maşın öyrənməsi modelləri:
Burada,(y) nəticə vektoru,(W) ağırlıq matrisası,(x) giriş vektoru və (b) köçürmə vektorudur.

Cədvəl 1. Vektorların Əsas Anlayışları və Əməliyyatları

Əməliyyat	Təsvir
Vektorların Əlavəsi	İki vektorun komponentlərinin toplanması nəticəsində yeni vektor alınması.
Vektorların Çıxarılması	İki vektorun komponentlərinin çıxılması nəticəsində yeni vektor alınması.
Skalar Hasilat	İki vektorun komponentlərinin hasilatlarının cəmi ilə alınan skalar nəticə.
Vektor Hasilatı	Üç ölçülü məkanda iki vektorun vektor hasilatı ilə yeni vektor alınması.
Vektorun Modulu	Vektorun uzunluğunun onun komponentlərinin kvadratlarının cəminin kvadrat kökü ilə hesablanması.
Vektorun İstiqaməti	Vektorun vahid vektor kimi ifadə olunması, yəni vektorun uzunluğuna bölünməsi ilə alınan nəticə.
Fizikada Qüvvələrin Toplanması	Fizikada iki və ya daha çox qüvvənin toplanması nəticəsində toplam qüvvənin hesablanması.
Fizikada Newtonun İkinci Qanunu	Qüvvə, kütlə və sürətlənmə arasındakı əlaqənin ifadə olunması.
Struktur Analizdə Toplam Qüvvə	Mühəndislikdə müxtəlif qüvvələrin toplanması nəticəsində toplam qüvvənin hesablanması.
Momentin Hesablanması	Radius vektoru ilə qüvvənin vektor hasilatı nəticəsində momentin hesablanması.
Qrafikaların Təsviri	Kompüter qrafikasında obyektlərin hərəkətinin təsviri, başlanğıc yerinə sürət və vaxtın vurulması ilə yeni yerin təyin olunması.
Maşın Öyrənməsində Model	Maşın öyrənməsi modelində nəticə vektorunun ağırlıq matrisası, giriş vektoru və köçürmə vektoru ilə ifadə olunması.

Cədvəl cəbrdə və müxtəlif sahələrdə vektorların əsas anlayışlarını və əməliyyatlarını təsvir edir. Vektorların əlavə və çıxarılması, skalar və vektor hasilatı kimi əməliyyatlar,

həmçinin vektorların modulu və istiqaməti göstərilmişdir. Həmçinin, vektorların fizika, mühəndislik və kompüter elmlərindəki praktiki tətbiqləri nümunələrlə izah edilmişdir. Bu cədvəl, vektorların riyazi və praktiki əhəmiyyətini və onların müxtəlif sahələrdə necə istifadə olunduğunu başa düşməyə kömək edir.

Vektorlar riyaziyyatın əsas elementlərindən biridir və onların tətbiqləri cəbrin müxtəlif sahələrində mühüm rol oynayır. Vektorlar, müəyyən bir başlanğıc nöqtəsindən müəyyən bir istiqamətə və uzunluğa malik olan oxşar riyazi obyektlərdir. İki əsas komponentdən ibarət olan vektorlar istiqamət və böyüklük ifadə edir.

Vektorların əlavə və çıxarılması əməliyyatları onların komponentləri üzrə aparılır. İki vektorun əlavə edilməsi üçün onların müvafiq komponentləri toplanır, çıxarılması üçün isə müvafiq komponentlər çıxılır. Bu əməliyyatlar nəticəsində yeni vektor alınır.

Skalar hasilat, iki vektorun komponentlərinin hasilatlarının cəmi ilə əldə olunan skalar nəticədir. Bu, iki vektor arasındakı bucağın kosinusunu və onların uzunluqlarının hasilatını ifadə edir. Skalar hasilatın nəticəsi skalar bir dəyərdir və bu, vektorların bir-birinə paralel olub-olmamasını göstərir. Vektor hasilatı isə yalnız üç ölçülü məkanda tətbiq olunur və iki vektorun vektor hasilatı yeni bir vektor meydana gətirir. Bu əməliyyat vektorların komponentlərinin determinantını hesablayaraq aparılır. Vektor hasilatının nəticəsi olan yeni vektor, ilkin vektorlara perpendikulyar olur və onun istiqaməti sağ əl qaydasına uyğun təyin edilir. Vektorun modulu, onun uzunluğunu ifadə edən skalar dəyərdir və vektorun komponentlərinin kvadratlarının cəminin kvadrat kökü ilə hesablanır. Bu dəyər vektorun miqdarını göstərir. Vektorun istiqaməti isə onun vahid vektor kimi ifadə olunması ilə göstərilir. Bu, vektorun özünün uzunluğuna bölünməsi nəticəsində əldə edilir və nəticədə istiqamət dəyişməz qalaraq vahid uzunluğa malik yeni vektor alınır.

Cəbrdə vektorların əsas anlayışlarını və əməliyyatlarını öyrənmək, həmçinin onların müxtəlif sahələrdə tətbiqlərini başa düşmək, bu sahədə uğur əldə etmək üçün vacibdir. Vektorların əlavə və çıxarılması, skalar və vektor hasilatı, vektorların modulu və istiqaməti kimi əməliyyatlar onların riyazi təhlilində və praktiki istifadəsində mühüm rol oynayır. Vektorların müxtəlif sahələrdəki tətbiqləri onların praktiki əhəmiyyətini və riyazi biliklərin inkişafına töhfəsini vurğulayır. Vektorların öyrənilməsi, riyaziyyat və digər elmi sahələrdə daha dərin və dəqiq anlayışların inkişafına imkan verir.

Cəbrdə vektorların əsas anlayışlarını və əməliyyatlarını öyrənmək, həmçinin onların müxtəlif sahələrdə tətbiqlərini başa düşmək, bu sahədə uğur əldə etmək üçün vacibdir. Vektorların əlavə və çıxarılması, skalar və vektor hasilatı, vektorların modulu və istiqaməti kimi əməliyyatlar onların riyazi təhlilində və praktiki istifadəsində mühüm rol oynayır. Vektorların müxtəlif sahələrdəki tətbiqləri onların praktiki əhəmiyyətini və riyazi biliklərin inkişafına töhfəsini vurğulayır. Vektorların öyrənilməsi, riyaziyyat və digər elmi sahələrdə daha dərin və dəqiq anlayışların inkişafına imkan verir. Bu, elmi tədqiqatların və texnoloji inkişafın təməlinə duran mühüm bir mövzudur.

Nəticə. Cəbrdə vektorların əsas anlayışları və onların müxtəlif sahələrdə tətbiqləri, riyaziyyat və elmlərin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu tədqiqat göstərir ki, vektorlar yalnız riyazi hesablamaların təməlini təşkil etmir, həm də fizika, mühəndislik, kompüter elmləri və iqtisadiyyat kimi sahələrdə əhəmiyyətli praktiki tətbiqlərə malikdir. Vektorların əlavə və çıxarılması, skalar və vektor hasilatı, vektorların modulu və istiqaməti kimi əməliyyatlar onların geniş istifadə olunduğu əsas metodlardır.

Ədəbiyyat

1. Андреев, А. И. (2019). Цифровая трансформация банковской системы. Финансы и кредит, 25(4), 87-99.

2. Белов, С. В., & Иванов, И. В. (2020). Влияние цифровизации на прибыль банковского сектора. *Банковское дело*, 21(2), 45-58.
3. Данилов, М. А. (2017). Инновационные технологии в банковской сфере: переход к цифровому банкингу. *Вестник финансового университета*, 25(1), 32-41.
4. Зотова, А. С., & Петрова, Н. В. (2020). Большие данные в банковской сфере: анализ и перспективы. *Вестник экономики и права*, 18(4), 99-112.
5. Иванов, К. М. (2018). Технологии больших данных: основы и применение. *Технологический вестник*, 15(6), 67-78.
6. Карпов, Л. В. (2019). Развитие технологий больших данных в современном бизнесе. *Бизнес-информ*, 20(3), 56-68.
7. Лебедев, С. В. (2018). Применение больших данных для повышения эффективности банков. *Экономика и управление*, 15(5), 89-98.
8. Макаров, Е. В. (2019). Цифровизация банковской системы: от теории к практике. *Банковское дело*, 23(1), 44-56.
9. Романов, Д. А. (2018). Большие данные: новые возможности для бизнеса. *Технологический вестник*, 14(2), 44-57.
10. Сидоров, А. М. (2021). Влияние цифровизации на финансовую устойчивость банков. *Банковское дело*, 24 (3), 88-97.

VECTORS AND THEIR APPLICATIONS IN ALGEBRA

Jafarli Gozal Firudin

Summary

The main purpose of the research is to show the importance of the applications of vectors in algebra and other scientific fields. Vectors are objects that have direction and length. They are widely used in algebra and other areas of mathematics. Vectors can be of two types: scalar vectors and vector quantities. Scalar vectors represent quantity only, while vector quantities represent both quantity and direction. Vectors are widely used in physics, engineering, computer science and other fields. In physics, vectors are used to describe concepts such as force, velocity, and acceleration. In engineering, vectors are important in structural analysis, mechanics, and other technical fields. In computer science, vectors are used to represent graphics and machine learning models.

ВЕКТОРЫ И ИХ ПРИЛОЖЕНИЯ В АЛГЕБРЕ

Джафарли Гезал Фирудин гызы

Резюме

Основная цель исследования – показать важность применения векторов в алгебре и других научных областях. Векторы — это объекты, имеющие направление и длину. Они широко используются в алгебре и других областях математики. Векторы могут быть двух типов: скалярные векторы и векторные величины. Скалярные векторы представляют только количество, тогда как векторные величины представляют и количество, и направление. Векторы широко используются в физике, технике, информатике и других областях. В физике векторы используются для описания таких понятий, как сила, скорость и ускорение. В технике векторы важны в структурном анализе, механике и других технических областях. В информатике векторы используются для представления моделей графики и машинного обучения.

Rəyçi: dosent Elşad Ağayev

Ünümü riyaziyyat kafedrasının 14.05.2024 tarixli iclası

Daxil olma tarixi 15 may 2024-cü il

UOT 621.315.592

**NADİR TORPAQ ELEMENTİ İTTERBİUM (Yb) İLƏ AŞQARLANMIŞ
Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ KRİSTALININ OTAQ TEMPERATURUNDA QALIQ
FOTOKEÇİRİCİLİYİ**

*dosent Əliyev Sabir İsfəndiyar oğlu, dosent Cavadov Elçin Məhəmməd oğlu,
dosent Əhadova Gülçimən Rasim qızı
Gəncə Dövlət Universiteti
Elcin.55@bk.ru*

Xülasə: Verilən işdə nadir torpaq elementi itterbium <Yb> ilə aşqarlanmış Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ <Yb> kristalı A₂^{III}B₃^{VI} qrupundan olan geniş zonalı yarımqeçiricilər sinfinə daxildir.

A₂^{III}B₃^{VI} qrupundan olan yarımqeçirici birləşmələrdən və onların bərk məhlullarından elm və texnikada çox geniş istifadə edilir

Açar sözlər: Yarımqeçirici, tələ, yürlüklük, qalıq fotokeçiricilik. Nadir torpaq elementi itterbiy relaksasiya

Ключевое слово: полупроводник, ловушки, подвижности, остаточная фотопродвижность, редкоземельными элементами иттербий релаксаций

Key words: Semiconductor, trap, walkability, galgphotoconductivity. Rare earth element ytterbiy relaxation

Tədqiqatlar göstərmişdir ki, relaksasiya qalıq fotokeçiriciliyi müxtəlif tip yarımqeçiricilərdə əsasən aşağı temperaturalarda müşahidə edilmişdir [1].

Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ kristalında isə bu fiziki hadisələr az öyrənilmişdir [2].

Nadir torpaq elementi itterbium <Yb> ilə aşqarlanmış Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ kristalının otaq temperaturunda (296 K) və $3 \cdot 10^3 \frac{V}{sm}$ elektrik sahəsində voltamper xarakte-ristikası (VAX) tədqiq edilmişdir. VAX –dan istifadə edərək Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ <Yb> kristalının lokal səviyyələrinin əsas parametrləri: elektrik keçiriciliyi σ , aktivləşmə enerjisi E_t, tələlərin konsentrasiyası N_t, tutulma faktoru θ , yükdaşıyıcıların yürlüklüyü μ təyin edilmişdir. [3.4]

İtterbium elementi ilə aşqarlanmış Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ <Yb> kristallarının qalıq fotokeçiriciliyi və relaksasiyası otaq temperaturunda (296⁰K) və müxtəlif dalğa uzunluqlarında ($\lambda = 0,585 \text{ Mkm}$) öyrənilmişdir.

Tədqiq olunan nümunələr dəşik keçiriciliyinə (p-tip) malikdirlər. Bu kristalın otaq temperaturunda T = 296 K-də qaranlıqdakı müqaviməti ilə işıqlandıqdan sonrakı müqavimətinin qiymətləri bir-birindən xeyli fərqli olduğu müşahidə edilmişdir. Lakin azalması və ya artması ilə bu qiymətlər də bir-birindən daha kəskin şəkildə fərqlənir. Fotokeçiriciliyin qalxma və enmə relaksasiya əyriləri otaq temperaturunda xarici sahənin müxtəlif intensivliklərində öyrənilmişdir.

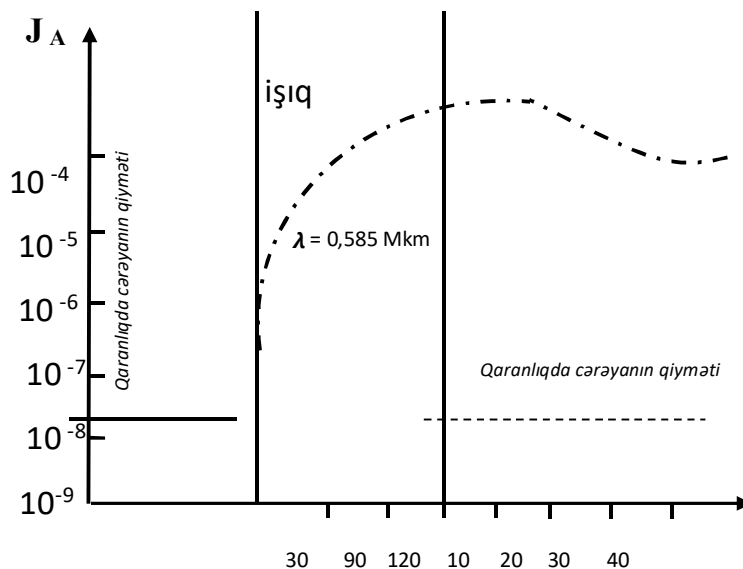
Şəkil 1-də Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ <Yb> kristalının otaq temperaturunda (290 K) və $E = 3 \cdot 10^3 \frac{V}{sm}$ elektrik sahəsində əyrisi verilmişdir.

Bricmen üsulu ilə sintez edilmiş Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ <Yb> kristalının otaq temperaturunda müqaviməti $2,4 \cdot 10^9 \text{ Om sm}$ tərtibində olmuşdur.

Kristal monoxromatik işıqla işıqlandırılıqda ($\lambda = 0,585 \text{ Mkm}$ dalğa uzunluğunda) fotocərəyanın qiyməti bir neçə saniyə ərzində maksimum qiymətə qədər artır. (fotocərəyanın qaranlıqdakı qiymətinə nəzərən). Relaksasiya və qalıq fotokeçiriciliyi Ga₂(Se_{0,8} Te_{0,2})₃ <Yb> kristalında müxtəlif elektrik sahəsində və müxtəlif dalğa uzunluqlarında otaq temperaturunda

öyrənilmişdir. Şəkil 1-dən görünür ki, fotocərəyanın zamandan asılılıq əyrisi $[\Delta] = f(t)$ iki hissədən ibarətdir.

Başlanğıc hissəyə uyğun gələn relaksasiya müddəti $\approx 1,2 \cdot 10^2$ saniyədir, ikinci hissəyə uyğun gələn relaksasiya müddəti isə bir neçə onluq dəqiqələrə çatır.

Şəkil 1.

Elektrik sahəsinin $E=30\text{v/sm}$
qiymətində $\text{Ga}_2(\text{Se}_{0,8}\text{Te}_{0,2})_3$
<Yb> kristalının otaq
temperaturunda $T=296\text{K}$
fotocərəyanın qalxma və
enmə relaksasiya əyrisi

t , saniyə

t , dəqiqə

Müəyyən olmuşdur ki, $\text{Ga}_2(\text{Se}_{0,8}\text{Te}_{0,2})_3$ <Yb> birləşməsində bu prosesi yaradan itterbium (Yb) aşqarlarıdır. Şəkil 1-dən $\Delta J = f(t)$ asılılığının düzxətli hissəsindən (1÷30 dəqiqə arasında) “yavaş” rekombinasiya kanalına məxsus relaksasiya müddətini təyin etmək olar. Məlum olmuşdur ki, relaksasiya müddəti və qalıq fotokeçiriciliyi elektrik sahəsinin qiymətindən asılı olaraq dəyişir.

Məlumdur ki, istənilən yarımkeçiricidə kontaktlardan xarici elektrik sahəsinin təsiri ilə sərbəst yükdaşıyıcılar injeksiya (daxil) olunur.

Əgər yarımkeçiricidə dərin yapışma mərkəzləri varsa, onda injeksiya olunmuş sərbəst yükdaşıyıcıların bir hissəsi bu səviyyələr tərəfindən tutulur (tələlər), digər hissəsi isə zonalarda qalır. Nümunəyə injeksiya olunan yüklərin konsentrasiyası artıqca VAX –da kvadratik asılılıq müşahidə olunur.

Eksperimentlə müəyyən olunmuşdur ki belə yarımkeçiricilərin müqaviməti keçiriciliyin tipi və aşqarlarla yanaşı qurulmuş defektərindən də asılıdır.

Kompleks tədqiqatlar göstərmişdir ki, relaksasiya və qalıq fotokeçiriciliyi əsasən kristal daxili qeyri-bircinslik və onun yaratdığı potensial relyeflə bağlıdır. (6)

Ədəbiyyat

1. М. К. Шейнкман., А. Я. Шик. Долговременные релаксации и остаточная проводимость в полупроводниках. ФТП.Т 10, в 2. 1976.
2. Г.Б.Абдуллаев., Б.Г.Тагиев., Г.М. Нифтиев., С.И.Алиев. Долговременные релаксации и остаточная фотопроводимость в монокристаллах Ga_2Se_3 . ФТПТ16. 1982.
3. М.М. Zərbəliyev “Yarımkeçiricilər fizikası”, Bakı, “Təhsil”, 2008
4. S.İ.Əliyev. $Ga_2(Se_{0,9}Te_{0,1})_3$ bərk məhlulunun qüvvətli elektrik sahəsində Volt – amper xarakteristikasının tədqiqi GDU-nun Elmi Xəbərləri. №2, Bakı, Nurlan, 2005
5. S.İ.Əliyev., E.M.Cavadov $Ga_2(Se_{0,9}Te_{0,1})_3$ kristalının qalıq fotokeçiriciliyi. H.Əliyevin anadan olmasının 100 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans GDU, V hissə, 05-06 may, 2023 Gəncə
6. М.И.Корсунский, Аномальная фотопроводимость и спектральная помощь в полупроводниковых системах. Москва, «Наука» 1978.

**ОСТАТОЧНАЯ ФОТОПРОВОДИМОСТЬ (ОП) С ЛЕГИРОВАННЫМИ
РЕДКОЗЕМЕЛЬНЫМИ ЭЛЕМЕНТАМИ ИТТЕРБИЙ (Yb) ДЛЯ КРИСТАЛЛОВ
 $Ga_2(Se_{0,9}Te_{0,1})_3 <Yb>$ ПРИ КОМНАТНОЙ ТЕМПЕРАТУРЕ**

*Доц. Алиев Сабир Исфендияр оглы, доц. Джавадов Эльчин Магомед оглы,
доц. Ахадова Гюльчечен Расимовна
Резюме*

В данной работе исследована остаточная фотопроводимость (ОП) с легированными редкоземельными элементами иттербий $<Yb>$ для кристаллов $Ga_2(Se_{0,9}Te_{0,1})_3 <Yb>$ при комнатной температуре при различных электрических полях.

Показано что спад фототока со временем замедляется и время релаксации составляет $10^{-1}, 2 \cdot 10^2$ сек

Все полученные экспериментальные результаты хорошо объясняются существующей теорией ОП.

**RESIDUAL PHOTOCONDUCTIVITY (OP) WITH DOPED RARE EARTH
ELEMENTS YTTERBIUM (Yb) FOR CRYSTALS $<Yb>$
AT ROOM TEMPERATURE**

*Aliiev Sabir Isfandiyar, Javadov Elcin Mahammad, Akhadova Gulciman Rasim
Resume*

In this paper, the residual photoconductivity (op) with doped rare earth elements ytterbium (Yb) for crystals $<Yb>$ at room temperature under various electric fields is investigated at various electric fields.

It is shown that the decrease in photocurrent slows down over time and the relaxation time is $10^{-1}, 2 \cdot 10^2$ seconds

All the experimental results obtained are well explained with the existing theory of OP.

Rəyçi: Dosent Quliyev Niyazi

UTF və texnologiya kafedrasının 18 aprel 2024-cü il tarixli iclasın 13 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 18 aprel 2024-cü il

UOT 372.8:53

MÜQAVİMƏTİN TEMPERATUR ƏMSALININ TƏYİNİNİN FİZİKİ MAHIYYƏTİ

*Zərbəliyeva Vüsalə Sirac qızı, Namazov Firuddin Rəşid oğlu,
Paşayeva Rüksarə Vahid qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
firuddinnamazov9@gmail.com*

Xülasə: Aparılmış araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ədəbiyyat sorğu kitabları və dərsliklərdə müqavimətin temperatur əmsalının təyin olunduğu şəraitin qeyd olunmaması hallarına tez – tez rast gəlinir. Bu da hesablamalarda anlaşılmazlığa və səhvlərə gətirib çıxarır. Hesablama zamanı $\rho_2 = \rho_1(1 + \alpha\Delta t)$ düsturundan istifadə etmək düzgün deyildir. Belə ki, α - temperatur əmsalı temperaturdan və ρ_1 -dən asılı olmayaraq sabit qiymətə malikdir. Belə bir nəticə çıxarılmışdır ki, məsələn kitablarında, laboratoriya dərs vəsaitlərində ρ və α -nın təyin olunduğu temperaturları qeyd etmək lazımdır.

Açar sözlər: müqavimət, müqavimətin temperatur əmsalı, xüsusi müqavimət

Ключевые слова: сопротивление, температурный коэффициент сопротивления, удельное сопротивление.

Key words: resistance, temperature coefficient of resistance, resistivity.

Müqavimətin temperatur əmsalı, temperaturun vahid qədər dəyişməsi zamanı elektrik dövrəsinin müəyyən hissəsində elektrik müqavimətinin və ya maddənin xüsusi müqavimətinin nisbi dəyişməsinə bərabər olan kəmiyyətdir.

Müqavimətin temperatur əmsalının təyininin mahiyyəti dərslik və sorğu ədəbiyyatında [1,3,4,5] kifayət qədər açılmamışdır. Bununda nəticəsində müqavimətin hesablanması zamanı anlaşılmazlıqlar və səhvlər yaranır.

t – temperaturunda naqilin, ρ_t – naqilin xüsusi müqaviməti

$$\rho_t = \rho_{t_0} [1 + \alpha_{t_0}(t - t_0)] \quad (1)$$

düsturu ilə hesablanır. Burada $\rho_t - t$ temperaturunda xüsusi müqavimət, $t_0 - \rho_{t_0}$ – xüsusi müqavimətin təyin edildiyi temperatur, $\alpha_{t_0} - t_0$ temperaturunda təyin edilmiş temperatur əmsalıdır. Adətən ölçmə temperaturu $t_0 = 0^{\circ}C$ və ya $t_0 = 20^{\circ}C$ götürülür.

Temperatur əmsalını

$$\alpha_{t_0} = \frac{\rho_t - \rho_{t_0}}{\rho_{t_0}(t - t_0)} = \frac{\Delta\rho}{\rho_{t_0}\Delta t} \quad (2)$$

düsturu ilə hesablayırlar.

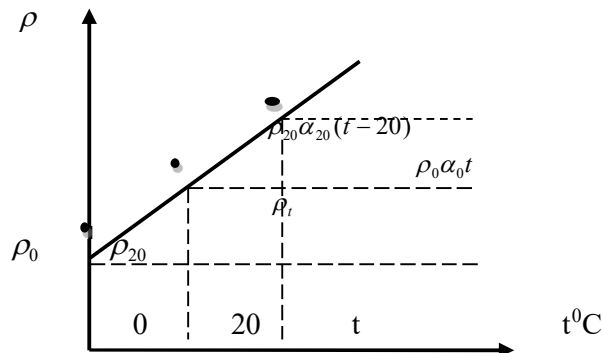
Göründüyü kimi, müqavimətin temperatur əmsalı xüsusi müqavimətin bir kelvin nisbi dəyişməsinə bərabərdir. Burada artım, t_0 temperaturunda təyin edilən xüsusi müqavimətə nəzərən qəbul edilmişdir.

Metallar üçün xarakterik qiyməti $\alpha \sim 10^{-3} K^{-1}$, xüsusi ərintilər üçün (konstan, manqanın) $\alpha \sim 10^{-5} K^{-1}$. Bir çox yarımkeçiricilər üçün $\alpha < 0$ və temperaturdan əks kvadrat asılılığa malikdir ki, bu da termistorların geniş siyahısını yaratmağa imkan vermişdir. Elektrolit məhlullarında da $\alpha < 0$ olur. [4]

Sorğu kitablarında, dərsliklərdə və laboratoriya dərs vəsaitlərində xüsusi müqavimət və temperatur əmsalı cədvəllərdə verilir. Məsələn, A.Əmiraslanovda [3] $18^{\circ}C$ fizika

ensiklopediyasında [4] 0°C – də ρ – xüsusi müqavimət və α – temperatur əmsalı verilmiş və qeyd edilmişdir ki, α – temperatur əmsalını 0°C – dən 100°C –dək temperatur intervalında sabit hesab etmək olar. Bunu belə başa düşmək lazımdır ki, α – temperatur əmsalı 0°C – temperaturda təyin edilmişdir. 0°C – dən 100°C – dək temperatur intervalında xüsusi müqavimətin temperaturdan asılılığı xətti olur. Hər halda α – temperatur əmsalı, onun təyin olunduğu zaman xüsusi müqavimətin necə olmasından asılıdır.

Beləliklə, α – temperatur əmsalının təyin olunduğu temperaturu həmişə qeyd etmək lazımdır (şəkil 1).

Şəkil 1. Xüsusi müqavimətin temperaturda asılılığı.

şəkildən göründür ki, t temperaturunda xüsusi müqavimət

$$\rho_t = \rho_0(1 + \alpha_0 t) = \rho_{20}[1 + \alpha_{20}(t - 20)] \quad (3)$$

kimi təyin edilir (3) ifadəsindən 20°C – də temperatur əmsalı

$$\alpha_{20} = \frac{\alpha_0}{1 + 20\alpha_0} \quad (4)$$

və ya ixtiyari temperaturda

$$\alpha_{t_0} = \frac{\alpha_0}{1 + \alpha_0 t_0} \quad (5)$$

kimi təyin ediləcəkdir. Burada $\alpha_0 - 0^{\circ}\text{C}$ – də temperatur əmsalıdır.

Bu hesablamalarda xüsusi müqavimətin asılılığının xətti olduğu fərz olunur.

Fizikadan məsələ kitabından belə bir məsələyə baxaq. 20°C –də temperaturda elektromaqnitin mis dolağının müqaviməti $R_{20} = 2.0 \text{ Om}$ – dur. Elektromaqnitin uzunmüddətli işləməsindən sonra, mis dolağın müqaviməti $R_t = 2.4 \text{ Om}$ olmuşdur. Dolaq hansı temperaturadək qızmışdır?

Maraqlıdır ki, həmin kitabda ρ – nun qiyməti 20°C –də verilmişdir. Ancaq temperatur misalları üçün temperatur verilməmişdir. Onda sadəcə müstəqil olaraq nəticə çıxarmaq lazım gəlir ki, α – temperatur əmsalı da 20°C – də təyin edilmişdir. Belə halda (1) ifadəsini tətbiq edərək temperatur dəyişməsinin

$$\Delta t = \frac{R_t - R_{20}}{\alpha_{20} R_{20}} = 50^{\circ}\text{C} \quad (6)$$

və dolağın temperaturunun

$$t = t_0 + \Delta t = 20^{\circ}\text{C} + 50^{\circ}\text{C} = 70^{\circ}\text{C}$$

olduğunu alırıq.

Əgər fərz etsək ki, α – temperatur əmsalı 0°C – də təyin edilmişdir, onda

$$R_t = \frac{R_{20}}{1 + 20\alpha_0}(1 + \alpha_0 t) \quad (7)$$

olduğunu alırıq, buradan isə $t = 74^{\circ}\text{C}$ alınır. Məsələn kitabında da eyni cavab alınmışdır.

Fizika ensiklopediyasında 0°C temperaturda $\alpha_0 = 0,00043\text{K}^{-1}$ göstərilir ki, bu da 20°C temperaturda $\alpha_{20} = 0,00396\text{K}^{-1}$ qiymətini verir. Belə olan halda doğru cavab $t=70^{\circ}\text{C}$ olacaqdır.

Daha bir misal : uzunluğu 20m və en kəsiyinin sahəsi 2mm^2 olan alüminium naqili 70°C – də müqavimətini tapın. Nəzərə almaq lazımdır ki, xüsusi müqavimətin qiyməti cədvəldə 20°C – temperaturda göstərilmişdir. ($\rho(20^{\circ}\text{C}) = 2,7 \cdot 10^{-8} \text{Om} \cdot \text{m}$ yenə də α – müqavimətin temperatur əmsalının qiyməti göstərilmiş $\alpha = 4,3 \cdot 10^{-3} \text{ }^{\circ}\text{C}^{-1}$ lakin onun hansı temperaturda təyin edilməsi göstərilməmişdir.

Məsələnin həlli üçün xüsusi müqavimətin temperaturda asılılığın

$$\rho(t) = \rho_0(1 + \alpha t) \quad (8)$$

şəklindən istifadə edilmişdir. $t = t_1$; $\rho(t_1) = \rho_0(1 + \alpha t_1)$

$$\frac{\rho(t)}{\rho(t_1)} = \frac{\rho_0(1 + \alpha t)}{\rho_0(1 + \alpha t_1)} = \rho(t) = \frac{\rho(t_1)(1 + \alpha t)}{(1 + \alpha t_1)} \quad (9)$$

Onda 70°C temperaturda ρ

$$\rho(70^{\circ}\text{C}) = \frac{\rho(20^{\circ}\text{C})(1 + 70\alpha)}{(1 + 20\alpha)} \quad (10)$$

ifadəsi ilə təyin edilmiş, buradan isə

$$R(70^{\circ}\text{C}) = \frac{\rho(70^{\circ}\text{C})\ell}{S} \quad (11)$$

düsturu ilə $R(70^{\circ}\text{C}) = 0,32 \text{ Om}$ olduğu alınmışdır.

Beləliklə yuxarıda qeyd edilənlərin əsasında aşağıdakı nəticələri çıxarmaq olar :

1. Ədəbiyyatda və dərsliklərdə tez – tez müqavimətin temperatur əmsalının təyin olunduğu şərait qeyd olunmur. Bu da hesablamalarda anlaşılmazlığa və səhvlərə gətirib çıxarır.

2. $\rho_2 = \rho_1(1 + \alpha\Delta t)$ düsturundan istifadə etmək düzgün deyildir. Belə ki, burada α – temperatur əmsalı temperaturdan və ρ_1 –dən asılı olmayaraq sabit qiymətə malikdir.

3. Məsələ kitablarında, laboratoriya dərs vəsaitlərində ρ – xüsusi müqavimətin və α – müqavimətin temperatur əmsalının təyin olunduğu temperaturu qeyd etmək lazımdır.

4. Buna bənzər mühakimələr, digər bütün oxşar qanunlar üçün də doğrudur.

Ədəbiyyat

1. Murğuzov M.İ., Hüseyinov C.İ., Cəfərov T.A. Elektrik və maqnetizm. Məsələlər. Bakı. 2015
2. Волькенштейн В.С. Сборник задач по общему курсу физики. М.: Наука. 1979. 351с.
3. Əmiraslanov A.M. Ümumi fizika praktikumu. Bakı, Maarif. 1978. 306s
4. Физическая энциклопедия. (Глав.ред. Прохоров А.М. ред.колл.Балдин А.М., Бонч – Буревич А.М.). М.: сов.энц. 1988
5. Tahirov V.İ., Tahirov E.V., Qəhrəmanov N.F. “Ümumi fizika kursu” üzrə məsələlər (həlli ilə). “Elektrik və maqnit hadisələri”. Sumqayıt. SDU nəşriyyatı. 2005. 267s

**ФИЗИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ОПРЕДЕЛЕНИЯ ТЕМПЕРАТУРНОГО
КОЭФФИЦИЕНТА СОПРОТИВЛЕНИЯ**

*Зарбалиева Вусала Сирадж кызы, Намазов Фируддин Рашид оглы,
Пашаева Рухсара Вахидовна
Резюме*

В результате проведенных исследований установлено, что условия, при которых определяют температурный коэффициент сопротивления, часто не упоминаются в обзорах литературы и учебниках. Это приводит к недоразумениям и ошибкам в расчетах. Некорректно использовать при расчете формулу $\rho_2 = \rho_1(1 + \alpha\Delta t)$. Таким образом, температурный коэффициент α имеет постоянное значение независимо от температуры и ρ_1 . Сделан вывод о необходимости указания температур, при которых ρ и $-\alpha$ установлены в задачниках и лабораторных учебниках.

**PHYSICAL NATURE OF DETERMINING THE TEMPERATURE
COEFFICIENT OF RESISTANCE**

*Zarbaliyeva Vusala Siraj, Namazov Firuddin Rashid, Pashaeva Ruxsara Vahid
Summary*

As a result of the research, it was found that the conditions under which the temperature coefficient of resistance is determined are often not mentioned in literature reviews and textbooks. This leads to misunderstandings and errors in calculations. It is incorrect to use the formula $\rho_2 = \rho_1(1 + \alpha\Delta t)$ when calculating. Thus, the temperature coefficient α has a constant value regardless of temperature and ρ_1 . It is concluded that it is necessary to indicate the temperatures at which ρ and α are set in problem books and laboratory textbooks.

*Rəyçi: fiz-riy.f.d., dos.Tağiyeva Mətanət Camal qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universitetinin Fizika və riyaziyyat kafedrasının 11.06.2024-cü il tarixli 10
saylı protokolu.*

Daxil olma tarixi 20 iyun 2024-cü il

İNFORMASIYA TƏHLÜKƏSİZLİYİNDƏ OSI MODELİ

Quliyev Anar Rəsul oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
anar.guliyev.1972@mail.ru

Xülasə. Bu məqalə informasiya təhlükəsizliyində OSI modelinin nəzərdən keçirilməsinə həsr edilmişdir. Bu modeldən istifadə etməklə müxtəlif şəbəkə cihazları bir-biri ilə əlaqə saxlaya bilər. Model, sistemlər arasında qarşılıqlı əlaqənin müxtəlif səviyyələrini müəyyən edir. Belə qarşılıqlı əlaqə zamanı hər bir səviyyə müəyyən funksiyaları yerinə yetirir. Məqalədə OSI modelinin nümunəsindən istifadə edərək informasiya təhlükəsizliyinə baxılır.

Açar sözlər: informasiya, informasiya təhlükəsizliyi, internet, OSI modeli.

Ключевые слова: информация, информационная безопасность, Интернет, модель OSI.

Keywords: information, information security, internet, OSI model.

Hər gün internetə daxil olub oradan müəyyən məlumatlar alırıq. Eyni zamanda internetdən istifadə edən bütün insanlar böyük miqdarda məlumat yaradırlar. Bir çox şirkətlər öz işlərini qurmaq üçün bu məlumatı toplayır və təhlil edirlər. Hər hansı digər məlumat kimi, bu məlumat da ondan öz məqsədləri üçün istifadə etmək istəyən təcavüzkarlardan qorunmalıdır. Əksər hallarda, onlar istifadəçilər haqqında şəxsi məlumatlara ehtiyac duyurlar, məsələn: bank kartı nömrələri, şəxsi profil parolları, təsdiq kodları və s. İnformasiya təhlükəsizliyi bu cür məlumatların qorunmasına cavabdehdir.

Əvvəlcə “İnformasiya Təhlükəsizliyi” termininə aydınlıq gətirək.

İnformasiya təhlükəsizliyi məlumatın icazəsiz girişinin, hər hansı təhrif və ya dəyişdirilməsinin, yenidən yazılmasının və ya məhv edilməsinin qarşısının alınması məqsədi daşıyır. Bu termin təkcə İT sənayesinə deyil, fiziki məlumatlara da aiddir.

Açıq sistemlərin qarşılıqlı əlaqə modeli (OSI) Beynəlxalq Standartlaşdırma Təşkilatı (İSO) tərəfindən yaradılmış konseptual modeldir və müxtəlif kommunikasiya sistemlərinin standart protokollardan istifadə edərək əlaqə saxlamasına imkan verir. OSI Modeli kommunikasiya sistemini yeddi mücərrəd təbəqəyə bölmək konsepsiyasına əsaslanır. OSI Modelinin hər bir təbəqəsi müəyyən bir işi yerinə yetirir və özündən yuxarı və aşağıda olan 7 təbəqə ilə əlaqə qurur.

Gəlin bu sistemi sıfır səviyyəsindən nəzərdən keçirməyə başlayaq. OSI modelinin özü bu səviyyəni vurğulamır, lakin informasiya təhlükəsizliyi haqqında danışarkən onu qeyd etmək lazımdır.

Dizayn səviyyəsi. İnformasiya təhlükəsizliyi ilə bağlı ən əsas və əsas anlayışlar nəzəri model şəklində təqdim edilir. Məsələn, server avadanlığının quraşdırılması planını tərtib edərkən: elektronikanın harada və necə yerləşdirilməsi, yanğından mühafizə vasitələrinin düzgün yerləşdirilməsi və s. Hal-hazırda, məlumatların sistemli surətinin çıxarılması sistemi dizayn edilməmişdirsə, o zaman məlumatların tam bərpası üçün sadəcə heç bir imkan yoxdur. Belə problemlərin qarşısını almaq üçün bu vəzifəni ayrıca bir şəxs- Təhlükəsizlik Memarı həyata keçirir.

1. Fiziki səviyyə. Bu səviyyədə məlumatın fiziki mühafizəsi işlənir. Bütün bunlar informasiyanın fiziki qorunmasıdır.

2. Kanal səviyyəsi - bu mərhələdə verilənlər bloklarından (bundan sonra çərçivələr) istifadə etməklə lokal şəbəkədə məlumatların ötürülməsi üsulları müəyyən edilir. Bu çərçivələr şəbəkə miqyası səviyyəsi ilə kəşmişir, çünki onlar yalnız lokal şəbəkə sahəsində işləyirlər.

Yükü paylamaq üçün kanal və şəbəkə təbəqələrinin ayrılması lazımdır. Nəticədə, keçid səviyyəsinin protokolları yalnız yerli çatdırılma və ünvanlamaya diqqət yetirə bilər. Məlumat bağlantısı səviyyəsini 2 alt səviyyəyə bölmək olar:

1. məntiqi keçid nəzarəti (LLC) səviyyəsi.

2. media giriş səviyyəsi (MAC),

MAC təbəqəsinin əsas vəzifəsi mühitin özünə daxil olmaq prosedurudur.

Bu kanal təbəqəsi ümumiyyətlə niyə lazımdır?

Bütün qurğular eyni anda ətraf mühitdən istifadə etməyə çalışdıqda, çərçivələrin üst-üstə düşməsində uyğunsuzluq (toqquşma) baş verir, nəticədə bu cihazlar sinxronizasiya edə bilmir. Link lay protokolları isə bu cür halları aşkar edir və ətraf mühiti toqquşmaların azaldılması və ya tamamilə qarşısının alınması üçün mexanizmlərlə təmin edir. Bundan əlavə, bu səviyyədə diqqət etməli olduğunuz əsas vəzifə rollar sisteminə uyğun işləyən ətraf mühitə çıxış sistemidir. Hər bir istifadəçiyə müəyyən icazələr və məhdudiyətlər daxil olan xüsusi bir rol verilir.

3. Şəbəkə səviyyəsi – bu mərhələdə bir-birindən uzaqda olan serverlər arasında verilənlərin ötürülməsi yolunu müəyyən etmək üçün şəbəkə səviyyəsinin protokolları lazımdır.

Nəzərdən keçirilən OSI modelinin şəbəkə səviyyəsində təhlükəsiz virtual kanallar formalaşdırarkən şəffaflıq və qorunma keyfiyyəti arasında optimal balans əldə edilir. Şəbəkə qatında təhlükəsizlik tədbirlərinin yerləşdirilməsi onları proqramlar üçün görünməz edir, çünki şəbəkə səviyyəsi ilə tətbiq arasında nəqliyyat səviyyəsi protokolu həyata keçirilir. İstifadəçilər üçün təhlükəsizlik prosedurları İnternet protokolunun özü kimi şəffafdır. Şəbəkə səviyyəsində trafikə qorunması və açarların idarə edilməsi funksiyalarını kifayət qədər tam şəkildə həyata keçirmək mümkündür, çünki mesaj paketləri məhz şəbəkə səviyyəsində yönləndirilir.

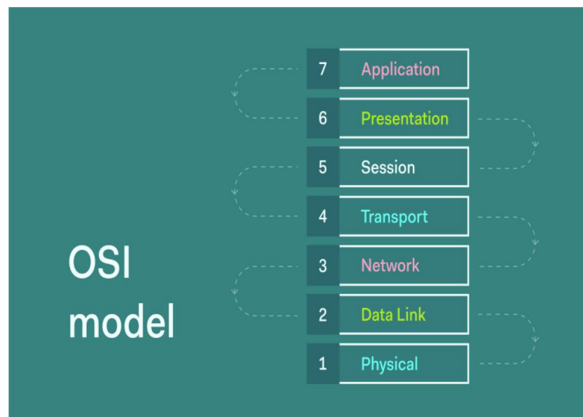
Şəbəkə qatını qorumaq üçün mübadilə iştirakçılarının autentifikasiyası, tunel trafiki və IP paketlərinin şifrələnməsi üçün istifadə olunan IPsec (Internet Protocol Security) protokol yığını istifadə olunur. IPsec protokolunun əsas məqsədi IP şəbəkələri üzərindən təhlükəsiz məlumat ötürülməsini təmin etməkdir. IPsec arxitekturası IPv4 protokolu ilə uyğun olduğundan (İnternet protokolunun 4-cü versiyası, bunun sayəsində bütün müasir İnternet işləyir), əlaqənin hər iki ucunda onun dəstəyini təmin etmək kifayətdir; aralıq şəbəkə qovşaqları IPsec haqqında ümumiyyətlə heç nə "bilməyə" bilər. IPsec həm bu gün İnternetdə istifadə olunan hazırkı IPv4 versiyasından, həm də tədricən İnternetə təqdim olunan IPv6-nın yeni versiyasından trafiki qoruya bilər.2

4. Nəqliyyat səviyyəsi tətbiq məlumatı ilə qarşılaşan birinci təbəqədir və onu ötürməyə hazırlamaq proseduruna başlayırsa, əgər şəbəkə səviyyəsi verilənlərin hansı yolla göndəriləcəyini müəyyən edərsə, o zaman nəqliyyat səviyyəsi onu hazırlayır və göndərir.

Nəqliyyat səviyyəsində adətən iki protokol var: TCP və UDP.

TCP (Transmission Control Protocol) - bu protokolun əsas vəzifəsi tətbiq səviyyəsindən gələn məlumatları seqmentləşdirmək və portlardan istifadə edərək tətbiqləri ünvanlamaqdır. TCP həmçinin təmin edir:

1. Seqmentlərin etibarlı çatdırılması.
2. Qəbul zamanı seqmentlərin sifarişli.
3. Seanslarla işləmək.

4. Ötürmə sürətinə nəzarət.

UDP – (User datagram protocol) – bu protokolun əsas vəzifəsi TCP-yə bənzəyir, lakin əlavə olaraq:

1. Tətbiq səviyyəsindən alınan məlumatları seqmentləşdirir.
2. Portlardan istifadə edərək işləyən proqramları ünvanlayır.

Nəqliyyat qatını qorumaq üçün əsas protokollar: TLS (nəqliyyat qatının təhlükəsizliyi), sələfi SSL kimi (təhlükəsiz yuvalar təbəqəsi) İnternetdəki qovşaqlar arasında təhlükəsiz məlumat ötürülməsini təmin edən kriptografik protokollardır. TLS və SSL istifadəsi:

1. Doğrulama üçün asimmetrik şifrələmə.
2. Məxfilik üçün simmetrik şifrələmə
3. Mesajın bütövlüyünü qorumaq üçün mesajın identifikasiyası kodları.

Bu protokol veb brauzerlər, e-poçt, ani mesajlaşma və İP telefoniyaya kimi İnternet proqramlarında geniş istifadə olunur.

5. Seans səviyyəsi - bu səviyyə nisbətən nadir hallarda istifadə olunur, bir çox protokollar öz funksionallığını öz nəqliyyat qatlarında həyata keçirir;

Seans səviyyəsinin əsas funksiyası sessiyanı təşkil etmək, yəni iki kompüter sistemi arasında əlaqə zamanı idarəetmənin ötürülməsidir. Seans məlumatların ötürülməsi istiqamətini müəyyən edir (bu, birtərəfli və ya ikitərəfli ola bilər), həmçinin bir sorğunun növbəti sorğunun qəbul edilməsindən əvvəl tamamlanmasını təmin edir.

Seans qatı həmçinin aşağıdakı əlavələrdən bəzilərini dəstəkləyə bilər:

- dialoqun idarə edilməsi.
- markerin idarə edilməsi.
- əməliyyatların idarə edilməsi.

Bəzi protokolların işləməsi üçün istənilən vaxt yalnız bir tərəfin kritik əməliyyatlara cəhd edə bilməsi vacibdir. Hər iki tərəfin eyni vaxtda eyni əməliyyatı yerinə yetirmək cəhdinin qarşısını almaq üçün tokenlərdən istifadəyə əsaslanan xüsusi nəzarət mexanizmi həyata keçirilir. Bu halda, əməliyyatı yerinə yetirmək üçün yalnız hazırda tokeni tutan tərəfə icazə verilir. Tokenin hansı tərəfdə olduğunu və onun iki tərəf arasında necə ötürüldüyünü təyin etmək token idarəetmə adlanır.

Məlumatların ötürülməsi və ötürülən məlumatın etibarlılığını təmin etmək üçün məlumat axımına nəzarət nöqtələri daxil edilir. Bu halda, nasazlıq baş verərsə, seans səviyyəsi əvvəlki yoxlama məntəqəsindən məlumatların yönləndirilməsinə davam edə bilər. Bu nəzarət nöqtələri sinxronizasiya nöqtələri adlanır. Sinxronizasiya nöqtələrinin idarə edilməsi əməliyyatların idarə edilməsi adlanır.

Sessiya qatı vəziyyətində, müəyyən məlumatların ötürülməsi üçün təhlükəsiz rabitə kanalının yaradılmasına diqqət yetirməliyik. Bu vəziyyətdə SSL protokolundan istifadə olunur. SSL (Secure Sockets Layer) protokolu OSI modelinin seans səviyyəsində işləyən və TLS ilə əvəz olunana qədər nəqliyyat qatında müəyyən bir nöqtədə işləyən təhlükəsiz kanal protokolu kimi istifadə olunur. Bu protokoldan istifadə edilir

İnformasiya mübadiləsinin təhlükəsizliyini təmin etmək üçün informasiyanın mühafizəsinin kriptografik üsulları. SSL protokolu iki şəbəkə abunəçisi arasında təhlükəsiz kanal yaratmaq, o cümlədən onların qarşılıqlı autentifikasiyası, ötürülən məlumatların məxfiliyini, bütövlüyünü və həqiqiliyini təmin etmək üçün bütün funksiyaları yerinə yetirir. Konfidensiallıq simmetrik seans açarlarından istifadə etməklə ötürülən mesajların şifrələnməsi yolu ilə təmin edilir ki, onlar əlaqə qurarkən tərəflər mübadiləsi aparırlar. Seans açarları da şifrələnmiş formada ötürülür və onlar abunəçi sertifikatlarından çıxarılan açıq açarlar vasitəsilə şifrələnir. Mesajları qorumaq üçün simmetrik açarların istifadəsi simmetrik açara əsaslanan

şifrələmə və deşifrə proseslərinin sürətinin asimmetrik açarlardan istifadə ilə müqayisədə əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olması ilə əlaqədardır. Dövriyyədə olan məlumatların həqiqiliyi və bütövlüyü elektron rəqəmsal imzanın formalaşdırılması və yoxlanılması yolu ilə təmin edilir. SSL protokoluna əsasən, virtual şəbəkənin son nöqtələri arasında kriptotəhlükəsiz tunellər yaradılır. Hər bir təhlükəsiz tunelin təşəbbüskarları tunelin son nöqtələrindəki kompüterlərdə işləyən müştəri və serverdir.

OSI modelinin daha iki təbəqəsi də (nümayiş və tətbiq) var, lakin onlar təhlükəyə daha az həssasdırlar, çünki onlar yalnız istifadəçiyə şəbəkə ilə əlaqə saxlamağa imkan verir.

Beləliklə, yekunda demək istərdim ki, bizim dövrümüzdə informasiyanı qorumaq üçün təhlükəsiz informasiya mühitinin yaradılması üçün səriştəli çoxsəviyyəli mühafizə və məhdudiyətlər sistemi qurmaq lazımdır.

Bu işdə nümunə olaraq OSI modelindən istifadə etməklə informasiya təhlükəsizliyini araşdırdıq. Biz OSI modelinin müxtəlif səviyyələrində məlumat mübadiləsi, toplanması, redaktə edilməsi və yaradılması üçün təhlükəsiz mühitin layihələndirilməsində nümunələri, müxtəlif şəbəkə protokollarının necə işlədiyi və onların şəbəkə strukturuna təsirini təhlil etdik.

Məlumatların mühafizəsi sahəsi sənaye cəmiyyətindən informasiya cəmiyyətinə keçidlə əlaqədar olaraq dövrümüzdə ən perspektivli sahədir. Qlobal rəqəmsallaşmanı həyatımızın bütün sahələrində müşahidə edə bilirik. Ümumdünya şəbəkəsində çoxlu məlumat toplanır və bu məlumatların qorunması indi daha çox tələb olunur.

Ədəbiyyat

1. Таненбаум Э., Уэзеролл Д. Компьютерные сети. 5-е изд. Питер, 2012. – 960 с.
2. Кручинин С.В. Стеки сетевых технологий TCP/IP и OSI/ISO // Вопросы науки [Современные технологии и технический прогресс. Сборник статей по материалам Международной научно-практической конференции 16 апреля 2015 г. Воронеж], 2015, Т.3. с.145-147
3. Кручинин С.В., Лазарев В.В. Программа настройки ПО СТ //Свидетельство о регистрации программы для ЭВМ № 2011618880, 15.11.2011. Москва. Федеральная служба по интеллектуальной собственности, патентам и товарным знакам.
4. <http://www.protocols.ru/files/RFC/rfc3286.pdf>

МОДЕЛЬ OSI В ИНФОРМАЦИОННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Кулиев Анар Расул оглы
Резюме

Данная статья посвящена обзору модели OSI в информационной безопасности. Используя эту модель, различные сетевые устройства могут взаимодействовать друг с другом. Модель определяет различные уровни взаимодействия между системами. При таком взаимодействии каждый уровень выполняет определенные функции. В статье рассматривается информационная безопасность на примере модели OSI.

OSI MODEL IN INFORMATION SECURITY

Guliyev Anar Rasul oğlu

Summary

This article is dedicated to reviewing the OSI model in information security. Using this model, different network devices can communicate with each other. The model defines different levels of interaction between systems. During such interaction, each level performs certain functions. The article examines information security using the example of the OSI model.

Rəyçi: dos. G.Verddiyeva

İnformatika və cəbr kafedrasının 31 may 2024-cü il tarixli 13 sayılı protokolu.

Daxil olma tarixi 05 iyun 2024-cü il

BİOLOGİYA VƏ AQRAR ELMLƏRİ

UOT:611.

**MÜXTƏLİF İQLİM ŞƏRAİTİNDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATI
HEYVANLARINDA ƏMƏLƏ GƏLƏN UYGUNLAŞMA, BƏRPA VƏ
KONPENSASIYA**

Məmmədrzayev Güloğlan Safəralı oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
guloğlanmmmdrzayev@gmail.com

Xülasə: *Azərbaycan 12 iqlim qurşağından 9 iqlim qurşağına malikdir. Kənd təsərrüfatı heyvanlarında yüksək məhsuldarlıq əldə etmək üçün insanlar özlərinə məxsus iribuynuzlu və xirda buynuzlu heyvanları bir iqlim qurşağından digər iqlim qurşağına köçürürlər. Köçürülmə zamanı heyvan orqanizmdə müəyyən dəyişkənlik yaranır. Bu da bəzən həmin orqanizmin ağırlaşmasına və patologiyasına çevrilir. Bu mürəkkəbləşmənin olmaması üçün heyvanlar müəyyən iqlim şəraitinə uyğunlaşmalıdır. Həmin uyğunlaşmanın tez əmələ gəlməsi üçün iş adamları və fərdi insanlar müəyyən qabaqlayıcı - müalicə və profilaktik tədbirlər aparmalıdırlar.*

Uyğunlaşma (Adaptasiya) bərpa və kompensasiya fizioloji və patoloji proseslərdir. Bu proseslər heyvanlarda yemləmə, bəsləmə, infeksiya, invazion və terapevtiki tədbirlər vaxtında sətərli aparılmıqda həmin heyvanların xəstələnməsi minimuma endirilir.

Açar sözlər: əhali, bərpa, kompensasiya, adaptasiya, iqlim, qəza.

Ключевые слова: население, восстановление, компенсация, адаптация, климат, катастрофа.

Key words: population, restoration, compensation, adaptation, climate, disaster.

Azərbaycan respublikası aqrar ölkədir. Ölkəmizdə yaşayan əhalimiz kənd təsərrüfatının müxtəlif sahələrində o, cümlədən heyvandarlıq və bitkiçiliklə məşğul olurlar. Planetdə olan 12 iqlim qurşağından 9 iqlim qurşağı respublikamızı əhatə edir. Əhalimiz qədimdən hər iqlim qurşağına uyğun müxtəlif bitki, heyvan sortları və cinsləri ilə məşğul olurlar. Bundan əlavə olaraq ölkəmiz iqlimə uyğun olaraq isti, mülayim və soyuq ərazilərdən ibarətdir. Əhalimiz iri və xirda buynuzlu heyvanlardan yüksək nəticə, o cümlədən bala, süd və ət məhsulları əldə etmək məqsədi ilə müxtəlif fəsillərdə bir yerdən başqa yerə köçürülmə aparılır. Köçürülmə yaz və payız aylarında aparılır. Bu zaman həmin heyvanların orqanizmində müəyyən dəyişkənlik yaranır. Həmin dəyişkənlik bəzən orqanizmi təşkil edən orqan, toxuma və hüceyrənin patologiyasına çevrilir. Tez bir zamanda heyvanların məhsuldarlığının aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu proseslər orqanizmdə baş verən mürəkkəb reaksiyalar olmaqla yaşadığı iqlimdə bərpa, uyğunlaşma və kompensasiyadan ibarətdir. Uyğunlaşma orqanizmin fizioloji reaksiyaların cəmi olub iqlimin dəyişilmiş şəraitində daxili fiziologiyanın saxlanmasına istiqamətlənir.

Bu proseslər bərpa, uyğunlaşma və kompensasiyadan ibarətdir. Uyğunlaşmaya başqa sözlə adaptasiya (latınca: adaptatio – uyğunlaşma) deyilir. Bioloji proses təkamül dövründə hər hansı bir heyvanın qorunub saxlanması və normal həyat şəraiti naminə ətraf mühitdə baş verən dəyişikliklərə müvafiq olaraq orqanizmi ona uyğunlaşdırır. Bu dəyişikliklər fizioloji və patoloji olur. Öz orqanizmi hesabına ətraf, iqlim şəraitinə uyğunlaşmasına fizioloji adaptasiya deyilir. Bu zaman orqanizmdə olan bütün proseslər sərbəst olur. Yəni həmin ərazinin temperaturunun atmosfer təzyiqinin, yerin maqnit sahəsinin, oksigenin miqdarının, işıqlanma

intensivliyinin və s. dəyişkənliklərinə, həmçinin yem və suyun çatışmaması bəzi zəhərli maddələrinin təsirinə qarşı davamlı olmasını təmin edirlər.

Orqanizmin müxtəlif qıcıqlandırıcı amillərə - stresslərə qarşı (soyuqluq, istilik, əzələ gərginliyi, mexaniki təsir, patoloji və ya infeksiya agent və s.) qarşı verdiyi mühafizə - uyğunlaşma reaksiyaların cəmi olmaqla iki mərhələdə inkişaf edir. Birinci mərhələdə böyrəküstü vəzilərin qabıq qatının qlükokortikoid fəaliyyəti güclənir.

İkinci mərhələdə orqanizmin bu faktorlara qarşı davamlılığı artmaqla rezistentlik baş verir. Bu prosesə başqa sözlə dezaptasiya (fransızca: des-rədd etmə, uzaqlaşma) yəni uyğunlaşmanın tükənmə mərhələsi (zəifləmə və gücdən düşmə mərhələsi) deyilir, bu proseslərin baş verməsində neyrohumorol sistem, orqanizmin rezistentliyi ardıcıl rol oynayır, daxili proseslərin intensivliyini və istiqamətini dəyişirlər. Patoloji proseslər zamanı orqanizmdə baş vermiş funksional dəyişkənliklərin əvəz olunmasına yönələn morfoloji toxuma dəyişkənliyinə kompensasiya deyilir ki, bu da uyğunlaşmanın bir növüdür. Kompensasiya və adaptasiya bir-biri ilə sıx bağlıdır, onları bir-birindən ayırmaq çətindir.

Bəzən hüceyrələrdə və toxumalarda olan reaksiyalara çox vaxt kompensator-uyğunlaşma və ya mühafizə-uyğunlaşma prosesləri də deyilir. Uyğunlaşma və kompensator prosesləri hər hansı bir xəstəlik və ya patoloji proses zamanı konkret bir orqanizmdə və ya onun hər hansı bir üzvündə baş verir və davamlı morfoloji dəyişkənliklərə müşayiət olunurlar.

Uyğunlaşma prosesləri xəstəliyin patogenezinə, gedişinə və hansı nəticə ilə bitməsində böyük rol oynayır.

Bərpa uyğunlaşma və kompensasiya neyrohumorol, immun və metabolik faktorların təsiri altında inkişaf edir və morfoloji gedişində 3 mərhələ keçirirlər.

1. Qəza və dirçəlmə mərhələsi – xəstəliyin əmələ gəlməsi zamanı orqanın toxumanın və hüceyrənin funksiyasının bərpa olunması üçün üzv və toxumalarda bütün ehtiyat qüvvələrinin səfərbərliyə alınması, maddələr mübadiləsinin intensivliyinin artması, daha qənaətcil metabolizmə keçməsindən ibarətdir. Bu mərhələ uzun müddət davam edir və ikinci mərhələyə keçir.

2. Möhkəmlənmə və ya stabilləşmə mərhələsi – orqanda və ya sistemdə davamlı tarazlıq yaranır. Pozulmuş funksiyaların qurulmuş funksional kompensasiyası baş verir. Hər hansı bir orqanda çatışmazlıq olarsa maddələr mübadiləsi sayəsində orqan bərpa olur, üzvi və funksional morfoloji yenidən qurma işləri başa çatdırılır. Məsələn: bir tərəfli hidronefroz zamanı digər böyrəyin bir qədər böyüməsi, dalağın qidalanmasının pozulması, kimyəvi tərkibinin dəyişməsi, linfa düyünlərinin fəaliyyətinin güclənməsi və həcmə böyüməsi, ürək qüsurlarının kompensasiyası (ürəyin tenogen genişlənməsi). Bu mərhələ uzun müddət bəzən illərlə davam edir və patoloji şəraitdə işləyən hüceyrə, toxuma və orqan öz işinin öhdəsindən gələ bilər.

3. Kompensasiyanın zəifləməsi və tükənməsi (dekompensasiya mərhələsi) – Müəyyən bir müddət keçdikdən sonra müxtəlif səbəblərdən (xəstənin əmələ gəlmə vaxtı, xəstənin yaşı, xəstəliyin ağırlığı və ya uzun müddət davam etməsi, müalicənin xarakteri, orqan və toxumalarda digər patoloji proseslərin meydana çıxması, heyvanların bəsləmə, yemləmə istismar olma şəraiti və s.) kompensasiya pozulur və dekompensasiya baş verir. Bu zaman orqan və toxumalarda pozulmuş funksiyalar artıq orqanizmin kompensator, imkanları ilə normallaşdırılma əvəz edilə bilmir. Orqanizmin rezistentliyi aşağı düşür və patoloji proses ağırlaşaraq yeni fəsadlar əmələ gəlməklə orqanizmin patologiyası baş verir.

Qəza və ya dirçəlmə, möhkəmlənmə və ya stabilləşmə mərhələyə xəstəliklərin kompensasiya fazası deyilir. Bu zaman xəstəliyin kliniki əlamətləri bir növ maskalanır və üzə çıxmır. Xəstəlik Latent (gizli) şəkildə gedir.

Üçüncü – zəifləmə və ya tükənmə mərhələsi – dekompensasiya fazaları adlanır. Bu zaman xəstəliyin kliniki əlamətləri üzə çıxır, ağır nəticələr verir. Məsələn: ürək qüsurlarının kompensasiya və dekompensasiya fazaları, qara ciyərin serrozunun kompensasiyası və s.

Bir çox heyvanlarda ilin fəslindən və iqlim qurşağından asılı olaraq dəri, dəri törəmələri sıxlığı və rəngi dəyişir, müdafiə qabiliyyəti, fizioloji bərpa olma xüsusiyyətləri artır. Bərpa olma müxtəlif səviyyələrdə - molekul, hüceyrə daxili, ultrastruktur, hüceyrə, toxuma və üzv səviyyəsində baş verir. Orqanizmdə məhv olmuş strukturun və funksiyanın yenidən bərpa olunması prosesi iki formada həyata keçirilə bilər.

1. Hüceyrə forması.
2. Hüceyrə daxili forma.

Bərpa etmənin hüceyrə formasında defektin bərpası salamat qamış hüceyrələrinin və yaxud da kombine qatın hüceyrələrinin yolu ilə baş verir. Bu forma bərpa olmanın sadə forması olub az diferensiasiya etmiş toxumalarda rast gəlinir. Sümüklərdə epidemikdə, mədə bağırsağ traktı, tənəffüs sidik çıxarıcı yolların selikli qişasında boş birləşdirici toxumada, endotelidə, qan yaradan orqanlarda, limfoid toxumada, mezotelidə bərpa prosesi hüceyrə formasında baş verir.

Hüceyrə daxili forma salamat qalmış hüceyrələrin daxilindəki ultra struktur elementlərin artıb çoxalması və həcmə böyüməsi ilə xarakterizə olunur.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən aydın olur ki, kənd təsərrüfatı heyvanlarını bir yerdən başqa köçürdükdə orqanizmdə fizioloji prosesin intensivliyi o, cümlədən patoloji prosesi əmələ gəlmə qabiliyyəti arta bilər. Yəni bərpa etmə həmin şəraitə uyğunlaşma və kompensasiya prosesləri heyvan orqanizmlərində müəyyən ağırlaşmalar əmələ gətirir ki, bu da hər hansı bir heyvanın xəstəliyinə çevrilə bilər. Ona görə də köçürülməyə bir ay qalmış qışlaq şəraitində olan heyvanları yaylaq şəraitinə köçürərkən müəyyən müdafiə tədbirləri aparılmalıdır.

Müdafiə tədbirləri ümumi və xüsusi olmaqla iki yerə bölünür.

Ümumi tədbirlər aşağıdakılardır.

1. Ekto və endo parazitlərə qarşı çimizdirilmə. Bu tədbir iri buynuzlu və xırda buynuzlu heyvanlarda müxtəlif dərman maddələri ilə o, cümlədən xlorofos, kreolin və neosidol dərmanları ilə çimizdirilmə.

2. Dehelminatasiya prosesi.

Bu proses aşağıdakı helmintlərə qarşı

- Qara ciyər – Fassilyoz və dixroselyoz;
- Ağ ciyər – Dikta kalyoz;
- Mədə-bağırsağ nematodlarına.

3. İnfeksiyon xəstəliklərinə

- Dabaq;
- Leptospiroz;
- Qarayara;
- Brusellyoz;
- Emkar;
- Bradzot;
- Pasterellyoz;
- Nedulyar dermatit.

Yuxarıda göstərdiyimiz tədbirlər iri buynuzlu və xırda buynuzlu heyvanlar üçün ümumi xarakter daşıyır. Brodzot xəstəliyi təkcə xırda buynuzlu heyvanlarda aparılır. Köçürülməmişdən əvvəl baytar həkim başqa mütəxəssislə bərabər heyvanlar nəzarətdən keçirilir. Yerimək qabiliyyəti zəif olan, boğazlığın axır günlərini keçirənlər, təzə doğulmuşlar və xəstə olanlar xüsusi minik vasitələrindən istifadə etməklə köçürülmə aparılır.

Buradan da belə aydın olur ki, köçürülmə zamanı bəzi heyvanlara xüsusi yanaşılır. Xəstə heyvanlar müalicə olunduqdan sonra köçürülür.

Nəticə, təklif. Köçürülmə xüsusi nəzarət altında aparılmalıdır. Qışlama dövründə yemləmə, bəsləmə, infeksiyon, invazion və terapevtiki tədbirlər vaxtlı-vaxtında düzgün səmərəli aparılmalıdır.

Buradan belə aydın olur ki, heyvanlar – belə ki, iribuynuzlu və xırda buynuzlular qışlama dövründə düzgün yemləmə, bəsləmə, sanitariyə qaydalar, müalicə profilaktik tədbirlər düzgün və keyfiyyətli aparıldıqda köçürülmə səmərəli olur, başqa iqlim qurşağına tez uyğunlaşır. Hər hansı bir xəstəliyə müqaviməti yüksək olur. Köçürülmə piyada aparılır, piyada orqanizmdə maddələr mübadiləsini intensivləşdirir, bir iqlim şəraitindən digər iqlim şəraitinə tədricən keçməsinə və uyğunlaşmasını asanlaşdırır.

Ədəbiyyat

1. E.İ.Əliyev – “Kənd təsərrüfatı heyvanlarının patoloji anatomiyası”. Dərslük. Bakı, Uni-Print, 2009.
2. E.İ.Əliyev – “Heyvan cəsədlərinin patoloji-anatomik yarılmaları və məhkəmə-baytarlıq ekspertizası”. Dərslük. Gəncə, B-Print, 2014.
3. Ə.B.Nəsənov – “Patoloji anatomiya”. Dərslük. Elm nəşr, 2003.

АДАПТАЦИЯ, ВОССТАНОВЛЕНИЕ И КОМПЕНСАЦИЯ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ЖИВОТНЫХ В РАЗЛИЧНЫХ КЛИМАТИЧЕСКИХ УСЛОВИЯХ

Мамедраев Гюльоглан Сафаралы оглы

Резюме

В Азербайджане имеется 9 климатических зон из 12 климатических зон. Для достижения высокой продуктивности сельскохозяйственных животных люди перемещают крупный рогатый скот и мелких рогатых животных из одной климатической зоны в другую климатическую зону. Во время миграции в организме животного происходят определенные изменения. Иногда это переходит в обострение и патологию этого органа. Чтобы избежать этого осложнения, животные должны адаптироваться к определенным климатическим условиям. Чтобы такая адаптация произошла быстро, бизнесменам и частным лицам следует принять определенные профилактические – лечебные и профилактические меры.

Адаптация, восстановление и компенсация являются физиологическими и патологическими процессами. Если в этих процессах кормление, заражение, инвазия и терапевтические меры не проводятся эффективно, заболевание этих животных сводится к минимуму.

**ADAPTATION, RESTORATION AND COMPENSATION OF FARM ANIMALS
IN VARIOUS CLIMATIC CONDITIONS***Mammadrzaev Guloglan Safarali**Summary*

Azerbaijan has 9 climatic zones out of 12 climatic zones. To achieve high productivity of farm animals, people move cattle and small animals from one climate zone to another climate zone. During migration, certain changes occur in the animal's body. This sometimes turn into a pathology of the irritation of the organism. Order to avoid this complication, animals must adapt to certain climatic conditions. In order for such adaptation to occur quickly, businessmen and individuals should take certain preventive – therapeutic and prophylactic measures.

Adaptation, recovery and compensation are physiological and pathological processes. If feeding, infection, invasion and therapeutic measures are not carried out effectively in these processes, disease in these animals is minimized.

*Rəyçi: dosent Alverdiyev Qulam**Anatomiya vəyoluxmayan xəstəliklər kafedrasının 18 aprel 2024 –cü il tarixli iclasın 01 saylı protokolu**Daxil olma tarixi 18 aprel 2024-cü il*

UOT: 57

AZƏRBAYCANDA DƏRMAN ƏHƏMİYYƏTLİ BITKİLƏRİNDƏ MÜŞAHİDƏ OLUNAN GÖBƏLƏKLƏRİN YAYILMASI

Dos. Qarayeva Amalya Qasım qızı
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Biologiyanın tədrisi metodikası kafedrası
amalyagarayeva@gmail.com,
ORCID: 0009-0000-9507-2709

Xülasə: Tədqiqatın məqsədi Azərbaycan florasına daxil olan bir sıra dərman bitkilərinin, xüsusən də xalq təbabətində nisbətən geniş istifadə edilənlərin mikobiotasının növ tərkibinin, yayılması qanunauyğunluqlarının öyrənilməsi, dərman bitkilərində məskunlaşan göbələklərin ekobiologiyasının tədqiqi və dərman bitkilərinin mikoloji təhlükəsizlik prinsiplərinin hazırlanması üçün baza məlumatlarının hazırlanmasıdır. Məlum olduğu kimi, dərman bitkiləri ali bitkilərin böyük qruplarından biri olub, vegetativ və ya generativ orqanları xalq təbabətində, tibbdə, eləcə də baytarlıq praktikasında istifadə edilən vasitələrin, o cümlədən farmakoloji aktivliyə malik olanların alınması üçün xammal kimi istifadə edilir. Başəriyyətin yarandığı gündən bitkilər təkcə insanlar üçün qida mənbələri kimi deyil, eyni zamanda insanların hər hansı bir xəstəlikdən müalicəsində də istifadə edilməyə başlanıb. Buna baxmayaraq ki, hazırda elmə 500000 bitki növü məlumdur ki, onların da cüzi bir hissəsi tibbdə tez-tez istifadə olunur.

Açar sözlər: dərman bitkilər, göbələklər, biologiya, botanika, mikologiya

Ключевые слова: лекарственные растения, грибы, биология, ботаника, МИКОЛОГИЯ.

Keywords: medicinal plants, fungi, biology, botany, mycology

GİRİŞ

12 iqlim tipindən 9-nun yerləşdiyi Azərbaycan zəngin bitki örtüyünə malikdir ki, onların da içərisində mühüm təsərrüfat əhəmiyyəti olan, eləcə də insanların qida rasionun daimi komponenti olan bir sıra maddələrin alınma mənbəyi olan bitkilər, o cümlədən dərman bitkiləri də geniş yayılmışlardan hesab edilir. Azərbaycan florasında bitən 4745 yabani bitki növündən 1547 növü (34,3%) dərman əhəmiyyətli bitkilərdir. Aparılmış araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Dünya florasından müxtəlif ölkələrin elmi farmakopeyalarına daxil edilmiş dərman əhəmiyyətli bitkilərin 272 növü Azərbaycan florasında yabani halda bitir. Azərbaycan florasının elmi farmakopeyaya daxil edilmiş dərman əhəmiyyətli bitkilərinin 77 növü Qafqaz endemi, 6 növü Azərbaycan endemi, 44 növü isə reliktd bitkilərdir.

Azərbaycanda yayılan bitkilərin bir çoxu, o cümlədən dərman əhəmiyyətlilər aparılan müxtəlif xarakterli tədqiqatların predmetinə çevrilibdir və onlar müxtəlif (botaniki, farmakoloji və s.) aspektlərdə müəyyən dərəcədə öyrənilibdir, lakin dərman bitkilərinin istər Azərbaycan florasına aid olan, istərsə də introduksiya olunan növləri sistemli şəkildə aparılan mikoloji, o cümlədən fitopatoloji tədqiqatların predmetinə çevrilməyibdir və yalnız aparılan bəzi tədqiqatlarda göbələklərin məskunlaşma yerləri göstərilərkən bu tip bitkilərin adlarına da rast gəlmək mümkündür. Baxmayaraq ki, hər il göbələklərin törətdiyi xəstəliklər nəticəsində bu və ya digər növlərin məhsuldarlığı kifayət qədər azalır, bir çoxu məhv olur və nəticədə populyasiyada fərdlərin sayı azalır. Bunların qarşısının alınması, yəni müşahidə olunan mənfi xarakterli təsirlərin aradan qaldırılmasından ötrü kompleks tədbirlərin müəyyən edilməsi üçün isə dərman bitkilərinin mikobiotasının, xüsusən onun patogen nümayəndələrinin əhatəli şəkildə

(növlərinə, ekolo-trofik əlaqələrinə, rastgəlmə tezliyinə, metabolitik aktivliyinə və s.) tədqiq edilməsi, göbələk-sahib bitki arasındakı münasibətlərin formasının aydınlaşdırılması çox vacib və aktuallığı ilə seçilən məsələlərdəndir. Məsələnin aktuallığını əsaslandırın başqa bir arqument onunla bağlıdır ki, dərman bitkilərinin bir çoxu xalq təbabətində istifadə edilərkən termiki işlənməyə məruz qalmadan istifadə edilir və onların bitməsi və ya becərilməsi, toplanması və istifadə üçün hazırlanması isə açıq sistemdə həyata keçirilir. Bu da onların eyni zamanda müxtəlif mikrocanlıların, o cümlədən göbələklərin özlərinin və onların metabolitlərinin toplanması üçün açıq bir sistem kimi də xarakterizə olunmasını qaçılmaz edir. Aparılan tədqiqatlarda dərman bitkilərində yayılması qeydə alınan göbələklərin arasında toksigenlər, allergenlər, eləcə də patogenlər, xüsusən də şerti patogenlər kifayət qədər olmasını və həmin bitkilərin göbələklərin mikotoksinləri ilə də zənginləşməsi, eləcə də insanların müxtəlif məqsədlərlə (qida və tibbi) qəbul etdikləri maddələrin eyni zamanda müxtəlif xəstəliklərin ötürülmə mənbələrindən biri olması dəfələrlə öz təsdiqini 5 tapan faktlardandır. Buna baxmayaraq, hazırda xalq təbabətində istifadə edilən bu tip bitkilərdə isə mikroorqanizmlərin, o cümlədən göbələklərin sayını, eləcə də onların zərərli metabolitlərinin miqdar göstəricilərini tənzimləyən normativ sənədlər ya ümumiyyətlə yoxdur, ya da mövcud sənədlər bu məsələləri müasir tələblərə müvafiq özümdə əks etdirmir.

Əsas hissə. Azərbaycanın geocoğrafi mövqeyinin və təbii iqlim şəraitinin əlverişli olması, onun canlı təbiətinin də zəngin və rəngarəng olmasına səbəb olmuşdur. Bu da ölkəmizin ərazisində bioloji, o cümlədən mikoloji aspektli tədqiqatların aparılmasını zəruri etmişdir. Azərbaycanda da göbələklər və onların xüsusiyyətləri haqqında insanlarımızın qədimdən anlayışlı olduğu bir sıra tarixi mənbələrdən məlumdur. Bir çox təbib və loğmanlarımız tarixən bəzi göbələklərdən dərman kimi istifadə etmişlər. Hələ XII əsrdə Şamaxının Məlhəm kəndində yaşamış və böyük şairimiz Əfzələddin Xaqaninin əmisi olan Kafiəddin Ömər Osman oğlu yaşıl kifdən iltihab əleyhinə dərman kimi istifadə etmişdir, yaxud XVII əsrdə yaşamış alimlərimizdən Məhəmməd Mömin özünün “Təhfətül Möminin” əsərində yeməli göbələkləri tədqiq edərək onları “yarpaqsız, gülsüz bitki” adlandırmışdır. Azərbaycanda yayılan göbələklərin növ tərkibinin, sistematikasının və ekologiyasının tədqiqi, təsərrüfat əhəmiyyəti kəsb edən növlərin bioloji xüsusiyyətləri və coğrafiyasının öyrənilməsində, mikologiya və fitopatologiyaya aid elmi tədqiqat işlərinin aparılmasında AMEA-nın Mikrobiologiya və Botanika İnstitutlarının, Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin Bitki Mühafizə və Texniki Bitkilər Elmi-Tədqiqat İnstitutunun, Bakı Dövlət Universitetinin, Azərbaycan Aqrar Universitetinin, digər elmi tədqiqat və ali təhsil müəssisələrində mövcud olan elmi laboratoriyaların və təbiət təmayüllü kafedraların mikologiyanın inkişafında böyük xidmətləri vardır. Azərbaycanda ilk elmi mikoloji tədqiqatların XIX əsrin başlanğıcında- 1800-cü ildə alim Georgi tərəfindən Bakı ətrafında Lycoperdon göbələyinin və 1861-ci ildə Şuşada alim Q.V.Çaplıqın-in trüfelin (Terfizia loonis Tub.) yayılması məsələsini tədqiq etməsi ilə başlaması hesab olunur. XX əsrin əvvəllərində alim Y.N.Voronov (1914-1915, 1922-1923-cü illərdə) Qarabağ və Naxçıvan zonasında müxtəlif fəsilələrə aid (Xylariaceae, Teleporaceae, Polyporaceae) 22 növ göbələyin yayılmasını aşkarlamışdır. AMEA-nın Nəbatat İnstitutunun görkəmli alimi, b.e.d., professor V.İ.Ulyanşev Azərbaycan mikobiotasının öyrənilməsində fəal iştirak etmiş, 1939-cu ildə “Tubercinia cinsinin növləri” məqaləsini nəşr etdirməklə bərabər sürmə, pas və peronospora göbələklərinə həsr edilmiş 4 cildlik “Azərbaycanın mikoflorası” adlı təyinedicilərin müəllifi olmuşdur. Azərbaycanda mikoloji tədqiqatların genişləndirilməsi və bir elm sahəsi kimi təşəkkül tapması məhz onun adı ilə bağlıdır.

Professor B.B.Eyyubov müxtəlif tərəvəz, bostan və kartof bitkilərinin və onların toxumlarında xəstəlik törədən göbələklərin növ tərkibini, bioloji, ekoloji xüsusiyyətlərini, bu

göbələklərin Azərbaycanın ayrı ayrı zonalarında yayılmasını öyrənməklə məşğul olmuşdur. Professor İ.Cəfərov Azərbaycanda çayırdəklə meyvə bitkilərinin mikobiotasının tədqiqi ilə məşğul olmuşdur. Göbələklərin öyrənilməsi sahəsində digər bir çox milli alimlərimizin də böyük xidmətləri olmuşdur və hazırda da bu işlər bu gün də əzmlə davam etdirilir. Qeyd olunan alimlərimiz həm də mikologiya və mikrobiologiya elmləri sahəsində sanballı dərslər və monoqrafiyaların müəllifləri, Azərbaycanın ali məktəblərinin tanınmış pedoqoqlarıdır.

İnsanlar tarixən göbələkləri iştirak etdikləri proseslərdə həyata keçirdikləri funksiyalarına görə ümumi şəkildə faydalı və ziyanlı kimi xarakterizə etmişlər. Əlbəttə göbələklərin bu cür qruplaşdırılması şərti xarakter daşıyır və insanların maraqlarına görə bu cür qruplaşdırılmışdır. Lakin təbiətdə yaranan hər bir canlının öz əhəmiyyəti var və onun funksiyalarını yerinə yetirməsi istənilən halda əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd olunduğu kimi göbələklərin bir çoxu məskunlaşdığı substratları həyat fəaliyyəti nəticəsində əmələ gətirdiyi metabolitlərlə zənginləşdirir ki, həmin metabolitlərin xeyirli növləri ilə bərabər, bir çoxu canlılar, o cümlədən insan sağlamlığı üçün təhlükəlidir. Bəzi göbələklər öz həyat fəaliyyətləri nəticəsində allergen və toksik təsirə malik olan əlavə metabolitlər-mikotoksinlər ifraz edirlər. Bu cür metabolitlərin orqanizmə təsirindən yaranan patologiyalar-mikopatiya və ya mikotik patologiya adlandırılır. Belə ki, göbələklərin xeyirli növləri ilə bərabər ziyanverici növləri də çoxdur. Ona görə də göbələklərin xeyirli və zərərli cəhətlərini nəzərə alaraq onların öyrənilməsi hər zaman elmi, tibbi və praktik əhəmiyyət kəsb etmişdir [4, 12].

Aparılan tədqiqatlarda Böyük Qafqazda qeydə alınan 103 növün yalnız 25,8%-nin yayılma arealı Azərbaycanın bütün dərman bitkiləri yayılan əraziləri əhatə edir, analoji göstəricilər Lənkəran-Astara zonası üzrə isə 40,0% təşkil edir. Böyük Qafqazdakı dərman bitkilərində yayılan göbələklərin rastgəlmə tezliyinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan üçün dominant hesab edilən 5 növün yalnız 4-ü (*A.niger*, *V.dahliae*, *P.martensii* və *F.oxysporum*) bu zona üçün də dominant sayılır və onların rastgəlmə tezliyi zonada 48,3-61,8% arasında dəyişir. Bundan əlavə zonada yayılması qeydə alınan digər göbələklərdən daha 5 növ zona üçün dominant hesab edilə biləcək göstəricilərə malikdir ki, onlara da *A.fumigatus*(rastgəlmə tezliyi – 41,8%), *F.moniliforme* (44,4%), *V.lycopersici*(55,6%), *P.Chrysogenum* (48,7%) və *F.solani*(50,2%) kimi göbələkləri aid etmək olar yəni bu zona üçün dominant göbələklərin sayı 5 növdən ibarətdir [2, 22].

Beləliklə, alınan nəticələrdən aydın olur ki, qeydə alınan göbələklər müxtəlif rastgəlmə tezliyinə malikdir və buna görə də onların Azərbaycanın dərman bitkiləri yayılan əsas zonaları üzrə xarakteristikası da fərqli olur. Buna baxmayaraq, bir sıra göbələklər bütün Azərbaycan, bəziləri isə ayrı-ayrı zonalar üçün dominant növlər kimi xarakterizə edilir və bunların arasında ciddi təhlükə mənbəyi kimi fuzarioz, pas, unlu şəh, ləkəlilik, askoxitoz, septorioz, qaralma və s. kimi xəstəliklərin törədiciləri olan fitopatogenlərə də rast gəlinir. Məlum olduğu kimi, dərman bitkiləri eyni zamanda qida, dekorativ, yem və s. məqsədlər üçün istifadə edilməklə mühüm xalq təsərrüfatı əhəmiyyətinə malikdirlər. Bu bitkilərin məhsuldarlığını məhdudlaşdıran amillər arasında xəstəliklər mühüm rol oynayır. Belə ki, hər il xəstəliklər nəticəsində bu tip bitkilərdə məhsul itkisi 10%-dən az olmur və bəzən bu rəqəm 50%-ə qədər də yüksəlir. Buna görə də bu bitkilərin mikobiotasının formalaşmasında iştirak edən patogen göbələklərin öyrənilməsi bitkilərin bioloji aktivliyinin, yəni məhsuldarlığının aşağı düşməsinin qarşısının alınması üçün profilaktik tədbirlərin hazırlanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, ciddi fitosanitar monitorinq aparılmadan elmi şəkildə müdafiə tədbirlərinin hazırlanmasının əsaslandırılması mümkün deyil. Bu səbəbdən də tədqiqatların gedişində dərman bitkilərində müxtəlif xəstəliklər törədən göbələklərin bəzi xüsusiyyətlərinin

aydınlaşdırılması da məqsəduyğun hesab edilmiş və ilk olaraq Azərbaycan şəraitində rast gəlinən və törədicisi göbələr olan xəstəliklərin müəyyənləşdirilməsinə cəhd edilmişdir. Alınan nəticələrdən aydın oldu ki, tədqiq edilən bitkilərdə ən geniş yayılan müxtəlif göbələklərin törədikləri ləkəlilik(askoxitoz, septorioz, kladasporioz, serkasporoz, fillostiktoz), fuzarioz, solma, müxtəlif tip(boz, kök, ağ, yumşaq və s.) çürümə, pas, unlu şəh, fitofloroz, sürmə(tozlu və bərk) və s. kimi xəstəliklərdir. Ümumilikdə, tədqiqatların gedişində dərman bitkilərində qeydə alınan patologiyaların 24 sayı 60-a yaxın olmuşdur ki, onların da baş verməsində iştirak edən göbələklərin sayı 150-ə yaxındır [1, 22].

NƏTİCƏ

Məlum olduğu kimi, patogenez prosesində patologiya törədicisinin müxtəlif fermentləri, ilk növbədə sahibinin daxili toxumalarına doğru nüfuz etməsi üçün hüceyrə divarının parçalanmasını kataliz edənləri sintez etməsinin böyük əhəmiyyəti var. Digər tərəfdən, həmin patogenin ferment sisteminin geniş spektrli olması, patogenin sahibinin, o cümlədən bitkilərin 26 toxumalarında inkişaf etməsində də mühüm rol oynayır. Buna görə də tədqiqatların gedişində Azərbaycanın dərman bitkilərində yayılmış və onlarda müxtəlif patologiyalar törədən, təmiz kulturaya çıxarılması mümkün olan göbələklərin fermentativ aktivlikləri də tədqiq edilmişdir. Aparılan tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, tədqiqatların gedişində istifadə edilən göbələklərin hamısı bu və ya digər dərəcədə hidrolazaların aktivliyinə malik olmuşdur və bu zaman ilk baxışdan diqqəti cəlb edən fermentlərin aktivliklərinin müxtəlif kəmiyyət göstəriciləri ilə xarakterizə olunması idi. Ştamm fərqləri kimi xarakterizə olunan bu fakt, eyni zamanda göbələklərin patogenezində də mühüm rol oynayan bir faktor kimi də dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqatların gedişində göbələklərin fitotoksiki və fermentativ aktivliyi arasındakı əlaqənin xarakterinin də aydınlaşdırılması məqsəduyğun hesab edilmişdir. Alınmış nəticələrdən aydın oldu ki, yüksək proteolitik aktivliyə malik olan göbələklərin fitotoksiki aktivliyi o qədər də yüksək olmur. Məsələn, Vertisillium dahlia E-121 göbələyinin proteolitik aktivliyi Aspergillus flavus M-14 göbələyinin aktivliyi ilə müqayisədə 5,5 dəfə aşağıdır, lakin toxumların cücrməsi zamanı alınan nəticələrin müqayisəsi isə birinci halda təsirin daha effektiv olmasını göstərir və bu zaman fərq 2 dəfəyədək təşkil edə bilər. Digər variantlarda da analoji nəticələr özünü aydın şəkildə biruzə verir, yəni proteolitik aktivliklə fitotoksiki aktivliyi arasında tərs asılılıq müşahidə olunur ki, bu da proteolitik aktivliyin patogenezini limitləşdirən faktor kimi istifadəsini mümkün edir. Təqdim olunan nəticələrin yekunu kimi, dərman bitkilərinin mikoloji təhlükəsizliyi ilə bağlı bəzi məsələlərə də aydınlıq gətirilməsi istiqamətində tədqiqatlar aparılmışdır. Bu da dərman bitkilərində məskunlaşan göbələklərin sayı ilə dərman bitkilərinin antimikrob aktivliyi arasındakı əlaqənin xarakterinin aydınlaşdırılması ilə əlaqədar olmuşdur.

Göbələklərin sayının yüksəlməsi dərman bitkilərindən alınan ekstraktların antifunqal aktivliyinin də azalmasına səbəb olur, lakin bu zaman azalmanın kəmiyyət göstəricisi antibakterial aktivliklə müqayisədə daha yüksək olur. Məsələn, Ocimum basilicum L. bitkisindən alınan ekstraktın antibakterial aktivliyi St.aureus-ə münasibətdə göbələklərin sayının ≤ 103 –dən ≥ 105 kimi dəyişməsi zamanı 27,8% azaldığı halda, bu göstərici Candida albicans-a münasibətdə 36,4% təşkil edir. Analoji göstərici Bac.subtilis, Ps.aeruginosa və Esc.coli-də müvafiq olaraq 20,0%, 31,2% və 30,0% təşkil edir. Deməli, göbələk biotasının say tərkibi dərman bitkilərinin antifunqal aktivliyinə daha güclü təsir edir. Digər bitkilərdən alınan ekstraktlarda da oxşar vəziyyət qeydə alınır.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva N.Ş. Abşeron yarmadasının quru subtropik meyvə bitkilərinin mikobiotası. Bakı: BDU, 2006, 80s.
2. Hacıyeva N.Ş., Əliyev İ.Ə., Cəbrayılzadə S.M., Qəhrəmanova Ф.Х., Мурадов П.З. Azərbaycan florasına daxil olan bəzi kolların mikobiotasının ümumi xarakteristikası. / "Biokimyəvi nəzəriyyələrin 34 aktual problemləri" mövzusunda II beynəlxalq konfransın materialları. Gəncə, 2011, s.39-42
3. Hacıyeva N.Ş., Namazov N.R., Baxşəliyeva K.F., İsmaylov R.Q., Sultanova N.H., Muradov P.Z. Efir-yağlı bitkilərin mikobiotasının ümumi xarakteristikası // AMEA-nın Mikrobiologiya institutunun elmi əsərləri, 2012, c. 10, № 1, s.158-163
4. Namazov N.R. Göbələklər və göbələyəbənzər canlılar aləmi. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: SDUnun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi, 2019, 471 s.

SPREAD OF FUNGI OBSERVED IN MEDICINALLY IMPORTANT PLANTS IN AZERBAIJAN

*Garayeva Amalya Gasim
Summary*

The purpose of the study is to study the species composition of the mycobiota of a number of medicinal plants included in the flora of Azerbaijan, especially those that are relatively widely used in folk medicine, the distribution patterns, the study of the ecobiology of fungi inhabiting medicinal plants, and the preparation of basic data for the preparation of mycological safety principles of medicinal compounds. As it is known, medicinal plants are one of the large groups of higher plants, their vegetative or generative organs are used as raw materials for the preparation of drugs used in folk medicine, medicine, and veterinary practice, including those with pharmacological activity.

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ГРИБОВ В ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЯХ АЗЕРБАЙДЖАНА

*Гараева Амалия Гасым
Резюме*

Цель исследования - изучение видового состава микобиоты ряда лекарственных растений, входящих во флору Азербайджана, особенно тех, которые сравнительно широко используются в народной медицине, закономерностей распространения, изучение экологии грибов, населяющих лекарственные растения, а также подготовка исходных данных для составления принципов микологической безопасности лекарственных средств. Как известно, лекарственные растения относятся к одной из крупных групп высших растений, их вегетативные или генеративные органы используются в качестве сырья для приготовления препаратов, применяемых в народной медицине, медицине и ветеринарной практике, в том числе обладающих фармакологической активностью.

Rəyçi: dos. L. Bünyatova

Biologiya və onun tədrisi metodikası kafedrasının 20.09.24 tarixli iclası

Daxil olma tarixi 21 may 2024-cü il

PLASMOPARA HALSTEDII-NİN PATOGEN MÜXTƏLİFLİYİ ÜZRƏ APARILAN TƏDQIQATLAR

b.ü.f.d. Quliyeva Lamiyə Telman qızı, Bəşirov Əsgər Müşfiq oğlu

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti

lamiya.quliyeva@adau.edu.az

asgarbashirov@gmail.com

Xülasə: Günəbaxan sektoru ərzaq tələbatının ödənilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malik olmaqla ölkəni bitki yağı və heyvan yemi olan jumxla təmin edir. Hazırda dünya bazarının günəbaxan məhsulları ilə əsas təminatçısı olan iki ölkə - Rusiya və Ukrayna arasında müharibənin davam etməsi səbəbindən bazarın bu məhsulla təminatında çətinliklər yaranmışdır. Günəbaxan məhsullarına olan tələbatın ödənilməsi bu sahədə dəyər zəncirinin inkişafı ilə sıx bağlıdır.

Məlumdur ki, daha yüksək məhsulun becərilməsində sabit tempi saxlamaq üçün, günəbaxan əkinlərinin xəstəliklərdən effektiv qorunmasının dəqiq təşkili tələb olunur. Dissertasiyanın komponenti - Azərbaycanda günəbaxan əkinlərində fitosanitar vəziyyətin qiymətləndirilməsi, günəbaxan əkinlərinin əsas xəstəliklərindən mühafizəsinin təşkili ilə bağlı problemlərin həllinə yönəldilmişdir. Dissertasiyada patogenlərin biologiyası və ekologiyası, göbələk xəstəliklərinin zərərliliyinin qiymətləndirilməsi haqqında məlumat və elmi tədqiqatların nəticələri, eləcə də müəyyən və praktiki tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: mildyum, patogen, xəstəlik, davamlı növ, fungisidlər.

Ключевые слова: милдью, возбудитель, болезнь, устойчивые виды, фунгициды.

Key words: mildew, pathogen, disease, resistant species, fungicides.

Plasmopara halstedii-də patogen formaların olması ilk dəfə mildyunun davamlı günəbaxan sortlarından istifadə edildikdən sonra yaranmışdır. Əvvəlcə göbələyin iki fərqli patotipi aşkar edilmişdir. Bunlar; Avropa irqi kimi tanınan 1-ci patotip, Şimali Amerikanın Qırmızı çay vadisinin adını daşıyan Qırmızı çay irqi kimi tanınan patotip 2-dir. Şimali Amerika qitəsindən yeni fərqli irqlər bildirilsə də, 1988-ci ilə qədər Avropada yalnız 1-ci patotip aşkar edilmişdir. İndiyədək müxtəlif ölkələrdən bir çox patotiplər bildirilmişdir (Gulya et al. 1991a, Molinero-Ruiz et al. 2002, Gulya 2007). Şimali Amerikada (Gulya və başqaları 1991a, Gulya 1995a, 1995b) və Avropada (Meleró-Vara və başqaları 1982, Spring et al. 1994, Virányi və Gulya 1995a, Gulya, Virányi və -Vara və başqaları 1996, Molinero-Ruiz et al.

1-ci patotip Hindistanda (Gulya et al. 1996), 1, 4, 8 və 9-cu patotiplər isə Afrikada (Masirevic 1992, Gulya et al. 1996) bildirilmişdir.

Günəbaxan mildyusunun irqlərini fərqləndirmək üçün Gulya və b. (1998) və Tourvielle et al. (2000), müxtəlif ölkələrdəki tədqiqatçılar fərqli irq xətlərindən istifadə edərək *P. halstedii*-nin eyni irqlərinə fərqli adlar vermişlər. Məsələn, yeni təsnifata görə 300-cü irqin patotipi ABŞ-da "race2" (Tourvielle et al. 2000) və "qırmızı çay irqi" (Carson 1981), ölkədə "Avropa irqi" (Sacston 1980) adlanır. Avropa ölkələri və Fransada "patotip d" adlandırılır (Tourvielle et al. 2000). Gulya və b. (1998) və Tourvielle et al. (2000) patogenin virulentliyini hədəf alan və 3 x 3 irq xəttinə əsaslanan yeni patotiplərin sayının artması və tədqiqatçıların üzlaşdığı problemləri həll etmək üçün daha dəqiq və müqayisə edilə bilən bir üsul olan 3 kodlu sistem hazırlamışdır. Bu yeni patotip təsnifatı sistemi dünyanın müxtəlif yerlərində *P. halstedii*-nin patotiplərinin müşahidəsi və müəyyən edilməsində müxtəlif tədqiqatçılar arasında birliyi təmin etmişdir. *P. halstedii* irqlərinin coğrafi paylanması ilə bağlı son vəziyyət Gulya (2007) tərəfindən dərc edilmiş və 36 irqin (virulentlik fenotipləri) olduğu bildirilmişdir.

Shindrova (2005) 2000-2003-cü illər arasında Bolqarıstanda günəbaxan istehsal sahələrində görülən *P. halstedii*-nin yeni irq təsnifatına uyğun olaraq yayılmasını və irq tərkibini müəyyən etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdur. Əlli yeddi *P. halstedii* izolatının tədqiqi zamanı 3 irq (100, 300, 700) Günəbaxan mildyusu aşkar edilmişdir. Tədqiq olunan 57 təcridin 3,5%-i 100-cü irq, 36,8%-i 300-cü irq, 59,7%-i 700-cü irq olaraq müəyyən edilib. Molinero-Ruiz və başqaları. (2002) İspaniyada *P. halstedii*-nin 9 fərqli irqinin olduğunu və 100-cü irqin İspaniyada ən çox yayılmış yarış olduğunu bildirdi. Eyni tədqiqatçılar klassik irq təyini üçün müxtəlif diskriminant növlərinin lazım olduğunu və göbələk genomunda mutasiya və rekombinasiyanın *P. halstedii* təcridləri arasında müşahidə edilən fərqlərdə yüksək effektiv olduğunu bildirdilər. Hazırda Fransada fərqli təsnifatdan istifadə olunsa da, bu təsnifatın beynəlxalq müqayisəsi çətindir (Lafon et al. 1996).

Delmotte və başqaları. Avropada (2008) yeni virulent formaların ortaya çıxması üçün müxtəlif izahatların olduğunu, lakin son 10 ildə irqlərin sayının artmasının ən mühüm səbəbinin müxtəlif genetik cinslərə malik yeni sortların inkişafı və xüsusilə də intensiv istehsal olduğunu bildirmişdir.

Bir çox irqlərin ardıcıl olaraq yaranmasının səbəbi təbii populyasiyalardan müstəqil şəkildə mənimsənilməsi, dünyanın müxtəlif coğrafi bölgələrində yeni günəbaxan yetişdirilməsi və yeni təkmilləşdirilmiş sortlara uyğun patogen genotiplərin seçilməsidir. Digər tərəfdən, patogenin populyasiyasının artması dünyanın müxtəlif bölgələrində çoxlu irqlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu mövzuda təfərrüatlı molekulyar tədqiqatlar olmasa da, fransız təcridlərindən 14 irqə aparılan yeni bir araşdırma, fərqli irqlərin çoxsaylı təbiiqinin, ev sahibi müqavimət genlərinin seçim təzyiqi ilə Fransada irqi müxtəlifliyin inkişafını sürətləndirdiyini müəyyən etdi (Delmotte et al. 2008).

Günəbaxan mildyusundan əldə edilən RNT mikovirusunun qismən ardıcılığını aşkar etməklə, 3 qitədə 8 ölkədən gələn 8 Plasmopara halstedii patotipinin nukleotid ardıcılığının oxşar olduğu aşkar edilmişdir (Heller-Dohmen et al. 2008). Onlar bildirdilər ki, bu vəziyyət mildyü törədicisinin bütün dünyaya yayılmamışdan əvvəl virusa yoluxduğunu və patogen fərqlərin baş verdiyini ortaya çıxarıb.

Patogenin müxtəlif irqlərinin eyni sahədə mövcudluğu irqin aşkarlanmasında çətinlik yaradır. Bölnən xətlər üzərində populyasiya kimi tüklü küfün sınaqdan keçirilməsi səhv nəticələr verir. Buna görə də, Spring et al. (1998) tək spor və ya tək sporangium metodunu işləyib hazırlamışdır. *P. halstedii* genotipləri müxtəlif molekulyar üsullarla xarakterizə olunmağa çalışılmışdır (Borovkova et al. 1992, Borovkov və McClean 1993, Roekkel-Drevet et al. 1997 Intelmann and Spring, 2002). Bununla belə, bu üsulların heç biri patotip təyini tədqiqatlarında molekulyar üsulların istifadəsinə mane olmaqla, sınaqdan keçirilmiş suşlarla korrelyasiya göstərməmişdir. Günəbaxan mildyusunun irqi təsnifatı üçün yeganə praktik sınaq hələ də ayırıcı xətlərin istifadəsidir (Viranyi və Bahar 2011).

Ətraf mühit şəraitinə əlavə olaraq, yüksək virulent patogen populyasiya da xəstəliyin intensivliyinə təsir göstərir. Fransız tədqiqatçılar müxtəlif kəmiyyət müqavimət səviyyələrinə malik iki günəbaxan xəttində 100 və 710 patotiplərindən istifadə edərək *P. halstedii*-nin bu mühüm xüsusiyyətini ölçmüşlər (Sakr et al. 2009). Onlar gizli dövr və sporulyasiya sıxlığı meyarlarına əsasən bu 2 patogen ştammin virulentliyini fərqləndirmişlər.

Gulya və b. (1991a, 1997) *P. halstedii* irqinin 3-cü və 7-ci irqinin Argentinada, 4-cü irqin Fransa, Macarıstan və Bolqarıstanda, 6-cı yarışın isə Kanada və Fransada tapıldığını bildirdi. Bundan əlavə, 33 kommersiya hibrid çeşid reaksiyasında sınaqdan keçirilmişdir

Onlar 70%-nin 2-ci yarışa, 27%-nin isə 6-cı yarışa davamlı olduğunu müəyyən ediblər. Lakin sınaqdan keçirilmiş sortların 4-cü irqə davamlı olmadığı müşahidə edilmişdir. Onlar

həmçinin bildirdilər ki, bu xəstəliyə qarşı ən təsirli mübarizə üsulu toxumların metalaksilla çiləmə üsuludur.

Mouzeyar və b. (1993) günəbaxan tinglərinin *P. halstedii* tərəfindən günəbaxan mildyusu agentini tərəfindən yoluxmasına dair histopatoloji tədqiqatlar aparmışdır. Tədqiqatçılar həm həssas, həm də davamlı xətlər üzərində apardıqları tədqiqatlarda göbələklərin köklərdən və hipokotildən nüfuz etməsini müşahidə ediblər. Həssas genotipli günəbaxan cinslərində parazit göbələklərin hifaları hüceyrələrarası, haustorium isə hüceyrədaxili inkişaf etmiş və sistemli invaziya baş vermişdir. Dayanıqlı bitkilərdə kolonizasiya baş verən kimi parenxima toxumasında hiperhəssas reaksiyabənzər simptomlar əmələ gəlir və nekrotik sahələr əmələ gəlir.

Viranyi və Gulya (1995a, 1995b, 1996) Macarıstanda günəbaxan istehsal sahələrindən əldə edilmiş *P. halstedii* izolatı ilə apardıqları patogenlik testi ilə agentin 6 irqini müəyyən etmiş və 1-ci irq və 3-cü irqin ən çox yayılmış irqlər olduğunu bildirmişlər.

Roeckel-Drevet və başqaları. (1997) Fransada *P. halstedii*-nin 2 yeni irqi tapmış və a irqinin bəzi izolatlarının funqisidlərə qarşı müqavimət göstərdiyini bildirmişdir. Bundan əlavə, RAPD analizində onlar Fransada *P. halstedii* təcridləri arasında aşağı genetik variasiya olduğunu aşkar etdilər. Əldə etdikləri dendoqramı görə, c irqi ilə b irqi, d irqi ilə 1-ci irq arasında yaxın genetik əlaqə aşkar edilib. Eyni tədqiqatçılar bitki toxumalarından *P. halstedii* aşkar etmək üçün SCAR (Sequence characterized amplified region) analizindən istifadə etmişlər. Bu məqsədlə, OPJ15 primerindən əldə edilən xüsusi bandın klonlanması və ardıcılılaşdırılması yolu ilə xüsusi bir primer (8MREV, 8MFW) hazırlanmışdır. Onlar bu primerlə bütün *P. halstedii* izolatlarından 1038 bp fraqmentini gücləndirdiklərini bildirdilər (Roeckel-Drevet et al. 1999).

Fransada *P. halstedii* izolatlarının metalaksillərə qarşı fizioloji müqaviməti ilk dəfə Albourie et al. (1998) məlumat vermişdir. Eynilə, müxtəlif preparatların metalaxile davamlı *P. halstedii* izolatlarına qarşı təsirini müəyyən edən Gulya (2002a, 2002b) müəyyən etmişdir ki, istixana və tarla sınaqlarında tədqiq edilmiş 30 funqisid arasında tarla şəraitində toxum tətbiqində yalnız azoksistrobin və fenamidonun təsirli olduğu müəyyən edilmişdir. Bununla belə, bu dərmanların heç birinin tarla şəraitində metalaksil qədər effektiv olmadığı aşkar edilmişdir. Bu dərmanların funqisid təsirindən çox funqistatik təsirə malik olduğu da müəyyən edilmişdir.

Moliner-Ruiz və başqaları. (2002) İspaniyada *P. halstedii*-nin 9 fərqli irqinin olduğunu və 1-ci irqin bütün İspaniyada ən çox yayılmış yarış olduğunu, 4, 6 və 7-ci yarışların isə İspaniyanın cənubunda rast gəldiyini bildirdi. Eyni tədqiqatçılar klassik irq təyini üçün müxtəlif diskriminant növlərinin lazım olduğunu və göbələk genomunda mutasiya və rekombinasiyanın *P. halstedii* təcridləri arasında müşahidə edilən fərqlərdə yüksək effektiv olduğunu bildirdilər. Eyni tədqiqatçılar bildirmişlər ki, günəbaxanda küf xəstəliyinə səbəb olan *P. halstedii* İspaniyada günəbaxan istehsal olunan ərazilərdə 80%-dən çox məhsul itkisinə səbəb olmuşdur (Moliner-Ruiz et al. 2003).

Roeckel-Drevet və başqaları. (2003) 4 müxtəlif qitədə 20 ölkədən toplanmış *P. halstedii* təcridində 21 primerlə RAPD (Random amplified polymorphic DNT) polimorfizmini tədqiq etmiş və izolatlar arasında 89-100% oxşarlıq tapmışdır.

Spring and Fermuar (2006) müxtəlif patotiplərə və coğrafi bölgələrə aid olan *P. halstedii* izolatlarının ITS (Daxili transkripsiya edilmiş spacer) bölgələri arasında ardıcılıq fərqlərini araşdırmışdır. ITS-1 və ITS 2-nin 5.8S bölgələrində ardıcıl fərqlər tapa bilməsələr də, ITS-2-nin 810 bp bölgəsində patotiplərə görə ardıcılıq fərqlərinin olduğunu bildirdilər.

Ioos və başqaları xəstə günəbaxan toxumlarından *P. halstedii*-nin birbaşa aşkarlanması üçün PCR metodunu işləyib hazırlamışlar. (2007) bu məqsədlə ribosomal LSU (Böyük alt vahid) bölgəsində polimorfizmlərdən istifadə etmişdir. Nəticədə ortaya çıxan PHAL-F/R primerləri xüsusi olaraq bütün *P. halstedii* izolatlarından 310 bp fraqmentini gücləndirdi. Tədqiqatçılar bildirdilər ki, bu PCR metodu *P. halstedii*-nin hətta çox az miqdarda (3 pikoqram) aşkarlanmasına imkan yaradıb və onu digər sınaqdan keçirilmiş Oomycetesdən ayırmağa imkan verib.

Tosi və Beccari (2007) 2006-cı ildə İtaliyanın mərkəzi hissələrində 92 hektar sahədə günəbaxan küfünün tədqiqatı zamanı 5 sahədə infeksiya aşkar etmişlər. Onlar aşkar etdikləri sahələrdə yarpaqların aşağı səthlərində xloroz, cırtlanlaşma və sporlaşma müşahidə ediblər. İzolyasiya nəticəsində əldə etdikləri 3 *P. halstedii* izolatının irqini təyin etdilər və bu izolatların 700 və 704-cü irqlər olduğunu müəyyən etdilər. Bu irqlərdən istifadə edərək apardıqları təcrübələrdə, funqisid tətbiq etmədən toxumdan istifadə etdikdə infeksiya nisbətinin 84-89%, funqisid tətbiqi ilə toxumlarda isə 8-17% olduğunu bildirmişlər.

Ioos və Lancu (2008) *Phytophthora ramorum*, *P. fragaria* / *P. rubi*, *Plasmopara halstedii* və *Monilinia fructicola* aşkarlama üsullarının etibarlılığını müəyyən etmək üçün bir çox ölkələrdə müxtəlif laboratoriyalarda aparılmış tədqiqatlarda PCR-dən istifadə etmişlər və fərqli üsullardan istifadə etməklə PZR ilə spesifik aşkarlanmışlar. hər bir patogen üçün primer cütü. Onlar öz protokollarının bütün 4 patogen üçün uyğun olduğunu bildirdilər.

Bahar (2008), günəbaxan mildyusu əvvəllər Almaniyada istehsal sahələrində bildirildiyini, lakin ilk dəfə toxum sahələrində aşkar edildiyini bildirdi. Onlar müəyyən ediblər ki, *P. halstedii* irqinin 1 və 4-cü irqləri Vürtemberg bölgəsində tapılıb. Daha sonra Baden yaxınlığındakı toxum istehsalı sahəsində 5-ci irqi aşkar etdilər. Tədqiqatçılar Almaniyada istehsal edilən sortların demək olar ki, hamısının 1-ci irqə davamlı olmasına baxmayaraq, 4-cü və 5-ci irqə davamlı sortların olmadığını bildirdilər.

Sakr (2010, 2011a) *P. halstedii* irqləri 100, 300, 304, 314, 704, 710 və 714-ün aqressivlik meyarlarını və aqressivlik səviyyələrini öyrənmişdir. Tədqiqatçı bu tədqiqatı agent suslarının tək zoosporangiyasından istifadə edərək həyata keçirib. Aqressivlik meyarları kimi; cırtlanlıq, hipokotil uzunluğunun azalması və üz infeksiyası (Sakr et al. 2010). İstifadə olunan izolatlar arasında yalnız irq 314 cürcerti hündürlüyünün azalmasına səbəb olub, digərlərində isə statistik fərq müşahidə olunmayıb. Tədqiqatçılar belə nəticəyə gəliblər ki, hipokotil uzunluğu və xəstəlik faizi aqressivliyi müəyyən etmək üçün istifadə olunsada, onlar təkbəşinə qəti fərqləndirici meyar deyil və aqressivlikdə məhdud rol oynayırlar. Eyni tədqiqatçı (Sakr 2011b) 100, 300, 304, 314, 704, 710 və 714 irqlərindən istifadə etdi, bu dəfə kotiledonun gizli dövrünü və spora sıxlığını aqressivlik meyarlarına əlavə etdi və bunları genetik strukturları ilə müqayisə etdi (12EST). ifadə edilmiş ardıcılıq teqləri markerləri. 100, 300, 304 və 314 yarışları daha qısa gizli dövrə malik idi və 710, 704 və 714 yarışlarından daha yüksək spor sıxlığı yaratdı. 314-cü irqdən başqa digər təcridlərin səbəb olduğu cırtlanlığın məqbul olduğu müəyyən edilmişdir. 714, 704 və 314-cü irqlərin genetik mövqeyi 100-cü irq və 710-cu irq arasında müəyyən edilmişdir. Tədqiqatçı aqressivlik və genotiplər arasında heç bir əlaqə tapmadı.

Shindrova (2010) bildirmişdir ki, Bolqarıstanda günəbaxan mildyusunun məhdud yayılmasının əsas səbəbi son illərdə davamlı sortların istifadəsi və iqlim dəyişikliyi. O, xəstəliyin yalnız müəyyən bölgələrdə və təxminən 10 faizində baş verdiyini bildirib. Araşdırmalar nəticəsində onlar 1988-2000-ci illər arasında Bolqarıstanda patogenin 2 irqinin müəyyən edildiyini, lakin indi 300, 330, 700, 721 və 731 irqlərini də müəyyən etdiklərini bildirdilər. Onlar bildirdilər ki, 700 irqi Bolqarıstanın şimal bölgələrində mövcuddur və ümumi

tüklü kif populyasiyasının 45,5%-ni təşkil edir. 721 və 731 yarışları 2008-2009-cu illərdə aşkar edilib. Hər bir irq ümumi əhalidir

Bu, 19,5% təşkil edib. Onlar ölkənin cənub-şərqində 721, Dobroudja İnstitutunun sahəsində isə 731 yarış aşkar ediblər. Onlar 330 irqin əhalinin 13,6%-ni, 300-cü irqin isə 9,1%-ni təşkil etdiyini bildirdilər.

Sedlářová və başqaları. (2013) 2007-2012-ci illər arasında Çexiyanın 128 regionunda sorğular aparmışdır; Onlar agenti 7 rayonda aşkarlayıb qeydə alıblar. Onlar gətirdükləri 232 nümunədən 18 izolat əldə ediblər. Altı illik dövrdə əldə edilən izolatların 87%-i istehsalat sahələrindən, 4%-i ticarət istehsalat sahələrindən, 1%-i isə hobbii bağlarından əldə edilib. Əldə etdikləri izolatların irqləri arasında fərq qoymadılar.

Shapouran (2013) İranda 9 günəbaxan sortunun 100 irqə qarşı reaksiyalarını araşdırmış və 7 çeşidi həssas, 2 çeşidi isə davamlı olaraq qiymətləndirmişdir.

Sakr (2013) P.halstedii-nin 35 müxtəlif irqinə aid olan izolatların patogen, morfoloji və genetik variasiyalarını müəyyən etmək üçün yüksək kəmiyyət müqaviməti göstərən günəbaxan xəttindən istifadə etmişdir. İzolyatların virulentlik spektrində fərqlər aşkar edilmişdir. Hər bir təcridin aqressivlik indeksi hesablanmışdır; Bildirilib ki, 100 və 300 cinsli cinslər daha aqressiv, 700 cinsli cinslər isə az aqressivdir. Zoosporangium və sporangioforların morfoloqiyasında əhəmiyyətli fərqlər aşkar edilmişdir. 12 EST markeri ilə aparılan tədqiqatda patogen təcridlər arasında genetik əlaqələr aşkar edilib və bu 5-i multilokus genotip kimi təyin edilib. Lakin morfoloji, genetik xüsusiyyətlər və aqressivlik arasında heç bir əlaqə tapılmadı.

Ədəbiyyat

1. Gulya, T. J., Tourvieille de Labrouhe D., Masirevic S., Penaud A., Rashid K., Viranyi F. 1998. Proposal for standardized nomenclature and identification of races of *Plasmopara halstedii* (sunflower downy mildew). In: Gulya T, ed. Vear F, ed. Third Sunflower Downy Mildew Symposium. Fargo, USA: ISA, 130-136.
2. Gulya, T. J. 2002a. First report of the cross-infectivity of *Plasmopara halstedii* from marshelder to sunflower. Plant Disease, 86, 919.
3. Gulya, T. J. 2002b. Efficacy of single and two-way fungicide seed treatments for the control of metalaxyl-resistant strains of *Plasmopara halstedii* (sunflower downy mildew). In: Proceedings of Brighton Crop Protection Conference, Brighton (pp. 575–580). UK, November 18–22.
4. Gulya, T. J. 2006. The downy mildew situation on the 2005 North Dakota sunflower crop. In: Proceedings of the NSA Sunflower Research Workshop 2006, Fargo, ND.
5. Gulya, T. J. 2007. Distribution of *Plasmopara halstedii* races from sunflower around the world. Advances in Downy Mildew Research Vol 3, Palacky University and JOLA Publishers (pp. 121–134).
6. Gulya, T. J., Sackston, W.E., Virányi, F., Masirevic, S., Rashid, K.Y. 1991a. New races of the sunflower downy mildew pathogen (*Plasmopara halstedii*) in Europe and North and South America. Journal of Phytopathology, 132 (4): 303-311.
7. Gulya, T. J., Virányi, F., Nowell, D., Serrhini, M. N., Arouay, K. 1996. New races of sunflower downy mildew from Europe and Africa. In: Proceedings of the 18th Sunflower Research Workshop, Fargo, USA: National Sunflower Association, 181-184.
8. Gulya, T. J., Woods, D. M., Bell, R., Mancl, M. K. 1991b. Diseases of sunflower in California. Plant Disease, 75 (6):572-574.
9. Shindrova, P. 2005. New nomenclature of downy mildew races in sunflower (*Plasmopara halstedii* farl. Berlese Et de toni) in Bulgaria (race composition During 2000-2003). Helia 28

(42): 57-64.

10. Delmotte, F., Giresse, X., Richard-Cervera, S., M'Baya, J., Vear, F. and Tourvieille, J. 2008. Single nucleotide polymorphisms reveal multiple introductions into France of *Plasmopara halstedii*, the plant pathogen causing sunflower downy mildew. *Infection, Genetics and Evolution*, 8: 534–540.

11. Mouzeyar, S., Delabrouhe, D. T. and Vear, F. 1993. Histopathological studies of resistance of sunflower (*Helianthus annuus* L.) to downy mildew (*Plasmopara halstedii*). *Journal of Phytopathology*, 139: 289–297.

STUDYING PATHOGENIC DIVERSITY PLASMOPARA HALSTEDII

Guliyeva Lamiya Telman, Bashirov Asger Mushvig

Summary

The sunflower sector is important for meeting food demand and provides the country with vegetable oil and animal feed. Due to the ongoing war between Russia and Ukraine, the main suppliers of sunflower products to the world market, difficulties have arisen in supplying the market with these products. Meeting the demand for sunflower products is closely related to the development of the value chain in this area.

It is known that in order to maintain sustainable rates of growing higher yields, a clear organization of effective protection of sunflower crops from diseases is necessary. The dissertation component is aimed at solving problems related to assessing the phytosanitary condition of sunflower plantations in Azerbaijan and organizing the protection of sunflower plantations from major diseases. The dissertation provides information on the biology and ecology of pathogens, assessment of the harmfulness of fungal diseases, the results of scientific research, as well as specific and practical recommendations.

ИССЛЕДОВАНИЕ ПАТОГЕННОГО РАЗНООБРАЗИЯ *PLASMOPARA HALSTEDII*

Кулиева Ламия Тельмановна, Баширов Аскер Мушфик оглы

Резюме

Сектор подсолнечника важен для удовлетворения спроса на продовольствие и обеспечивает страну растительным маслом и кормами для животных. В связи с продолжающейся войной между Россией и Украиной, основными поставщиками продукции подсолнечника на мировой рынок, возникли трудности с обеспечением рынка этой продукцией. Удовлетворение спроса на продукцию подсолнечника тесно связано с развитием цепочки добавленной стоимости в этой сфере.

Известно, что для поддержания устойчивых темпов выращивания более высоких урожаев необходима четкая организация эффективной защиты посевов подсолнечника от болезней. Компонент диссертации направлен на решение проблем, связанных с оценкой фитосанитарного состояния плантаций подсолнечника в Азербайджане и организацией защиты плантаций подсолнечника от основных болезней. В диссертации даны сведения по биологии и экологии возбудителей, оценке вредоносности грибных заболеваний, результатам научных исследований, а также конкретные и практические рекомендации.

Rəyçi: dosent Alverdiyev Qulam
Daxil olma tarixi 14 may 2024-cü il

İQTİSAD ELMLƏRİ

UOT – 339.13

AZƏRBAYCANDA İNFLUENCER MARKETİNQİN İNKİŞAFI

***Həsənova Arifə Arif qızı**
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Xülasə: *İnfluencer marketinqi bu gün ən populyar marketinq strategiyalarından biridir. Bu, məhsul və ya xidmətlərini tanıtmaq üçün məşhur bloggerlər, məşhurlar və müəyyən bir sahədə ekspertlərlə əməkdaşlıq edən brendləri əhatə edir. Bu yanaşma daha geniş auditoriyaya çatmağa, brend şüurunu artırmağa və potensial istehlakçılarla daha dərin əlaqələr qurmağa imkan verir.*

Azərbaycanda influencer marketinqin inkişafı artmaqda davam edir, daha çox şirkət influencerləri əməkdaşlığa cəlb edir, məhsul və xidmətləri bazarda tanıtmaq üçün yeni imkanlar yaradır.

Açar sözlər: – influencer marketinq, marketinq strategiyası, inkişaf, inkişaf göstəriciləri, səmərəlilik.

Ключевые слова: инфлюенсер маркетинг, маркетинговая стратегия, развитие, показатели развития, эффективность.

Key words: influencer marketing, marketing strategy, development, development indicators, efficiency.

İnfluencer marketinqinin brendlərə təsiri çox böyükdür. Birincisi, təsir edənlərlə əməkdaşlıq edərək, markalar hədəf auditoriyasına tez və effektiv şəkildə çata bilər. İnfluencerlərin onlara güvənən və məzmunlarını sevən böyük izləyici kütləsi var. Buna görə də, tövsiyələr istehlakçının müəyyən bir məhsulu almaq qərarına böyük təsir göstərir.

İkincisi, influencerlərlə əməkdaşlıq brendlərə öz izləyiciləri ilə daha etibarlı və emosional əlaqələr yaratmağa imkan verir. İnfluencerlər tez-tez şəxsi hekayələrini, fikirlərini və tövsiyələrini paylaşırlar ki, bu da istehlakçılara brendi daha yaxşı başa düşməyə və ona etibar etməyə imkan verir.

Üçüncüsü, influencerlər marketinq brendlərə kütlənin diqqətini cəlb edən unikal məzmun yaratmağa kömək edir və onlara rəqiblərdən fərqlənməyə kömək edir. İnfluencerlərin özünəməxsus üslubu və səsi var ki, bu da məzmunu daha orijinal və cəlbedici edir.

Bununla belə, influencer marketinqin bütün müsbət cəhətlərinə baxmayaraq, onun mənfi cəhətləri də var. Bəzi istehlakçılar bu marketinq strategiyasını kommersiya məqsədli və qərəzli hesab edərək influencerlərin tövsiyələrinə etibar etməyə bilərlər. Bundan əlavə, influencerlərlə işləmək bahalı ola bilər və həmişə xərc çəkməyə dəyməz.

İnfluencer marketinqi gələcək illərdə bu gün olduğundan daha tez-tez istifadə olunacaq. Çünki 2020-ci ildən insanların internet platformalarına münasibəti çox dəyişib. İnternet olmadan artıq həyatı - təhsili, işi, şəxsi həyatı təsvir etmək mümkün deyil. İnternetdən, o cümlədən sosial şəbəkələrdən hər yaş kateqoriyasında olan insanlar fəal şəkildə istifadə edir. Bu zaman sosial şəbəkələrdə küçədə və televiziya da gördüklərindən 2-3 dəfə çox reklamla qarşılaşırlar. İnfluencerlər bu reklamı həyata keçirən qruplardan biridir.

Influencerlər xidmət və ya məhsul haqqında təcrübələrini platformaları, xüsusən də sosial media vasitəsilə paylaşırlar. Bu təcrübələr xidmət və məhsulların qiymətləri, keyfiyyəti, istifadəsi və s. ilə bağlı ola bilər. Üstəlik, onlar təkcə müsbət deyil, həm də mənfi fikirləri bölüşə bilirlər.

Ümumiyyətlə, influencer marketing brendlərə əhəmiyyətli təsir göstərir, onlara yeni müştərilər cəlb etməyə, mövcud müştərilərlə əlaqələri gücləndirməyə və rəqiblərdən fərqlənməyə kömək edir. Bununla belə, bu strategiya ilə uğurlu olmaq üçün brendlər influencerləri diqqətlə seçməli, orijinal məzmun yaratmalı və insanların reaksiyalarını izləməlidir.

Azərbaycanda influencer marketingi hər il populyarlıq qazanır, məhsul və xidmətlərin təşviqi üçün getdikcə daha populyar vasitəyə çevrilir. Yerli bloqerlər, Instagram ulduzları, YouTube kanalları və digər influencerlər şirkətlər tərəfindən öz markalarına və məhsullarına diqqət çəkmək üçün istifadə olunur.

Azərbaycanda influencer marketingin inkişafına töhfə verən əsas amillərə aşağıdakılar daxildir:

1. Sosial şəbəkələrin böyüməsi. Instagram, YouTube, TikTok və başqa sosial media platformaları yerli istifadəçilər arasında populyarlaşaraq onları influencer vasitəsilə məhsul və xidmətləri tanımaq üçün əla platformaya çevirdi.

2. İnamın artması. İnsanlar yerli influencerlərə etibar edir və onların tövsiyələrini obyektiv və etibarlı hesab edirlər ki, bu da onları effektiv tanıtım vasitəsi edir.

3. Məzmun keyfiyyəti. Azərbaycanda influencerlər auditoriyanı cəlb edən, yüksək keyfiyyətli və cəlbedici məzmun yaradır və onları brendlərin əməkdaşlıq etməsi üçün populyar edir.

4. Tələbin artması. Azərbaycanda şirkətlər marketingin effektivliyini və hədəf auditoriyanı cəlb etmək qabiliyyətini dərk edərək, influencer marketinginə getdikcə daha çox müraciət edirlər.

5. Hədəf auditoriyasının genişləndirilməsi. Influencerlərdən istifadə şirkətlərə ənənəvi reklam kanalları vasitəsilə çata bilməyənlər də daxil olmaqla, daha geniş auditoriyaya çatmağa kömək edir.

6. Artan məşğulluq. Influencerlərin şəxsiyyətləri və izləyiciləri ilə şəxsi əlaqə yaratmaq qabiliyyətinə görə, tanıtım mesajları daha çox diqqəti cəlb edə və auditoriyada daha çox rezonans yarada bilər.

7. Əməkdaşlıq imkanı. Influencerlər şirkətlərə ənənəvi tanıtım metodlarından daha cəlbedici və effektiv ola biləcək unikal reklam kampaniyaları yaratmaq üçün onlarla əməkdaşlıq etmək imkanı verir.

Bütün bu amilləri nəzərə alaraq, influencer marketing inkişaf etməyə davam edəcək və Azərbaycanda şirkətlər üçün getdikcə daha vacib alətə çevriləcək, onlara yeni müştərilər cəlb etməyə, bazardakı mövqelərini möhkəmləndirməyə və satışları artırmağa kömək edəcək.

Ədəbiyyat

1. "Principles of Marketing" by Philip Kotler and Gary Armstrong. 2013.
2. "Marketing Strategy: A Decision-Focused Approach" by Orville Walker and John Mullins. 2011.
3. "Social Media Marketing" by Tracy L. Tuten and Michael R. Solomon. 2017.

РАЗВИТИЕ ИНФЛЮЕНСЕР МАРКЕТИНГА В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Гасанова Арифа Ариф кызы
Резюме

Инфлюенсер маркетинг сегодня является одной из самых популярных маркетинговых стратегий. Сюда входят бренды, сотрудничающие с популярными блогерами, знаменитостями и экспертами в определенной области для продвижения своих продуктов или услуг. Такой подход позволяет охватить более широкую аудиторию, повысить узнаваемость бренда и построить более глубокие отношения с потенциальными потребителями.

Развитие инфлюенсер маркетинга в Азербайджане продолжает расти, все больше инфлюенсеров к сотрудничеству, создают новые возможности для продвижения продуктов и услуг на рынке.

DEVELOPMENT OF INFLUENCER MARKETING IN AZERBAIJAN

Hasanova Arifa Arif
Summary

Influencer marketing is one of the most popular marketing strategies today. This includes brands partnering with popular bloggers, celebrities, and subject matter experts to promote their products or services. This approach allows you to reach a wider audience, increase brand awareness and build deeper relationships with potential consumers.

The development of influencer marketing in Azerbaijan continues to grow, more companies involve influencers in cooperation, create new opportunities to promote products and services in the market.

Rəyçi: dosent Məmmədova Vəfa Qəmbər
Marketinq kafedrasının 21 may 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 22 may 2024-cü il

CONSULTING SERVICE MARKET

Guliyeva Gulnara Fakhraddin
Azerbaijan State Agrarian University
Turabova Gulnara Sabir
Ganja State University

Annotation: *The development of science and technology and the improvement of technological processes have led to an increase in demand for services for the development of new management systems, databases, customer relationship management systems, and the introduction of new financial technologies. Consumers of consulting services are often interested not just in satisfying their information needs, but in a comprehensive solution to the problem of effective enterprise management. Consulting companies are usually companies that provide consulting services. The consulting market can be defined as a socio-economic phenomenon that regulates supply and demand to ensure the purchase and sale of a consulting product at a given time and place. In other words, the consulting market is the sphere of manifestation of economic relations between producers and consumers of a consulting product.*

Key words: management system, consulting product, consulting services.

Ключевые слова: система управления, консалтинговый продукт, консалтинговые услуги.

Açar sözlər: idarəetmə sistemi, konsaltinq məhsulu, məsləhət xidmətləri.

Consulting today has a broader meaning and includes the provision of intellectual services - from process management to the development and implementation of computer systems. Consulting services in many countries are an important factor in the functioning of market entities. The development of science and technology, the improvement of technological processes have led to an increase in demand for services for the development of new management systems, databases, customer relationship management systems, and the introduction of new financial technologies. Consumers of consulting services are often interested not just in satisfying their information needs, but in a comprehensive solution to the problem of effective enterprise management [1].

Consulting companies are usually companies that provide consulting services. Consulting companies in Azerbaijan provide various consultations. Basically, these services may include legal consulting, tax consulting, accounting services, business consulting, technical security consulting services and other services. Obtaining advice from outside companies on topics requiring specialized knowledge may in some cases be a requirement of internal company policy, in other cases it may be a practical necessity.

Consulting companies primarily provide advice and recommendations based on accumulated experience and specialized knowledge, without guaranteeing the results of their services.

The services market is one of the most dynamically developing markets and represents a set of economic relationships between subjects of the services market related to the purchase and sale of various services.

Azerbaijan's transition to market relations and the associated economic, social, political and legal changes have a direct impact on the formation and development of the services market. The republic has increased the volume of services typical for countries with market

economies, such as banking services (Internet banking), financial services, insurance services, auditing and consulting services, legal services, real estate services and tourism services [2].

The consulting market can be defined as a socio-economic phenomenon that regulates supply and demand to ensure the purchase and sale of a consulting product at a given time and place. In other words, the consulting market is the sphere of manifestation of economic relations between producers and consumers of a consulting product. In the case when the economic interests of suppliers and users of the consulting product coincide, an act of purchase and sale of the consulting product occurs. The following can be identified as the fundamental functions of the consulting market:

- 1) determining the cost and consumer value of the consulting product;
- 2) organizing the process of most optimally bringing the consulting product to the consumer;
- 3) providing, from an economic point of view, material incentives to work.

The main reasons for attracting consultants to an organization are:

- the current workload of company managers, which prevents them from independently solving global development problems and assessing the company's crisis problems at the current level of knowledge;
- the desire to obtain an assessment of what is being done in the organization by independent objective experts;
- the need to constantly improve production and business efficiency in conditions of fierce competition and increasing complexity of management problems;
- lack of a clear and effective information support system in the field of legal and economic regulation;
- integration into the global economic community, internationalization of requirements and standards;
- the need to initiate changes in the organization;
- overcoming stereotypes in solving existing problems;
- training of personnel in new management technologies;
- overcoming a crisis if it occurs in an organization, identifying problems and providing executive assistance to solve them.

Literature

1. Dudchenko V.S. Consulting-informal activity //ECO. 2009.№11.p.105.
2. <https://www.caspianlegalcenter.az/ru/insights/more/consulting-companies-azerbaijan>

РЫНОК КОНСАЛТИНГОВЫХ УСЛУГ

Гулиева Гюльнара Фахраддиновна, Турабова Гюльнара Сабир кызы

Резюме

Развитие науки и техники, совершенствование технологических процессов привели к увеличению спроса на услуги по разработке новых систем управления, баз данных, систем управления взаимоотношениями с клиентами, внедрению новых финансовых технологий. Потребители консалтинговых услуг зачастую заинтересованы не просто в удовлетворении своих информационных потребностей, а в комплексном решении проблемы эффективного управления предприятием. Консалтинговые компании – это, как правило, компании, предоставляющие консультационные услуги. Рынок консалтинга можно определить как социально-экономическое явление, регулирующее

спрос и предложение для обеспечения покупки и продажи консалтингового продукта в определенное время и в определенном месте. Другими словами, рынок консалтинга – это сфера проявления экономических отношений между производителями и потребителями консалтингового продукта.

KONSALTINQ XİDMƏTİ BAZARI

Quliyeva Gülnara Faxrəddin qızı, Turabova Gülnara Sabir qızı
Xülasə

Elm və texnikanın inkişafı, texnoloji proseslərin təkmilləşdirilməsi yeni idarəetmə sistemlərinin, məlumat bazalarının, müştərilərlə münasibətlərin idarə edilməsi sistemlərinin inkişafı, yeni texnologiyalarının tətbiqi üçün xidmətlərə tələbatın artmasına səbəb olmuşdur. Konsaltinq xidmətlərinin istehlakçıları çox vaxt yalnız məlumat ehtiyaclarını ödəməkdə deyil, həm də müəssisənin effektiv idarə edilməsi probleminin kompleks həllində maraqlıdırlar. Konsaltinq şirkətləri adətən konsaltinq xidmətləri göstərən şirkətlərdir. Konsaltinq bazarı müəyyən vaxt və məkanda konsaltinq məhsulunun alqı-satqısını təmin etmək üçün tələb və təklifi tənzimləyən sosial-iqtisadi hadisə kimi müəyyən edilə bilər. Başqa sözlə, konsaltinq bazarı konsaltinq məhsulunun istehsalçıları və istehlakçıları arasında iqtisadi əlaqələrin təzahür sferasıdır.

Rəyçi: dosent Məmmədova Vəfa Qəmbər

Marketinq kafedrasının 21 may 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 04 iyun 2024-cü il

TARİX, ANTROPOLOGIYA VƏ SİYASİ ELMLƏR

UOT:94.

ŞƏRQ SLAVYANLARININ TORKLARLA ETNOSİYASİ PROSESLƏRDƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR*dosent İsmayılzadə Səidə Cəfər**Gəncə Dövlət Universiteti**saida.ismailzade@mail.ru*

Xülasə: *Torklar tərəfindən peçeneqlərin Qərbi Avropanın dərinliklərinə köçürülməsi peçeneqlərin qərbində məskunlaşan macar tayfalarına da təsir etdi. Macarlar peçeneqlərin hücumlarına müqavimət göstərə bilmədiklərindən Mərkəzi Avropaya doğru irəliləməyə başladılar. Macarların hücumuna tab gətirə bilməyən bir çox alman və slavyan xalqları dəyişmək məcburiyyətində qaldılar. Bu hadisələr Qərbi slavyanların gələcək inkişafına təsir etdi. Torkların bir hissəsi cənuba doğru hərəkət edərək Bizans sərhədlərini keçdi. Qonşuları ilə müharibələr zamanı hərbi kadr çatışmazlığı səbəbindən çətinliklər yaşayan Bizans ordusu türklərin və peçeneqlərin müddəli süvari birliklərinin köməyi ilə ordusunu gücləndirdi. Torklar Bizans və Rus torpaqlarında məskunlaşıb, bir qismi xristianlığı qəbul edib assimilyasiyaya uğrayıb, bir qismi isə Qaqauz kimi milli kimliyini qoruyub saxlayıb.*

Açar sözlər: Torkvay, Kiyev Rusu, Oğuz, Qıpçaq, Göktürk Xəzərləri.

Ключевые слова: Торки , Киевская Русь , Огузы, Кыпчаки, Гоктюрки Хазары.

Key words: Torquay, Kievan Rus, Oguzes, Kipchaks, Gokturks Khazars

X əsrin ortalarında Qara dənizin şimalındakı torpaqlarda əhəmiyyətli oğuz icması görünürdü. Rus tarixçiləri onları Tork, Bizans mənbələri isə Uz kimi qeyd etmişlər. Rus salnamələrində ilk dəfə olaraq Polovtsy (saçıq saçlı) adlandırdıqları torklar və qıpçaqların adı çəkilir. Rusların peçeneqləri və qıpçaqları nəzərə almasaq, niyə Uz-u yalnız Torkom adlandırdıqları məlum deyil. Qıpçaqların basqınları torkların Qara dənizin şimalına gəlməsinə səbəb oldu. Qıpçaqlar Qara dəniz bölgəsinin şimalında oğuzlara təzyiqlərini davam etdirmiş, nəticədə onların əhəmiyyətli bir hissəsi Dunay çayına, oradan isə Balkanlara keçmişdir. 1064-1065-ci illərdə Dunay çayını keçən oğuzlar bir çox qollara parçalanaraq Balkanlara geniş miqyaslı hücum həyata keçirərək Trakya, Makedoniya və Saloniki bölgələrini qarət etdilər. Lakin qəfil soyuqlama onların arasında epidemiyaya səbəb olub. Bu epidemiyaya oğuz xalqını zəiflətməmiş, onların keçmiş peçeneqli qohumları və yerli sakinləri tərəfindən səpələnmiş və hücumlarına məruz qalmış, nəticədə çoxlu insan tələfatı, güc və əhəmiyyətini itirmişdir. Zaman keçdikcə köhnə adət-ənənələrini, dilini və dinini unudaraq ruslar və digər slavyan xalqları arasında assimilyasiyaya uğrayan torkilər bu xalqların etnogenezini formalaşdıran elementlərdən birinə çevrildi.

Giriş. Tarixdə mühüm iz qoymuş köçəri türk boyları müxtəlif səbəblərdən öz vətənlərini, qədim Türkünstan bölgəsini tərk edərək qərbə köç etmək məcburiyyətində qalmışlar. Bu köç hərəkətləri zamanı gəldikləri bölgələrdə hökmranlıqlarını qurmaq üçün gah qohumları ilə, gah da başqa tayfalarla vuruşmuşlar. Belə türk mənşəli tayfalardan biri də öz vətənlərini tərk edərək qərbə doğru yayılan uzələr idi. X əsrin əvvəllərində onlar peçeneqlərin ardınca Qara dəniz bölgəsinin şimal bölgələrinə gedib yeni torpaqlarda məskunlaşdılar. Peçeneqlər və Torklar Qara və Xəzər dənizi ətrafındakı çöllərə gələndə bu bölgə çox qüdrətli dövlət yaratmağa müvəffəq olmuş xəzərlərin hakimiyyəti altında idi [4. 56]. Göktürk imperiyası dövründə bu əzəmətli

imperiyanın torpağında torklar Oğuz tayfasının tərkibində olan bir tayfa kimi yaşamışlar. Torquis İssık-Kul və Balxaş gölünün yaxınlığında çoxlu sayda yaşayırdı. Göktürk dövləti dağıldıqdan sonra Türkeşlərə tabe oldular. Türkeş dövləti Çin siyasəti nəticəsində zəiflədi və dağıldı. Bundan sonra türklər İç Asiyada yeni bir dövlət qurdular. Tarixi qeydlərdə bu dövlətə Karluk Dövləti deyilir. Türkeş xanlığına sadıq olduqları üçün Karluk dövləti ilə yaxşı münasibət qura bilməyən Torkis. Nəticədə torklar karluklara qarşı üsyan qaldırdılar. Onlar qüdrətli Karluk dövlətinə müqavimət göstərə bilmədilər və karluklara tabe olmaq əvəzinə qərbə köç etməyi seçdilər. Torkların bu köç hərəkəti onları vətənlərindən qoparıb tarix səhnəsindən siləcək bir prosesə başlayacaq.

Erkən orta əsrlərdə Orta Asiyadakı torpaqlarını tərk edərək Şərqi Avropaya çətin səyahətə çıxan Torklar haqqındadır, çünki təəssüf ki, elmi məqalələr çox azdır. Torklar haqqında. Bu yazıda Torqların Şərqi Avropaya gəlişi, Peçeneq-Tork münasibətləri, həmçinin Torqların Peçeneqləri qərbə köç etməyə məcbur etmələri faktlarını işıqlandırmaya çalışacağıq. Torklarla Bizans əlaqələrinə də yer verəcəyik. Torklar və ruslar arasındakı əlaqəni və Torkların Kiyev Rus dövləti ərazisində məskunlaşmasını izah etməyə çalışacağıq. Məqalədə şərq slavyanların etnogenezinin torkların ruslarla qarışması ilə formalaşmasından bəhs ediləcək.

Torkların tarixi digər oğuzlarla müqayisədə az öyrənilmişdir. Torklar haqqında məlumatlar əsasən peçeneqlərdən bəhs edən tarixi materiallarda qısa şəkildə verilmişdir. Bununla belə, məlumat çatışmazlığına baxmayaraq, fırlanma momentləri haqqında dəqiq fikir formalaşdırma bildik. Orta Asiyada torkların tarixi haqqında çox az məlumat var, lakin onların Avropaya gəlişindən sonra xəzərlərlə, sonra isə peçeneqlər və ruslarla münasibətlərindən bəhs edən tarixi materiallar var. Türk tarixçisi Faruk Sümerin “Oğuzların (türkmənlərin) tarixi” kitabında türklərlə bağlı mühüm məlumatlara rast gəlmək olar. Torqlar və digər oğuz qrupları Karluk ilhaq siyasətindən qurtulmaq üçün Qərbə köç etdikdə başqa dövlətlərin hücumuna məruz qaldılar. Bu sıx və döyüşkən tayfalar ətrafdakı hər bir dövlət üçün təhlükə yaradırdı. Bu tayfalar köçəri həyat tərzini keçirdiklərinə görə konkret bir ərazidə məskunlaşa bilmirdilər. Oğuz tayfalarının təxminən 50 il ərzində bu köç dalğası onları Xəzər və Qara dəniz ətrafındakı səhralara çəkdi. X əsrin sonlarında Torqlar Xəzər Kaqanlığının tərkibində müstəqil yaşamış və heç bir dövlətin tabeliyində deyildilər [6.87]. Qara dəniz bölgəsi siyasi cəhətdən Torklar üçün Daxili Asiya ilə müqayisədə daha yaşayışlı idi. Bu bölgədə mövcudluğunu davam etdirən Torkilər xəzərlərin onlara qarşı ilhaq siyasətinə məruz qalmadılar. Lakin Xəzər regionu Asiya çöllərindən fərqli olaraq köçəri heyvandarlıq və qəbilə həyatı üçün kifayət qədər əlverişli deyildi. Bu səbəbdən Xəzər xaqanlığının ticarət yollarında quldurluğa üz tutdular. Ticarət karvanlarına məşəl hücumları Xəzər dövləti üçün iqtisadi problemlər yaratmağa başladı. Xəzərlər torcilerdən tam qurtulmağa can atmadılar, bunun ən mühüm səbəbi Peçeneqlərə qarşı Torçilerdən istifadə etmələri idi. Torqlar Xəzər dövləti ilə peçeneqlər arasında məskunlaşdıqları üçün peçeneqlərin Xəzər xaqanlığının daxili hissələrini qarət etmələrinin qarşısını aldılar. Sürətli hərəkət edə bilən və konkret torpaq sahibi olmayan Torklara qarşı nizami ordu ilə döyüşmək çox çətin idi. Bu səbəbdən Xəzər xaqanlığı torklara qarşı mübarizə aparmaq üçün digər oğuz tayfası olan peçeneqlərlə müqavilə bağladı. Bu iki qohum tayfanı bir-birinə qarşı vuruşmağa məcbur etməklə xəzərlər hər iki tərəfi zəiflətməyə nail oldular. Peçeneqlərə olan bağların (fırlanma momentlərinin) təzyiqi müvəqqəti deyildi. Xəzər dövlətinin tələbi ilə əvvəlcə peçeneqlərə qarşı çıxan uzlar, sonra özləri kimi türk tayfaları olan peçeneqləri özünə tabe edərək, güc mübarizəsini davam etdirdilər. Çoxsaylı bir tayfa olan peçeneqlər oğuzların bu təzyiqi nəticəsində məğlub olmamış, oğuzların (uz, tork) şiddətli hücumlarına qalib gələ bilməyəndən sonra Xəzərin şimalına köç etməyə başlamışlar. dəniz. daha uzaq diyarlara çatmaq. Peçeneqlərin bu köçü Xəzər dənizinin şimalında bitmədi [7.43]. Onlar bataqlıqları və

zəngin təbiəti ilə peçeneqlər üçün münbit torpaq olan Volka çayına doğru irəlilədilər. Peçeneqlərin ardınca gedən Torcilər onların ardınca yeni torpaqlara getdilər. Bu torpaqlar yayda çox münbit və zəngin idi, lakin qışda sərt iqlimə görə Peçeneqlərin və Torkların adət etdiyi təbiətə malik deyildilər. Bu səbəbdən əvvəlcə Peçeneqlər, sonra Torklar. Peçeneqlər İtil çayını keçərək qərbə, Avropanın dərinliklərinə doğru hərəkət etdilər. Peçeneqlərin miqrasiya hərəkətinə başladığı vaxt Şimal-Şərqi Avropa Böyük Dövlətlərin hakimiyyəti altında deyildi. Bu səbəbdən geniş şəkildə hərəkət etmək imkanı əldə edən peçeneqlər daha da qərbə doğru irəliləyərək Macarıstan torpaqlarına çatdı. Torklar peçeneqlərin ardınca hərəkətlərini davam etdirdilər. Macarıstan dövləti Bizans İmperiyasının barbar tayfalarından biri hesab etdiyi kiçik dövlətlərdən biri idi. O dövrdə Bizans İmperiyası Şimal Siyasəti ilə başqa bir barbar tayfasından istifadə edərək barbar tayfaları ilə mübarizə aparırdı. Qara dənizin şimalında yaşayan bu tayfalar Bizansa təhlükə yaradarkən, Bizans digər tayfalara hədiyyələr göndərir və yaxşı münasibətlər qurur. [9.45], onları özünə təhlükə yaradan qəbilələrə qarşı vuruşmağa məcbur edirdi. Əhalisi az olan macarlar Bizansın şimal siyasətinə boyun əyərək varlıqlarını davam etdirə bildilər. Peçeneqlərin Şimali Qara dəniz bölgəsinə girərkən qarşılaşdıqları ilk tayfa olan macarlar peçeneqlərə müqavimət göstərəcək qədər güclü deyildilər. Peçeneqlər də özlərinə yeni torpaqlar axtarıblar və macar torpaqlarına hücum ediblər (893). Şərqdən irəliləyən peçeneq ordularına müqavimət göstərə bilməyən macarlar qərbə köçməli oldular. Peçeneqlər macarlardan azad etdikləri yeni torpaqlarda məskunlaşdılar. Onların əsas yaşayış yeri Don və Dənəpir çayları arasındakı torpaqlar idi. Torquis peçeneqlərin qərbində məskunlaşdı və Şimali Qara dəniz sahillərində onlara və digər tayfalara qarşı yirtici kampaniyalar təşkil etməyə davam etdi. Yeni torpaqlarda Peçeneqlərə və Torklara müqavimət göstərə biləcək bir qəbilə yox idi. Peçeneqlərin və Torkların gəlişi ilə slavyan tayfaları da yerlərini dəyişdilər. Slavların bir qismi qərbə, bəziləri şimala, bəziləri isə Balkanlara köç etdi. Bu dövrdə Şimali Qara dəniz bölgəsinin coğrafiyasına hakim olan peçeneqlər, slavyanlar və torcilər (900) sərhəd qonşularına çevrildilər. Slavlar və peçeneqlər iki əsrdən çox bu torpaqlarda qonşu olublar. Gah bir-biri ilə vuruşur, gah da əməkdaşlıq edib dinc yaşayırdılar[8,75]. Torci və slavyanlar arasında sülh və əmin-amanlıq mühiti on əsrlər boyu qaldı. Bu iki güc bir-birini təhdid etmədən dinc münasibətlər çərçivəsində ticarət və hərbi əməkdaşlığa girdi. Üstəlik, “tengirliyə” inanan Torklar slavyanlarla yaxşı münasibət qurmağa başlayanda xristianlıqla tanış olurlar. Peçeneqlərin və Torkların dini inancları pravoslav inancı olan Qərbi slavyanların təsiri altına düşməyə başladı. Bu baxımdan peçeneqlər və torklar kütləvi şəkildə xristianlığı qəbul edən ilk türk tayfaları olmuşdur. Sonra Uzy də pravoslav inancını qəbul etdi. Slavlar çöl hərbi mədəniyyətini və qabaqcıl hərbi strategiyaları peçeneqlərdən götürdülər. Daha ləng və atdan düşmüş qüvvələri ilə seçilən slavyan hərbi təşkilatı Torkların süvari və yüksək mobil hərbi manevrlərini mənimsəməklə əhəmiyyətli üstünlük əldə etdi. Bu üstünlüklər peçeneqləri və torkları Avropanın ən güclü “barbar” tayfasına çevirdi. Torcilər, yaxşı anlaşıqları slavyan qonşuları ilə münasibətləri sayəsində Şimali Qara dəniz bölgəsində dinc bir həyat sürdülər. Türklərin bu sülhü başqa bir türk köçü ilə pozuldu, Xəzər dənizindən gəldi. Kumanqıpçaqlar bu dəfə Xəzər bölgəsinin şimalından Şimali Qara dəniz bölgəsi ətrafındakı torpaqlara köç yolunu tapdılar. Kumanların və qıpçaqların ittifaqı torkların torpaqlarına hücum etdi [5. 42]. Torqlar da Kuman-Qıpçaq basqınlarının təsiri ilə Qərbə köç etmişlər. Bu köç dalğası ilə Dənəpir çayını keçən Torçular Peçeneqlərin yaşadığı torpaqlara çatdılar. Torcilər peçeneqlərdən daha çox idi və hərbi cəhətdən üstün idilər. Torkun izdihamlı basqınlarına tab gətirə bilməyən Peçeneqlər 943-972-ci illərdə Don çayı boyunca olan torpaqlarda öz təsirlərini tədricən itirməyə başladılar və Diyenper çayına doğru geri çəkilməyə başladılar. Torquis bu dövrdə Qərbi slavyanlarla yaxşı əlaqələr qurmağa davam etdi[9 .56]. Lakin 965-ci ildə Kiyev Rusunun

qohumu İqorun ölümündən sonra Svyatoslav onun yerini tutdu ki, bu da Tork-slavyan münasibətlərində pis kursun başlanğıcını qoydu. "Rusların Makedoniyalı İskəndəri" kimi tanınan Svyatoslav döyüşkən və ekspansionist siyasət yürüdü. Digər slavyan knyazlarından fərqli olaraq, at belində və ordusunun başında təvazökar həyat sürən Svyatoslav Peçeneq və Tork xanları kimi üstün hərbi keyfiyyətlərə malik bir sərkərdə idi. Svyatoslav nəzarəti ələ keçirən kimi müharibə hazırlığına başladı və Volqa bolqarlarına hücum edərək ilk yürüşünə çıxdı. Sonra Dunay Bulqarlarına, sonra isə Xəzər Kaqanlığına qarşı yürüşlər təşkil etdi. Svyatoslavın Xəzər xaqanlığına yürüşü Torcilər üçün fürsət oldu. Svyatoslavın yoxluğunda Kiyevə hücum edən "Torci" uğursuzluğa düçar oldu və geri çəkildi. 9-cu əsrin əvvəllərində Çar Simeon Dunay Bolqar dövlətinin başçısı oldu. Simeon Balkanlardakı Bizans torpaqlarının çoxunu işğal etdi. 914-cü ildə Adrantipol şəhərini tutdu. sonra bütün Trakyanı məhv etdi. Bizans hökuməti Chersonese (Kırım) şəhərində yaşayan Bizans generalı Boqasa lazımı göstərişlər verdi. General Boqasa peçeneqlər və torklarla əlaqə saxlayıb, onları bolqarlara qarşı çıxmağa məcbur etməyə çalışır. 917-ci ildə oğuzlar Dunay bulqarlarına qarşı hərəkətə keçdilər. Lakin Bizans ordusuna komandanlıq edən general Boqas və admiral Lekapinus bir-biri ilə mübahisə etdikdən sonra oğuzlar Bizanslılara etibar edə bilməyib geri qayıdılar. Bizans hökuməti bu dövrdə oğuzlara (peçeneqlərə və torklara) böyük əhəmiyyət verir və oğuzlarla anlaşmağın zəruri olduğunu başa düşürdü. Bizansla Oğuzlar arasında dostluq əlaqələri quruldu. 1018-ci ildə Bizans imperatoru II Basil bolqarları qətiyyətlə məğlub etdikdən sonra Peçeneq-Bizans münasibətləri yeni mərhələyə qədəm qoydu. Dunay çayı boyunca qonşu oldular. Peçeneqlər və Torklar ilk fürsətdə Dunay çayını keçib Balkanlarda məskunlaşacaqlar [4. 45]. Bu arada, şimaldan gələn Uzovun təzyiqi nəticəsində Torklar çətin vəziyyətə düşüblər. Bəzi Torklar hətta Peçeneqlərlə birlikdə Bizans xidmətinə girmiş və Anadoluda Bizans İmperatorluğuna xidmət etmişlər. Bu arada, bəziləri Malazgirt döyüşündə Alparslanın tərəfinə keçmiş və müharibənin yekununda təsirli rol oynamışlar. 1050-ci illərdə Balkanlarda böyük Peçeneq və Torkan ekspansionist hərəkətləri baş verdi və 1081-1091-ci illər arasında bu vəziyyət daha da gücləndi və Səlcuqların Anadolunu zəbtini asanlaşdırdı. 1086-cı ildə Torci Peçeneq kralı Çelqunun başçılığı ilə Macarıstan kralı ilə birlikdə Konstantinopola köçdü. Çelqu müharibədə yaralanıb və dünyasını dəyişib. Onun varisi Tatuşun başçılığı altında Kumanlar tərəfindən gücləndirilmiş Bizans ordusunu Dersterdə (Silistra) məğlub etdilər (1087). Lakin Bizans xilas edən şimal siyasəti oldu [4.54]. Bizans hökuməti uzlardan sonra Balkanlara gələn Kumanlarla müqavilə bağladı. Polovtsiyalı Evros sahillərindəki Omurbey (Lebiniy) ərazisində əvvəlcə peçeneqlərə, sonra isə torklara ağır məğlubiyyət verdilər. Torkların bir hissəsi peçeneqlərlə birlikdə Macarıstana getdi və Pest və Ferto yaxınlığında məskunlaşdı. Bəzi türklər uzi və kumanlarla qarışmışlar. Balkanlarda qalanlar bütün Vardarda yerləşdirildi. Makedoniyadakı Meqlon Vlaxları və Sofiya ətrafındakı Shop-Bulqarların Peçeneqlərin və Torkların nəsiləri olduğu deyilir. Tork adı Anadolu, Serbiya, Rusiya, Macarıstan və Qafqazın bəzi yer adlarında və xalq əfsanələrində hələ də yaşayır.

Torklar Şərqi Avropaya gəldikdən sonra Xəzər imperiyasının gücünü qəbul etdilər və bir müddət xəzərlərin hakimiyyəti altında yaşadılar. Daha sonra onların ardınca gələn Kumanlar Torokları qərbə doğru itələdilər. Torklar peçeneqlərin torpaqlarına soxularaq onları qərbə köç etməyə məcbur etdilər. Beləliklə, bir-birini təqib edən bu xalqlar Avropanın dərinliklərinə və Bizans torpaqlarına köç etmək məcburiyyətində qaldılar. Yeni torpaqlarda məskunlaşan köçkünlər yerli əhalinin adət-ənənələrini mənimsəmiş və sonda tarix səhnəsindən silinmişlər.

Nəticə:Torklar tərəfindən peçeneqlərin Qərbi Avropanın dərinliklərinə köçürülməsi peçeneqlərin qərbində məskunlaşan macar tayfalarına da təsir etdi. Macarlar peçeneqlərin hücumlarına müqavimət göstərə bilmədiklərindən Mərkəzi Avropaya doğru irəliləməyə

başladılar. Macarların hücumuna tab gətirə bilməyən bir çox alman və slavyan xalqları dəyişmək məcburiyyətində qaldılar. Bu hadisələr Qərbi slavyanların gələcək inkişafına təsir etdi. Torkların bir hissəsi cənuba doğru hərəkət edərək Bizans sərhədlərini keçdi. Qonşuları ilə müharibələr zamanı hərbi kadr çatışmazlığı səbəbindən çətinliklər yaşayan Bizans ordusu türklərin və peçeneqlərin müddətli süvari birliklərinin köməyi ilə ordusunu gücləndirdi. Gücləndirilmiş Bizans ordusu qonşuları ilə müharibələrdə uğur qazanmağa başladı. Torkların Bizansa gəlişi parçalanmaqda olan Bizans İmperiyasının ömrünü bir neçə əsrlər boyu uzatdı. Torqlar Bizans və Rus torpaqlarında məskunlaşıb, bir qismi xristianlığı qəbul edib assimilyasiyaya uğrayıb, bir qismi isə Qaqauz kimi milli kimliyini qoruyub saxlayıb.

Ədəbiyyat

1. Akdes Nimet Kurat. XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri. ss. 65-66.
2. "Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler (XI.-XII. Yüzyıllar)", Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, S. 25, 2009, s. 53-69.
3. "Batı Anadolu'daki Türk Yayılışına Karşı Bizans İmparatorluğu'nun Kuman-Alan Topluluklarını Balkanlardan Anadolu'ya Nakletmesi"
4. "IV. Haçlı Seferi'nin Sonra Batı Anadolu'da Mücadele Eden İki Rakip: İstanbul Latin Krallığı ve İznik İmparatorluğu", Cihannüma Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi, S.1., Temmuz, 2015, s. 9-25.
5. Mərhum Bizans Ordusu Silahları və Cəmiyyəti 1204-1453, Pensilvaniya Universiteti Mətbuatı, Philedelphia, 2004
6. BASKICI, M. Murat, Bizans Döneminde Anadolu İktisadi ve Sosyal Yapı (900-1261), 2. Baskı, Phoneix Yayınevi, Ankara, 2009.
7. BELDİCEANU-STEINHERR, Irene, "Bitinya'da Gayrimüslim Nüfus (14. Yüzyılın ikinci yarısı- 15. Yüzyılın ilk yarısı)", Osmanlı Beyliği 1300-1389, ed. Elizabeth A. Zachariadou, Cev. Gül Çağalı Güven, İsmail Yergün, Tülin Altınova, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s. 422.
8. Bizans'ın Son Yüzyılları 1261-1453, çev. Bilge Umar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.
9. ÖZTÜRK, Meriç T., The Provincial Aristocracy In Byzantine Minor Asia (1081-1261), Boğaziçi Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2013.
10. VASARY, Istvan, Kumanlar ve Tatarlar Osmanlı Öncesi Balkanlar'da Doğulu Askerler (1185-1365), 2. Baskı, çev. Ali Cevat Akkoyunlu, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015
11. "ANADOLU'DA SON TÜRK İSKƏNİ: İZNIK İMPARATORLUĞU'NDA KUMAN-KIPÇAKLAR VE YALOVA KAZİMİYE (YORTAN) İLE ELMALIK (SARUHANLI) KÖYLERİNDEKİ VARLIKLARI." 19 Nisan 2021 tarixində mənbəyindən arşivlendi. Erişim tarixi: 2 iyun 2022.
12. Ahmet Taşağıl. Gök Tengrinin Uşaqları. ss. 292-293.
13. GOLUBOVSKY P. V., Peçeneqlər, Torquis və Kumanlar Rusiyası və Tatarların işğalından əvvəl çöl, Veche, Moskva, 2011.

**ОБ ОТНОШЕНИЯХ ВОСТОЧНЫХ СЛАВЯН С ТОРКАМИ В
ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ**

Исмаилзаде Саида Джафар кызы
Резюме

Переселение печенегов торками в глубь Западной Европы затронуло и венгерские племена, поселившиеся к западу от печенегов. Поскольку венгры не могли противостоять нападениям печенегов, они начали продвигаться в сторону Центральной Европы. Многие германские и славянские народы, не выдержав натиска венгров, были вынуждены измениться. Эти события повлияли на дальнейшее развитие западных славян. Часть торков двинулась на юг, перейдя границы Византии. Нехватка военных кадров во время войн со своими соседями и переселение печенегов торками в глубь Западной Европы сказалось и на венгерских племенах, переселившихся в Византию, которая, испытывая трудности, усилила свою армию с помощью наемных кавалерийских подразделений турок и печенегов. Торги поселились в византийских и русских землях, некоторые приняли христианство и ассимилировались, а некоторые сохранили свою национальность.

**ON THE RELATIONSHIP OF THE EASTERN SLAVS WITH TORKS IN
ETHNOPOLITICAL PROCESSES**

İsmailzada Saida Cafar
Summary

The resettlement of the Pechenegs by the torks into the depths of Western Europe also affected the Hungarian tribes that settled to the west of the Pechenegs. Since the Hungarians could not resist the attacks of the Pechenegs, they began to advance towards Central Europe. Many Germanic and Slavic peoples, unable to withstand the onslaught of the Hungarians, were forced to change. These events influenced the further development of the Western Slavs. Part of the torques moved south, crossing the Byzantine borders. The lack of military personnel during the wars with their neighbors sabthe resettlement of the Pechenegs by the torks into the depths of Western Europe also affected the Hungarian tribes that settled to the wthe Byzantine army, which was experiencing difficulties, strengthened its army with the help of mercenary cavalry units of the Turks and Pechenegs. The torgs settled in Byzantine and Russian lands, some converted to Christianity and assimilated, and some retained their nati

Rəyçi : dosent Vüsalə Veysəlova

Ümumi tarix kafedrasının 23 may 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 24 may 2024-cü il

UOT:94.

VYANA KONQRESİNDƏ "ALMAN MƏSƏLƏSİ"

dosent Rəsulova Nərgiz Aydın qızı
Gəncə Dövlət Universiteti

Xülasə: Avropanın siyasi cəhətdən yenidən qurulmasının ən müxtəlif məsələlərinə həsr edilmiş Vyana konqresinin (1814-1815) ən mühüm məsələlərindən biri alman məsələsi idi. "Alman məsələsi"nin qəti həlli məsuliyyəti Avstriya, İngiltərə, Prussiya və Rusiya nümayəndələrinin üzərinə düşürdü.

Karl Qardenberq və Vilhelm Qumboldt 1807-ci ildə onlar "alman məsələsi"nin həllinin Prussiya planını işləyib hazırlamışdılar. Almaniya Prussiya və Avstriyanın rəhbər rol oynadığı federasiya yaratmaq təklif edilirdi. Ümumi silahlı qüvvələr Avstriya və Prussiyaya tabe olmalı, digər alman dövlətlərinin isə məhdud suverenliyi saxlanılmalı idi. Qardenberq federasiyada rəqib dövlətin üstünlüyünə imkan verməmək üçün dörd dövlətdən ibarət Direktoriyanın bütün Almaniyanın başında durmasını təklif edirdi: Avstriya, Prussiya, Bavariya, Hannover. 1814-cü ildə Qardenberq 41 maddədən ibarət, Almaniyanın quruluşunun ilkin layihəsini işləyib hazırladı. 8 iyun 1815-ci ildə Alman ittifaqı (İttifaq aktı) aktı imzalandı. İttifaqın yeganə vahid orqanı – Frankfurt Maynda iclasları keçirilən İttifaq seymi (Bundestag) idi. İttifaqa müxtəlif ölçüdə 38 dövlət daxil edilmişdi.

Açar sözlər: Alman məsələsi, Vyana konqresi, Karl Qardenberq, Alman ittifaqı, FrankfurtMayn, Bundestag

Ключевые слова: Немецкий вопрос, Венский конгресс, Карл Гарденберг, Германская Конфедерация, Франкфурт-на-Майне, Бундестаг

Key words: German Question, Congress of Vienna, Karl Hardenberg, German Confederation, Frankfurt am Main, Bundestag

Napoleon müharibələri dövrünü başa çatdıran Vyana konqresi (1814-1815) Avropanın siyasi cəhətdən yenidən qurulmasının ən müxtəlif məsələlərinə həsr edilmişdi. Bunlardan ən mühümü alman məsələsi idi. Qarşıda, Avstriya və Prussiyanın qarşılıqlı münasibətlərini nizama salmaq, alman dövlətlərini ittifaqda birləşdirmək imkanlarını və birliyin quruluşunu, Avstriya, Prussiya və digər alman dövlətlərinin Rusiya və İngiltərə ilə münasibətlərinin xüsusiyyətini, o cümlədən gələcəkdə alman dövlətlərindən antifransız baryerinin yaradılmasını müəyyən etmək dururdu.[1,58] "Alman məsələsi"nin qəti həlli məsuliyyəti Avstriya, İngiltərə, Prussiya və Rusiya nümayəndələrinin üzərinə düşürdü. Bilavasitə bu işlə Avstriya, Prussiya, Bavariya, Vürtemberq və Hannover nümayəndələrindən ibarət alman komitəsi məşğul olmalı idi.

Karl Qardenberq və Vilhelm Qumboldt Vyana konqresinə böyük ümidlər bağlamışdılar. Məhz 1807-ci ildə onlar "alman məsələsi"nin həllinin Prussiya planını işləyib hazırlamışdılar. Almaniya Prussiya və Avstriyanın rəhbər rol oynadığı federasiya yaratmaq təklif edilirdi. Ümumi silahlı qüvvələr Avstriya və Prussiyaya tabe olmalı, digər alman dövlətlərinin isə məhdud suverenliyi (müharibə elan etmək hüququ istisna olmaqla) saxlanılmalı idi. Qardenberq federasiyada rəqib dövlətin üstünlüyünə imkan verməmək üçün dörd dövlətdən ibarət Direktoriyanın bütün Almaniyanın başında durmasını təklif edirdi: Avstriya, Prussiya, Bavariya, Hannover. Avstriyanın xarici işlər naziri K.Metternix ciddi səylə Almaniyanın birləşdirilməsi lehinə çıxışlara yol verməməyə və çoxmillətli Avstriya imperiyasının toxunulmazlığını saxlamağa çalışırdı.[1, 43]

1814-cü ildə Qardenberq 41 maddədən ibarət, Almaniyanın quruluşunun ilkin layihəsini işləyib hazırladı. Almaniya Direktoriya üzvlərinin rəhbərlik etdiyi dairələrə bölünməli idi.

Şimali və mərkəzi Almaniya Prussiyasının, orta alman dövlətləri öz vilayətlərinin, ölkənin yerdə qalan hissəsi isə Avstriyanın idarəçiliyində idi.[13,185] Qardenberq daima, alman dövlətlərinin Fransanın yeni hücumlarına mane ola biləcək daha böyük birliyini arzu etdiyini qeyd edirdi. Lakin istər Qardenberq, istərsə də Qumboldt konqressdə güclü antiprussiya əhval ruhiyyəsi ilə qarşılaşdı.

Metternix güman edirdi ki, Almaniya imperiyasının birləşməsi və yüksəlişi qeyri-mümkündür.[1,44-45] O, Avstriyanın alman dövlətlərində manevr etməsi və təsirinin artması üçün zəif federal hakimiyyətin yaradılmasını daha səmərəli hesab edirdi. Uzun danışıqlar, müzakirələr, razılaşmalar nəticəsində Avstriya və Prussiyanın birgə alman komitəsinin müzakirəsinə təqdim etmək üçün Almaniyanın quruluşunun layihəsi hazırlandı. Uzun danışıqlar, müzakirələr, razılaşmalar nəticəsində Avstriya və Prussiyadan ibarət alman komitəsinin təsdiqinə təqdim etmək üçün Almaniyanın gələcək quruluş layihəsi hazırlandı.

8 iyun 1815-ci ildə Alman ittifaqı (İttifaq aktı) aktı imzalandı. Qətnamənin paraqraflarında başlıca olaraq iki məsələyə toxunulurdu: Almaniyanın ərazisinin müxtəlif alman dövlətləri arasında bölüşdürülməsi və idarəetmə formaları. İstər Avstriya, istərsə də Prussiya, istərsə də kiçik alman dövlətləri imperiya idarəetməsinə qayıtmaq istəmirdilər[4,63]. Qərara alındı ki, Almaniya, Alman ittifaqı (*Deutscher Bund*) adı altında dövlətlərin ittifaqını ifadə etməli idi. İttifaqın məqsədi: daxili və xarici təhlükəzəliyin müstəqilliyin və ayrı-ayrı alman dövlətlərinin toxunulmazlığının qorunması. İttifaqın yeganə vahid orqanı – Frankfurt Maynda iclasları keçirilən İttifaq seymi (Bundestag) idi. İndi imperiya dövründə olduğu kimi nə ittifaq məhkəməsi, nə də ümumi diplomatik nümayəndəliyi, nə də ki, ittifaqa daxil olan dövlətlər arasında heç bir üzvi əlaqə yox idi: hər bir dövlət tamamilə müstəqil idi.[3,102]

Alman ittifaqında bütün xristian təriqətlərinin bərabərliyi təmin edilmişdi. Bir alman dövlətinin təbəəsinə digər dövlətdə daşınmaz əmlaka sahib olmaq, hərbi və mülki xidmətə girmək və hətta İttifaq çərçivəsində təbəəliyini dəyişmək icazəsi verilirdi. Mətbuat haqqında qanunun işlənilməsi və hazırlanması vəd edilsə də həyata keçirilmədi. İttifaq dövlətlər arasında deyil, hökmdarlar arasında bağlanırdı. İttifaq Seyminin üzvləri hökumətdən aldığı təlimatlara uyğun səs verən nümayəndələrdən ibarət idi. İttifaqa müxtəlif ölçüdə 38 dövlət daxil edilmişdi. Onun tərkibinə Avstriya imperatoru, Qolşteyni təmsil edən Danimarka kralı, böyük Lyuksemburq hersoqluğunu təmsil edən Niderland kralı, Hannover kralı simasında İngiltərə kralı, Prussiya, Bavariya, Vürtemberg və Saksoniya kralları, Gessen-Kassel kürfüstü, Böyük baden hersoqluğu, Gessen-Darmstadt, Veymar, Oldenburq, hər iki Meklenburq, 10 hesoqluq, 10 knyazlıq və 4 azad şəhər: Hamburq, Lübek, Bremen və Frankfurt daxil idi.[6,49-51] 1817-ci ildə İttifaqa 39-cu dövlət – Gessen-Qomburq landqraflığı qoşuldu.

Dünyəviləşmiş və vasitəçilik etmiş knyazların əvvəlki hüquqları bərpa edilmədi, Vestfal krallığının tərkibinə daxil olan dövlətlər yenidən yaradılmadı. İttifaq daxilində ərazi bölgüsünə gəldikdə isə Avstriyaya daha çox torpaq düşdü: Zalsburq, Tirol, Trident, Briksen, İstriya, Dalmasiya, Lombardiya və Venesiya. Prussiya Reyn boyu ərazilər və Mozel, Münster, Köln, Trir, Mayns, Saksoniyanın bir hissəsi, Dansiq, Torn və keçmiş Varşava hersoqluğunun (Poznan) bir hissəsinə sahib oldu. Daha sonralar Prussiya Danimarkaya çatan Lauenburqu İsveş Pomeraniyasına dəyişdi.[12,3] Ərazi danışıqları çox zaman həyasız ticarətə çevrilirdi.

Alman ittifaqının yaradılması ilə Fransa inqilabının mirası ləğv edildi. Lakin Reyn əyalətində hələ də Napoleon kodeksləri tətbiq edilməkdə davam edirdi, bəzi dövlətlərdə isə fransız təsisatları saxlanılırdı.

Ədəbiyyat

1. Ateş Toktamış, Siyasi tarix (ortaçağdan ondokuzuncu yüzüylün sonlarınadek). İktisat fakültesi yayınları, İstanbul, 1982. s. 43
2. Fahir Armaoğlu, 19. yüzüyl siyasi tarihi (1789-1914). 2020
3. Fulbrook M., *Almaniya'nın kısa tarihi*. (çevirdi: S.Gürses), İstanbul, 2011
4. Kurtoğlu İ., *Almaniya Almanlar Almancılar*. İstanbul, 2012
5. Kappler A.. *İşte Almaniya*. (çev. B.Emircan) Braunschweig: Almaniya Basın ve enformasyon Dairesi, 1999
6. Германская история в новое и новейшее время, Том 1./изд-во Наука, 1970
7. Rıfat Uçarol, Siyasi tarix (1789-1994). Gözden geçirilmiş ve genişletilmiş dördüncü baskı, Filiz kitabevi, İstanbul, 1995
8. Roberts. J., Avrupa Tarihi. İstanbul: 2015, İnkilap Yayınevi.
9. Родригеса А.М.. Новая история стран Европы и Америки XVI - XIX века., часть 3, Москва., Владос-2013
10. Şemşek İ., *Viyana Kongresi Sürecinde Barışın İnşası Ve Avrupa Ahengi*. İstanbul, 2014
11. Тарле Е. В.. «История XIX века» , под редакцией профессоров Лависса и Рамбо., перевод с французского. Москва., 1938
12. Uyar, M., & Gök, H. (tarih yok). Prusya Askerî Sisteminin Kuruluşu Ve Olgunlaşması. Kara Harp Okulu Bilim Dergisi, 1-28
13. Всемирная история Под редакцией академика Г.Б.Поляка, профессора А.Н. Марковой.. М., 2013

«НЕМЕЦКИЙ ВОПРОС» НА ВЕНСКОМ КОНГРЕССЕ***Расулова Наргиз Айдын кызы******Резюме***

Одним из важнейших вопросов Венского конгресса (1814-1815), посвященного различным вопросам политического переустройства Европы, был германский вопрос. Ответственность за окончательное решение «германского вопроса» легла на представителей Австрии, Англии, Пруссии и России.

Карл Гарденберг и Вильгельм Гумбольдт в 1807 году разработали прусский план решения «германского вопроса». Предлагалось создать в Германии федерацию с ведущей ролью Пруссии и Австрии. Общие вооруженные силы должны были быть подчинены Австрии и Пруссии, а другие германские государства должны были сохранить ограниченный суверенитет. Гарденберг предлагал, чтобы Директория, состоящая из четырех государств, встала во главе всей Германии, чтобы не допустить господства в федерации конкурирующего государства: Австрии, Пруссии, Баварии, Ганновера. В 1814 году Гарденберг разработал первоначальный проект устройства Германии, состоявший из 41 статьи. 8 июня 1815 г. был подписан Акт Германской унии (Акт об унии). Единственным единым органом Союза был Бундестаг, заседавший во Франкфурте-на-Майне. В союз вошли 38 штатов разной величины.

"THE GERMAN QUESTION" AT THE CONGRESS OF VIENNA*Rasulova Nargiz Aydin****Summary***

One of the most important issues of the Congress of Vienna (1814-1815), dedicated to various issues of political reorganization of Europe, was the German question. Responsibility for the final solution of the "German question" fell on the representatives of Austria, England, Prussia and Russia.

Carl Hardenberg and Wilhelm Humboldt developed the Prussian plan for solving the "German Question" in 1807. It was proposed to create a federation in Germany with the leading role of Prussia and Austria. The common armed forces were to be subordinated to Austria and Prussia, and the other German states were to retain limited sovereignty. Hardenberg proposed that the Directory, consisting of four states, should stand at the head of all of Germany in order to prevent the domination of the federation by a competing state: Austria, Prussia, Bavaria, Hanover. In 1814, Hardenberg developed the initial draft of the structure of Germany, consisting of 41 articles. On June 8, 1815, the Act of German Union (Act of Union) was signed. The only unified body of the Union was the Bundestag, which met in Frankfurt am Main. The union included 38 states of varying sizes.

*Rəyçi: dosent Xatirə İlyasova**Ümumi tarix kafedrasının 23 may 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 24 may 2024-cü il*

UOT: 327

**DÜNYA İCTİMAİYYƏTİ VƏ BEYNƏLXALQ TƏŞKİLATLARIN
II QARABAĞ MÜHARİBƏSİNƏ MÜNASİBƏTİ**

*dosent Hüseynov Məhəmməd Allahverdi oğlu
ADPU-nun Ağcabədi filiali*

Xülasə: *Məqalədə 44-günlük Vətən müharibəsinin başlanması, dünya ictimaiyyəti və beynəlxalq təşkilatların Azərbaycanın bu haqlı savaşına münasibəti geniş faktlarla şərh edilir. Göstərilir ki, bir çox beynəlxalq təşkilatlar –BMT, NATO, Avropa şurası yalnız bəyanatlar verməklə kifayətlənmiş, Türk Dövlətləri Təşkilatı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı Azərbaycanı müdafiə etmiş, Türkiyə dövləti isə müharibənin ilk anından Zəfərə qədər Azərbaycanın yanında olmuşdur.*

Açar sözlər: ictimaiyyət, beynəlxalq təşkilatlar, əməkdaşlıq, Minsk qrupu, şura

Key words: society, international organizations, cooperation, Minsk group, council

Ключевые слова: общество, международные организации, сотрудничество, Минская группа, совет

Qarabağ Zəfəri öz iradəsini nümayiş etdirən Azərbaycan xalqının Ermənistan tərəfindən qəsb edilmiş torpaqların otuz illik işğaldan azad edilməsi dastanıdır.

Prezident İlham Əliyevin ağıllı strategiyası və Azərbaycan ordusunun uğurlu əməliyyatları ilə Azərbaycan qələbə qazandı. Münaqişənin diplomatik yolla həllini otuz il gözləyən Azərbaycan beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq torpaqlarının geri qaytarılması üçün müharibə aparmalı oldu və Qarabağ müharibəsini qələbə ilə başa vurdu.

Ermənistanın hücumuna cavab olaraq öz vətəndaşlarını qorumaq və otuz illik işğala son qoymaq üçün Azərbaycan 27 sentyabr 2020-ci ildə başladığı hərbi əməliyyatla 298 yaşayış məntəqəsini azad etdi. Müharibənin sonuna yaxın “Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı və Qarabağın ürəyi” kimi tanınan Şuşa şəhərini işğaldan azad etdi. Şuşanın bölgə mərkəzindən cəmi 5 km məsafədə olması və Qarabağın dağlıq hissəsi ilə Ermənistanı birləşdirən əsas yolun üzərində yerləşməsi mühüm strateji əhəmiyyətə malikdir. Kənardan kifayət qədər dəstək ala bilməyən Ermənistanın baş naziri N. Paşinyan məğlubiyyəti qəbul etdi və 44 günlük müharibə Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatdı.

44 günlük müharibədə diplomatik müstəvidə fəal rol oynayan Türkiyə və Rusiya kimi ölkələrdən fərqli olaraq, Fransa istisna olmaqla, Avropa ölkələri müxtəlif amillər səbəbiylə, əsasən, passiv bir siyasət nümayiş etdirdi.

Müharibə 10 noyabrda Ermənistanın məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Şübhəsiz ki, Qafqazda bu yeni vəziyyətin yaranmasında Türkiyə böyük rol oynadı. Bu müharibə yalnız Azərbaycanın otuz il əvvəl işğal olunmuş ərazilərin geri alınması ilə deyil, bütün bölgədə, regional və global miqyasda hiss olunacaq geosiyasi və iqtisadi nəticələri ilə də əlamətdardır.

Azərbaycan Ordusunun müharibədə qalib gəlməsi nəticəsində şübhəsiz ki, Qafqazda yeni status-quo yaranmışdır. Qarabağdakı qələbə Azərbaycanda həmrəyliyi gücləndirmiş və Bakı rəhbərliyinin xarici siyasətdə özünə inamını artırmışdır. İmzalanmış üçtərəfli bəyanatla başa çatan müharibədən sonra məğlubiyyətin əsas səbəbkarı kimi Paşinyan Ermənistanda ciddi tənqidlərə məruz qaldı. Ermənistanın paytaxtı Erevanda nümayişçilərlə qəzəbli etirazçılar “Nikol xaindir!” , “Nikol get!” şüarları səsləndirdi. Üstəlik Paşinyanın vəzifəyə hansı yolla gəlməsi, Qarabağ böhranı və pandemiya vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı.

XIX əsrdən bu yana Cənubi Qafqazda bir çox həll edilməmiş problemlərin qalmasında erməni diasporunun dünyada apardığı təbliğatın rolu böyükdür. Dünyanın hər yerinə səpələnmiş erməni diasporu 44 günlük müharibə dövründə çox sərt və radikal addımlar atdı.

Qarabağ müharibəsi haqqında iki mahnı hazırlayaraq Ermənistanı dəstək verən dünyaca məşhur erməni-amerikalı musiqi qrupu “Sistemi Down a Down”-un açıqlamasında: “Mahnılarımızda Qarabağ və Ermənistan haqqında danışdıq. Dəstəyinizi gözləyirik. Yardım Qarabağ və Ermənistanda ehtiyacı olanlara və əsgərlərə sərf olunacaq” ifadələri ilə yer almışdır. “Torpağı qoru” mahnısında Ermənistan qurban kimi edilir. Azərbaycan və Türkiyə ittiham edilir. “Genosidal Humanoidz” mahnısında isə türklərə qarşı açıq şəkildə irqçilik siyasəti aparılır. Bu mahnılarda millətlərin duyğuları ilə oynayaraq Türkiyə və Azərbaycana qarşı nifrət hissi aşılır.

Erməni diasporunun Ermənistan üzərində təsiri davam etdikcə İrəvan rəhbərliyi münaqişənin siyasi həllini tapmaqdadır çətinlik çəkəcəkdir. Bununla birlikdə ölkədə davam edən qeyri-sabitlik Ermənistanın xarici siyasətdə mövqeyini zəifləmişdir. Diasporun Ermənistandakı real vəziyyətə uyğun olmayan tələbləri İrəvan hökumətini Qarabağ müharibəsində təcavüzkar mövqe tutmağa sövq etdi və məğlubiyyətini sürətləndirdi.

44 günlük Vətən müharibəsində fəal rol oynayan Türkiyə və Rusiyadan fərqli olaraq (ermənipərəst Fransa istisna olmaqla), Avropa İttifaqı ölkələri və ABŞ ümumiyyətlə, müharibə ərzində passiv siyasət yürütmüşlər. ABŞ-ın bu cür passiv siyasəti ölkə daxilindən prezident seçkiləri ilə əlaqələndirilir. Bir çox ölkə, onların vətəndaşları Qarabağdakı hadisələrə biganə qalmış və prosesi sadəcə izləməklə kifayətlənmişdir. Təbii ki, bu laqeydliyin bir çox səbəbi ola bilər. Halbuki, 30 ilə yaxın davam edən və bütün sabitliyinə təsir edərək qarşılıqlı çətinləşən ərazi probleminin həllində beynəlxalq qurumlardan daha fəal münasibət gözləmək olardı. Coğrafi baxımdan bölgədən uzaq olan və bu münaqişənin tərəfləri arasında yer almayan Avropa ölkələri Türkiyə və Rusiya qədər təsirli olmayacağını düşünərək Qarabağ məsələsində aktiv mövqe tutmaqdan çəkindilər. Fransa bu münaqişədə Avropa ölkələri arasında Azərbaycana qarşı təcavüzkar mövqe tutsa da, uğur qazana bilmədi.

Erməni lobbisinin təsiri altında olan Avropa Parlamentinin bəzi üzvlərinin Azərbaycana qarşı verdiyi açıqlamalarda onların münaqişəyə ikili standartlarla yanaşdıqları açıq-aydın görünür. İnsan haqlarını tez-tez vurğulayan Avropa ölkələri Ermənistanın mülkü əhalini hədəf almasına və atəşkəsi pozmasına göz yummaqda öz təməl prinsiplərinə də xilaf çıxmışdır. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev: “Niyə səsini çıxarmırsınız? Demokratiyanız, insan haqlarınız budurmu? Niyə susursan Avropa Parlamenti? Özünü dünyanın demokratik mərkəzi olaraq görürsünüz. Səsini qaldır, açıqlama ver, qına... Bizi ballistik raketlə vurdular – susdunuz. Misket bombaları və fosfor bombaları ilə vurdular – susdunuz. Özlərini Avropanın lideri kimi gören böyük ölkələr, siz niyə susursunuz?” – deyərək Avropanı sərt şəkildə tənqid etdi. Avropa ölkələrinin 44 gün ərzində “passiv və səssiz” qalmalarının, bəlkə də, ən başlıca səbəbi Qarabağı Azərbaycan ərazisi kimi qəbul etmələridir. BMT 1993-cü ildən Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın bir hissəsi kimi tanıyılmışdır. Bəzi Aİ ölkələri danışıq səviyyəsində Azərbaycan əleyhinə mövqe tutsalar da, BMT-nin müvafiq qətnamələri çərçivəsində Azərbaycanın haqqının dana bilmədilər.

Ermənistanı dəstəyini aşırıq şəkildə ifadə edən azsaylı liderlərdən biri olan Fransa Prezidenti Makron Qarabağın Azərbaycan ərazisi olduğunu etiraf etmək məcburiyyətində qaldı. Avropa ölkələrinin əksəriyyəti Azərbaycanın Ermənistan üzərində mütləq hərbi üstünlüyünü nəzərə alaraq fəal mövqe tutmaqdan çəkirdi və uzunmüddətli maraqlarını riskə atmaq istəmədi.

Aİ, NATO və ATƏT münaqişə prosesi zamanı bölgəyə heç bir müdaxilənin tərəfdarı olmamışdır. Avropa Şurasının Prezidenti Çarlz Mişel və Avropa Şurası Ermənistan və Azərbaycanı Dağlıq Qarabağ bölgəsindəki münaqişəyə dərhal son qoymağa çağırmışdır. 27 sentyabr 2020-ci ildə Mişel “Twitter” – də dərin narahatlığını dilə gətirmişdir. “Gərginliyin daha

da artmasının qarşısını almaq üçün hərbi əməliyyatlar mütləq dayandırılmalıdır. Çıxış yolu heç bir şərt olmadan dərhal danışıqlara qayıtmaqdır.”

Avropa ittifaqının qanunverici orqanı olan Avropa Parlamentində bir çox millət vəkilləri erməni diaspor təşkilatlarının da təzyiqi ilə Aİ-yə Dağlıq Qarabağa müdaxilə etmək üçün qərarlar verməyə çalışsalar da uğur qazana bilmədilər. Bəzi Aİ üzvlərinin təzyiqlərinə baxmayaraq Aİ- nin yüksək rəsmisi Jozep Borrell Avropa İttifaqının bu münaqişəni tərəfi olmayacağını və münaqişənin həlli ilə ATƏT-in Minsk qrupunun məşğul olduğunu bildirmişdir. Avropa İttifaqının Qarabağda baş verənlərlə bağlı passiv mövqə tutmasını son zamanlar Qafqazda yürütdüyü uğursuz siyasət də şərtləndirmişdir. Brüssel yaxın keçmişdə Abxaziya, Cənubi Osetiya və Krımla bağlı proseslərdə Rusiya ilə qarşı-qarşıya gəlsə də, hər dəfə də uğursuzluğa düçar olmuşdur. Bu səbəbdən Qarabağ böhranı zamanı Rusiyanın həm Ermənistan, həm də Azərbaycanla sıx əlaqələrini nəzərə alaraq Avropa İttifaqı oxşar sonla qarşılaşmamaq üçün prosesə müdaxilə etməməyə üstünlük vermişdir.

NATO-nun da Aİ və ATƏT kimi 44 gün ərzində toqquşmaları uzaqdan izləməklə kifayətləndiyi müşahidə edildi. Alyansın bu prosesdə Qarabağa, həqiqətən, müdaxilə etmək üçün sanballı bir əsas görmədiyi və Qafqazda Moskva ilə üz-üzə gəlməkdən qaldığı güman edilə bilər. NATO-nun bu ehtiyatlı münasibəti Rusiyaya Qafqazdakı təsir dairəsini genişləndirmək imkanı versə də, Türkiyənin varlığı bölgədəki güc nisbətinə tarazlıq gətirmişdir.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT):

BMT Təhlükəsizlik Şurası 1993-cü ildə 823, 853, 874, və 884 sayılı qətnamələri ilə Ermənistanı işğal etdiyi Dağlıq Qarabağ torpaqlarından dərhal, qeyri-şərtsiz və tamamilə çıxmağa çağırırsa da, nəticədə təcavüzkarı həmin qətnamələri yerinə yetirməyə məcbur edə bilməmişdir. BMT Təhlükəsizlik Şurası Ermənistanı heç bir təzyiq və sanksiya tətbiq etmədiyinə görə Azərbaycanın torpaqları təxminən otuz il işğal altında qaldı. BMT üzvü olan bütün dövlətlər Dağlıq Qarabağı Azərbaycan ərazisi kimi tanıyır.

44 günlük müharibə prosesində BMT problemin həllinə həqiqi töhfə vermək əvəzinə öz məsuliyyətini ATƏT- in Minsk qrupuna həvalə etməyə üstünlük verdi. Ancaq tərəflərə atəşkəs çağırışı ilə ünvanlamaqla kifayətlənən BMT işğala son qoyulması ilə əlaqədar addımlar atmaqdan imtina etdi. Belə ki, 2020-ci il sentyabrın 30-da ABŞ, Rusiya və Fransanın çağırışı ilə toplaşan BMT TS- mən atəşkəs çağırışı toqquşmaların məruzəsini dəyişmədi. BMT-nin Baş katibi toqquşmaların ilk günündən tərəfləri əsaslı dialoqa dəvət etdi, münaqişənin sülh yolu ilə davamlı həllini tapmaları üçün həmsədrlərin daha çox səy göstərməli olduqlarını bildirdi.

BMT-nin Baş katibi noyabrın 10-da imzalanan atəşkəsə tərəflərin əməl etmələrini məmnuniyyətlə qarşıladıklarını bildirən xüsusi bəyanat verdi. Bəyanatda o, bütün tərəfləri beynəlxalq insan hüquqları ilə bağlı öhdəliklərini yerinə yetirməyə çağırdı. Nəticədə Dağlıq Qarabağ məsələsində BMT-nin passiv münasibəti Azərbaycanı beynəlxalq hüquqdan irəli gələn insan hüquqlarının müdafiəsi məsələsində təşəbbüs göstərməyə məcbur etdi.

ATƏT-in Minsk Qrupu:

Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğalı ilə başlayan böhranı həll etmək məqsədilə ATƏT tərəfindən 1992-ci ildə yaradılan, 1994-cü il dekabrın 6-dan ABŞ, Rusiya, Fransanın həmsədr olduğu Minsk qrupu təxminən otuz il davam edən bir müddətdə həll yolu tapılmayaraq müzakirə cəhdlərindən və atəşkəs çağırışlarından uzağa gedə bilmədi.

Azərbaycanla Ermənistan arasında sentyabrın 27-də başlayan və noyabrın 10-da başa çatan 6 həftəlik toqquşma müddətində Minsk qrupu öz passiv xəttini davam etdirdi. Dərhal atəşkəsə, danışıqlara qayıtmağı və üçüncü tərəfin müdaxiləsinin qarşısını almağa çağıran Minsk qrupu yüzlərlə mülkü itkinin olduğu 44 günlük münaqişə zamanı problemin həlli üçün sürətli və konkret addımları ata bilmədi. BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə baxmayaraq

Dağlıq Qarabağın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqlar olduğu ilə tam razılaşmayan Minsk qrupu Ermənistana təzyiq göstərmək əvəzinə İrəvan rəhbərliyinin ziddiyyətli hərəkətlərinə göz yumdu.

NATO:

Missiyasına və əhatə dairəsinə uyğun olaraq NATO 44 gün davam edən müharibədə münaqişə tərəfi olmadı və fəallıq göstərmədi. Bu məsələdə Azərbaycan və Ermənistanın NATO üzvü olmadıqlarının da rolu vardır. NATO neytral mövqe tutaraq münaqişənin dayandırılması ilə bağlı çağırışlar etməyə üstünlük verdi. Ancaq münaqişə zonasına açıq-aşkar hərbi qüvvə yetirməməsi NATO-nun da baş verən hadisələri arxa planda müşahidə edən siyasət yeritməsinə səbəb oldu.

Bu formada 2020-ci il oktyabrın 5-də Ankaraya səfər zamanı NATO-nun Baş katibi Yens Stoltenberqin Dağlıq Qarabağ böhranı ilə əlaqədar təşkilatın “heç bir tərəfi olmadığını”, Türkiyənin NATO ölkəsi kimi bölgədəki nüfuzundan gərginliyin zəifləmədilməsi üçün istifadə etməklə bağlı arzularını bildirdi. Baş katib hər iki tərəfi atəşkəsin şərtlərini yerinə yetirməyə çağırırdı.

Mülkü əhalinin hədəfə alındığının qəbul edilməz olduğunu bildirərək Stoltenberq münaqişənin sülh yolu ilə həll edilməsi üçün addımlar atılması lazım gəldiyini, Minsk qrupunun nəzarəti altında aparılan danışıqların böyük əhəmiyyət daşıdığını və hadisələrə təmkinlə yanaşmağı üstün tutduqlarını söylədi, həmçinin oktyabrın 21-də Brüsseldə Ermənistan Prezidenti Armen Sarkisyanla keçirdiyi görüşündə o, NATO-nun Qarabağ münaqişəsinə qarışa bilməyəcəyini açıq şəkildə bəyan etdi. O NATO-nun Minsk qrupu həmsədrlərinin söylərini dəstəmlə kifayətlənəcəyini söyləyərək, eyni zamanda mülkü əhalini hədəfə almağın yolverilməz olduğunu da bildirdi. Bundan əlavə, Stoltenberq Türkiyənin NATO üçün dəyərli müttəfiq olduğunu qeyd etdi və Türkiyəyə qarşı irəli sürülən iddialara qarşı öz aydın mövqeyini göstərdi.

Avropa İttifaqı:

Avropa İttifaqı da digər beynəlxalq təşkilatlar kimi Qarabağ hadisələrinə passiv passiv münasibəti ilə müşahidə edilirdi. Avropa İttifaqı bir tərəfdən Qarabağın statusu ilə bağlı Azərbaycanın beynəlxalq hüquqa sadiq olduğunu təsdiqləsə də digər tərəfdən də Ermənistana əsaslı təzyiq göstərmədi.

Avropa İttifaqı 44 günlük Vətən müharibəsi dövründə aktiv mövqe tutmaqdan çəkindi, çünki, Qarabağ məsələsi Aİ-ni bilavasitə maraqlandırmırdı. Aİ-nin qanunverici orqanı olan Avropa Parlamentində (AP) bir çox deputatlar isə Avropa ölkələrindəki erməni diaspor təşkilatlarının təsiri altında Avropa İttifaqının Dağlıq Qarabağa müdaxiləsi ilə əlaqədar qərar qəbul edilməsinə bir neçə dəfə ciddi cəhd etdilər. Bununla belə, AP-nin bəzi ermənipərəst üzvlərinin söylərinə və canfəşanlılığına baxmayaraq Aİ-nin ali təmsilçisi Jozep Borrell İttifaqın bu münaqişədə tərəf olmayacağını və bu münaqişəni həllinin ATƏT-in Minsk qrupuna həvalə etdiyini bildirdi. Digər tərəfdən isə Avropa İttifaqının Ermənistanın mülkü əhalini hədəfə alan hərbi cinayət xarakterli hücumlarına etinasız yanaşması da çox ciddi təəssüf doğururdu.

Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatı (KTMT):

SSRİ-nin dağılmasından sonra keçmiş postsovet ölkələrinin ümumi təhlükəsizliklə bağlı narahatlıqları ilə əlaqədar 1992-ci il mayın 15-də Daşkənddə qurulan KTMT daha sonra Rusiyanın bu bölgədəki nüfuzunu qorumaq üçün istifadə etdiyi mexanizmə çevrildi. Təşkilatın mövcud üzvləri Rusiya, Belarus, Tacikistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Ermənistandır.

Ermənistanın KTMT-yə üzv olması üçün ən əhəmiyyətli motivasiyası Dağlıq Qarabağın işğalı ucbatından mümkün Azərbaycan hücumuna qarşı təşkilatın kollektiv müdafiə prinsipindən faydalanmaqdır. İrəvan rəhbərliyi KTMT üzvlüyündən və Rusiyanın bu

təşkilatdakı nüfuzundan Azərbaycana qarşı çəkindirici vasitə kimi istifadə etdi. Lakin 44 günlük Qarabağ hərəkatı zamanı Ermənistan rəhbərliyi KTMT-dən gözlədiyi dəstəyi ala bilmədi. Həm KTMT daxilində olan nisbətlər, həm də Ermənistanı Qərbə yaxınlaşdırdığına görə cəzalandırmaq istəyən Rusiyanın bitərəf qalması İrəvan hökumətinin ümidlərini məhv etdi. 44 günlük müharibə dövründə arxiv KTMT-nin Ermənistanın qorumaq üçün müdaxilə edə biləcəyi barədə iddialar irəli sürülsə də, müvafiq bəyanatlardakı ifadələr təşkilatın rəsmi mövqeyinin əslində, aydın olduğunu göstərdi. Nəticə də bununla bağlı Kremldən gələn başqa bir açıqlama məruzəni aydınlaşdırdı və KTMT-nin Dağlıq Qarabağ məsələsinə müdaxilə etməyəcəyi dəqiqləşdi.

Türk Şurası (Türk Məclisi):

Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan Özbəkistan və Türkiyənin üzv olduğu Türk Şurası (Türk Məclisi) Qarabağ torpaqlarının işğaldan azad edildiyi 44 günlük müharibə zamanı Azərbaycana tam və qeyd-şərtsiz dəstək verərək bu prosesi fəaliyyətinin əsas məsələlərindən birinə çevrildi.

2020-ci il sentyabrın 28-də müharibənin başlanmasının səhərişi günü Türk Şurası Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasının zəruriliyini vurğulayaraq aşağıdakı kimi bəyanat verdi: "Türk Şurası beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə sədaqətini bir daha diqqətə çatdırır və Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında dərhal həll edilməsinin vacibliyini bir daha bəyan edir. Bu çərçivədə Türk Şurası BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul etdiyi qətnamələrin yerinə yetirilməsinə, Ermənistanı öz silahlı qüvvələrini Azərbaycan Respublikasının işğal olunmuş bütün ərazilərindən qeyd-şərtsiz və tamamilə çıxarmağa çağırır xatırladır.

Şuranın Baş Katibi Bağdad Bağdad Amreyev qarşıdurmanın şiddətləndiyi günlərdə 2020-ci il oktyabrın 20-də Gəncə şəhərinə səfər etdi, Ermənistanın hücumlarını şiddətlə qınadı və işğalçı qüvvələri Azərbaycan torpaqlarını tərk etməyə çağırdı.

Noyabrın 10-da imzalanan üçtərəfli bəyanatdan sonra Türk Şurası Qarabağ məsələsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyü nəzərə alınmaqla və BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə uyğun olaraq həll edilməli olduğunu vurğuladı və suverenliyin təmin edilməsindəki uğuruna görə Azərbaycan rəhbərliyini təbrik etdi.

Qarabağ Zəfərinin Türk Şurası daxilindəki hərtərəfli əlaqələrinə yeni bir impuls verəcəyi və Türki dünyasında çoxşaxəli inteqrasiya proseslərinə, şura çərçivəsində birlik və həmrəyliyin güclənməsinə töhfə verəcəyi proqnozlaşdırılır.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı (İƏT):

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının rəhbərliyi qarşıdurmanın şiddətləndiyi və Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın mülkü yaşayış məntəqələrini hədəfə aldığı günlərdə 2020-ci il oktyabrın 18-də xüsusi bəyanat yaydı və Ermənistan qüvvələrinin Azərbaycan ərazisindəki müxtəlif nöqtələrə, insan tələfatına səbəb olan hücumlarını şiddətlə qınadı. Ermənistan silahlı qüvvələrini işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarından tamamilə çəkilməyə çağıran bəyanatda iki ölkə arasındakı münaqişənin beynəlxalq səviyyədə tanınmış sərhədlərə, ərazi bütövlüyünə hörmət edilməklə siyasi yollarla həll olunmalı olduğunu bildirdi.

İslam Əməkdaşlıq Təşkilatından münaqişənin həllində çox şey gözləndiyi halda, Azərbaycan tərəfini dəstəkləyən bəyannamə istisna olmaqla həmişəki passiv mövqeyini qoruyaraq bu prosesdə heç bir təşəbbüs göstərmədiyini müşahidə edildi.

Ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. İyirmi altıncı kitab. Bakı, 2009.
2. Zəfər yolu. Qarabağ savasından Şuşa bəyannaməsinədək. Bakı, 2021.
3. 44 gün anbaan... (rəsmi xronika). Bakı, 2021.
4. Qarabağ Zəfəri. 44 günün pərdəarxası. Bakı, 2021.
5. Qarabağ Azərbaycandır. Bakı, 2020.
6. Pərvanə Ziyadova. Şərəfli döyüş yolu. Bakı, 2021.
7. Şuşa – Pənahabad. Bakı, 2020.
8. Xalq qəzeti. 3 oktyabr 2020, 4 oktyabr 2020, 6 oktyabr 2020, 13 oktyabr 2020.

**WORLD COMMUNITY AND INTERNATIONAL ORGANIZATIONS
RELATION TO THE II KARABAKH WAR*****Huseynov Muhammed Allahverdi******Summary***

In the article, the beginning of the 44-day Patriotic War, the attitude of the world community and international organizations to this just war of Azerbaijan are interpreted with broad facts. It is shown that many international organizations - UN, NATO, Council of Europe were satisfied with only making statements, Organization of Turkic States, Organization of Islamic Cooperation defended Azerbaijan, and the Turkish state stood by Azerbaijan from the first moment of the war until the victory.

**МИРОВОЕ СООБЩЕСТВО И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ОРГАНИЗАЦИИ
ОТНОШЕНИЕ К ВТОРОЙ КАРАБАХСКОЙ ВОЙНЕ*****Гусейнов Мухаммед Аллахверди******Резюме***

В статье начало 44-дневной Отечественной войны, отношение мирового сообщества и международных организаций к этой справедливой войне Азербайджана интерпретируется с учетом общих фактов. Показано, что многие международные организации - ООН, НАТО, Совет Европы довольствовались лишь заявлениями, Организация тюркских государств, Организация исламского сотрудничества защищали Азербайджан, а турецкое государство стояло рядом с Азербайджаном с первого момента войны до самого конца войны.

Rəyçi: p.f.d. Cəlilov Azər Müzədil oğlu***Daxil olma tarixi 14 may 2024-cü il***

UOT:908(479.24).

**XIV-XVII ƏSRLƏRDƏ ŞİMALI AZƏRBAYCANDA ŞƏHƏR
İSTEHKAM TİKİLİLƏRİ***İsayeva Könül**AMEA Gəncə Bölməsi Diyarşünaslıq İnstitutu**gdu-tc-az-tarixi@mail.ru*

Xülasə: Məqalədə XIV-XVII əsrlərdə Şimali Azərbaycan ərazisində şəhər istehkam tikililəri tədqiq edilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, bu dövrdə ölkəmizdə siyasi hakimiyyətdə olan rejimlər müxtəlif tipli qalalar inşa etmişlər. Şəhər tikililəri daha çox yadelli basqınlarına qarşı güclü müdafiə qurğuları idi. Tədqiqatçılar aparılan arxeoloji qazıntıların nəticəsində belə qənaətə gəlmişlər ki, bu tikililər Azərbaycan xalqının qiymətli memarlıq kompleksləridir. Həmin müdafiə sistemləri dağıntılara məruz qalmış, bununla belə təmir bərpa işləri aparılmışdır. Arxeoloji qurğularda diqqəti cəlb edən xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, onlardan uzun müddət sığınacaq kimi istifadə etmək olardı. Bəzi hallarda tikililər yaşayış vasitələrinə çevrilirdi. Arxeoloqlar bu məsələlər də ciddi diqqət yetirmiş, ayrı-ayrı külliyyatlarda tophum halında həsr etmişlər. Həmin sənədlər dəyərli məktəblər kimi elm xarakterli işlərin istihad qaynaqlarındandır. Məhz, apardığımız tədqiqat işində göstərdiyimiz mənbələr nəzərə alınmışdır.

Açar sözlər: Şəhər, Qala, Şimal, Azərbaycan, Tikili

Ключевые слова: Город, Замок, Северный, Азербайджан, Здание.

Key words: City, Castle, Northern, Azerbaijan, Building, Annota.

Məlumdur ki, XIV-XVII əsrlərdə Şimali Azərbaycanın ayrı-ayrı regionları istehkam tikililəri ilə zəngindir. Bu baxımdan indiki Beyləqan şəhərinin yerində, Örenqala adlı yerdə aparılan qazıntı işlərinin nəticələri böyük maraq doğurur. Əhmədov Q.M. “Orta əsr Beyləqan şəhəri” əsərində toplanan məlumatlar ciddi faktyotları təsdiq edir. Tədqiqat nəticəsində məlum olmuşdur ki, şəhristan ümumilikdə 14 hektar sahəni əhatə etmişdir. 33 bürclə möhkəmləndirilmiş kiçik qala divarlarının hündürlüyünün 7 m-dən yüksək olduğu etimal edilir. (3;88-89)

Araşdırılan dövrdə monqol dağıntılarını tamamilə aradan qaldırmaq məqsədilə Əmir Teymur çoxlu sayda müdafiə qalaları tikdirmişdir. Bu qalalardan ölkədə baş verən üsyanarı yatırmaq üçün də istifadə edilirdi.

XIV əsrin sonu- XV əsrin əvvəllərində Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşləri zamanı onun əmri ilə Beyləqan şəhərinin ətrafında uzunluğu 1600 m, eni 7 m, hündürlüyü 10 m olan istehkam inşa edilmişdir. (4;166)

Göstərilmişdir ki, arxeoloji qazıntılar nəticəsində öyrənilən şəhərlərdən biri də Qəbələ idi. Əldə edilmiş məlumatlar şəhərin müdafiə sistemi ilə bağlı ciddi fikir söyləməyə imkan verir. Şəhər qala divarları təxminən XVI əsrin sonunadək müdafiəni təmin etmişdir. Sonradan Covurluqayın şəhərin şərq tərəfini yuması nəticəsində bütün şəhər boyunca dərin yarıq əmələ gəlmişdir. Qalanın şərq divarının yenidən inşa olunmasına ehtiyac duyulduğundan onun şimal-şərq tərəfində dairəvi bürç tikilmişdir. (1;222-223)

Arxeoloji qazıntılarla tədqiq edilən şəhərlərdən biri də Şəki şəhəridir. Tarixi məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Şəki hələ eramızdan əvvəl VII əsrdə Qara dənizin şimal sahillərindən cənubi Qafqaza, o cümlədən ölkəmizə köç etmiş sak tayfalarının adı ilə bağlıdır. Şəhərin müxtəlif istehkam qalaları olmuşdur və onlardan biri də “Gələsən-Görəsən” qalasıdır.

İstehkam qalaları arasında “Gələsən-Görəsən” qalası da öz əhəmiyyətinə görə fərqlənən qalalardandır. Qala haqqında A.Bakıxanov özünün “Gülüstani İrəm” əsərində bəhs edir (2). Vurğulanmalıdır ki, qalada arxeoloji işlər geniş xarakter almasa da, çoxlu sayda yaşayış evlərinin qalıqları, inşaat materiaları, qab qırıqları və digər maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar edilmişdir. Ümumiyyətlə, qala sarsılmaz istehkam tikilisində çevrilmişdir. Bu istiqamətdə gələcəkdə də tədqiqatların aparılması vacibdir.

Tədqiq edilən dövrdə digər istehkam tikililərinin də öyrənilmişdir. Təbii ki, müdafiə istehkamları arasında Bayıl qəsri də mühim yer tutur. Qəsrdə dair dövrümüzədək ciddi tədqiqatlar aparılmışdır.(5)

Aparılmış tədqiqatlardan məlumat əldə etmək olur ki, Şirvanşahlar sarayının I mərtəbəsinin də Bayıl qəsrinə dair ekspozisiya vardır. Məhz, həmin ekspozisiya vasitəsilə qəsrin tarixinə dair ciddi fikir söyləmək olar. Belə ki, qəsrə dörd böyük qüllə və on kiçik qüllə vardır. Hər bir qüllədə bir döyüşçü olduğunu təsdiqləmək olar. Qəsrlə bağlı yekun olaraq onu demək mümkündür ki, tikili uzun formalı plana uyğun olaraq inşa edilmiş həmin dövrün istehkam tikililəri sırasındadır.

Orta əsrlərdə şəhər istehkamı tikililərinə Şamaxı şəhərində də rast gəlimişdir. Şəhərdə arxeoloji qazıntı işlərinin yekunları H.Ciddinin “Средневековый город Шамaxe” əsərində toplanmışdır. Əsərdə qeyd edilir ki, şəhərin II, III, IV və V qazıntı sahə narıncıqala, I,VI, VII qazıntı sahələri isə şəhristan cənub və şərq hissələrində mədəni təbəqənin orta əsr qatlarınınin tədqiqi üçün əhəmiyyətli olmuşdur. (7;31)

Qeyd etmək vacibdir ki, Gəncə şəhəri də istehkam tikililəri ilə zəngin idi. Qala divarlarının arasından arxeoloqlar onun üç qatdan ibarət olduğunu aşkarlamışlar. Birinci qala divarları düzbucaqlı formaya malik olmaqla yarım dairəvi bürclərlə möhkəmləndirilmişdir. İkinci qala divarları isə daha böyük ərazini əhatə edir. Qala divarlarını arasında İmamxadə qəbiristanlığı yerləşir.

Üçüncü qala divarları isə dəmir yolu yaxınlığında kəsilir, daha sonra iki təpə yaxınlığından keçən ikinci qat qala divarına doğru yaxınlaşır. Daha sonra həmin divar düz xətt boyunca 300 metrədən artıq Şimala doğru irəliləyərək bir qədər Qərbə, daha sonra Şimala doğru burularaq Qərbə dönmür və İmamxadə türbəsinin əhatə edən divarlara çatır. Qala şəhərin bu hissəsində bir-birinə qarışmış çoxlu sayda divar qalıqları görünməkdədir. Həmin divarlar müxtəlif ölçü və səviyyədə olan meydanlar əmələ gətirirlər. (6;25)

Beləliklə, XIV-XVII əsrlərdə Şimali Azərbaycanda istehkam tikililəri məqaləsini tamamlayaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, tədqiq edilən dövr daxili və xarici ziddiyyətlərin kəskinləşdiyi bir mərhələ olmuşdur. İstehkam tikililərinin inşası da tarixi şəraiti məntiqi nəticəsi idi. Təbii ki, bu istiqamətdə gələcəkdə də tədqiqatların aparılması vacib məsələlərdəndir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə. VI cild. Bakı “Şərq-Qərb”, 2008, səh.632
2. A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” Bakı, “Azərbaycan SSREA”, 1951, səh.256
3. Q.M.Əhmədov “Orta əsr Beyləqan şəhəri” Bakı, “Elm”, 1979, səh.197
- 4.N.Əliyev “Qədim dövr və Orta əsrlərdə Azərbaycan müdafiə istehkamı qurğularının tarixi” Bakı, “Afpoliqraf”, 2020, səh.608
5. C.Qiyasi Azərbaycan. Qalalar. Qəsrlər. Bakı “İnterturan” 1994, səh.264
6. Джафарзаде И.М. Историко-археологический очерк Старой Гянджи, Баку Изд-во АН Азерб. ССР 1949, 103с.
- 7.Джадди Г.А. Средневековый город Шемаха, Баку «ЭПМ» 1981, 176с.
8. Здания городской архитектуры Северного Азербайджана в XIV–XVII веках

ГОРОДСКИЕ СТРОЕНИЯ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ В XIV-XVII ВЕКАХ

Исаева Конуль

Резюме

В статье исследовании фортификационные постройки отмечено что, эти постройки изучались археологами. Высказаны разные мнения, сделаны разные выводы, это очень важные вопросы.

THE GRAND CITY BUILDINGS IN NORTH AZERBAIJAN IN XIV-XVII CENTURIES

Isayeva Konul

Summary

In the article on the study of fortification buildings, it is noted that these buildings were studied by archaeologists. Different opinions have been expressed, different conclusions have been drawn, these are very important issues.

Rəyçi: dosent Elnur Həsənov

Daxil olma tarixi 23 may 2024-cü il

UOT:82.

NİZAMI GƏNCƏVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SƏNƏTKARLIQ NÜMUNƏLƏRİ

Əyyubova Şahla

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

“Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası” şöbəsi

shahla.ayyubova@gmail.com

Xülasə: Nizami Gəncəvinin əsərlərində sənətkarlıq nümunələrinin təsviri, hazırlanma prosesi kimi təsvirlər, maddi-mədəniyyət qalıqları üzərindəki bəzəklərin öyrənilməsi, əksi həm Gəncə şəhərinin və onun ətraf ərazilərində yaşamış insanların təsərrüfat həyatının, dini inanclarının, dünyagörüşünün, mədəniyyətinin və incəsənətinin inkişaf dinamikasının göstəriciləridir, həmçinin orta əsrlərdə bölgə əhalisinin yaşayış tərzini, məişət həyatını və incəsənətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Gəncə, sənətkarlıq, misgərlik, toxuculuq

Key words: Nizami Ganjavi, Ganja, crafts, coppersmithing, weaving

Ключевые слова: Низами Гянджеви, Гянджа, ремесла, медное дело, ткачество

Nizami yaradıcılığını klassik dövrün yeni mərhələsi kimi də qiymətləndirmək olar. Azərbaycan intibah ədəbiyyatının banisi olan Nizami Gəncəvi yaradıcılığında həm Şərq, həm də Qərb ədəbi-mədəni dəyərlər, həmçinin hadisə və predmetlərə, insana, cəmiyyət həyatının məna və mahiyyətinə rəasional, məntiqi yanaşma tərzinin şahidi oluruq. Nizami Gəncəvinin ümumbəşəri mahiyyət daşıyan, ecazkar poetik qüvvəyə malik yaradıcılığı ilə xüsusən də öz ölməz beş poeması ("Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İskəndərnamə") ilə dünya ədəbiyyatına tamamilə yeni bir poetik səs, nəfəs gətirmişdir. Nizami irsi şairlərin, tarixçilərin hər zaman ilham mənbəyi olaraq qalmış və onun əsərlərindən həm də dövrün tarixi hadisələri, sənətkarlıq sahələri haqqında məlumat almaq üçün mənbə kimi istifadə edilmişdir.

Gəncə zəngin təbiətə - fauna və flora malik bir şəhərdir. Ona görə də bu xüsusiyyət, qədim dövrdən etibarən bir sıra sənətkarlıq sahələrinin yaranmasına zəmin olmuşdur. Əsərlər Gəncədən aşkar edilmiş müxtəlif dövrlərə aid (antik, ilk orta əsrlər və inkişaf etmiş orta əsrlər), müxtəlif növ maddi mədəniyyət nümunələri, həmçinin şüşə məmulatı haqqında geniş məlumat almağa imkan yaradır. Arif Məmmədov bildirir ki, Gəncədə aşkar edilmiş şüşə qablarının içərisində kuzələrə, dabanlı və yastı oturaçaqlı qənddanlara, piyalələrə, qədəhlərə, dərman və ətir qablarına rast gəlinir [1, s.112]. Çünki, Azərbaycanın bütün regionlarında müxtəlif növ təbii sərvətlər, sənətkarlığın inkişafı üçün əlverişli coğrafi şərait, şüşə istehsalı üçün geniş imkan yaratmışdır. Aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri Gəncə şəhərinin tarixində mühüm yer tutan sənətkarlığın inkişafı haqqında elmi fikirlər söyləməyə əsas vermişdir.

Orta əsr klassiklərin əsərlərində buna dair maraqlı məlumatlar verilir. Nizami Gəncəvi yazır:

Düşünmə ki, mümkün sındıra can şüşəni,

Bircə odlu ahınla sındırarsan şüşəni [5].

Hətta N. Gəncəvi məhəbbəti şüşə ilə müqayisə edərək deyir:

Çatdı qəbiləyə Nofəlin səsi,

Sındı ortalıqda eşqin şüşəsi [5].

N.Gəncəvi “Xosrov və Şirin” poemasının bir yerində yazır:

Onun fəryadından sərxoş olaraq,

Qırıb şüşəsini göy bu yerdə bax. (5)
 Bu yerdə şüşə insanın ürəyini yaşadan ilahi qüvvə kimi təqdim edilir.
 Kürədən çıxanda güzgü bərq vurur,
 Fəqət sınaq zaman zirehə yarar. (4, s.22)
 Bu hissədə isə güzgünün kürələrdə bişirilməsi və hazırlanma qaydası ilə tanış oluruq.
 Həmçinin Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında qədim xalq sənəti olan toxuculuq, ipəkçilik sənəti və onların müxtəlif rəngləri, bəzəkləri haqqında məlumatlara da rast gəlmək mümkündür. Tarixdən məlumdur ki, toxuculuq sənəti sənətkarlıq sahəsi kimi tarixən də qədim sahə olmuşdur.

Məclisdə bir gözəl oxuyan vardı,
 Şah ona daima nəzər salardı:
 Libası yeddi rəng zərif ipəkdən,
 Ərişi, arğacı güldən, çiçəkdən. (4, s.40)
 Yazılı mənbə və arxeoloji tədqiqatların nəticələrindən görünür ki, Gəncədə toxuculuq antik və ilk orta əsrlərdə inkişaf etmiş, həmin dövrdə Gəncədə yun məhsulları ilə bərabər ipəkdən geniş çeşiddə geyim və məişət əşyaları hazırlanmışdır. Orta əsrlərdə hökmdar sarayını, məbədləri bəzəyən və şəhər əhalisinin tələbatını ödəyən məhsulların natural istehsalı mövcud idi. Toxuculuq sənətinin müxtəlif növlərindən istifadə etməklə ayanların tələbatına uyğun məmulat istehsal edilirdi.

Nizaminin əsərlərindən aydın olur ki, dahi şair ədəbi-tarixi mənbələri diqqətlə öyrənmiş, tarixi məlumatları, dövrün hadisələrini, sənətkarlığı yaradıcı şəkildə təhlildən keçirərək, mövzunu öz məqsədinə uyğun istiqamətləndirərək, yeni ideya-məzmun meydana qoymuşdur. Bədii tərtibatlı bu sənət nümunələri orta əsrlərdə bölgə əhalisinin yaşayış tərzini, məişət həyatını və mədəniyyətini, insan zəkasının fəvqündə dayanan sənətkarlıq nümunələrini araşdırmaqla yanaşı, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi baxımından da çox əhəmiyyətlidir. İntibah dövrünün ən qüdrətli şairlərindən olan Nizami Gəncəvinin əsərlərindəki məlumatlardan görünür ki, sənətkarlıq nümunələrinin üzərindəki təsvirlər gerçəkliyi tərənnüm etmiş, həyati faktlara əsaslanmışdır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” poeməsindəki məlumatlardan dulus qabları üzərindəki bəzəklərin dulusçu-rəssamlar tərəfindən işləndiyi, müxtəlif ornamentlərlə bəzədildiyinin görmüş oluruq.

On naxış vursa da bir nəqqaş əgər,
 Əsas bir cizgidən sanma əl çəkər
 Bir cizgi naxışdan çıxarsa kənar
 Başqa cizgilər də bütün pozular (7.58).
 Həmçinin dulusçuluq sahəsi olan kərpic istehsalı ilə bağlı məlumatlara “Sirlər Xəzinəsi” əsərində də rast gəlirik və kərpic istehsalı üçün torpaq, saman və suyun qarışığından istifadə olunduğunu görürük. O, torpaqla, su ilə, əzab və zəhmətə qatlaşaraq kərpic kəsən ustanın işini qiymətləndirir və tufeyli həyat keçirən gənci tənqid atəsinə tutur.

Bu nə əzab, zəhmətdir, çəkirsən?
 Saman və torpaq daşımaq uzunqulağın sənətidir.
 Kəsəklərlə özünə nə qədər əziyyət verəcəksən, (6)
 Yenə həmin poemada “Kərpic kəsən qocanın hekayəsi”ndə qocanın dili ilə sənətə olan hörməti, peşəkarlığı göstərməyə çalışılmışdır.
 Ay oğul, dəliqanlıq etmə!
 Öz işinlə şüğullan, mənə ağıl öyrətmə!
 Hər sənətin sahibi sənətilə yaşayar. (6)

Saxsı kuzələrdən su qabı kimi istifadə olunduğu haqqında fikirlərə isə Nizaminin müxtəlif əsərlərində rast gəlirik .

Boş, quru kuzənin ağzını açdı,
Doldurmaq fikr ilə vurdu daş hövzə,
Əlində qırıldı o saxsı kuzə (4.301).

Yenə həmin poemada şair şərabin saxsı qədəhlərdə içildiyini və həmin saxsı qabların qara torpaqdan hazırlandığını, üzərini isə kəhrəba rəngi ilə bəzədildiyini qeyd edir.

Saqi ol, xəyallı şərab ilə dur,
Kəhrəba rəngli bu saxsını doldur.
Bu qara torpaqdan süzülən kövhər
Şənlətsin qəlbimi, qalmasın kədər (4. 364).

Başqa bir yerdə lacivərd və göy rəngli küpdən bəhs edilir və buradan da anlaşılır ki, Gəncədə müxtəlif rənglərin çalarlarından məharətlə naxış yaradan ustalar yüksək zövqlü bədii lövhələr yaratmışlar, onların hər biri incəsənət baxımından böyük maraq doğurur. Bu faktlar bir daha sübut edir ki, XI-XIII əsrlərdə Gəncə Azərbaycanın İtibah mədəniyyətinin mərkəzi olmuşdur.

Bu lacivərd küpdən mən də İsatək
İplə çıxarıram hər an rəngbərəng. (4, 23)
Yaxud:

Bu göy rəngli küpün çox hiyləsi var,
İçindən görərsən yüz cür rəng çıxar (4, 28)

Misgərlilik sənətinin ən gözəl nümunələrindən sayılan insanların məişətdə və təsərrüfatda istifadə etdikləri qab-qacaqlar, saxsı küplərdən su və digər məhsulların saxlanması üçün istifadə edildiyi haqda “Yeddi gözəl” poemasında rast gəlirik.

Küp demə, küp demə quyudur, quyu,
Kərpic divarlara qalxmışdı suyu (7.105).

Karvan yollarının kəsişdiyi yerdə salınmış qədim Gəncə şəhəri ticarət və sənətkarları ilə tanınırdı. Ərəb işğalları dövründə də Gəncə Albaniyanın əsas şəhərlərindən biri kimi öz mövqeyini saxlaya bilib. Orta əsr mənbələrində və elmi ədəbiyyatlarda Gəncənin sənətkarlıq mərkəzi kimi göstərilməsi şəhərin ticarət, sənətkarlıq tarixinin öyrənilməsi üçün arxeoloji qazıntıların, əhəmiyyətini artırmışdır. Arxeoloji tədqiqatların nəticələri e.ə. IV-I minilliklərdə Yaxın Şərq və Ön Asiyanın ticarət mərkəzini əlaqələndirən əsas karvan yollarının da Gəncədən keçdiyini göstərir ki, bu da Gəncə şəhərinin bu ticarət yolu üzərində inkişaf tapdığını və bütün Cənubi Qafqazda mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən biri olduğunu söyləməyə əsas verir. 1897 –ci ildə Gəncə ətrafında Makedoniyalı İsgəndərin adına kəsilmiş gümüş pul dəfinəsinin tapılması da antik dövrdə bu ərazidə yüksək dərəcədə inkişaf etmiş sənətkarlıq və ticarət mərkəzi kimi tanınan iri bir şəhərin olduğunu təsdiq edir (2.s. 164.).

Gəncə şəhərinin orta əsr dulus məmulatı üzərində bölgənin təbii coğrafi şəraitini əks etdirən maral, gur, öküz, keçi, canavar, ağac, təkər və astronomik təsvirlər daha çoxdur (3. 55-58). Metal ustalarının hazırladığı silah, əmək alətləri, qab-qacaq üzərində məharətlə həkk etdikləri naxışlar özünəməxsus zərifliyi ilə seçilirdi və misdən bəzəkli, orijinal formalı qab-qacaqlar düzəldilirdi. Qazan, tava, sərnic, sini, məcməyi, aftafa, səhəng, dolça və bir çox mis qablar forma və bəzəklərinə görə bir-birindən fərqlənirdi. Dulus qablar üzərindəki bu cür təsvirlər həm də orta əsrlərdə Gəncə şəhərində yaşayıb- yaratmış klassiklərin əsərlərində kifayət qədərdir. Nizami Gəncəvi əsərlərində Gəncədə inkişaf edən sənətkarlıq sahələrinin bir çox nümunələrinə elmi əsaslarla toxunulmuşdur. Gəncə ərazisində aparılan arxeoloji qazantılar zamanı da xeyli sayda aşkarlanmış və tədqiq olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrindən

həmin təsvirləri görmək mümkündür. Tarixi uzaq keçmişlərə dayanan misgərliyin, xalçaçılığın, dəmirçiliyin, nəqqaşılığın, duluşçuluğun, dabbaqlığın, papaqçılığın, boyaqçılığın və s. sənətlərin haqqındakı məlumatlar Gəncə sənətkarlarının yaratdığı nümunələri əks etdirir.

Ədəbiyyat

1. Məmmədov A.M. Gəncə və onun ətrafının tarixi-arxeoloji tədqiqi (ən qədim zamanlardan XIX əsrə qədər) / A.M.Məmmədov. – Bakı: Şərq-qərb, – 2008. –190 s.
2. Məmmədov A.M. Gəncə Antik və İlk orta əsrlərdə. Tarix və onun problemləri, № 3, 2010, s. 163-171
3. Məmmədov A.M. Qədim Gəncə, Bakı, 2014
4. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə. İqbalnamə. Bakı, “Lider nəşriyyat” 2004, 256 s.
5. Nizami Gəncəvi. Poemaları / redaktor R.M.Əliyev– Bakı: Maarif, – 1985, – 550 s. 78
6. Nizami Gəncəvi. Sirlər xəzinəsi, Bakı, Yazıçı-1981.
7. Nizami Gəncəvi. Yeddi gözəl. Bakı-1980.

ОБРАЗЦЫ ИСКУССТВА В ТВОРЧЕСТВЕ НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ

Аюбова Шахла

Резюме

В произведениях Низами Гянджеви описываются образцы ремесла, процесс их изготовления, изучения украшений на материально-культурных остатках, свидетельствуют о динамике развития экономической жизни, религиозных верованиях, мировоззрении, культуры людей, проживающих в городе Гянджа и прилегающих к нему районах.

CRAFTSMANSHIP EXAMPLES IN THE WORKS OF NIZAMI GANJAVI

Ayyubova Shahla

Summary

In the works of Nizami Ganjavi, the description of handicraft samples, the description of the process of preparation, the study of decorations on the material and cultural remains, the reflections are indicators of the economic life, religious beliefs, outlook, culture and art of the people who lived in the city of Ganja and its surrounding areas, as well as the dynamics of the development of the population of the region in the Middle Ages. importance of studying of the lifestyle domestic life and art.

*Rəyçi: t.ü.f.d., aparıcı elmi işçi Babayev Əlibaba Hüseynqulu oğlu
“Azərbaycanın orta əsrlər dövrü arxeologiyası” şöbəsinin 10 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 12 oktyabr 2023-cü il*

UOT:94(479.24).

**AZƏRBAYCAN TÜRK LƏRİNİN YERLİ HEYVAN İRQLƏRİNİ
ƏHLİLƏSDİRMƏ TARİXİ**

Əmirli İsrail Cəlal oğlu
Bakı Dövlət Universiteti
amirovisrail04@gmail.com.

Xülasə: *Heyvanların əhliləşdirilməsi Azərbaycan türklərinin və digər türk xalqlarının köçəri həyata başlamasına səbəb oldu. Bu proses heyvanların əhliləşdirilməsi ilə məşğul olan bir çox xalqlar arasında baş vermişdir.*

Nəticədə zaman keçdikcə otlaqlar və su hövzələrinin yerləri köçəri tayfalar tərəfindən öyrənilmiş, köçərilik öz yerini zamanla yarımköçəriliyə vermişdir.

Hər bir türk xalqı kimi, Azərbaycan türkləri də öz bölgələrində olan yerli heyvan irqlərini əhliləşdirməyə başlamışdır. Sivilizasiyanın inkişafında iştirak edən türk xalqları heyvan və quşları əhliləşdirərək oturaq həyat tərzinə keçmişlər. Bununla belə, eyni zamanda feodalizm dövründə də köçəri və yarımköçəri şəraitdə yaşayan türk tayfaları da olmuşdur.

Açar sözlər: köçərilik, yarımköçərilik, yerli irqlər, Azərbaycan türkləri, heyvanlar və quşlar.

Ключевые слова: кочевничество, полукочевство, местные расы, Азербайджанские тюрки, животные и птицы.

Keywords: Nomadism, semi-nomadism, local races, Azerbaijani Turks, animals and birds

Köçərilik dövründə Azərbaycan türklərinin yerli heyvan irqlərini əhliləşdirmə tarixi .

İbtidai icma dövründən başlayaraq türk xalqları əsas məşğuliyyət sahəsi olaraq heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Demək olar ki, bu xalqlar heyvandarlıqla öz yaşamlarını qurmuşlar. Ona görə də digər xalqlar kimi müxtəlif heyvanları əhliləşdirmişlər. Bu heyvanlar içərisində mal-qara və davarlar üstünlük təşkil etmişdir.

Demək olar ki, əhliləşdirilən heyvanlar nəticəsində bu insanlar həm qidalarını, həm də geyim vasitələrini əldə etmişlər.

Türk xalqları içərisində Azərbaycan türkləri də müxtəlif heyvanları əhliləşdirmişlər. Bu heyvanlar içərisində yerli irqlər üstünlük təşkil etmişdir. Hər bir türk xalqı kimi Azərbaycan türkləri də öz regionlarında mövcud olan heyvanları əhliləşdirmişlər. Bunların sırasına Alagöz inəkləri, Qaradolaq qoyunları, Qaragöz uzunqulağı, Qarabağ atları, Dilboz atları, Ağdam xoruzları, İpək toyuqları, Qanqal çoban itləri, Qars qazları və digər heyvan irqləri daxildir.

Çox yanlışlıqla Sovet dövründə belə bir fikir ortaya atılmışdır ki, ibtidai icma insanların hamısı mağaralarda məskunlaşmışlar. Ancaq Azərbaycan, eləcə də digər türk xalqlarının açıq ərazilərdə məskunlaşan qəbilə və tayfaları haqqında düşərgə məlumatları mövcuddur.

Demək olar ki, heyvanların əhliləşdirilməsində əksər türk xalqları iştirak etmişlər. Hər bir türk xalqı öz regionunda olan heyvanları əhliləşdirmişlər.

Demək olar ki, heyvanların əhliləşdirilməsində iştirak edən əksər xalqlar köçərilik dövrünü keçmişlər. Azərbaycan türklərinin heyvanları əhliləşdirməsi e.ə VIII min illikdən başlayaraq başlamışdır. İlk heyvanların əhliləşdirilməsi, həm də köçəri həyatın başlanğıcı hesab oluna bilər. İnsanların heyvanları saxlamaq üçün tikinti texnikasını bilməmələri məhz onların köçəri həyata başlamasının səbəbi olmuşdur. Köçərilik şəklində başlayan heyvandarlıq,

zamanla yarım köçərilik şəklinə keçmişdir. Yəni qəbilə və tayfalar bəlli regional ərazidə yarım köçəri şəklində heyvandarlıqla məşğul olmuşlar. Bu həm də əhliləşdirilmiş heyvanlarla birlikdə hərəkət edən qəbilə və tayfaların zamanla daha geniş arealda məskunlaşmasına şərait yaratmışdır. Digər bir amil isə iqlimin təsirləri nəticəsində heyvanların yayda və qışda otarılması da yarımköçəriliyə səbəb olan amillərdən olmuşdur.

Azərbaycan türklərinin köçərilik şəklində heyvandarlıqla məşğul olma dövrü Mezolit və Neolit dövrlərini (e.ə VIII-VI minillikləri) əhatə etməkdədir. (Mezolit və Neolit dövrlərində yaşayan qəbilə və tayfaların evləri yox idi. Onlar köçəri olaraq yaşayırdılar). Mezolit dövründə əhliləşdirilən heyvanlar Alagöz inəkləri, Qaradlaq qoyunları, Qaragöz uzunqulağı, Qanqal çoban itləri olmuşdur.

Burada bir məsələ diqqətə alınmalıdır ki, köçərilik nizamsız hərəkətdir. Yarım köçərilik isə nizam üzrə hərəkətdir (Yəni yayda yaylağa, qışda qışlağa). Ona görə də belə demək olar ki, türk xalqları, o cümlədən Azərbaycan türkləri də köçərilik şəklində başlayan heyvandarlıq formasını sonradan, yarım köçəri şəklində davam etdirmişlər.

Türk tayfalarına məxsus bir sıra qəbilə və tayfalar feodalizm dövründə də yarım köçəri şəklində heyvandarlıqla məşğul olmuşlar.

Köçərilik dövründə qəbilə və tayfalar tez-tez yerlərini dəyişməyə məcbur olurdular. Bununla yanaşı onlar harada su mənbələrinin olması, harada otlaqların olmasını da öyrənirdilər. Məhz bu amil onların sonradan yarım köçəriliyə (yayda yaylağa, qışda qışlağa köçməsinə səbəb olurdu) keçməsinə səbəb olurdu. Köçərilərin sivilizasiyanın inkişafında rolu adlı məqalədə göstərilir ki, köçəri xalqların kurqanlarına bütün Avrasiyada, Ukraynada, Çində Koreyada, Qafqazda, Altayda, Qazaxıstan və Monqolustanda, Sibirdə, Yaponiyada rast gəlinir. (3)

Azərbaycanda da məhz belə kurqanlara rast gəlinməkdədir. Bu kurqanlar türk xalqlarına məxsus qəbir abidələridir. Mezolit və Neolit dövrünə aid olan bu qəbir abidələrində türk xalqlarının köçərilik tarixini və o cümlədən hansı heyvanların əhliləşdirdiyini görmək mümkündür.

Məqalədə məlumat verilir ki, köçəriliyin iki növü var. Bunlardan biri **horizontal** köçərilikdir. Horizontal köçəriliklə məşğul olanlar qeyri-müəyyən, məsafələr arasında güzəran keçirir, ot - örüş ardınca diyar-diyar, ölkə-ölkə gəzirlər. Düşükləri yurda bir də qayıtmırlar.

İkinci qismi köçəriliyə **vertikal** köçərilik deyilir. Vertikal köçərilər müəyyən məsafə arasında, yaylaq-qışlaq həyatı yaşayırlar. (Müəllif. Burada yarım köçəriliyi nəzərdə tutur.)

Türklər yüzillər boyunca heyvanlarla nəhəng Avrasiya qitəsini bu ucundan o ucuna fəth etmişlər.

Qərblilərin "köçəri" damğası vurduğu, aşağı mədəniyyət səviyyəsi kimi baxdığı bu mədəniyyət ünsürü qəsdən və bilərəkdən geri qalmış, gəlməmiş bir mədəniyyət olaraq göstərilmişdir. "Barbar köçərilərin" yaşadıkları vəhşi çöl dedikləri yerləri bilərək mədəniyyətdən uzaq bölgələr olaraq göstərmişdir. (2)

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, insanların oturaqlaşmasına səbəb də məhz heyvanların əhliləşdirilməsi zəmin yaratmışdır. Belə ki, heyvanları soyuqdan və qarətçildən qorumaq məqsədilə başlayan bu amil, bununla yanaşı heyvanları başqa cür saxlamağın qeyri mümkün olması, yarım köçəri kəndlərinin və sonradan isə şəhərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Oturaqlaşma dövründə Azərbaycan türklərinin yerli heyvan irqələrini əhliləşdirmə tarixi

Azərbaycan türklərinin oturaqlaşma dövrü Eneolit dövrünü əhatə edir. Arxeoloji məlumatlara əsasən Azərbaycan türkləri Eneolit dövründən başlayaraq çay,göl dəniz

ətraflarında eləcə də digər su mənbələri ətrafında (bulaqlar, kəhrizlər və s) oturaqlaşmağa başlamışlar. Yarım köçəri əhalinin bir hissəsi isə yaylaqlarda məskunlaşmışdır. Bu Azərbaycan türkləri arasında yarım köçəriliyi aradan çıxarmamış bir sıra qəbilə və tayfalar müasir günlərə qədər yarım köçəriliyi davam etdirmişdir.

Eneolit dövründə Azərbaycan türkləri Qarabağ atları, Dilboz atları, Ağdam xoruzları, İpək toyuqları, Qars qazlarını, Bakı göyərçinlərini, Tekir pişiklərini təsərrüfat münasibətlərinə cəlb etmişlər. Burada evlərin mühüm rolu olmuşdur. Çünki quşları və digər heyvanları saxlamaq üçün damlar lazım idi. Quşların bir qismi isə daha gec dövərdə əhliləşdirilmişdir. Bunların sırasına hinduşka, ördək, bildirçini aid etmək olar. Bu canlıların bir qismi ya gec dövərdə əhliləşdirilmiş, yaxudda insanlar tərəfindən idxal olunmuşdur.

Atların əhliləşdirilməsi də Eneolit dövründə baş vermişdir. Arxeoloji məlumatlara əsasən Eneolit dövrünə aid Cəlilabadda at skeletləri tapılmışdır. Atlardan minik vasitəsi kimi və xıış əkinçiliyinin geniş yayılmasında istifadə olunmuşdur.

Vəli Baxşəliyev əsərdə məlumat verir ki, Eneolit dövründə Şomutəpə, Töyrətəpə, Cinnitəpə, Arzamas təpəsi və digər yaşayış yerləri oturaqlaşmış insan məskənləri olmuşdur. (1, səh, 32), Müəllif eyni zamanda, qəbirlərin ikisində it skeletinə rastlandığını da qeyd edir. Araşdırmalar itlə dəfn etmənin Azərbaycanda uzun müddət davam etdiyini göstərir. İtlə bağlı dəfnə Naxçıvanda Sarıdərə nekropolunda, Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid qəbir abidələrində də rastlanması bunu təsdiq edir. İtlə bağlı inancların yaranması heyvandarlıqla əlaqəli idi. (1, səh, 45)

Bu heyvanların təsərrüfat münasibətlərinə cəlb edilməsi icma münasibətlərinin yaranması və xüsusi mülkiyyətin inkişafına səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində qoşa nigahlı ailələr yaranmışdır. Qoşa nigahlı ailələrin yaranması ilə xüsusi mülkiyyətin əsası qoyulmuşdur. Xüsusi mülkiyyətin yaranması isə qəbilə və tayfaların qorunmasını labüd etmiş, bunun nəticəsində ilk dövlətlər və dövlət birlikləri yaranmışdır. Yarım köçəri qəbilə və tayfalarda isə xüsusi mülkiyyət ümumi icmanın şəklinə davam etmişdir. Ona görə belə demək olar ki, oturaqlaşmış qəbilə və tayfalar, yarım köçəri icmalardan daha tez formada ailə formasında xüsusi mülkiyyətə keçmişlər.

Nəticə. Məqalədə Azərbaycan türklərinin digər türk xalqlarında olduğu kimi köçərilik və yarım köçərilik tarixi kəşf olundu. Bununla yanaşı Azərbaycan türklərinin Sivilzasiyanın inkişafına töhfə olaraq bir çox heyvanları və quşları əhliləşdirdiyi göstərildi. Əhliləşdirilən heyvan və quşların əsasən yerli irqlər olduğu qeyd edildi. Əhliləşdirilən bu heyvanlar və quşlar nəticəsində oturaq həyatın başladığı kəşf olundu.

Ədəbiyyat

1. Vəli Baxşəliyev Azərbaycan Arxeologiyası I cild Bakı – 2006, [www. anl.az](http://www.anl.az)
2. Köçəri həyat tərzini, www.24media.az
3. Köçərilərin sivilizasiyanın inkişafında rolu, www.moluch.ru

HISTORY OF DOMESTICATION OF LOCAL ANIMAL BREEDS BY AZERBAIJANI TURKS

Amirli Israil Calal

Summary

Domestication of animals was the reason for migration of Azerbaijani Turks and other Turkic peoples. This process took place in many nations involved in the domestication of animals. As a result, over time, pastures and water areas were discovered by nomadic tribes, and nomadism gave way to semi-nomadism.

As in every Turkic nation, Azerbaijani Turks have domesticated animals and birds located in their regions. As a result of this, local races were formed. The Turkic peoples, who participated in the development of civilization, moved to a sedentary life by domesticating animals and birds. However, at the same time, there were Turkish tribes living in a nomadic and semi-nomadic way during feudalism.

ИСТОРИЯ ОДОМАШНИВАНИЯ МЕСТНЫХ ПОРОД ЖИВОТНЫХ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМИ ТЮРКАМИ

Амирли Исраил Джалал оглы

Резюме

Одомашнивание животных стало причиной миграции азербайджанских тюрков и других тюркских народов. Этот процесс происходил у многих народов, занимавшихся одомашниванием животных. В результате со временем пастбища и водоемы были открыты кочевым племенам, а кочевничество уступило место полукочевому.

Как и в каждом тюркском народе, азербайджанские тюрки имеют домашних животных и птиц, обитающих в их регионах. В результате этого образовались местные расы. Тюркские народы, участвовавшие в развитии цивилизации, перешли к оседлому образу жизни путем приручения животных и птиц. Однако в то же время существовали тюркские племена, жившие кочевым и полукочевым образом во времена феодализма.

Rəyçi: dos. A.A.Məmmədli

Daxil olma tarixi 24 may 2024-cü il

UOT 94 (479.24)

**MİNGƏÇEVİR ŞƏHƏRİNİN İCTİMAİ SİYASİ HƏYATI
(1969-1991-Cİ İLLƏR)***Mövlayeva Vüsalə Əlican qızı**AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun doktorantı**vusala.movlayeva@mail.ru*

Xülasə: *Məqalənin əsas məqsədi qeyd olunan mərhələdə Mingəçevir şəhərinin ictimai-siyasi həyatına dair məsələləri araşdırmaqdır. Ümumən SSRİ-dəki ideoloji və siyasi proseslərin təzahürləri şəhərin həyatında qeyd olunan mərhələdə öz əksini tapmışdır. Yerli partiya təşkilatının keçirdiyi tədbirlər, seminarlar, mühazirə mövzuları, şəhər üzrə Kommunist partiyasının göstəriciləri barədə məlumatlar faktlar əsasında məqalədə diqqətə çatdırılmışdır.*

Açar sözlər: kommunist partiyası, icraiyyə komitəsi, seçici, vətəndaş, məhkəmə

Ключевые слова: Коммунистическая партия, исполнительный комитет, суд

Key words: Communist Party, executive committee, voter, citizen, court

Məlumdur ki, sovet siyasi sisteminin əsas elementi, onun dayaq sütünü Kommunist partiyası idi. Özündə əsas idarəetmə səlahiyyətlərini daşıyan partiya, həm dövlətin ideoloji istiqamətlərini cəmiyyətə aşılayan, onun ictimai şüurunu formalaşdıran instansiya, həm də vətəndaşların sosiallaşmasının və ictimai həyatda iştirakının təşkilatçısı kimi çıxış edirdi. Ölkədə mövcud digər ictimai, siyasi, mədəni qurumlar öz fəaliyyətlərini əhəmiyyətli dərəcədə partiyanın cari strateji xətti ilə uzlaşdırmalı, onun müəyyənləşdirdiyi vəzifələri yerinə yetirməli idi. Təbii ki, bu, Azərbaycanda da belə idi. Məhz bu səbəbdən H.Ə.Əliyev partiyanın sağlamlaşdırılmasını Azərbaycan SSR-nin modernləşməsinin yeni mərhələsinin rəhni olaraq görürdü. Bölgələrdə, o cümlədən Mingəçevirdə yerli partiya təşkilatının fəaliyyətinin ötən əsrin 70-80-ci illərin ilk yarısında canlanması, onun ictimai və mədəni həyatda daha bariz rol oynaması məhz qeyd olunan amillə əlaqədar idi. Mingəçevirdə ilk şəhər partiya təşkilatı yarandığı zamandan – 1954-cü il fevralın 4-dən Sovet İttifaqı süqut edənədək şəhərin ictimai-siyasi həyatı, onun inkişafı, zamana uyğun yeni məzmunla zənginləşməsi bu partiyanın siyasi xətti və proqramı ilə tənzimlənirdi. Kommunist əqidəsi, sovet vətənpərvərliyi, proletar beynəlmilətçilik duyğularını inkişaf etdirmək mövcud sistemin əsas siyasi-ideoloji prinsiplərindən idi. Bu prinsip və qayələr insanları qarşıya qoyulan vəzifələrin yerinə yetirilməsi naminə ideoloji və təşkilati səfərbərliyində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. İdeoloji işin təşkilinə çox böyük əhəmiyyət verən Sovet rejimi bu sahədə xüsusi yeri olan partiya təhsilinin təşkilini hər zaman diqqətdə saxlayırdı. Bu prinsiplilik hər bir müttəfiq respublikanın qarşısında bir vəzifə olaraq qoyulmuşdu. Bütövlükdə respublikada olduğu kimi, Mingəçevirdə də bütün sahələr partiya təşkilatının nəzarəti altında idi. Şəhərin sənaye, təhsil, mədəniyyət, idman müəssisələrində partiya komitəsinin ilk təşkilatları, həmçinin həmkarlar təşkilatları fəaliyyət göstərirdi. Şəhər partiya təşkilatlarının keçirdiyi söhbətlərin və seminarların əsas mövzusu Sov.İKP MK-nın plenumlarında irəli sürülmüş müddəalar, qərarlar, əmək intizamı, təbiəti mühafizə problemləri, etika məsələləri və s. təşkil edirdi. İctimai təşkilatlara, partiya maarifi şəbəkəsinə, marksizm-leninizm universitetlərinə, müxtəlif cəmiyyətlərə (Bilik cəmiyyəti, Ziyalılar cəmiyyəti) bir vəzifə olaraq həvalə olunurdu ki, şəhərin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etsinlər. Əhalinin maarifləndirilməsinə, siyasi biliklərə yiyələnmələrinə, əsasən də yeniyetmə və gənclər arasında vətənpərvərlik tərbiyəsinin ardıcıl inkişafına da xüsusi diqqət yetirilirdi. “Bilik” cəmiyyəti şəhər təşkilatına həvalə olunmuşdu ki, zəhmətkeşlərə bütövlükdə şəhərin ictimai-siyasi həyatının günün tələbləri səviyyəsində qurulması üçün

təbliğatçı və təşviqatçıların bütöv bir qrupunu cəlb etməklə, müxtəlif mövzularda mütəmadi mühazirələrin oxunmasını təşkil etsin. Sovet dönəmində bu cür mühazirələr təkcə istehsalatlarda, ayrı-ayrı təşkilatlarda deyil, hətta park və xiyabanlarda, istirahət məkanlarında da təşkil edilirdi. 1973-cü ildə təbliğat istiqamətli məktəb və seminarlarda 2349, 1975-ci ildə 2770 nəfər dinləyici olmuşdu [6, v.99-100]. 1973-1975-ci illərdə keçirilən partiyanın 9 plenum və 55 iclasının əsas müzakirə predmetləri partiya təşkilatlarının siyasi və təşkilati cəhətdən gücləndirilməsi, zəhmətkeşlərin məişət, mədəni şəraitinin, həmçinin istehsalatda ilk partiya təşkilatlarının işinin yaxşılaşdırılması məsələləri təşkil etmişdi [6, v.100].

Mingəçevir şəhərinin ictimai-siyasi həyatına sovet siyasi sistemi üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlər xas idi. Bu, ilk növbədə siyasi həyatın yerli partiya təşkilatı ətrafında cəmləşməsində, partiya orqanlarının şəksiz aparıcı mövqe tutması ilə hakimiyyətin partiya-sovet ikili təbiətində, sosial-siyasi vəzifələrin icrası zamanı ictimai səfərbərlik mexanizmlərindən istifadədə özünü göstərirdi. 1970-ci ildə Mingəçevir əhalisinin 2809 nəfəri kommunist partiyasının üzvü idi [8, v.102]. 1975-ci il noyabrın 1-nə dair məlumat əsasən, Mingəçevirdə Kommunist partiyası üzvlərinin sayı 3460 nəfər, partiya üzvlüyünə namizədlərin sayı isə 236 nəfər idi. Partiya üzvlərindən 619 nəfər ali təhsilli, 1866 nəfər orta təhsilli idi. 1980-ci ildə Mingəçevirdə Kommunist partiyasının üzvlərinin sayı 4203 nəfərə çatmışdı. Bunlardan 226 nəfər Sov.İKP üzvlüyünə namizəd idi. Partiya üzvlərinin 53,6% fəhlə, 40,9% qulluqçular, 73% isə bilavasitə maddi istehsalatda çalışanlar təşkil edirdi [8,v.138]. Mingəçevir Şəhər Partiya Komitəsinə bəhs olunan dövrdə B.Məmmədov, A.Həsənov, X.Kərimov, Y.Nəbiyev, A.Məmmədov, R.Tanrıverdiyev, R.Ağayev rəhbərlik etmişdilər [2, s.92-93].

Şəhər partiya təşkilatları şəhərin bütün müəssisə və təşkilatlarında siyasi maarifləndirməni ciddi formada nəzarətdə saxlayırdılar. Siyasi tərbiyə işində marksizm-leninizm ideyaları əsasında əməyə və ictimai mülkiyyətə kommunist münasibəti, sovet vətənpərvərliyi, insanların şüurunda keçmişinə, soykökünə, adət-ənənəsinə, tarixinə qarşı bəzi bəzi ideyalarının təbliğ olunmasına xüsusi diqqət yetirilirdi. Bu illərdə şəhər müəssisələrinin bəzilərində xalqımızın adət-ənənəsinə uyğun olmayan komsomol toyları təşkil olunurdu. Əslində mövcud rejimin adət-ənənəsinə özündə təbliğ edən bu toylarda gəlində “qeyri millət”dən olurdu. Xalqın əsirlərlə qoruyub saxladığı özünəməxsusluğunu unutmamaq, ona “sosialist” adət-ənənəsi adı altında milli şüuruna yad ünsürlər aşılamaq sovet ideologiyasının əsas siyasi xətlərindən olmuşdu. Məhz komsomol toyları da bu ideologiyanın təbliğatçı vasitələrindən biri olmuşdu.

Mingəçevir Zəhmətkeş Deputatları Soveti onun daimi komissiyaları, həmçinin İcraiyyə Komitəsinin şöbə və idarələri, tabe təşkilatların fəaliyyəti əsasən seçicilərlə bağlı hərtərəfli tədbirlərin həyata keçirilməsinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdi. Şəhərin ümumi inkişaf məsələləri ZDS-nin diqqətində saxlanılırdı. Daimi komissiyaların əksəriyyəti müəssisə, təşkilat və təsisatların idarəetmə fəaliyyətində sistemli və effektiv nəzarəti də həyata keçirirdilər. 1975-ci ildə Mingəçevir şəhər İcraiyyə Komitəsi öz fəaliyyəti haqqında mingəçevirlilər qarşısında iki dəfə, şəhər soveti qarşısında bir dəfə hesabat seçki yığıncağı keçirmişdir [9, v.216]. 1975-ci ildə şəhərdə 299 ictimai təşkilat fəaliyyət göstərirdi. Əhalinin maarifləndirilməsi sahəsində müxtəlif kütləvi informasiya vasitələri, xüsusilə şəhər qəzetləri, gündəlik verilişləri olan şəhər radio redaksiyası davamlı təbliğat işləri aparırdılar. Mingəçevirdə nəşr olunan “Əmək Şöhrəti”, “Energetik” “Mingəçevir işıqları” çoxtərəfli qəzetləri öz səhifələrində şəhərin iqtisadi, sosial, siyasi, ictimai həyatını ətraflı işıqlandırırdılar. İnsanların özləri bu KİV-lərlə sıx əlaqə saxlayır, şəhərin ictimai-siyasi, mədəni həyatındakı yeniliklərdən, SSRİ-də və dünyada baş verən siyasi hadisələrlə əlaqəli qəzet səhifələrində maraqlı yazılar çap etdirir, radio verilişlərində canlı çıxışlar edirdilər.

Şəhər Partiya Bürosu, Şəhər Soveti İcraiyyə Komitəsi və Həmkarlar İttifaqı təşkilatlarının iclaslarında şəhər əhalisinin şikayət məktublarına baxılması və vətəndaşların qəbul edilməsi işinin yaxşılaşdırılması məsələləri ilə əlaqədar ardıcıl olaraq müzakirələr aparılırdı və nöqsanların aradan qaldırılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilirdi. Yaradılmış operativlik nəticəsində İcraiyyə Komitəsinə daxil olan ərizə və şikayətlərin sayında azalma müşahidə olmuşdu. Belə ki, komitəyə 1970-ci ildə müxtəlif məzmunlu 393 ərizə qəbul olunmuşdusa, bu rəqəm 1971-ci ildə 343-ə enmişdir [7, v.42]. 1978-1979-cu illərdə bu cür məktubların təhlili göstərir ki, Şəhər Partiya Komitəsindən başqa, ittifaq və respublika təşkilatlarına müraciət edən vətəndaşların sayı əvvəlki illərə nisbətən 25% azalmışdı [5, s.2]. 1984-cü ildə Mingəçevir Şəhər Xalq Deputatları Sovetinin 4 sessiya iclası keçirilmişdi. Mingəçevir XDS vətəndaşların qəbulunu, onların müraciətlərinə vaxtında və diqqətlə baxılmasının təşkili məsələlərinə daim diqqət yetirərək, bütövlükdə bu işi qanunvericiliyə uyğun olaraq həyata keçirirdi. Mingəçevir Şəhər Xalq Deputatları İcraiyyə Komitəsinə 1985-ci ildə 1524 müraciət daxil olmuşdu [10, v.15]. Daxil olmuş 661 yazılı müraciətin 126-sı ali instansiyalardan, qəzet, jurnal və mərkəzi orqanlardan göndərilmişdi. Şəhərin mənzil təsərrüfatı, ticarət, mənzillərin uçotu və qeydiyyatı şöbələrində zəhmətkeşlərin ərizə və şikayətlərinə baxılmasında gecikmələr qeydə alınmışdı. 1985-ci ilin 9 mart tarixində keçirilən Mingəçevir XDS-nin sessiyasında istehsalat və məhəlli deputat qrupları yaradılmışdır [4, v.81]. Deputat qrupları əsasən sosial problemlərin həlli, yoldaşlıq məhkəmələri, qadınlar şurası, mədəni-maarif, ticarət, nəqliyyat, kommunal xidmət, mənzil fondunun qorunub saxlanması və digər məsələlərin həllində operativliyə nail olunmasında və şəhərin ümumi həyatında mövcud problemlərin aradan qaldırılmasında fəallıq göstərirdilər. İstehsalat üzrə deputat qrupları əmək kollektivlərinin mənafeyinə aid məsələlər üzrə qərarların yerinə yetirilməsi, zəhmətkeşlərin ictimai-siyasi fəallığının artırılması, dövlət planlarının, sosialist öhdəliklərinin, istehsalatda intizam və mütəşəkkilliyin möhkəmləndirilməsi işlərində xüsusi fəallıq göstərirdilər. Şəhər üzrə Toxuculuq kombinatı, Azərelektrozolyasiya, Şüşə-mahlıc, Azərkabel zavodlarındakı deputat qrupları yuxarıdakı qeyd olunan məsələlər üzrə fəaliyyətlərində xüsusilə fərqlənmişdilər. Azərelektrozolyasiya zavodu partiya təşkilatının iş təcrübəsi və deputat qrupunun fəaliyyəti Şəhər Soveti tərəfindən xüsusilə müsbət qiymətləndirilmişdi. Deputat qrupu zavodda fəaliyyət göstərdiyi altı ay müddətində 48 qəbul keçirmiş, 70-dən çox məsələ onların iştirakı ilə təmin edilmişdi. Deputat qrupunun digər cəsarətli addımı SSRİ Elektroenergetika sənayesi Nazirliyinə göndərdiyi məktubla bağlı olmuşdu. Məktubda nazirlikdən işçilərin mənzil təminatını ödəmək üçün ayrılan vəsaitin kifayət etmədiyini xüsusilə vurğulanmışdı. Nəticədə müəssisəyə 1986-cı ildə mənzil tikintisi üçün 800 min manat vəsait ayrılmışdı [4, v.85].

1980-ci illərin ortalarında Mingəçevirdə Qadınlar Şurası da öz fəaliyyətini aktivləşdirmişdi. Mingəçevir Şəhər Qadınlar Şurası müəssisə, idarə və təşkilatlarda 75 qadın şurasının fəaliyyətinə nəzarət və rəhbərlik edirdi və öz sıralarına 14 mindən çox qadını cəlb etmişdir. Şuraların işini məqsədyönlü və uğurlu qurmaq üçün 7 bölmə (ideya-tərbiyə işi bölməsi, xalq maarifi və məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri bölməsi, səhiyyə, ana və uşaqları mühafizə, bədən tərbiyəsi və idman bölməsi, hüquq bölməsi) fəaliyyət göstərirdi. Qadınlar Şurasına mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması, çoxuşaqlı anaların təhsillərini davam etdirilməsinə köməklik, ailədaxili ixtilaf və müxtəlif məsələlər üzrə müraciətlər olunurdu. Mingəçevir Şəhər Qadınlar Şurası əməkçi qadınların əmək və məişət şəraitinin vəziyyətini öyrənmək məqsədilə bir sıra müəssisələrdə yoxlamalar aparmış, nəzərə çarpan nöqsanların aradan qaldırılması üçün lazımı təkliflər vermişdi [3, s.5]. 1985-ci ildən Şəhər Qadınlar Şurasına rəhbərlik edən

M.Bağirova şəhərin fəal ziyalı qadınlarından biri idi. M.Bağirova uzunmüddət Mingəçevir şəhər 1 saylı tam orta məktəbin direktoru vəzifəsində işləmişdir.

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarından SSRİ sürətlə öz süqutuna doğru hərəkətə başladı. M.S.Qorbaçovun Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin Baş Katibi seçilməsi ilə SSRİ tarixinin mürəkkəb və ziddiyyətli bir dövrü başlandı. M.S.Qorbaçovun ümumilikdə SSRİ-də yaranmış böhranlı vəziyyəti aradan qaldırmaq üçün elan etdiyi yenidənqurma siyasəti mövcud problemləri daha da dərinləşdirdi. Mövcudluğu müddətində özünün beynəlmiləlçi prinsiplərini həmişə bəyan edən Sovet dövləti əməli fəaliyyətində xalqlara qarşı ayrı-seçkiliyi həmişə tətbiq edirdi. H.Əliyev qeyd edirdi ki, azərbaycanlılara, müsəlmanlara ölkədə dördüncü, beşinci təbəqə kimi baxırdılar [1, s.233]. 1988-ci ildən başlayaraq meydana çıxan Qarabağ məsələsinin əks sədaları təkcə Bakıda deyil, respublikamızın bütün şəhər və rayonlarında, təbii ki, Mingəçevirdə də ictimai-siyasi sabitliyin gərginləşməsinə, kütləvi mitinqlərin keçirilməsinə səbəb oldu. Qərbi Azərbaycanın 185 yaşayış məntəqəsindən 250 min nəfərdən çox soydaşlarımızın öz tarixi torpaqlarından qovulması Azərbaycanda xalqın dərin hiddətini doğurdu. Öz tarixi yaşayış yerlərindən didərgin salınmış bu ailələrin bir hissəsinin Mingəçevirə gəlmələri, onların ağır vəziyyəti əhali arasında gərginlikləri bir qədər də artırmışdır. 1988-ci ilin payızında Mingəçevirdə mitinqlər daha mütəmadi keçirilməyə başlandı. Onlar bir qayda olaraq M.Davudova adına Mingəçevir Dövlət Dram Teatrının qarşısındakı meydana təşkil olunurdu. Noyabrın 21-dən etibarən şəhərdə fasiləsiz silsilə mitinqlərin təşkili Mingəçevirdə sözün əsl mənasında geniş xalq hərəkətinin başlanmasından xəbər verirdi. O dövrdə təşkil olunmuş mitinq və yürüşlərə şəhərin bir çox müəssisələrinin əmək kollektivləri qatılmışdı. Mitinqlərdə səslənən şüar və tələblər bunlar idi: Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın qədim torpaqlarıdır, ayrılmaz tərkib hissəsidir; Ermənistan SSR-nin tələbləri əsassızdır; Milli ədavəti qızıqdır, öz cəzalarını almalıdırlar; Torpaqdan pay olmaz; Dağlıq Qarabağdan əlinizi çəkin! Mingəçevirdə ictimai-siyasi gərginliyi artıran, insanları kütləvi mitinqlər keçirməyə məcbur edən səbəblərdən biri də SSRİ-nin əsas KİV-lərinin hadisələrə birtərəfli münasibət göstərmələri, separatçılığa bəraət qazandırmaları idi. 1989-cu ilin payızında Mingəçevirdə Xalq Cəbhəsinin dayaq dəstələrinin meydana gəlməsi şəhərdə xalq hərəkətinin institusional cəhətdən daha mütəşəkkil mərhələyə qədəm basdığından xəbər verirdi.

1990-cı ilin əvvəllərində erməni təcavüzkarlığının günü-gündən artması şəraitində respublikada vəziyyətin sürətlə pisləşməsi, bəzi çevrələrin Azərbaycana qarşı hazırladıqları planların icrasına rəvac vermələri Mingəçevir ictimaiyyətini narahat edən əsas məsələ idi. 1990-cı il 20 yanvar faciəsindən sonra "Azadlıq" adını almış şəhərin mərkəzi meydanı minlərlə insanın qatıldığı izdihamlı mitinqlərə şahidlik edirdi. Respublikanın digər şəhər və rayonlarında olduğu kimi, Bakıya çoxsaylı insan tələfatına səbəb olmuş silahlı qüvvələrin yeridilməsinə etiraz olaraq, Mingəçevir müəssisələri də 40 gün tətillik etdi. Mingəçevirdə keçirilən ümumxalq hərəkətində iştirak edən ictimai xadimlər arasında A.Məmmədov, D.Əliyeva və xalq şairi B.Vahabzadə olmuşdur.

Qeyd olunan məsələlərlə əlaqəli olaraq respublikanın digər bölgələrində olduğu kimi, Mingəçevirdə də ictimai-siyasi həyatın sakit bir axarda davamından söhbət gedə bilməzdi. Çox təəssüflər olsun ki, Sovet İttifaqının süqutundan sonra respublikanın hər yerində olduğu kimi, Mingəçevirin də ictimai və siyasi həyatında durğunluq, süstlük yaranmışdı. Ardıcıl davam edən mitinqlər, xalq həyəcanları şəhərdə gərginliyi daha da artırmışdı. Sənaye müəssisələrinin işləməməsi, tikinti sektorunun fəaliyyətsizliyi, müharibənin yaratdığı ağır sosial vəziyyət şəhərin digər sahələrində olduğu kimi ictimai-siyasi həyatına da öz mənfi təsirini göstərdi.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan tarixi: [VII cildə] / Məsul red. T.Qaffarov. – Bakı: Elm, c.7. – 2008, – 608 s.
2. Bayramoğlu, N. Mingəçevirdə qalan ömür / Bayramoğlu N. – Bakı: Çinar, – 2006. – 140 s.
3. Ələkbərov, Y. Şura sədri (Mingəçevir Şəhər Partiya Komitəsi yanında Qadınlar Şurasının sədri Məhbubə Bağirova ilə söhbət) // Azərbaycan qadını, – 1987. № 3, s. 5.
4. Mingəçevir Şəhər Xalq Deputatları Soveti Deputatlarının istehsalatda və yaşayış massivlərində fəaliyyət göstərən qrupların işi barəsində // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Mingəçevir filialı, Fond № 72, siyahı №1, iş № 605, vərəq –17.
5. Zəhmətkeş məktublarına qayğı // Mingəçevir işıqları. – 1980, 29 may. – s. 1-3.
6. В дальнейшие повышение идеологической работы укрепление партийных рядов и повышения уровня организационно-партийной работы // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 8039, siyahı № 4, iş № 286, vərəq – 16.
7. О состоянии рассмотрения жалоб и заявлений в исполкоме горсовета депутатов трудящихся // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 8039, siyahı № 4, iş № 245 vərəq – 3.
8. Партийно-организационная работа // Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi İctimai-Siyasi Sənədlər Arxivi, Fond № 8039, siyahı №4, iş № 219 vərəq – 6.
9. Решение Седьмой Сессии Мингечаурского городского Совета депутатов трудящихся (XI созыва) от 26 августа 1976 года // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, Fond № 411, siyahı №29, iş № 3308, vərəq – 3.
10. Справка к статистическому о рассмотрении обращений граждан за 1985 в исполком Мингечаурского городского Совета Народных депутатов // Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivinin Mingəçevir filialı, Fond № 72, siyahı №1, iş № 590, vərəq – 2.

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ ГОРОДА МИНГЯЧЕВИРА
(1969-1991 ГГ.)***Мовлаева Вусала Алиджан кызы**Резюме*

Основной целью статьи является исследование вопросов, связанных с общественно-политической жизнью города Мингячевир на указанном этапе. В целом проявления идеологических и политических процессов в СССР отразились на жизни города. До сведения статьи доводились основанные на фактах сведения о мероприятиях, проводимых местной партийной организацией, семинарах, темах лекций, показателях деятельности Коммунистической партии в городе.

**PUBLIC POLITICAL LIFE OF MINGACHEVIR CITY
(1969-1991 YEARS)***Movlayeva Vusala Alijan**Summary*

The main purpose of the article is to investigate the issues related to the public and political life of the city of Mingachevir at the mentioned stage. In general, the manifestations of ideological and political processes in the USSR were reflected in the life of the city at a significant stage. Information on events held by the local party organization, seminars, lecture

topics, indicators of the Communist Party in the city were brought to attention in the article on the basis of facts.

*Rəyçi: dosent Aslanov Elgün Məhəmmədali oğlu
03 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 10 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 20 iyun 2024-cü il*

UOT:94.

XX ƏSRİN 80-Cİ İLLƏRİNDƏ ABŞ-İN BEYNƏLXALQ SİYASƏTİ

dosent Hüseyn Bəxtiyarlı
Gəncə Dövlət Universiteti
Huseyn.bextiyarli75@bk.ru

Xülasə: *Məqalədə qeyd edilir ki, Karib höfzəsində öz mövqelərini möhkəmləndirdi, Nikaraquaya qarşı elan edilməmiş müharibə apardı, Salvadorun mühafizəkar dairələrinə hər cür kömək göstərdi. 1982-ci ildə Malvin (Folklend) adaları üstündə İngiltərənin Argentina ilə müharibəsində İngiltərəni müdafiə etdi. 1983-cü ildə Qrenadaya qoşun çıxartdı. Reyqan hökuməti xarici siyasətində Asiya və Sakit okean regionuna xüsusi diqqət yetirirdi. 1986-cı ilin sonunda ABŞ bu regiona sərmayə ayırdı. 1983-cü ildə ABŞ-da yeni proqram qəbul etdildi ki, bundan da məqsəd sosialist ölkələrinə qarşı fəaliyyətinin istiqamətləri və metodlarını müəyyən etmək idi.*

Açar sözlər: Siyasət, Sosial, Region, İqtisadi, Hakimiyyət

Ключевые слово: Политика, Социальное, Регион, Экономическое, Правительство

Key words: Politics, Social, Region, Economic, Government

1985-ci ilə qədər ABŞ SSRİ-ni iqtisadi cəhətdən zəiflətməyi əsas məqsədi olduğunu bildirdi. 1985-ci ildə SSRİ-də hakimiyyətə Mixail Sergeyiviç Qorbaçov gəldikdən sonra ABŞ-la SSRİ arasındakı münasibətlərdə mülayimləşmə baş verdi. Reyqan sosializmi «zibilliyə» atmaq planını həyata keçirməyə başladı. Qorbaçovla Reyqan 1985-ci ildə Çenevrədə, 1986-cı ilin oktyabrında isə İslandiyanın paytaxtı Reykyavikdə görüşdülər.

1987-ci ilin dekabrın 7-8-də M.S.Qorbaçov Vaşinqotonda oldu. Vaşinqotonda «Qısa mənzilli raketlərin məhv edilməsi haqqında» iki dövlət arasında saziş bağlandı. Bu tarixdə nüvə silahlarının ləğv edilməsini nəzərdə tutan ilk saziş idi. Reyqan bu sazişi bağlayarkən etdiyi çıxışlarında göstərdi ki, biz SSRİ ilə saziş bağlayarkən rusların çox sevdiyi bir atalar sözünü işlətmək istəyirəm: «İnan, lakin, yoxla».

1988-ci ilin mayında Reyqan Moskvaya gəldi. Danışqlar mehribanlıq şəraitində keçdi. Reyqan Moskvadan qayıdarkən bildirdi ki, onun sosializm cəmiyyəti haqqında təəvvürlərində yanlışlıqlar var və sosializmdən də çox şey öyrənmək olar.

Ronald Reyqan D.Eyzenhauerdən sonra iki tam müddətə hakimiyyətdə olmuş ilk prezident idi. O, böyük ictimai nüfuz sahibi kimi vəzifədən gedib. Bəzi tarixçi, jurnalist və politoloqların rəylərinə görə F.D.Ruzveltdən sonra ABŞ xarici və daxili siyasi kursunda R.Reyqan qədər əsaslı dəyişikliklər etmiş ikinci prezident yoxdur.

Ronald Uilson Reyqan 6 fevral 1911-ci ildə İllinoys ştatının Tampiko şəhərciyində irland əsilli ailədə dünyaya gəlib. Atası Edvard Reyqan ayaqqabı ticarəti ilə məşğul olsa da, qazancı ailəni dolandırmağa güclə çatırdı. Elə bu səbəbdən Ronald ilk yeniyetməlik çağlarından işləməyə məcbur olur, hələ orta məktəbdə oxuduğu illərdə 14 yaşında ikən tikintidə işləyir. İnternet resurslarında bu istiqamətdə geniş məlumat toplanmışdır (9;10).

80-ci illərdə ABŞ-ın dünya ölkələri barəsində siyasəti iki prinsipin müəyyən ahəngi üzərində qurulmuşdu: dünyada baş verən dəyişikliklərə qüvvə ilə müqavimət göstərilməsi və həmin dəyişikliklərə uyğunlaşma. Bir çox amillərin təsirindən asılı olaraq bu prinsiplərin konkret tətbiq nisbəti dəyişirdi.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ABŞ-ın hərbiçilik tendensiyaları yenidən baş qaldırmış hakim dairələri Sovet-Amerika münasibətlərinin pozitiv inkişafını pozdular və əslində, əldə

edilmiş razılaşma-lardan imtina yolu tutdular. Onlar mövcud hərbi- strateji tarazlığı pozmaq və SSRİ üzərində hərbi üstünlüyə nail olmaq qərarına gəldilər.

70-80-ci illərin hüdudunda, xüsusilə respublikaçılar hökuməti hakimiyyət başına gələndən sonra, ABŞ-ın SSRİ-yə qarşı siyasəti çox kəskinləşdi. ABŞ-ın hökuməti və hərbi-sənaye inhisarları miqyasına görə misli görünməmiş yeni sürətlə silahlanma yoluna qədəm qoydular.

1983-cü ilin mart ayında Ronald Reyqan kosmik baza elementləri olan raketə qarşı geniş miqyaslı müdafiə sistemi yaradılmasına dair uzun müddətli proqram elan etdi. Həmin proqramın rəsmi adı «strateji müdafiə təşəbbüsü idi. (SMT). Onun vəzifəsi SSRİ-yə qarşı nüvə silahını birinci tətbiq edə bilməkdən və Amerika ərazisinə cavab zərbəsinin nəticələrini zəiflətməkdən ötrü kosmik zərbə etalonu yaratmaqla ABŞ ərazisi üzərində raket «əleyhinə» sədd yaratmaqdır.

Bu kimi məsələlər Fətəliyev M; Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi.1945-2003. B.2008. kitabında verilmişdir (1).

Bu proqram üzrə tədqiqatlara, elmi işlərə və sınaqlar keçirilməsinə milyardlarla dollar vəsait ayrılmışdı. Strateji müdafiə təşəbbüsünün məqsədi kosmos vasitəsilə SSRİ üzərində hərbi üstünlüyə nail olmaq və ABŞ-ın dünyada hakim mövqe tutmasını təmin etmək idi.

ABŞ-ın qüvvəyə arxalanan bu ümidləri perspektivsiz olsa da,, lakin, sürətlə silahlanmanın kosmosa keçirilməsi planları ümumi sülh işinə ciddi təhlükə törədirdi. «Uotergeyt» və «İrangeyt» qalmaqaları 80-ci illərdə amer-ikalıların icra hakimiyyətinə inamını xeyli zəiflətdi. 80-ci illərin ortalarında «İran kontras» adlanan geniş əks-səda doğurdu. Onun mahiyyəti belə idi ki, İrana silah satılmasında əldə edildən vəsaitin bir hissəsini konqresin icazəsi olmadan Ağ ev gizli sürətdə hərbi kömək şəklində inqilabi hökumət tərəfdarlarına qarşı vətəndaş müharibəsi aparan Nikaraqua «kontras» rəhbərlərinə göndərmişdi.

70-80-ci illərin hüdudunda beynəlxalq vəziyyət yenidən kəskinləşdi. ABŞ-ın barışmaz imperialist dairələri kəskinliyin zəiflədilməsini özlərinin dünyada hegemonluğunun bərqərar olması planlarının həyata keçməsi yolunda əngəl hesab etdiklərinə görə, ona əks hücumla keçdilər. Beynəlxalq gərginliyin artmasına ABŞ-ın digər ölkələrin daxili işlərinə qarışması, dövlətlərin milli istiqlalıyyətinin və suverenliyinin məhdudlaşdırılması cəhdləri də səbəb oldu.

1980-ci ildə İsrail hökuməti müsəlman və xristian dini ziyarətgahlarının yerləşdiyi Qüds şə hərini İsrailin vahid və bölünməz paytaxtı elan etdi. 1981-ci ildə Təl- Əbib hakimləri Suriyaya mənsub olan Holan yüksəkliklərini ilhaq edildiyini bildirdilər. Bu BMT tərəfindən qanunsuz bir hərəkət kimi rədd edildi. BMT Baş Məclisinin fəvqəladə sissiyasının 1982-ci ildə qəbul etdiyi qətnamədə bütün dövlətlərə – BMT üzvlərinə müraciət olundu ki, onlar təcavüzkarla bütün əlaqələri kəssinlər.

Qeyd edilən məsələlər Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi.II hissə. 1945-2007-ci illər. B.2011. kitabında da əks olunmuşdur (2)..

Bütün bunlara baxmayaraq ABŞ özünün Yaxın Şərq mövqələrini möhkəmləndirmək ümidi ilə İsrailin təcavüzkarlıq hərəkətlərinə tərəfdar çıxırdı. 1981-ci ilin sonunda ABŞ və İsrail ərəblər əleyhinə yönəldilmiş «Strateji əməkdaşlıq haqqında» saziş bağladılar. İsrail özünün Şimal ərazilərinin «təhlükəsizliyini qorumaq» kimi saxta bir bəhanə ilə 1982-ci ilin iyul ayında ABŞ hökumətinin köməyinə arxalanaraq Livana qarşı müharibəyə başladı.

Təcavüzkarın Amerika silahı ilə təchiz edilmiş yüz minlik ordusu Beyruta gəlib çataraq, Livan paytaxtının Fələstin azadlıq hərəkəti rəhbərlərinin və onun əsas hərbi dəstələrinin olduğu qərb hissəsini blokadaya aldı. Lakin, tarixi fakt kimi bu müharibədə İsrail öz məqsədlərinə nail ola bilmədi. ABŞ-ın öz müttəfiqinə Beyrutu və digər yaşayış məntəqələrini vəhşicəsinə bombalamaqla köməklik cəhdi də biabırılıqla qurtardı.

Ümumiyyətlə, 80-ci illərdə Yaxın Şərq, Afrika, Hind Okeanı, ABŞ-ın «həyati mənafeyi» sferası elan edildi. Pentaqon ABŞ-ın regionlarda hərbi iştirakını genişləndirməyə başladı. 70-ci illərin sonun 80-ci illərin başlan gıcında Livan, Əfqanıstan, İran, Nikaraqua, Salvador, Qrenada, Liviya və digər dövlətlər Amerikanın açıq-aşkar müdaxilə obyektləri oldu. SSRİ və onun müttəfiqləri sürətlə silahlanmanın dayandırılmasına, tərksilaha, xalqların dincliyinə və təhlükəsizliyinin qorunmasına yönəldilmiş geniş konstruktiv tədbirlər irəli sürdülər.

Başda ABŞ olmaqla NATO-nun və SSRİ-nin tutduğu yol, onların bəşəriyyət üçün üçün 10 illərdən bəri törətdikləri daimi təhlükə – bütün bunlar planet əhalisinin nüvə uçurumuna sürüklənməsində dönüş yaratmağa imkan verən qəti tədbirlər görülməsini tələb edirdi.

Yuxarıdakılar Грайнев Б. Американская внешняя политика от Трумена до наших дней. М. 1986. kitabında göstərilənlər (3).

SSRİ və ABŞ arasında siyasi dialoqun inkişaf etməsi və dərinləşməsi böyük nailiyyət olmuşdur. Bu dialoq ikitərəfli münasibətlərin və dünya siyasətinin bütün əsas məsələlərini əhatə etmişdir. Nüvə müharibəsi heç vaxt olmamalıdır, çünki, belə müharibədə qalib ola bilməz.

Bu barədə əldə edilmiş qarşılıqlı anlaşılmanın prinsiplial əhəmiyyəti vardır. Tərəflər SSRİ və ABŞ arasında hər hansı müharibənin-nüvə müharibəsinin yaxud adı müharibənin qarşısının alınmasının vacibliyini qeyd etmiş, hərbi üstünlüyə çalışmayacaqlarını öhdələrinə götürmüşlər.

Cenevrədə (1985-ci il), Reykyavikdə (1986-cı il), Vaşinqtonda (1987-ci il) və Moskvada (1988-ci il) yüksək səviyyəli Sovet-Amerika danışıqları nüvə silahlarının real azaldılması sahəsində irəliləyişlə nəticələnmişdir. SSRİ və ABŞ arasında onların orta və kiçik mənzilli raketlərinin ləğv edilməsi haqqında müqavilə, tarixdə nüvə silahlarının qarşılıqlı ciddi nəzarət altında ləğv edilməsini nəzərdə tutan ilk saziş 1987-ci ilin dekabrında imzalanmış və 1988-ci ilin iyun ayında qüvvəyə minmişdir.

Bu vacib məsələlər Кредер А. А. Новейшая история. XX век. М.1997. kitabında əks etdirilmişdir (4).

Bununla da nüvə silahı olmayan dünya quruculuğunun əsası qoyulmuşdur. Raketdən müdafiə müqaviləsinin qüvvədə qalması şərtilə SSRİ və ABŞ arasında strateji hücum silahlarının 50 faiz ixtisara salınması haqqında birgə müqavilə layihəsi hazırlanan zaman tərəflərin mövqələrinin yaxınlığı təsbit olunmuşdu. Nəticədə Sovet-Amerika münasibətləri yaxşılaşmışdır.

Müharibə təhlükəsini geri çəkmək mümkün olmuşdur. Beynəlxalq həyat mərkəzinin qarşıdurmadan qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlıq tərəfə yeri dəyişmişdir. Cenevrədə sazişlər bağlanması və sovet hərbi kontingentinin Əfqanıstandan tamam çıxarılması regional münaqişələrin siyasi yolla tənzimləməsi işində irəliyə doğru mühüm addım olmuşdur. Prezident Corc Buşun (1924-cü ildə anadan olmuşdur) hökuməti Amerika-Sovet münasibətlərindəki öz yolu ilə davam etdirilmişdir.

Beləliklə, 1980-ci illərdə beynəlxalq münasibətlərin demokratikləşdirilməsi və humanistləşdirilməsi prosesi tədricən inkişaf edir, beynəlxalq vəziyyət yaxşılaşdı. Ancaq, realist tendensiya beynəlxalq məsələlərdə köhnə münasibət, sərt siyasət tərəfdarlarının müqaviməti ilə inadlı mübarizədə özünə yol açırdı. Müsbət proseslərin dönməzliyinə təminat hələ yaranmamışdır, lakin, hazırda zor işlətmək siyasətinə qarşı əvvəllərdəkinə nisbətən daha geniş siyasi imkanlar yaranmışdır.

ABŞ Corc Buşun prezidentliyi dövründə (1988-1992-ci illər). 1988-ci ilin prezident seçkilərində Amerika xalqı öz sevimli prezidenti olan Ronald Reyqanla vidalaşmalı oldu. Onun dövründə vitse-prezident olan Corc Buş hakimiyyətə gəldi. Bu dövrdə ölkə bir sıra maliyyə problemləri ilə qarşılaşdı. C.Buş inzibati idarəsi bir sıra əmanət müəssisələrini ləğv

etdi və 1989-cu ildə maliyyə institutlarının islahatı haqqında qanun verdi. Lakin, bu islahat uğursuzluqla nəticələndi.

M.Qorbaçov və C.Buş arasında 1990-cı il mayın 31-iyunun 3-də Vaşinqton şəhərində ilk rəsmi zirvə görüşündə Almaniyanın birləşməsi və onun NATO ittifaqında qalıbqalmaması məsələləri müzakirə olundu. Görüşdən sonra ABŞ sovetlərin təhlükəsizliyinə müdaxilə etməyəcəyi barədə bəyanat verdi.

Sovet rəhbərliyi Cənubi Afrikadakı, habelə İran körfəzində, Cənub Şərqi Asiya və Mərkəzi Amerikadakı regional münaqişələrinə yumşaq yanaşma siyasətinə keçdi. 1989-1990-cı illərdə Mərkəzi və Cənub Şərqi Avropa ölkələrində köklü dəyişikliklər baş verdi. Onlar burjuva-demokratik inkişaf yoluna keçməyə başladılar.

Nəticədə, Sovet-Amerika münasibətləri yaxşılaşdı. Onlar artıq bir-birinə düşmən kimi baxmırdılar. SSRİ və ABŞ belə nəticəyə gəldilər ki, aralarında olan ziddiyyətləri siyasi yolla, danışıqlar yolu ilə həll edə bilirlər. Özü də, bu ziddiyyətlər qlobal problemlərdən heç də çox əhəmiyyətli deyildir, Onları əməkdaşlıq, birgə səy və qüvvə ilə həll etmək olar və lazımdır.

1990-cı ilin may-iyununda Vaşinqton görüşü “Soyuq müharibə”yə son qoyulmasında çox mühüm addımlar oldu. Tərəflər kimyəvi silahların böyük hissəsinin ləğv olunmasını və onun istehsalından imtina edilməsini nəzərdə tutan müqavilə imzaladılar. Bu görüşlərdə tərəflər ilk dəfə tək-cə strateji hücum silahlarının məhdudlaşdırılması barədə deyil, onların ixtisar olunması haqqında da müqavilə (SSM-1) imzaladılar.

SSRİ-də, Mərkəzi və Cənub-Şərqi Avropa ölkələrində dəyişikliklər, Almaniyanın birləşməsi, SSRİ və ABŞ arasındakı yeni münasibətlər Avropada ümumi inkişaf prosesinə həlledici təsir göstərdi. 1990-cı ilin 19-20 noyabrında Parisdə Avropada adi silahlar haqqında çoxtərəfli müqavilə imzalandı.

Varşava Müqaviləsi Təşkilatının (VMT) və NATO-nun üzvü olan 22 dövlət əməkdaşlıq və dostluq sahəsində yeni münasibətlər qurmaq barədə Birgə Bəyannamə qəbul etdilər.

Qeyd edilənlər digər kitablarda əksini tapmışdır (5; 6; 7; 8).

ATƏM (Avropanın Təhlükəsizliyi və Əməkdaşlığı Müşavirəsi)-in iştirakçısı olan ölkələrin yüksək səviyyədə görüşündə yeni Avropa üçün Paris xartiyası qəbul olundu. Xartiyada Avropa ölkələrinin çoxtərəfli əməkdaşlığını genişləndirmək proqramı müəyyən olundu. Paris forumu Avropada da parçalanma və qarşıdurmanın bitdiyini və dövlətlərarası münasibətlərdə yeni dövrün başladığını bir daha təsbit etdi.

Beləliklə, 1946-cı ildən etibarən başlanan «soyuq müharibə»yə 45 ildən sonra son qoyuldu. Onun başlıca nəticəsi SSRİ-nin, dünya sosializm sisteminin çökdürülməsidir. Artıq indi liberal demokratiya sisteminə güclü alternativ qüvvə sistem və yoxdur. Bunu biz hazırda ictimai-siyasi həyatda fasiləsiz olaraq yaşamaqdayıq.

Ədəbiyyat

1. Fətəliyev M; Qasımlı M. Avropa və Amerika ölkələrinin müasir tarixi. 1945-2003. B.2008.
2. Mustafayeva S. Avropa və Amerika ölkələrinin ən yeni tarixi.II hissə.1945-2007-ci illər. B.2011.
3. Грайнев Б. Американская внешняя политика от Трумена до наших дней. М. 1986.
4. Кредер А. А. Новейшая история. XX век. М.1997.
5. Современные международные отношения. М. 2001.
6. Язьков Е. Ф. История стран Европы и Америки в новейшее время. 1945-2000. М. 2001.
7. David A. Dece. The New polotics of American Forein policy. New York. 1994.
8. Raul R. Viotti, Mark V. Kauppi. International relations and World Polotics. New Jersy. 2001.
9. www.google.az. ABŞ-n xarici siyasti.
10. www.google.az. R Reyqan.

МЕЖДУНАРОДНАЯ ПОЛИТИКА США В 80-Е ГОДЫ XX ВЕКА***Бахтиярлы Гусейн******Резюме***

В статье отмечается, что внешняя политика Рейгана была продолжением политики Дж. Картера. Рейгану, как и Дж. Картеру, понравилась и продолжила работа по увеличению военных расходов НАТО и размещению ракет средней дальности в Западной Европе. В 1983 году США начали размещение ракет средней дальности в пяти странах Западной Европы. Он также поддерживал напряженные отношения с СССР из-за проблемы Афганистана. Администрация Рейгана выдвинула принцип панамериканской солидарности по отношению к странам Латинской Америки.

**INTERNATIONAL POLICY OF THE UNITED STATES IN
THE 80S OF THE XX CENTURY*****Bakhtiyarlı Huseyn******Summary***

The article mentions that Reagan's foreign policy was a continuation of J. Carter's policy. Reagan, like J. Carter, liked and continued the work of increasing NATO's military spending and deploying medium-range missiles in Western Europe. In 1983, the United States began deploying medium-range missiles in five Western European countries. He also maintained tense relations with the USSR due to the issue of Afghanistan. The Reagan administration put forward the principle of Pan-American solidarity in relation to Latin American countries.

Rəyçi: dosent Musayev Etibar***Ümumi tarix kafedrasının 23 may 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu******Daxil olma tarixi 24 may 2024-cü il***

UOT:94.

**ABŞ 1900-1903-CU İLLƏR ÜMUMDÜNYA İQTİSADI
BÖHRAN İLLƏRİNDƏ***Mustafayev İlkin Zülfiqar oğlu**Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi tarix kafedrasının doktorantı*Imustafayevilk@gmail.com

Xülasə: XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın polad sənayesində həddindən artıq istehsal 1900-1903-cü illərdəki iqtisadi böhrana səbəb olan amillərdən biri oldu, bu da qiymətlərin aşağı düşməsi, istehsalın azalması və ölkədə sosial gərginliyin artması ilə özünü göstərdi. Həddindən artıq tədarük polad qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olub, istehsalçılar üçün gəlirliliyi azaldıb və sənayedə bir çoxları üçün maliyyə çətinlikləri yaradırdı.

Açar sözlər: iqtisadi böhran, kənd təsərrüfatı, ixracat, polad sənayesi, sənayesinin inkişafı

Ключевые слова: экономический кризис, сельское хозяйство, экспорт, сталелитейная промышленность, развитие промышленности.

Keywords: economic crisis, agriculture, exports, steel industry, industry development.

XX əsrin əvvəllərində ABŞ-ın kənd təsərrüfatı sektorunda həddindən artıq istehsal 1900-1903-cü illərin iqtisadi böhranını şərtləndirən amillərdən biri idi. Məsələn, ABŞ-da buğda istehsalı 1890-cı ildəki 2,75 milyard buşeldən 1900-cü ildə 2,92 milyard buşelə yüksəldi. Bu artım qlobal miqyasda taxıl qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb oldu və Amerika fermerlərinin iqtisadi vəziyyətini pisləşdirdi. Artan istehsal gücü, təkmilləşdirilmiş kənd təsərrüfatı texnologiyası və məhsul becərilməsi üçün istifadə olunan torpaq sahələrinin genişləndirilməsi bazarda kənd təsərrüfatı məhsullarının təklifinin əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. ABŞ-ın buğda və un ixracı 1871-ci ildəki 50 milyon buşeldən 1880-ci ilə qədər 175 milyon buşelə, qarğıdalı ixracı isə 8 milyondan 116 milyon buşelə yüksəldi.

1880-ci illərdə Amerika taxıl ixracı, xüsusilə Rusiyadan buğdada artan rəqabətlə üzləşdi. Kanada, Avstraliya və Hindistan kimi ölkələr milli iqtisadi maraqlarını qorumaq üçün buğda istehsalını subsidiyalaşdırmağa başladılar. Bununla belə, qlobal əhali artımı yeni əsrə qədər qoyduğumuz zaman ABŞ ixracatında yenidən artıma səbəb oldu. (1,62)

1898-ci ilə qədər qarğıdalı ixracı 200 milyon pula, ümumi buğda və un ixracı isə 224 milyon puşa çatdı. Birləşmiş Ştatlarda dəyirman texnologiyasındakı irəliləyişlər də əsrin sonlarında un ixracının artmasına kömək etdi.(1,63)

1900-cü ilin əvvəlində kənd təsərrüfatı sektorunun ABŞ-ın ümumi ixracatındakı payı əvvəlki illərdəki təxminən 10%-dən təxminən 62% təşkil etmişdir. ABŞ-da həddindən artıq istehsalın əsas səbəbləri arasında:

1. Texnoloji irəliləyiş: Təkmil kənd təsərrüfatı texnikası və innovativ şümləmə üsulları kimi yeni texnologiyaların tətbiqi məhsul məhsuldarlığını artırdı və fermerlərə daha geniş torpaq sahələrini becərməyə imkan verdi.

2. Torpaqların genişləndirilməsi: Qərb ştatlarında yeni torpaqların alınması və kənd təsərrüfatı torpaqlarının genişləndirilməsi istehsal həcmının artmasına kömək etdi.

3. Torpaq bazarında spekulyasiya: Məhsul satışından yüksək gəlir gözləntiləri həm fermerləri, həm də investorları əkinçilik üçün əlavə torpaq almağa həvəsləndirdi.(2,25)

Polad sənayesində həddindən artıq istehsal

Polad sənayesi də həddindən artıq istehsal problemi ilə üzləşdi. 1900-1903-cü illərin iqtisadi böhranına töhfə verən Rusiya polad sənayesində həddindən artıq istehsal, bir çox sənaye və ölkələrə təsir edən daha geniş qlobal iqtisadi tənəzzülün bir hissəsi idi.(2,14)

Bu dövrdə Rusiya polad sənayesi ilə bağlı əsas aspektləri nəzərdən keçirək. XX əsrin əvvəllərində Rusiya həqiqətən də dünyanın aparıcı polad istehsalçılarından birinə çevrildi, ölkənin daha geniş sənaye bəzəsinin bir hissəsi oldu. Bu artım həm daxili, həm də xarici investisiyalar, eləcə də hökumətin sənaye inkişafı siyasəti ilə dəstəkləndi.

1900-cü ildə Rusiya dünya istehsalının əhəmiyyətli bir hissəsini təşkil edən təxminən 2,9 milyon ton çuqun istehsal etdi və bu, aparıcı istehsalçılardan biri kimi mövqeyini təsdiq etdi. Bundan əlavə, polad istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə artaraq 1900-cü ilə qədər 2 milyon tona çatdı. 1870-1910-cu illər arasında Rusiya imperiyasında çuqun əriməsi 9 dəfə az artdı. İstehsalın bu artımı Rusiyanın sənayeləşməsinə və qlobal polad bazarında rəqabət aparmaq istəyini vurğuladı. Bu dövrdə Rusiyada ölkənin polad sənayesinin inkişafına mühüm töhfə verən bir neçə böyük və nüfuzlu şirkət fəaliyyət göstərdi.(3,10)

- Pudilikovski zavodu (sonralar Donetsk hövzəsindəki "Yujniy Zavod") Rusiya dəmir yolu şəbəkəsi və donanmasının təchizatında əsas rol oynayan ən böyük dəmir və polad istehsalçılarından biri idi. Sankt-Peterburqdakı Obuxov zavodu artilleriya sistemləri və mərmilərin istehsalı üzrə ixtisaslaşdı, öz məhsulları üçün poladdan fəal istifadə etdi və Rusiya hərbi sənayesinin inkişafına töhfə verdi.

XIX əsrin son illərində Obuxov zavodunda istehsal planlarının yerinə yetirilməsi faiz baxımından belə görünürdü:

il	1895	1896	1897	1898	1899	1900
indeks	56%	51%	47%	24%	53%	53%

Məlumatlar 2004-cü ildə Moskvada 82-ci səhifədə nəşr olunan "XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın hərbi sənayesi (1900-1917): materiallar və sənədlər toplusu" toplusundan götürülmüşdür. Bryansk polad zavodu xüsusilə dəmir yolu tikintisi və sənaye obyektləri üçün relslərin və digər iri polad məmulatlarının istehsalında bazarda əsas oyunçu kimi seçilirdi. 1894-1901-ci illərdə zavodun əsas kapitalı 5,4 milyon rubldan 12 milyon rubla qədər artdı. 1899-cu ildə zavodun payı 511,5 rubla çatdı, daşınmaz əmlakın dəyəri isə 15 milyon rublu keçdi. Bu dövrdə müəssisənin modernləşdirilməsinə 13,2 milyon rubl xərclənmişdir. Zavodun ümumi gəliri və xalis mənfəəti 1899-cu ildə müvafiq olaraq 24,8 milyon və 3,8 milyon rubl təşkil edərək Rusiya imperiyasında ən yüksək göstəricilərdən birini nümayiş etdirirdi. 1902-ci ilin noyabr ayına qədər Dövlət Bankının Bryansk zavoduna kredit verməsi üçün ümumi xərcləri 7,5 milyon rubl təşkil etdi. Nəqliyyat avadanlıqlarının istehsalında (ildə 160 parovoz və 2,5 min vaqon) zavod Putilov və Sormovski zavodları kimi o dövrün ən böyük müəssisələrinə yaxınlaşdı.(3,52) Artan istehsal gücü və polad sənayesinin intensiv inkişafı son nəticədə, xüsusilə qlobal iqtisadiyyatın yavaşlaması və polad məhsullarına xarici tələbatın azalması şəraitində həddindən artıq istehsalı gətirib çıxardı. Bu həddindən artıq istehsal, öz növbəsində, Rusiyada 1900-1903-cü illərdə baş verən iqtisadi böhranın səbəblərindən birinə çevrildi ki, bu da özünü polad və çuqun qiymətlərinin aşağı düşməsi, istehsal həcmində azalma və polad zavodlarında işçilərin ixtisar edilməsi ilə göstərirdi.(4,15)

1900-cü ildən 1903-cü ilə qədər olan dövrdə Sankt-Peterburqda metal məmulatlarının qiymətlərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması müşahidə edildi: çuqun maya dəyəri 40%, dəmir isə 35% azaldı. Moskvada daş kömürün qiyməti aşağı düşüb: Donetsk kömürü 24%, idxal olunan kömür 20% ucuzlaşıb, Sankt-Peterburqda isə idxal olunan kömür 33% ucuzlaşıb. Ölkənin cənubunda antrasitin qiyməti 50% ucuzlaşıb. Böhran Rusiya iqtisadiyyatının daha da şaxələndirilməsi və polad məhsulları üçün yeni daxili və xarici bazarların axtarışı, eləcə də yeni

texnologiyaların tətbiqi və polad sənayesində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi zərurətini vurğuladı.

XIX əsrin sonlarında Rusiya iqtisadiyyatı modernləşdirməyə və ölkənin müdafiə potensialını gücləndirməyə çalışaraq, polad sənayesini fəal şəkildə inkişaf etdirdi. Böyümə qismən dövlət dəstəyi, o cümlədən yerli istehsalçıları qorumaq üçün idxal tarifləri və infrastrukturun inkişafına investisiyalar hesabına təmin edilib. Bu, sənayedə istehsal gücünün əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuşdur. Aydınlıq üçün il və bölgələrə görə qruplaşdıracağıq, fərqli bölgələr və illər arasında oxumağı və müqayisə etməyi asanlaşdıracağıq. Rusiya imperiyasının müxtəlif sənaye bölgələrində hazır dəmir və Polad İstehsalı, min pud

il	Rusiyanın cənubunda	Ural	Podmoskovni rayonu	Şimal və Priozerni rayonu	Polşa Krallığı	ümumi
1896-1898	150,782	82,887	36,711	41,514 52,405	52,405	364.299
1899-1901	202,779	101,763	51,650	33,709	66,592	456.493
1902-1904	205,674	96.338	30.05	28,591	62,756	439.843
1905-1907	204,622	93,771	22,272	30,558	56,078	431.58

Dövr üzrə cəmi

- İlk dövrdə (1887-1889) Uralın istehsal həcmində nəzərəcarpacaq üstünlüyü ilə metal məhsullarının istehsalı tədricən artır.- 1890-cı ildən 1892-ci ilə qədər olan dövrdə Rusiyanın cənubunda istehsalın əhəmiyyətli dərəcədə artması və Uralda davamlı artım müşahidə edildi.(5,35)

- 1893-cü ildən 1895-ci ilə qədər Rusiyanın cənubunda xüsusilə nəzərəcarpacaq artımla istehsal artımı davam etdi.

- 1896-cı ildən 1898-ci ilə qədər olan dövr Cənubidə istehsalın rekord artımı ilə xarakterizə olunur, Uralda da sabit artım müşahidə olunur.

- 1899-1901-ci illərdə istehsalın daha da artması baş verdi, lakin 1902-1904-cü illərdə, xüsusən Rusiyanın cənubunda və Uralda artım tempi nəzərəcarpacaq dərəcədə yavaşladı.

- Sonrakı illərdə (1905-1913) istehsal həcmində artım meyli ilə bir dalğalanma var, xüsusən Rusiyanın cənubundakı böyümə və Uraldakı sabit artım fərqlənir. *Həddindən artıq istehsala kömək edən amillər*

- İstehsal gücünə investisiyalar: Yeni zavodların aktiv tikintisi və mövcud müəssisələrin genişləndirilməsi polad istehsalının həcmində əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb oldu.(5,23)

- Xarici və daxili tələbin azalması: İstehsalın artımı həm ölkə daxilində, həm də dünya bazarlarında tələbin analoji artımı ilə müşayiət olunmadı. Bu, bir çox ölkələrdə ümumi iqtisadi tənəzzüllə əlaqədar idi və bu, Rusiya poladına ehtiyacın azalmasına səbəb oldu.

- Qlobal bazarda rəqabət: Rusiya polad sənayesi həddindən artıq istehsaldan əziyyət çəkən və bazar payını saxlamaq üçün qiymətləri aşağı salan ABŞ və Almaniya da daxil olmaqla digər əsas polad istehsalçıları ilə sərt rəqabətlə üzləşdi.

Həddindən artıq tədarük polad qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olub, istehsalçılar üçün gəlirliliyi azaldı və sənayedə bir çoxları üçün maliyyə çətinlikləri yaradıb.(6.)

- İstehsalın azaldılması və ixtisar: Tələb və qiymətlərin aşağı düşməsinə cavab olaraq bəzi polad zavodları istehsalı azaltmağa və bəzi işçiləri ixtisar etməyə məcbur oldular ki, bu da cəmiyyətdə sosial problemləri və gərginliyi artırdı.

- Ölkə iqtisadiyyatına təsiri: Polad sənayesində həddindən artıq istehsal 1900-1903-cü illərin iqtisadi böhranının inkişafına töhfə verərək Rusiya iqtisadiyyatının ümumi vəziyyətinə təsir etdi.

Beləliklə, XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın polad sənayesində həddindən artıq istehsal 1900-1903-cü illərdəki iqtisadi böhrana səbəb olan amillərdən biri oldu, bu da qiymətlərin aşağı düşməsi, istehsalın azalması və ölkədə sosial gərginliyin artması ilə özünü göstərdi.

Ədəbiyyat

1. [Пыхалов И. В.](#) из истории социально-экономической мысли и народного хозяйства. Проблемы современной экономики, N 1 (61), 2017)
2. . "Военная промышленность России в начале XX века (1900–1917: сборник материалов и документов", Москве . 2004 стр 82.
3. Ананьич Б. В. Русское самодержавие и внешние займы в 1898–1902 гг. // Из истории империализма в России (Труды ЛОИИ АН СССР. Вып. 1). М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 216.
4. A.Irvin Explaining America's surge in manufactured exports 1800-1903.Douglas.
5. Народное хозяйство в 1913 году. Годовые обзоры важнейших отраслей народного хозяйства (год шестой). — Пг., 1914.стр 380-381
6. https://statehistory.ru/books/A--F--Yakovlev_Ekonomicheskie_krizisy_v_Rossii/8)

США 1900-1903 ГГ. В ГОДЫ МИРОВОГО ЭКОНОМИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Мусаев İlkin Зулфугар оглы

Резюме

Переизбыток в сталелитейной промышленности России в конце XIX-начале XX вв. стало одним из факторов, вызвавших экономический кризис 1900-1903 гг., который проявился падением цен, спадом производства, ростом социальной напряженности в стране. Избыточные поставки привели к падению цен на сталь, снижению прибыльности производителей и финансовым трудностям для многих в отрасли.

USA DURING THE YEARS OF THE WORLD ECONOMIC CRISIS OF 1900-1903

Mustafayev İlkin Zülfiqar oğlu

Summary

Overproduction in the steel industry of Russia in the late XIX - early XX centuries became one of the factors that led to the economic crisis of 1900-1903, which was manifested in a drop in prices, a decrease in production and an increase in social tension in the country. Oversupply caused steel prices to drop, reducing profitability for manufacturers and creating financial difficulties for many in the industry.

*Ümumi tarix kafedrasının 23 may 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 24 may 2024-cü il*

PEDAQOGİKA

UOT 37.8:502

“TƏBİƏT” FƏNNİ ÜZRƏ FİZİKADAN İNTEQRATİV SİTUASIYA MƏSƏLƏLƏRİNİN TƏTBİQİ İLƏ ŞAĞİRDŁƏRDƏ ELMİ SAVADLILİĞİN FORMALAŞDIRILMASI TƏCRÜBƏSİNDƏN

Ağacanlı Əli Xudaverdi oğlu
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu
<https://orcid.org/0000-0001-6467-810X>
a.agacanli@arti.edu.az

Xülasə: Məlumdur ki, ümumi təhsil müəssisələrinin V-VI siniflərində tədris edilən təbiət fənninin məzmunu dörd fənnin – fizika, fiziki coğrafiya, biologiya və kimyanın integrativ təlim materiallarından ibarətdir. Məqalədə fizikadan integrativ situasiya məsələlərinin tətbiqi ilə şagirdlərdə elmi savadlılığın formalaşdırılması problemi işıqlandırılmışdır. Bu məqsədlə təbiət fənninin təhsil proqramı fizikaya aid məzmun və standartların sayı baxımından araşdırılmış, hər iki sinif üzrə (V və VI siniflər) standartların 30 faizinin fizikaya aid olduğu müəyyən edilmişdir. Bunlardan əlavə təbiət dərslərində fizikanın biologiya və fiziki coğrafiya ilə fənlərarası inteqrasiyasına dair uyğun olaraq üç və iki sualdan ibarət iki situasiya məsələsi təqdim olunmuş, onların həlli analiz edilmişdir. Birinci situasiya məsələsi təbiət fənninin məzmununa, ikinci situasiya məsələsi isə PISA tədqiqat proqramında istifadə olunmuş elmi savadlılığın ölçü alətindən biridir.

Açar sözlər: Fizika, təbiət fənni, situasiya tapşırıqları, integrativ tədris, PISA.

Ключевые слова: Физика, (природа), ситуационные задания, интегративное обучение, PISA

Keywords: Physics, science (nature), situational items, integrative teaching, PISA

Giriş

Müasir çağırışların artdığı və daim təkmilləşdiyi dövrdə təbiət elmlərinin təlimi prosesi də yeni yanaşma və üsulları zəruri edir. Ölkəmizin beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatlarında son illərdəki mütəmadi iştirakı təbiət fənlərinin təliminə yenidən baxmağı, müasir yanaşma və çağırışları nəzərə almağı aktuallaşdırır. Ona görə ki, şagirdlərimizin PISA və TIMSS tədqiqatlarındakı elmi savadlılıq üzrə nəticələrinin aşağı idi və bu öz növbəsində integrativ təlim təcrübəsinin də zəruriliyini aktuallaşdırdı. Belə ki, 2021-ci il 2 fevral tarixli Azərbaycan Prezidentinin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər” adlı Sərəncamında aşağıdakı ifadə öz əksini tapmışdır:

“– Cəmiyyətin inkişafının təminatçısı olan ümumi təhsilin gücləndirilməsi üçün təhsil sistemində gedən modernləşmə davam etdirilməli, məzmun islahatları dərinləşməli, integrativ tədris təcrübəsi inkişaf etdirilməlidir” [2].

Bu sərəncamın təsdiqindən sonra orta təhsil pilləsində dörd fənnə aid elementlərin bir arada olduğu təbiət fənni daxil edildi. Ümumi təhsil müəssisələrinin V-VI siniflərində tətbiq edilən təbiət fənni üzrə dərslük fizika, biologiya, kimya və fiziki coğrafiya elmlərinə aid mövzulardan təşkil olunub. Bu fənn üzrə təhsil proqramına nəzər saldıqda müəyyən etmək olur ki, təbiət fənninin V sinif üzrə 12 əsas və 43 alt standartı, VI sinif üzrə isə 13 əsas və 65 alt standartı mövcuddur. Fənnin əsasını biologiya və fizika üzrə təlim materialları təşkil edir. Belə ki, V siniflər üzrə mövcud standartlardan 3 əsas və 13 alt standartı, VI siniflər üzrə isə 3 əsas və 19 alt standart fizikaya aiddir. Biologiya aid V sinifdə 4 əsas və 18 alt standart, VI sinifdə isə 5 əsas və 23 alt standart mövcuddur [3, səh.7-32].

Təbiət fənni üzrə dərsləkləri analiz etdikdə mövzuların müxtəlif aktiv mərhələlərdən ibarət olduğu və fəaliyyət hissələrinə daha çox yer verildiyi müəyyən olunur. Lakin dərsləkdə əhatə olunan 4 fənn elementləri sistemli və inteqrativ şəkildə öyrədilmir. Belə ki, dərsləkdə hər fənn üzrə təlim materialları mövcuddur və burada həmin fənnə aid mövzular öyrədilir. Belə olduğu təqdirdə dərsləkdə verilən tapşırıqlarda da inteqrativlik qeyd olunan səviyyədə gözlənilmir. Hər mövzu daxilində və bölmənin sonunda yalnız bir fənnə dair tapşırıqlar təqdim olunur [4, səh.64; 5, səh.48-49; 6, səh.18, 27-28; 7, səh.15-18].

Müxtəlif fənlərə aid təlim materiallarında bir mövzu və ya bölmə daxilində inteqrativ verilməsi sadə və asan səslənə bilər. Lakin bu belə deyil, müxtəlif fənləri bir mövzuda inteqrativ şəkildə vermək üçün, birinci növbədə, inteqrativ təhsil proqramı işlənilməlidir. Burada mövzular hansı fənlər üzrə inteqrasiya ola biləcəyi nəzərə alınaraq seçilməlidir. Məsələn, müəlliflər “biologiya ilə fizikanı hansı bölmədə inteqrasiya etmək mümkün olduğunu qabaqcadan müəyyən edərək uyğun mövzular işləyə bilərlər. Buna nümunə olaraq fizikadan “Enerji və hərəkət” bölməsini göstərmək olar. Bu bölmədə insanın “qida qəbul edərək enerji əldə etməsi”, “əzələlər və skletlər sistemi” vasitəsi ilə hərəkət etməsini, “enerji növləri və çevrilməsi” və “cisimlərin hərəkəti” mövzuları üzrə inteqrativ mövzular, onlara uyğun situasiya məsələləri verilə bilərlər.

Məqalədə fizika ilə biologiya və fiziki coğrafiyanın inteqrasiyasına dair “İsti və rütubətli havada qaçış” situasiya məsələsi təqdim olunur. Burada isti və rütubətli havada insanın qaçmasına dair situasiya təsvir olunmaqla bir tapşırıq üzrə fizika, biologiya və fiziki coğrafiya elementlərinə aid suallar verilir.

Məsələ 1. İsti və rütubətli havada qaçış.

İsti yay aylarında günorta vaxtlarında temperaturun 35°C -dən, hava rütubətinin isə 70%-dan çox olduğu zaman idmanla, fiziki işlərlə məşğul olmaq sağlamlıq üçün təhlükəli sayıla bilər. Bu cür hava şəraitində 30-40 dəqiqə qaçan insan tərləyərək çoxlu su itirir və bədəninin temperaturu 40°C -yə yüksələ bilər.

1. İnsanın qidalardan aldığı enerji qaçarkən hansı digər enerji növlərinə çevrilir?

.....

2. İnsanın hərəkət etməsi üçün ən zəruri iki orqanlar sistemi hansılardır və onlar necə fəaliyyət göstərir?

.....

3. Temperaturun 35°C -də çox olduğu ərazidə rütubətin 70 % -dən çox olması həmin ərazinin quraqlıq, yoxsa yağışlı (bolsulu) olmasını deməyə əsas verirmi? Fikrinizi əsaslandırın.

.....

Məsələ üzrə sualların xarakteristikasını müəyyən edək.

Xarakteristikada fizika, biologiya və fiziki coğrafiyaya aid suallar təhlil olunmuşdur. Bu xarakteristika ilə tanış olmaqla hər bir sualın çətinliyi, ölçülən səriştə, sualın aid olduğu fənn və bununla yanaşı, sualda bu fənnin elementlərinə dair hansı standartın ölçüldüyü qeyd olunur. Göründüyü kimi, bu sualda fizika üzrə iki standartın ölçülməsi mümkün olmuşdur.

Sualın aid olduğu fənn	Fizika
Biliyin növü	Məzmun
Tələb olunan səriştə	Hadisələrin fiziki əsaslarını izah edir.
Çətinlik dərəcəsi	Orta
Kontekst	Fərdi, qida enerjisi
Reallaşdırılan standart	5-4.1.2. Enerjinin növlərini fərqləndirir. 5-4.1.3. Enerji çevrilmələrini müəyyən edir.

Tapşırığın biolojiya bölməsinə aid ikinci sualın xarakteristikası aşağıdakı kimidir.

Sualın aid olduğu fənn	Biolojiya
Biliyin növü	Məzmun
Tələb olunan səriştə	Hadisələrin bioloji əsaslarını izah edir.
Çətinlik dərəcəsi	Çətin.
Kontekst	Fərdi, insan orqanizmi
Reallaşdırılan standart	5-1.2.2. İnsan bədəninin hissələrini hərəkət etdirmək üçün əzələlərin sümüklərlə birlikdə fəaliyyətini təsvir edir

Tapşırığın üçüncü sualı fiziki coğrafiya bölməsinə aiddir və sualın xarakteristikası aşağıdakı kimidir.

Sualın aid olduğu fənn	Fiziki coğrafiya
Biliyin növü	Məzmun
Tələb olunan səriştə	Əsaslandırma. Hadisələrin elmi əsaslarını şərh edərək fikrini əsaslandırır.
Çətinlik dərəcəsi	Orta
Kontekst	Lokal, hava şəraiti
Reallaşdırılan standart	6-5.3.6. Müəyyən bir məntəqədəki hava şəraitini və havanın elementlərini izah edir.

Bu tipli integrativ situasiya məsələsi gündəlik həyatla bağlı tapşırıqlara PISA tədqiqatlarında daha çox rast gəlinir. Belə məsələlər daxilində açıq tipli və ya birdən artıq düzgün cavabı olan çox seçimli suallar verilir. Havanın rütubəti ilə bağlı aşağıdakı integrativ situasiya tapşırığını misal göstərmək olar. Buradan insan bədəninin də müəyyən hissəsinin sudan təşkil olunduğu və belə olduğu halda rütubətin insana təsirinə dair tapşırıq qurularaq suallar verilmişdir.

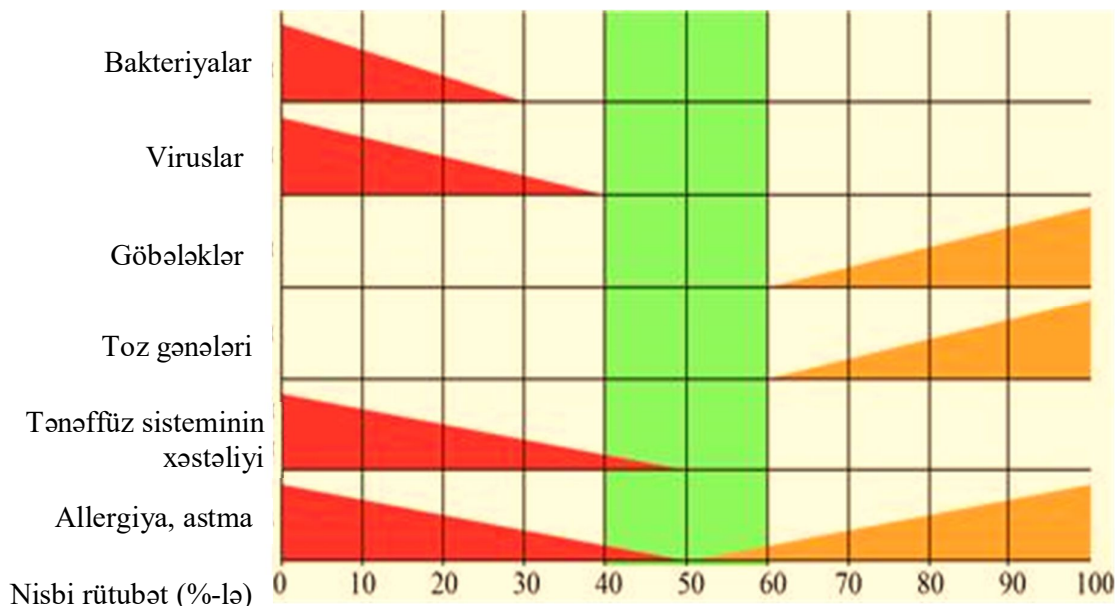
Məsələ 2. Havanın rütubətinin insan həyatına təsiri.

Nəzərə alsaq ki, insan orqanizminin yeni doğulmuş körpələrdə 86%-i, yaşlılarda isə 50%-ə qədər sudan ibarətdir, havanın rütubətinin insan sağlamlığına təsirini azaltmaq çətinidir. Otaqda normal nisbi rütubət 40-60% arasındadır. Normadan kənarlaşma sağlamlığın pisləşməsinə səbəb olur və ümumiyyətlə otaqdakı hər kəsə narahatlıq gətirir [1, səh.65-66].

Sual 1. Otaqda nisbi rütubətin artmasına hansı amillər səbəb ola bilər? Bütün düzgün cavabları seçin.

- Otaqda açıq akvariumun yerləşdirilməsi.
- Pəncərələri və balkon qapılarını açaraq otağı havalandırmaq.
- Aspiratoru işə salınmadan sobada yemək bişirmək.

- Otaqda elektrik istilik cihazlarından istifadə etmək.

Şəkil 2. Otaqdakı rütubətin sanitar şəraitə və insan sağlamlığına təsiri [1, səh.65-66].

Sual 2. Rütubətin insanlara və yaşadıkları otağa necə təsir edir? Diaqram əsasən bütün düzgün cavabların seçin.

- Rütubət səviyyəsi yüksək olduqda otaqdakı mebel, paltar və kitablar zədələnir.
 Rütubət birdən düşdüündə otaqda toz gənələri çoxalır.
 Əgər hava çox qurudursa, insan tənəffüs problemi ilə üzləşə bilər.
 Otaqdakı rütubət artdıqca bakteriyalar çoxalmağa başlayır.

Məsələdən görüldüyü kimi, birinci sual hava rütubətinin insan həyatına təsirinə, rütubətin səbəb ola biləcək amilləri ilə bağlıdır. Bu sualda şagirdlərdə rütubətin mahiyyətini elmi şəkildə başa düşmək və eyni zamanda, müxtəlif situasiyaların hansında onun artdığını müəyyən etmək tələb olunur.

İkinci sualda isə otaqdakı rütubətin sanitar şəraitə və insan sağlamlığına təsirini əks etdirən diaqram verilmişdir. Diaqramda otaqdakı rütubətin arta və azalmasının mümkün nəticələri təsvir olunmuşdur.

Haqqında danışılan bu tip integrativ situasiya tapşırıqlarına təhsil sistemimizdə demək olar ki rast gəlinmir. Integrativ situasiya tapşırıqlarının tətbiqi ilə şagirdlərimizdə elmi savadlılıq səriştəsinin formalaşdırılması və eyni zamanda beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarında nailiyyətlərimizin yüksəldilməsinə nail olmaq olar.

Verilmiş bu tapşırığa və digər interaktiv tapşırıqlara PISA tədqiqat proqramının rəsmi saytıdan tanış olmaq mümkündür [8].

Nəticə

Təbiət fənni üzrə standartların 30 faizinin fizikaya aid olması, bu fənnin digər fənlərlə integrasiyasını zəruri edən amillərdəndir. Təbiət fənninin tədrisində fizikadan integrativ situasiya tapşırıqlarının tətbiqi şagirdlərdə elmi savadlılıq bacarığının formalaşdırılmasında əhəmiyyətli rola sahibdir.

Ədəbiyyat

1. Abdurazaqov, R.R Fizikadan sinif testləri. 8-ci sinif dərs vəsaiti. / R.R.Abdurazaqov, S.Əsgərli – Bakı: CN- Poliqlaf, – 2024. – 256 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Ümumi Təhsil Müəssisələri üçün “Təbiət” fənni üzrə təhsil proqramı (kurikulum) (V-VI SİNİFLƏR). [Elektron resurs] Bakı: 2023.– 42 s. Web:<https://arti.edu.az/f%C9%99aliyy%C9%99timiz/m%C9%99zmun-v%C9%99-qiym%C9%99tl%C9%99ndirm%C9%99/umumit%C9%99hil/> saytıdan 10 may 2024-cü il tarixində götürülmüşdür.
3. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər: Url: <https://president.az/az/articles/view/50474>
4. Təbiət fənni üzrə 5-ci sinif üçün dərslik (1-ci hissə) / Y.İslamzadə, C.Cabbarov, A.Allahverdiyev [və b.] – Bakı: ARTİ, – 2022. – 92 s
5. Təbiət fənni üzrə 5-ci sinif üçün dərslik (2-ci hissə) / Y.İslamzadə, C.Cabbarov, A.Allahverdiyev [və b.] – Bakı: ARTİ, – 2022. – 96 s
6. Təbiət fənni üzrə 6-cı sinif üçün dərslik (1-ci hissə) / Y.İslamzadə, C.Cabbarov, A.Allahverdiyev [və b.] – Bakı: ARTİ, – 2023. – 124 s
7. Təbiət fənni üzrə 6-cı sinif üçün dərslik (2-ci hissə) / Y.İslamzadə, C.Cabbarov, A.Allahverdiyev [və b.] – Bakı: ARTİ, – 2023. – 128 s
8. PISA 2025 SCIENCE FRAMEWORK (DRAFT) Url: <https://pisa-framework.oecd.org/science-2025/>

FROM THE EXPERIENCE OF FORMING SCIENTIFIC LITERACY IN STUDENTS THROUGH THE APPLICATION OF INTEGRATIVE SITUATION ITEMS FROM PHYSICS PART ON THE “SCIENCE” (NATURE) SUBJECT

Ali Khudaverdi oğlu from Aghajanli

Summary

It is well known that the science (nature) curriculum taught in V-VI classes at general educational institutions consists of combined learning materials from four subjects: physics, physical geography, biology, and chemistry. The article highlights the difficulty of developing scientific literacy in pupils through the use of integrative situational problems from physics. For this purpose, the educational program of science (nature) was analyzed in terms of the content and number of standards connected to physics, and it was established that 30 percent of the standards for both classes (V and VI classes) are related to physics. In addition, two situational problems containing three and two questions on the interdisciplinary integration of physics, biology, and physical geography were presented in the nature courses, and their responses were assessed. The first situational question corresponds to the topic of science, and the second situational question is one of the scientific literacy measurement techniques employed in the PISA study program

ИЗ ОПЫТА ФОРМИРОВАНИЯ ЕСТЕСТВЕННО-НАУЧНОЙ ГРАМОТНОСТИ У УЧАЩИХСЯ ПУТЕМ ПРИМЕНЕНИЯ ИНТЕГРАТИВНЫХ СИТУАЦИОННЫХ ЗАДАЧ ПО ФИЗИКЕ В ОБУЧЕНИЕ ПРЕДМЕТА «ПРИРОДА»*Агаджанлы Али Худаверди оглы**Резюме*

Известно, что содержание учебника «Природа», преподаваемого в VI классах общеобразовательных учреждений, состоит из интегративных учебных материалов четырех предметов - физики, физической географии, биологии и химии. В статье освещена проблема формирования научной грамотности у учащихся с применением интегративных ситуационных задач по физике. Для этого была рассмотрена образовательная программа учебника «Природа» по содержанию и количеству нормативов, связанных с физикой, и установлено, что 30 процентов стандартов для обоих классов (V и VI классов) относятся к физике. Помимо них, на уроках природы были представлены две ситуационные задачи, состоящие соответственно из трех и двух вопросов по межпредметной интеграции физики с биологией и физической географией, и проанализированы их решения. Первый ситуационный вопрос относится к содержанию учебника «Природа», а второй ситуационный вопрос является одним из инструментов измерения научной грамотности, используемых в исследовательской программе PISA.

*Рәуфи: p.ü.f.d dosent, müəllim Rasim Abdurazaqov**Fizikanın tədrisi metodikası kafedrasının 15.05.2024 tarixli iclasından çıxarış**Daxil olma tarixi 16 may 2024-cü il*

372.8:811.111.

**APPLYING AUTHENTIC TEXTS TO IMPROVE STUDENTS'
READING COMPREHENSION**

Aghayeva Javahir Qeyis
Military Institute named after Heydar Aliyev
PhD student of Azerbaijan Language University
cevahir.19937@gmail.com

Abstract: *The use of authentic materials in teaching reading comprehension has been a topic of interest in language education. This study aimed to investigate the extent to which authentic materials enhance students' reading comprehension skills. The results showed that the implementation of authentic reading materials significantly improved students' reading comprehension skills. Authentic materials create interest and enthusiasm among students, allowing them to participate with more enthusiasm in reading. They expose students to real-world language usage, diverse text types, and cultural context, which are crucial for developing reading skills in a foreign language. However, challenges in selecting and utilizing authentic materials exist, such as defining the term 'authentic' and addressing students' language proficiency levels. To overcome these challenges, teachers need to plan thoughtful ways for students to interact with these materials and consider the advantages and disadvantages of using authentic materials in the classroom. By doing so, teachers can effectively harness the benefits of authentic materials to improve students' reading skills and foster a genuine engagement with the material.*

Key words: teaching reading, authentic material, cultural context, text

Açar sözlər: oxumağı öyrətmək, orijinal material, mədəni kontekst, mətn

Ключевые слова: обучение чтению, аутентичный материал, культурный контекст, текст

Introduction:

Authentic texts are "real-world" passages or stories written purely to inform, entertain, persuade, etc., as opposed to contrived texts which are written specifically for teaching reading skills. Authentic texts are beneficial for improving students' reading comprehension as they are often written in a more natural and meaningful language, and are relatable and relevant to students' lives. They expose students to a variety of sentence patterns, language devices, and vocabulary, which can help students write better, struggle less with grammar, and have stronger comprehension. Authentic texts can be found in children's books, newspapers, websites like NewsELA and CommonLit, and even in social media posts. When using authentic texts in the classroom, it is important to model and conduct think-alouds to help students analyze and comprehend these more complex texts. Teachers can incorporate authentic texts into their curriculum by pairing them with contrived texts, adding them as supplementary reading, or using them in novel studies.

The search results provide information on the use of authentic materials to improve students' reading comprehension skills. The studies used quasi-experimental designs to investigate the effectiveness of authentic materials in enhancing students' reading comprehension skills. The results showed that the implementation of authentic reading materials significantly improved students' reading comprehension skills. Authentic materials create interest and enthusiasm among students, allowing them to participate with more

enthusiasm in reading. They expose students to real-world language usage, diverse text types, and cultural context, which are crucial for developing reading skills in a foreign language. The studies also highlighted the challenges in selecting and utilizing authentic materials, such as defining the term 'authentic' and addressing students' language proficiency levels. To overcome these challenges, teachers need to plan thoughtful ways for students to interact with these materials and consider the advantages and disadvantages of using authentic materials in the classroom. By doing so, teachers can effectively harness the benefits of authentic materials to improve students' reading skills and foster a genuine engagement with the material.

Using authentic texts can greatly improve students' reading comprehension. Authentic texts refer to real-world materials that are native to the target language, such as newspapers, magazines, books, websites, and videos.

Here are some ways to apply authentic texts in the classroom to enhance reading comprehension:

1. Start with graded authentic texts: Select authentic texts that are slightly above students' current reading level, but still attainable with some support. Gradually increase the difficulty level to challenge students and help them progress.

2. Pre-teach vocabulary: Before students read the text, pre-teach them essential vocabulary words or phrases that may be unfamiliar. This will provide them with the necessary tools to decode and understand the text more effectively.

3. Set a purpose for reading: Clearly define the objective for reading the text. Encourage students to actively engage with the text by asking them to answer comprehension questions, make predictions, or summarize the main idea.

4. Scaffold the reading process: Guide students through the reading process by providing them with graphic organizers, annotation tools, or summarization strategies. These tools will assist students in organizing their thoughts and understanding the text's main ideas.

5. Encourage critical thinking: Use authentic texts to stimulate critical thinking skills by incorporating activities that require students to analyze, evaluate, and infer information from the text. Engage students in discussions or debates related to the text's content to further develop their reading comprehension skills.

6. Provide opportunities for interaction: Encourage students to discuss the authentic text with their peers, either in pairs or small groups. This interaction allows them to share interpretations, clarify doubts, and deepen their understanding of the material.

7. Incorporate authentic assessments: Evaluate students' reading comprehension skills using authentic assessment methods, such as having students write a summary, create a presentation, or participate in a group project that requires the application of knowledge gained from the text.

Theoretical Framework:

In contrast, there are a large number of publications on reading in a foreign language that point out the importance of authentic texts and the promotion of different forms of reading.

1. Working with authentic texts creates a connection to linguistic reality and corresponds to the meaning and purpose of foreign language teaching: to bring about productive encounters and intercultural exchange, to develop judgment skills and to reduce prejudices (Edelhoff, 1985, p.5).

Reading texts with appealing, interesting content can also be the basis for stimulating discussions in class, as the learners are ready to expand their vocabulary and formulate their personal opinions and values on the topic.

Authentic materials can be used to improve students' reading comprehension skills in various subjects. Examples of authentic materials that can be used in reading instruction include online articles, newspapers, magazines, journals, editorials, opinion pieces, essays, papers, textbooks, reference materials, business cards, letters, receipts, boat schedules, and phone books. Authentic materials should be the kind of material that students will need and want to be able to read when traveling, studying abroad, or using the language in other contexts outside the classroom. The internet is a useful resource for finding authentic materials, with large amounts of varied material being easily accessible. Authentic materials create interest and enthusiasm among students, allowing them to participate with more enthusiasm in reading. They expose students to real-world language usage, diverse text types, and cultural context, which are crucial for developing reading skills in a foreign language. However, challenges in selecting and utilizing authentic materials exist, such as defining the term 'authentic' and addressing students' language proficiency levels. To overcome these challenges, teachers need to plan thoughtful ways for students to interact with these materials and consider the advantages and disadvantages of using authentic materials in the classroom. By doing so, teachers can effectively harness the benefits of authentic materials to improve students' reading skills and foster a genuine engagement with the material.

The theoretical framework for applying authentic texts to improve students' reading comprehension skill is grounded in several key concepts and strategies, including:

Comprehension Strategy Instruction: This approach emphasizes the teaching of plans or sets of steps that good readers use to make sense text. Comprehension strategy instruction helps students become purposeful, active readers who are in control of their own reading comprehension. The seven strategies with research-based evidence for improving text comprehension include: activating background knowledge, predicting, questioning, visualizing, inferring, summarizing, and monitoring comprehension.

Metacognition: Good readers use metacognitive strategies to think about and have control over their reading. Metacognition can be defined as “thinking about thinking.” Before reading, good readers might clarify their purpose for reading and preview the text. During reading, they might monitor their understanding, adjusting their reading speed to fit the difficulty of the text and “fixing” any comprehension problems they have. After reading, they check their understanding of what they read.

Graphic Organizers: Graphic organizers illustrate concepts and relationships between concepts in a text or using diagrams. They can help readers focus on concepts and how they are

related to other concepts. Graphic organizers help students read and understand textbooks and picture books.

Questioning: Questions can be effective because they: a) help students focus on important ideas, b) help students monitor their understanding, c) help students integrate new information with what they already know, d) help students clarify their thinking, and e) help students learn how to learn.

Cooperative Learning: Students work together to understand texts, helping each other learn and apply comprehension strategies. Teachers help students learn to work in groups and provide modeling of the comprehension strategies.

Explicit Instruction: Effective comprehension strategy instruction can be accomplished through explicit instruction, which involves teachers telling readers why and when they should use strategies, what strategies to use, and how to apply them. The steps of explicit instruction typically include direct explanation, teacher modeling (“thinking aloud”), guided practice, and application.

These strategies and concepts are based on research and provide a theoretical framework for using authentic texts to improve students' reading comprehension skills. By incorporating authentic texts into the curriculum and teaching students how to use comprehension strategies, metacognition, graphic organizers, questioning, and cooperative learning, teachers can help students become more proficient readers who are able to understand and analyze complex texts.

The use of authentic materials in language learning and teaching is based on several theoretical foundations. Here are some key theoretical frameworks that support the use of authentic materials:

1. **Communicative Language Teaching (CLT):** CLT emphasizes the importance of authentic language use in meaningful communication. It suggests that learners should be exposed to authentic language materials that reflect real-world language use, helping them develop the necessary skills to communicate effectively. Authentic materials provide learners with opportunities to encounter and understand different registers, genres, and language variations.

2. **Second Language Acquisition (SLA) Theories:** SLA theories, such as Krashen's Input Hypothesis and Vygotsky's Sociocultural Theory, recognize that language learning is most effective when learners are engaged in authentic and meaningful contexts. Authentic materials facilitate comprehensible input, which is crucial for language acquisition. They provide learners with opportunities to develop their receptive skills (listening and reading) and build their linguistic and cultural knowledge.

3. **Task-based Language Teaching (TBLT):** TBLT focuses on the use of authentic language tasks to facilitate language learning. Authentic materials are central to TBLT as they provide learners with meaningful and purposeful contexts to engage in communication. Authentic materials are used to create tasks that simulate real-life language use, promoting language production and enhancing learners' language proficiency and communicative competence.

4. **Sociocultural Theory:** Sociocultural theory, developed by Vygotsky, emphasizes the role of social interaction and cultural context in language learning. Authentic materials are integral to this theory as they expose learners to authentic language use within real cultural contexts, fostering social interaction, and promoting language development. By engaging with authentic materials, learners gain insight into cultural practices, values, and perspectives.

5. **Constructivism:** Constructivist theories of learning posit that individuals actively construct knowledge by engaging with the world around them. Authentic materials allow

learners to make connections between their prior knowledge and new information, facilitating the construction of meaning. They provide learners with opportunities to apply their existing knowledge, explore new concepts, and construct a deeper understanding of language and culture.

Overall, the use of authentic materials in language learning is supported by theories that highlight the importance of meaningful and contextually rich language use. Authentic materials provide learners with opportunities to engage with language in realistic and authentic contexts, promoting communication, linguistic development, cultural understanding, and overall language competence.

When applying Krashen's Input Hypothesis to the use of authentic texts to improve reading comprehension, educators can design reading activities that provide students with engaging and meaningful input in the form of authentic texts. By selecting authentic texts that are just above students' current reading proficiency, educators can create opportunities for students to encounter new vocabulary, sentence structures, and contextual information that promote language acquisition and reading comprehension.

Conclusion

Krashen's emphasis on the importance of meaningful and contextually relevant input aligns with the use of authentic texts, which inherently offer real-world content that is pertinent to students' lives and experiences. Furthermore, the Input Hypothesis underscores the value of exposure to language input that is interesting and engaging, which authentic texts are well-suited to provide. In summary, Krashen's Input Hypothesis offers a theoretical framework that supports the use of authentic texts to improve students' reading comprehension by emphasizing the significance of comprehensible and meaningful input in language acquisition and learning. Educators can leverage this framework to guide their selection and implementation of authentic reading materials that effectively support students' development of reading skills and comprehension.

Assessing existing textbooks and analyzing students' needs is a crucial step in effectively implementing authentic texts to improve students' reading comprehension. Here are some key considerations for this process:

1. Textbook Assessment:

- Evaluate the current textbooks and reading materials being used in the classroom. Consider factors such as content relevance, diversity of genres, cultural representation, readability, and alignment with curriculum standards.

- Identify strengths and limitations of the existing textbooks in fostering reading comprehension skills. This may involve reviewing the complexity of texts, vocabulary variety, and the presence of authentic, real-world content.

2. Student Needs Analysis:

- Conduct a comprehensive analysis of students' reading abilities, interests, and language proficiency levels. This may include standardized reading assessments, informal reading inventories, and observations of students' reading behaviors.

- Consider students' cultural backgrounds, prior experiences with different types of texts, and individual learning styles. Understanding these factors can help tailor the selection of authentic texts to better meet students' needs.

3. Content Alignment:

- Align the identified students' needs with the content and features of authentic texts. Look for texts that cater to diverse interests, address cultural representation, and offer a range of complexity levels to accommodate varying reading abilities.

- Consider the language proficiency levels of students and ensure that authentic texts provide opportunities for language growth while offering comprehensible input.

4. Genre and Text Type Analysis:

- Analyze the genres and types of authentic texts that students will find engaging and beneficial for their reading comprehension development. This may include narrative fiction, non-fiction, poetry, informational texts, and multimedia sources.

- Consider the diverse needs of students and provide a variety of authentic texts that appeal to different interests and learning preferences.

5. Feedback and Collaboration:

- Seek input from colleagues, reading specialists, and, when appropriate, students themselves regarding the selection of authentic texts. Collaboration can provide valuable insights and diverse perspectives on the suitability of texts for improving reading comprehension.

By conducting a thorough assessment of existing textbooks and analyzing students' needs, educators can make informed decisions about the integration of authentic texts to enhance students' reading comprehension. This process ensures that the selected authentic texts align with students' needs, interests, and language development, ultimately optimizing the effectiveness of the reading curriculum.

In conclusion, assessing existing textbooks and analyzing students' needs are critical preparatory steps for effectively incorporating authentic texts to improve students' reading comprehension. By carefully evaluating the current reading materials and gaining insight into students' individual abilities and preferences, educators can tailor their approach to selecting and implementing authentic texts in the following ways:

1. Enhanced Relevance: Through assessment, educators can identify areas where existing textbooks may lack relevance or inclusivity and can prioritize the selection of authentic texts that better represent students' diverse backgrounds and interests.

2. Targeted Support: Analyzing students' needs allows educators to address specific reading comprehension challenges by selecting authentic texts that cater to varying language proficiency levels, learning styles, and cultural experiences.

3. Diverse Engagement: By understanding students' interests and abilities, educators can curate a collection of authentic texts that encompass a wide range of genres, content types, and complexity levels, providing a more engaging and inclusive reading experience.

4. Informed Decision-Making: The assessment process empowers educators to make informed decisions about which authentic texts are best suited to address students' reading comprehension needs, promoting effective language acquisition and literacy development.

Overall, the thorough assessment of existing materials and students' needs sets the stage for the purposeful integration of authentic texts, maximizing their potential to enrich students' reading comprehension skills and foster a deeper, more meaningful engagement with the reading curriculum.

References

1. Cunningsworth, A. (1995). *Choosing your Coursebook*. Heinemann. (Book)
2. Ellis, R. (2003). *Task-based language learning and teaching*. Oxford: Oxford University Press.
3. Grellet, F. (1981). *Developing reading skills*. Cambridge: Cambridge University Press.
4. Krashen, S. D. (1985). *The Input Hypothesis: Issues and implications*. New York, NY: Longman.

5. Montero, M. (n.d.). Integrating Authentic Texts into Your Curriculum. Teaching with a Mountain View.
6. ResearchGate. (n.d.). The Use of Authentic Material to Improve Students' Reading Comprehension.
7. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2001). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press. (Book)
8. TeachingEnglish - British Council: "Using authentic materials" - This resource provides insights into using authentic materials in language teaching and their role in motivating higher level courses.
9. <https://americanenglish.state.gov/resources/teachers-corner-teaching-authentic-materials>
10. <https://www.teachingenglish.org.uk/using-authentic-materials>
11. Van Lier, L. (1996). Interaction in the language curriculum: Awareness, autonomy and authenticity. Harlow: Longman.
12. Warschauer, M., & Healey, D. (1998). Computers and Language Learning: An Overview. Language Teaching, 31(2), 57-71. (Journal article)
13. Yufriзал, H. (2013). Multi media for receptive and productive second and foreign language skill development. International Conference on Education and Language. UBL, Indonesi

ŞAGİRDŁƏRİN OXUDUĞUNU BAŞA DÜŞMƏLƏRİNİ YAXŞILAŞDIRMAQ ÜÇÜN ORİJİNAL MƏTNLƏRİN TƏTBİQİ

Ağayeva Cəvahir Qeys qızı
Xülasə

Oxumağı başa düşməyi öyrətmək üçün orijinal materiallardan istifadə dil təhsilində maraq doğuran mövzu olmuşdur. Bu tədqiqatın məqsədi orijinal materialların tələbələrin oxunu anlama bacarıqlarını nə dərəcədə artırdığını araşdırmaq idi. Nəticələr göstərdi ki, orijinal oxu materiallarının tətbiqi şagirdlərin oxuyub-anlama bacarıqlarını əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıb. Orijinal materiallar şagirdlərdə maraq və həvəs yaradır, onlara oxumaqda daha həvəslə iştirak etməyə imkan verir. Onlar tələbələrə xarici dildə oxu bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün çox vacib olan real dildən istifadə, müxtəlif mətn növləri və mədəni kontekstlə tanış olurlar. Bununla belə, orijinal materialların seçilməsi və istifadə edilməsində "orijinal" termininin müəyyən edilməsi və tələbələrin dil bilik səviyyələrinin müəyyən edilməsi kimi problemlər mövcuddur. Bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün müəllimlər şagirdlərin bu materiallarla qarşılıqlı əlaqədə olmasının düşünülmüş yollarını planlaşdırmalı və sinifdə orijinal materiallardan istifadənin üstünlüklərini və mənfi cəhətlərini nəzərə almalıdırlar. Bununla müəllimlər şagirdlərin oxu bacarıqlarını təkmilləşdirmək və materialla həqiqi əlaqəni gücləndirmək üçün orijinal materialların üstünlüklərindən səmərəli şəkildə istifadə edə bilərlər.

ПРИМЕНЕНИЕ АУТЕНТИЧНЫХ ТЕКСТОВ ДЛЯ УЛУЧШЕНИЯ ПОНИМАНИЯ ПРОЧИТАННОГО УЧАЩИМИСЯ

Агаева Джавахир Гияс кызы
Резюме

Использование аутентичных материалов для обучения пониманию прочитанного было темой, представляющей интерес в языковом образовании. Целью данного исследования было выяснить, в какой степени аутентичные материалы улучшают навыки понимания прочитанного у учащихся. Результаты показали, что применение

аутентичных материалов для чтения значительно улучшило навыки понимания прочитанного у учащихся. Оригинальные материалы вызывают у учащихся интерес и энтузиазм, позволяя им с большим энтузиазмом участвовать в чтении. Они знакомят учащихся с реальным использованием языка, различными типами текста и культурным контекстом, которые имеют решающее значение для развития навыков чтения на иностранном языке. Однако существуют проблемы с выбором и использованием оригинальных материалов, например, с определением термина «оригинал» и определением уровня владения языком учащихся. Чтобы преодолеть эти проблемы, учителя должны планировать продуманные способы взаимодействия учащихся с этими материалами и учитывать преимущества и недостатки использования аутентичных материалов в классе. Поступая таким образом, учителя могут эффективно использовать аутентичные материалы, чтобы улучшить навыки чтения учащихся и способствовать подлинному взаимодействию с материалом.

Rəyçi: Minevvver Memmedova Firudin
14 may 2024-cü il tarixli iclasın 10 saylı protokolu
Daxil olma tarixi 15 may 2024-cü il

UOT:37.

İNKLÜZİV TƏHSİL MÜHİTİNDƏ PEDAQOQUN ROLU

dosent Aslanova Səbinə Ramiz qızı
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ORCID 0009-0001-4052-1631
Sabina-aslanova@bk.ru

Xülasə: *İnklüziv təhsil anlayışı hər bir şagirdin unikal ehtiyaclarının və potensialının tanınmasına və onların cəmiyyətin bir parçası olaraq qəbul edilməsinə əsaslanır. İnklüziv təhsil sistemi, xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdləri izolyasiya etmədən, onları ümumi təhsil siniflərinə daxil etməyi və burada onlara dəstək göstərməyi nəzərdə tutur.*

Açar sözlər: inklüziv təhsil, pedaqoq, müəllim, əməkdaşlıq, təhsil mühiti

Keywords: inclusive education, pedagogue, teacher, cooperation, educational environment

Ключевые слова: инклюзивное образование, педагог, учитель, сотрудничество, образовательная среда

İnklüziv təhsil bərabərlik, qarşılıqlı hörmət, tolerantlıq və əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan yanaşmadır. İnklüziv təhsil şagird və tələbələrin müxtəlifliyini tanıyır və onları vahid təhsil mühitinə inteqrasiya etməyə çalışır. İnklüziv təhsil dedikdə təkcə müxtəlif qabiliyyətlərə malik və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların eyni sinifdə təhsil alması deyil, eyni zamanda, kurikulumların, metodların, materialların və qiymətləndirmənin hər bir uşağın ehtiyaclarına uyğunlaşdırılması nəzərdə tutulur. Müəllimlər, valideynlər, mütəxəssislər və digər maraqlı tərəflər arasında qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlıq prinsipi inklüziv təhsildə əsas götürülmüşdür. İnklüziv təhsilin məqsədi uşağın tam şəxsi inkişafı, sosiallaşması və cəmiyyətin həyatına daxil olması üçün şərait yaratmaqdır [6, s. 14-23].

İnklüziv təhsil bütün uşaqlar üçün nəzərdə tutulmuşdur, lakin xüsusən də hər hansı səbəbdən öyrənmə və ya inkişafda çətinlik çəkən uşaqların inklüziv təhsilə cəlb edilməsi məqsədə uyğundur:

- Əlilliyi olan şəxslər: fiziki məhdudiyətli, görmə, eşitmə, nitq pozulması, əqli gerilik, autizm və s.

- Xüsusi təhsil ehtiyacları ilə: inkişaf və ya davranış pozulmaları ilə disleksiya, disqrafiya, hiperaktivlik, diqqət əksikliyi və s.

- Sosial cəhətdən imkansız ailələrdən və ya yeni mədəni və linqvistik mühitə uyğunlaşmaqda problemləri olan miqrant ailələrdən.

- Müharibə, zorakılıq, yoxsulluq və ya digər travmatik vəziyyətlərin qurbanları.

- Xüsusi qabiliyyətlərə və ya istedadlara malik olan və xüsusi diqqət və dəstək tələb edən.

İnklüzivlik prinsipi təhsil alanların hər birinin keyfiyyətli təhsil almağa, potensialını inkişaf etdirməyə, başqaları ilə birlikdə öyrənməyə, fərqliliklərə hörmət və dəyər verməyə, stereotiplərə və ayrı-seçkiliyə qalib gəlməyə imkan verir [4,s.56-63]

İnklüziv təhsil müəllimi öz işində ona tədris prosesini şagirdlərin müxtəlif səviyyə və qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırmağa, onların qarşılıqlı fəaliyyətinə və əməkdaşlığına kömək edən, onların idrak, sosial və emosional bacarıqlarını inkişaf etdirən, onlarda müsbət münasibət formalaşdırıran müxtəlif üsul və üsullardan istifadə edir:

- Differensiallaşdırma. Müəllim hər bir uşağın fərdi xüsusiyyətlərini, maraqlarını, ehtiyaclarını və imkanlarını nəzərə almalı və onun hazırlıq səviyyəsindən, öyrənmə tempindən,

düşüncə tərzindən asılı olaraq ona tapşırıqlar, materiallar, resurslar, iş formaları və qiymətləndirmələr təklif etməlidir.

- Fərdi təhsil planı hazırlanması (FTP). FTP əlilliyi olan və ya xüsusi təhsilə ehtiyacı olan uşaq üçün təhsilin məqsədləri, vəzifələri, məzmunu, formaları və vaxtı haqqında məlumatları ehtiva edən sənəddir. Müəllim, valideynlər, digər müəllimlər, sosial işçilər və tələbənin özü (mümkünsə) tərəfindən onun ehtiyacları, imkanları və maraqları əsasında birgə hazırlanmalıdır. Bu sənəd tədris prosesinin uyğunlaşdırılması, onun monitorinqi və korreksiyası üçün əsasdır.

- Kooperativ öyrənmə. Uşaqların müxtəlif qabiliyyət və xüsusiyyətlərə malik uşaqlardan ibarət kiçik qruplarda (3-5 nəfər) işlədiyi tədris üsulunu nəzərdə tutur. Kooperativ öyrənmə ünsiyyət, sosial və koqnitiv bacarıqların inkişafına kömək edir, həmçinin məsuliyyət, qarşılıqlı yardım, hörmət və dostluq hissi yaradır.

- Oyun üsulları. Əsas məqsəd uşaqları həvəsləndirmək və inkişaf etdirməkdir. Oyun üsullarına müxtəlif oyun növləri daxildir: hərəkət, rol oyunu, didaktik, rollu oyun, simulyasiya və s. Onlar yeni bilik və bacarıqlar əldə etməyə, yaradıcılıq, fantaziya, təxəyyül, məntiqi təfəkkür, yaddaş, diqqət və digər psixi proseslərin inkişafına kömək edir.

- İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə. Bu, tədris prosesində müxtəlif elektron cihazların (kompüterlər, planşetlər, smartfonlar), proqramlardan (maarifləndirici oyunlar, proqramlar, təqdimatlar), internet platformalarından (saytlar, bloqlar, forumlar, sosial şəbəkələr) və digər İKT vasitələrindən nəzərdə tutur. İKT müəllimə tədris materialını şaxələndirməyə və zənginləşdirməyə, onu tələbələrin müxtəlif qabiliyyət və ehtiyaclarına uyğunlaşdırmağa, öyrənməni daha maraqlı, interaktiv və effektiv etməyə imkan verir.

İnklüziv təhsil müəllimi sosial əhəmiyyəti və tələbatı yüksək olan peşədir. Dünyanın bir çox ölkələrində hər kəsin öz ehtiyac və imkanlarına uyğun keyfiyyətli təhsil almaq hüququnu təmin edən qanun və qaydalar mövcuddur. Bu, inklüziv siniflərdə və ya məktəblərdə işləyə bilən, həmçinin digər pedaqoqlara, valideynlərə və tələbələrə məsləhət və dəstək verə bilən peşəkarlara ehtiyac yaradır. Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (BƏT) məlumatına görə, 2023-cü ildə inklüziv təhsil işçilərinə ehtiyac təxminən 69 milyon nəfər olub [5, s.101-112].

İnklüziv təhsil müəllimi tək cə peşə deyil, həm də çağırışdır. Müəllimlik fərqli xüsusiyyətləri və ehtiyacları olan uşaqlar üçün çox səbir, sevgi, hörmət və anlayış tələb edən bir işdir.

İnklüziv müəllim sadəcə müəllim deyil, şagirdləri üçün əsl psixoloq, təşkilatçı, lider və dostdur. Bu sahədə uğurla işləmək üçün müəllim aşağıdakı bacarıqlara malik olmalıdır:

1. Psixoloji və pedaqoji bacarıq: Müəllimə müxtəlif ehtiyac və qabiliyyətlərə malik uşaqların psixologiyasını və inkişaf xüsusiyyətlərini başa düşməyə, onların təhsil ehtiyaclarını, məqsəd və vəzifələrini təhlil etməyə və diaqnostika etməyə imkan verir. Onlar fərdi təhsil planlarının işlənilməsinə və həyata keçirilməsinə, tədris prosesinin şagirdlərin müxtəlif səviyyələrinə və qabiliyyətlərinə uyğunlaşdırılmasına, öyrənmə və inkişafın müxtəlif üsul və üsullarının tətbiqinə, təlim nəticələrinin qiymətləndirilməsinə və tənzimlənməsinə imkan yaradır [7, s. 6-24].

2. Ünsiyyət bacarığı: Müəllimə tələbələr, valideynlər, həmkarlar, mütəxəssislər və digər maraqlı tərəflərlə səmərəli ünsiyyət qurmağa, müxtəlif ünsiyyət forma və vasitələrindən (şifahi, yazılı, qeyri-şifahi, vizual) istifadə etməyə, müxtəlif uşaqlarla ünsiyyətin xüsusiyyətlərini nəzərə almağa imkan verir.

3. Sosial bacarıqlar: Müəllimə müxtəlif qabiliyyət və xüsusiyyətlərə malik uşaqlar arasında qarşılıqlı əlaqə və əməkdaşlığı təşkil etməyə, onların sosial rollarını, norma və dəyərlərini formalaşdırmağa, sosial səriştləri (məsələn, empatiya, dözümlülük, məsuliyyət)

inkışaf etdirməyə, sosial mühitdə ayrı-seçkiliyə və zorakılığa qarşı mübarizə aparmağa imkan verir [1, s.367-389].

4. Şəxsi bacarıqlar: Müəllimə öz şəxsiyyətini göstərməyə, səbr, xoş niyyət, empatiya, dözümlülük, çeviklik və yaradıcılıq inkışaf etdirməyə imkan verir. Müəllimin şəxsi bacarıqlarına aid etmək olar:

- Səbr və Dözüm: İnküziv siniflərdə müəllimlərdən səbr və dözümlülük tələb edilir. Müəllimlər əsasən hər bir şagirdin fərdi öyrənmə sürətinə və ehtiyaclarına uyğunlaşmalı və dəstək verməlidirlər.

- Empatiya və anlayış: Müəllimlər şagirdlərin emosional və sosial ehtiyaclarına həssas yanaşmalıdırlar. Bu yanaşma, şagirdlərin özlərini təhlükəsiz və dəstəklənmiş hiss etmələrini təmin edəcək.

- Müsbət yanaşma: Müəllimlər pozitiv və dəstəkləyici yanaşma nümayiş etdirməli, şagirdləri motivasiya etməli və onlara öz potensiallarını reallaşdırmaq üçün ilham verməlidirlər.

İnküziv müəllim mütəxəssisdən təkə bilik və bacarıqlar deyil, həm də səbir, xeyrxahlıq, empatiya, dözümlülük, çeviklik və yaradıcılıq kimi şəxsi keyfiyyətlər tələb edən peşədir. Daim özünütəhsil, mövzu ilə bağlı ədəbiyyat, internet saytları, forumlar və video materialların müstəqil öyrənilməsi də vacibdir:

- Müasir təlimlər və seminarlarda iştirak: Müəllimlər inküziv təhsilin yeni metod və yanaşmalarını öyrənmək üçün davamlı olaraq təlimlərdə və seminarlar iştirak etməlidirlər. Bu, onların peşəkar bilik və bacarıqlarını artıracaqdır.

- Ədəbiyyat və tədqiqatlarla tanışlıq: Müəllimlər inküziv təhsillə bağlı yeni ədəbiyyat və araşdırmaları izləməli, bu sahədəki yeniliklərdən xəbərdar olmalıdırlar.

- Fikir və təcrübələrin paylaşılması: Müəllimlər həmkarları ilə fikirlər və təcrübələr paylaşmalı, inküziv təhsildə qarşılaşdıqları çətinlikləri və əldə etdikləri nailiyyətləri müzakirə etməlidirlər. Bu, onların daha effektiv tədris strategiyaları inkışaf etdirməsinə kömək edəcəkdir.

Müəllimin əsas vəzifələri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilə bilər:

1. Bərabər imkanların təminatı: Müəllimlər bütün şagirdlərin bərabər təhsil imkanlarına malik olmalarını təmin etməlidir. Bu, hər bir şagirdin ehtiyaclarına uyğun fərdi tədris planlarının hazırlanması ilə mümkündür.

2. Dəstəkləyici mühit yaratmaq: İnküziv siniflərdə müəllimlər, şagirdlərin özlərini rahat və qəbul edilmiş hiss etdikləri bir mühit yaratmalıdırlar. Bu mühit əsasən şagirdlərin sosial və emosional inkışafına da töhfə verməlidir.

3. Fərdi Yanaşma: Hər bir şagirdin öyrənmə sürəti və tərzini fərqlidir. Müəllimlər bu fərqlilikləri nəzərə alaraq, fərdi yanaşmalar tətbiq etməlidir.

4. Əməkdaşlıq: Müəllimlər valideynlərlə və cəmiyyətlə sıx əməkdaşlıq etməli, onların dəstəyini almalıdırlar. Valideynlərin və cəmiyyətin iştirakı, inküziv təhsil prosesinin uğurla həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır.

- Valideynlərlə əməkdaşlıq: Müəllimlər valideynlərlə sıx əməkdaşlıq etməli və onlara inküziv təhsil prosesində fəal iştirak etmələri üçün imkan yaratmalıdırlar. Valideynlərin dəstəyi və iştirakı təhsilin uğurunu artıracaqdır.

- Mütəxəssislərlə əməkdaşlıq: Müəllimlər digər mütəxəssislərlə, məsələn, xüsusi təhsil müəllimləri, psixoloqlar və logopedlərlə əməkdaşlıq etməli və onların təcrübəsindən faydalanmalıdırlar.

- Sinifdə yardımçı pedaqoqla birgə iş : İnküziv təhsildə müəllimlər, sinifdə yardımçı personalın (məsələn, tədris köməkçiləri) dəstəyindən istifadə etməlidir. Bu, tədris prosesini daha səmərəli və şagirdlər üçün daha uyğun hala gətirəcəkdir.

İnklüziv təhsildə müəllim və pedaqoqların qarşılaşdığı bəzi əsas çətinliklər aşağıdakılardır:

1. Resurs çatışmazlığı: İnklüziv təhsil üçün tələb olunan əlavə resurslar və dəstək materialları bəzən məhdud olması müəyyən çətinliklərə səbəb yaradır.

2. Təlim ehtiyacları: Müəllimlərin inklüziv təhsilə dair yetərli bilik və bacarıqlarının olmaması onların effektiv işləməsini məhdudlaşdırır. Bu, davamlı təlim və peşəkar inkişaf ehtiyacını ortaya çıxarır.

3. Siniflərin müxtəlifliyi: Fərqli ehtiyaclara malik çoxsaylı şagirdlərin olduğu siniflərdə fərdi yanaşma tətbiq etmək çətinlik yaradır.

4. Dəstək mexanizmlərinin olmaması: Bəzi hallarda, məktəblərdə xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərə dəstək verəcək mütəxəssislərin (məsələn, xüsusi təhsil müəllimləri, psixoloqlar) olmaması əsasən məqsədyönlü iş rejiminin təmin edilməsi üçün böyük maneə yaradır.

İnklüziv təhsildə müəllim və pedaqoqların rolu çox əhəmiyyətlidir və bu rolun effektiv yerinə yetirilməsi üçün onlar davamlı olaraq peşəkar inkişaf imkanlarından yararlanmalı, fərdi yanaşmalar tətbiq etməli və cəmiyyətlə əməkdaşlıq etməlidirlər. Eyni zamanda, inklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi üçün dövlətin və təhsil qurumlarının da dəstəyi vacibdir. Müəllimlərin və pedaqoqların səyləri, resursların təminatı və cəmiyyətin dəstəyi ilə inklüziv təhsil hər bir uşağın bərabər və keyfiyyətli təhsil almasına nail olacaq.

İnklüziv təhsildə müəllimlərə verilən tələblər onların peşəkar hazırlığı, şəxsi xüsusiyyətləri və əməkdaşlıq bacarıqlarına əsaslanır. Müəllimlər bu tələbləri yerinə yetirməklə inklüziv təhsil mühitini yaradır və hər bir şagirdin bərabər təhsil imkanlarına malik olmasını təmin edirlər. İnklüziv təhsilin uğurla həyata keçirilməsi üçün müəllimlər davamlı olaraq peşəkar inkişaf etməli və cəmiyyətin dəstəyindən faydalanmalıdırlar.

Ədəbiyyat

1. Avramidis E., Elias E. The influence of teaching experience and professional development of Greek teachers' attitudes towards inclusion. *European Journal of Special Needs Education*, 2007. Vol. 22, no. 4, pp. 367–389.
2. Ben Yehuda, S., Leyser, Y., Last, U. (2010). Teacher educational beliefs and sociometric status of special educational needs (SEN) in inclusive classrooms // *International Journal of Inclusive Education*. Vol. 14, Iss. 1. P. 17—34.
3. Boitumelo, M., & Sourav, M. (2018). University of Botswana Gaborone, Republic of Botswana, *Journal of International Special Needs Education*. Vol. 18, No. 2 pp. 60–72
4. Glazzard, J. (2011). Perceptions of the barriers to effective inclusion in one primary school: Voices of teachers and teaching assistants [Электронный ресурс] // *Support for Learning*. Vol. 26, Iss. 2. P. 56—63.
5. Nochajski, S. (2001). Collaboration between team members in inclusive educational settings [Electronic resource]. *Occupational Therapy in Health Care*. Vol. 15, no. 3–4, pp. 101–112.
6. Giangreco, M.F., Backus, L., Cichoski, K.E., Sherman, P., Mavropoulos, Y. (2011). Paraeducator training materials to facilitate inclusive education: Initial field-test data // *Rural Special Education Quarterly*. Vol. 30, no. 1, pp. 14–23.
7. Ryan, J. (2010). Establishing inclusion in a new school: The role of principal leadership. *Exceptionality Education International*, 2010. Vol. 20, no. 2, pp. 6–24.

THE ROLE OF THE TEACHER AND THE TEACHER IN THE INCLUSIVE EDUCATIONAL ENVIRONMENT*Aslanova Sabina Ramiz**Summary*

The concept of inclusive education is based on recognizing the unique needs and potential of each student and accepting them as part of society. Inclusive education system involves including students with special educational needs in general education classes and supporting them there, without isolating them.

РОЛЬ УЧИТЕЛЯ И УЧИТЕЛЯ В ИНКЛЮЗИВНОЙ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ СРЕДЕ*Асланова Сабина Рамиз кызы**Резюме*

Концепция инклюзивного образования основана на признании уникальных потребностей и потенциала каждого учащегося и принятии его как части общества. Система инклюзивного образования предполагает включение учащихся с особыми образовательными потребностями в общеобразовательные классы и поддержку их там, не изолируя их.

*Rəyçi: ped.ü.f.dok.dos. N.T.Hüseynova**ADPU-nun Xüsusi təhsil kafedrasının 3 iyun 2024 -cü il tarixli iclasın 20 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 03 iyun 2024-cü il*

UOT 378.1

FASILƏSİZ TƏHSİLİN TƏŞKİLİ PROSESİ: İNNOVATİV FORMA VƏ YANAŞMALAR

dissertant Əliyeva Aygün Seyfəddin qızı
Bakı Dövlət Universiteti
Kitabxanaşünaslıq kafedrası
ay_gun20@mail.ru

Xülasə: Məqalədə kitabxana işinə yeni innovasiyaların tətbiqi nəticəsində kitabxanaların kompüterləşdirilməsi prosesinin, kitabxana-informasiya xidmətinin yeni mərhələyə keçməsi problemi araşdırılır. Eyni zamanda müasir informasiya kommunikasiya texnologiyalarının təhsil mühitinə tətbiqinin əhəmiyyəti və bu prosesin təşkilində rəqəmsal kitabxanaların rolu işıqlandırılmışdır.

Açar sözlər: fasiləsiz təhsil, innovasiya, RFID, bulud texnologiyaları, rəqəmsal kitabxana

Key words: continuing education, innovation, RFID technologies, cloud technologies, electronic library

Ключевые слова: непрерывное образование, инновация, RFID технологии, облачные технологии, цифровая библиотека

Giriş

Müasir biliklər cəmiyyətində elm və informasiyanın yaranması və köhnəlməsi arasında zamanın çox qısa olduğunu nəzərə alsaq, müasir iqtisadi vəziyyət hər bir şəxsdən karyerasında inkişaf etmək üçün daima bilik və bacarıqlar bazasını yeniləməyi tələb edir. Cəmiyyətdə baş verən sürətli informasiya yenilənməsi ilə ayaqlaşmaq üçün cəmiyyət üzvlərinin fasiləsiz təhsili zəruri məsələlərdəndir və bu sahədə informasiya kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi və yeni texnologiyadan səmərəli istifadə gərəklidir. Bu gün dünyada dəyişikliklər və yeniləşmələrlə xarakterizə olunan müasir informasiya cəmiyyəti şəraitində əhalinin fasiləsiz təhsilinin təşkilində kitabxana-informasiya xidmətini təşkil edərkən ancaq ənənəvi xidmət üsulları ilə kifayətlənmək olmaz. Kitabxanalarda yeni innovasiyaların tətbiqi, kompüterləşdirilmə prosesi kitabxana-informasiya xidmətinin yeni mərhələdə inkişafını şərtləndirir.

İnformasiya cəmiyyətinin tələblərinə uyğunlaşmağa çalışan və davamlı olaraq mütləq ilə məşğul olan oxucular qısa zaman ərzində daha çox informasiya əldə etmək istəyirlər. Bu baxımdan kompüterlərin, telekommunikasiya sistemlərinin, surətçixarma texnikasının və bir çox innovasiyaların kitabxana xidmətinə daxil edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yeni texnika və texnologiya kitabxana şəraitində sənədlərin asan və tez əldə edilməsinə kömək göstərməklə bərabər, həm də əldə edilən bir çox materialların ev şəraitində istifadəsinə imkan verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının dinamik inkişafı elektron təhsilin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bununla əlaqədar olaraq təhsil prosesinin inkişafının müasir şərtləri kimi yeni tədris texnologiyalarından istifadə edilir. Bu məqsədlərin reallaşdırılmasında kitabxanalarla yanaşı İnternet mühitinin resurslarından da geniş istifadə edilir: müəyyən predmet sahəsi üzrə yenilənən tədris saytları, virtual tədris mərkəzləri, virtual mediatekalar, on-line və off-line ünsiyyət. Müasir İnternet texnologiyaların təsnifatını aşağıdakı kimi vermək mümkündür:

- İnternet resursları (tədris portalları, rəqəmsal tədris resursları, virtual laboratoriyalar, biliklər bazası, verilənlər bazası, elektron elanlar lövhəsi, elektron kitabxanalar);
- Distant təhsil texnologiyaları (CASE texnologiyaları, TV texnologiyalar, şəbəkə texnologiyaları);
- Hipermətn texnologiyaları;
- Virtual reallıq texnologiyaları;
- Telekommunikasiya texnologiyaları (elektron poçt, səsli-görüntülü elektron poçt, forum, çat, skype, telekonfrans, audio konfrans, audioqrafik konfrans, video konfrans, virtual auditoriya lövhəsi və s.).

Kitabxanaçılıq anlayışında önəmli dəyişikliklər yaradan İKT kitabxanaların strukturunda, xidmət prosesinin formalarında, kitabxanaçı kadrlardan da yeni keyfiyyət xüsusiyyətləri tələb edir. Müasir dövrdə respublikada kitabxana istifadəçilərinə yüksək keyfiyyətli, sürətli və effektiv xidmət göstərmək üçün yeni tətbiqlərdən və interaktiv inkişafdan yararlanmalıdırlar. Bunlara misal olaraq 3D texnologiyalarından: virtual reallıq (VR) və artırılmış reallıq (AR) kimi interaktiv tətbiqləri qeyd edə bilərik. Virtual reallıq kompüterlərin yaddaşında yaradılmış süni dünya ilə birbaşa əlaqə saxlamağa imkan verən ən son tendensiyadır (5, s.76). Tədris prosesində VR texnologiyalarından istifadə mədəni irs obyektlərini rəqəmsal formada qoruyub saxlamağa və digər istifadəçilər üçün cəlbedici formada təqdim etməyə imkan verir. VR-dən istifadə etməklə istifadəçilər interaktiv formatda tarixi hadisələri araşdırır, virtual turlar keçirir və elm öyrənmə bilirlər. Bu o deməkdir ki, kitabxana istifadəçiləri oxu zalından çıxmadan zaman və məkanda səyahət edə biləcəklər.

Artırılmış və ya genişləndirilmiş reallıq isə real dünyanı virtual obyektlər və məlumatlarla tamamlamağa imkan verən texnologiyalardır. Kitabxana işində onlardan informasiya ehtiyatlarını zənginləşdirmək üçün istifadə oluna bilər. Məsələn, AR-dan istifadə etməklə istifadəçilər kitablardakı QR kodları skan edə və onlar haqqında əlavə məlumat ala, animasiyalara baxa və müəlliflərin audio şərhlərini dinləyə bilirlər. Kitabxana işində VR və AR-dan istifadənin üstünlükləri:

1. Məlumatın zənginləşdirilməsi: Kitabxanalar vizuallaşdırma və interaktivlik vasitəsilə istifadəçilərə öz kolleksiyaları haqqında əlavə məlumat verə bilər.
2. Yeni istifadəçilərin cəlb edilməsi: Texnologiya dünyasında böyümüş gənc nəsillər VR və AR-a çıxışı təmin edən kitabxanalara daha çox maraq göstərəcəklər.
3. Təhsildə innovasiya: Kitabxanalar tədris materiallarını interaktiv şəkildə təqdim etməklə təhsildə innovasiya mərkəzlərinə çevrilə bilər.
4. Tədqiqata yardım: Artırılmış reallıq tədqiqatçılara məlumatları və tədqiqat nəticələrini təqdim etməkdə kömək edə bilər.

Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, qeyd etdiyim texnologiyalar respublikamızın kitabxana informasiya sistemlərində istifadə olunmur. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün kitabxanaların fəaliyyəti yaxşılaşdırılmalı, müasir tələblərə cavab verən texnologiya və proqram məhsulları ilə təmin olunması üçün maddi-texniki bazası möhkəmləndirilməli, yeni bilik və bacarıqlara malik ixtisasçı kadrlar cəlb olunmalıdır.

Kitabxanaların rəqəmsallaşdırılması və fondun artması, həmçinin yeni texnologiyadan istifadə etməyin üstünlükləri kitabxanaların RFID texnologiyasından istifadə etməsinə səbəb oldu. Kitabxanalarda bu texnologiyadan istifadə etmək üçün ilk öncə sənədlərə informasiyanı radiotezliklərlə qəbul edən və eyni zamanda ötürə bilən RFID çipləri yapışdırılır. Bununla kitabxanadakı nəşrlər elektron eyniləşmə nömrəsi alır ki, bu da kitablarn verilişi, qəbulu, inventarlaşması prosesləri zamanı kitabı izləməyə və yerini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bütün bunlar isə kitabın kitabxanadan icazəsiz götürülməsini və ya oğurlanmasının qarşısını

tam şəkildə alır (3, s.23). RFİD texnologiyası sayəsində kitabları məsafədən "idarə etmək" mümkündür. Sənədləri hazırlamaq məqsədilə əvvəlcədən kitabxananın bütün kitabları RFİD etiketi ilə təmin edilirdi. RFİD yazıcılar (RFID printer) vasitəsilə bu etiketlərin üzərində hər kitabın ştrix kodu, qeydiyyat nömrəsi, kitabın adı, saxlanan yerin kodu, kitabxananın nişanı və s. informasiyalar yazılır, kitabın cildinə əlavə olunub rəflərdə yerləşdirildi. Sənədlərin etiketi olmasa abonentə evə oxumağa verilmir. Bu RFİD etiketləri gözlə oxuna bilinməz və yalnız RFİD oxuyucu vasitəsilə təyin olunur. RFID texnologiyası ştrix-kod sistemindən fərqli olaraq, məlumata çoxistifadəli yanaşmanı təmin edir və müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir. Belə ki, ştrix-kod texnologiyasından fərqli olaraq, RFID nişanlı kitabı məsafədən "idarə etmək" mümkünləşir. RFID nişanlı kitab sərbəst şəkildə həm də elektron kataloqa çevrilir.

Bu texnologiyanın kitabxanalarda tətbiqi kitabxanaçı əməyinin də azaldılması və xidmət prosesinin effektivliyinin artmasına öz təsirini göstərir. Kitablara nəzarət edə bilmək üçün kitabxanaçılara portativ oxucu lazımdır. Bu oxucu vasitəsilə bir saniyədə 10 kitab oxumaq mümkündür. Texnologiya vasitəsilə rəflərdə olan kitabların etiketlərini oxumaq mümkün olur və bununla da kitabxanaçı həm kitabların siyahısını əldə edə bilir, həm də kitabların rəflərdə öz yerlərində olmasına asanlıqla nəzarət edə bilir.

RFİD texnologiyası ilə kitabxanalarda aşağıdakı prosesləri həyata keçirmək mümkündür: (4,s.58)

1. Kitabxana daxilində kitabın hərəkətini və yolunu izləmək;
2. Nəşrlərin verilişini və qəbulunu asanlaşdırmaq;
3. İnteraktivləşdirmə proseslərini sürətləndirmək;
4. Ədəbiyyatın oğurlanmasının və dəyişdirilməsinin qarşısını almaq;
5. Kitablarn çeşidlənməsində, seçimində, axtarışında insan faktorunun rolunu azaltmaq;
6. Kitab verilişini və qəbulunu kitabxanaçının iştirakı olmadan həyata keçirmək.

Müasir kitabxanaların RFİD texnologiyaları əsasında işləməsi, elektron kataloqla bu sistemin uzlaşdırılması daha məqsəduyğundur və kitabxanalarımızda bu texnologiyaların tətbiqi fasiləsiz təhsil sisteminin informasiya təminatına öz müsbət təsirini göstərir.

İstifadəçilərin ucsuz-bucaqsız informasiya axınından istifadə etməsində, yəni lazımlı məlumatların zamanında, minimum əmək sərf etməklə əldə etmələrində texnoloji yeniliklər sırasında bulud texnologiyaları xidmətlərinin mühüm rolu vardır. Bulud texnologiyalarının elektron kitabxananın iş prinsipinin qurulmasında tətbiqi istifadəçilərə lazımlı məlumatların zamanında, minimum əmək sərf etməklə əldə etmələrinə imkan yaradır. Bulud texnologiyaları əsasında yaradılan informasiya sistemi vasitəsilə klasterləşdirilmiş informasiya arxivləşdirilə və fərqli əməliyyatlar üçün istifadə edilə bilər.

E-kitabxanalarda böyük həcmli verilənlərin (resurslar, istifadəçi məlumatları və s.) saxlanması üçün verilənlərin emal mərkəzlərinin (VEM) yaradılmasına böyük maliyyə xərcləri (çoxsaylı əməliyyat sistemlərindən istifadə, daima işçi vəziyyətində saxlanması, mühəndis və proqramçı qruplarının olması, enerji mənbələrindən istifadə və s.) tələb olunur. Qeyd edilən maliyyə xərclərini azaltmaq üçün elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən e-kitabxana mərkəzlərinin VEM-nin yaradılması əvəzinə, bulud texnologiyaları əsasında yaradılan vahid mərkəzlərdə cəmlənməsi daha səmərəlidir.

Müasir dövrdə e-kitabxana özü də bulud xidmətlərini təşkil edir. Kitabxana-informasiya işi ilə məşğul olan bir çox iri şirkətlər bu texnologiyalardan geniş istifadə edirlər. Digər təklif olunan model isə e-kitabxanaların resurslarından istifadə edən hər bir istifadəçi üçün buludların yaradılmasıdır. İstifadəçi buludlarının yaradılması nəticəsində kitabxanalarda resursların istifadəsi barədə informasiya bu buludlarda toplanır və nəticədə informasiyaların analiz olunması və emalı üçün geniş imkanlar yaradır.

Buludlarda toplanan informasiya əsasında kitabxanalarda hansı resurslardan daha çox istifadə olunmasını, onlara olunan müraciətləri, mütaliə səviyyəsini analiz etmək mümkündür. Resurs istifadəçilərinin müxtəlif ünsürlərə görə - yaş, gender, yaşayış yeri, ixtisası və s. analiz olunması vasitəsilə resursları təsnif etmək, klasterləşdirmək, onlar arasındakı münasibətlərin çəkirlərini hesablamaq mümkündür. Bu cür analiz nəticəsində alınan informasiya bir sıra sahələrdə, məsələn, kitabxana işinin idarə olunmasında, reklam siyasətinin aparılmasında, informasiya müharibələrində qərarların qəbul olunmasına xidmət edir.

Kitabxanalarda informasiya resurslarının illər keçdikcə sürətlə çox artması ilə müşahidə edilən yaranmış idarəolunmaz vəziyyət kitabxanalarda yeni texnologiyaların istifadəsinə tələbatı artırır və onların inkişafına təkan verir. Bu problemlərin həlli üçün oxucuya xidmət edən Humanoid Robotlar göstərilə bilər. Artıq informasiya resurslarını çeşidləyən, tələb olunan informasiya resursunu böyük həcmdə olan fondan kitabxanaçıya təqdim edən robotlar yaranmışdır və bəzi ölkələrdə istifadə olunmaqdadır. Məsələn, ABŞ-ın Westport kitabxanasında "Aldebaran" şirkəti tərəfindən hazırlanan Humanoid Robotlar tətbiq olunub. Robotların hündürlüyü 58 sm-dir. Bu robotlar səsli əmrlərə cavab vermək, sifəti tanımaq, söhbət etmək, gəzmək, kiçik futbol topu tutmaq və vurmaq, hətta rəqs etmək kimi xüsusiyyətlərə malikdir. Onlar həmçinin 19 dildə danışmaq kimi üstünlüklərə malikdir.

Beləliklə, qeyd olunan yeniliklərin tətbiqi respublikada kitabxanaların elektron kataloqa əlyetərlik səviyyəsinin yüksəlməsinə, oxuculara göstərilən effektiv informasiya xidmətinin keyfiyyətinin artmasına, kitabxanalararası intellektual informasiya mübadiləsi və elmi kommunikasiya imkanlarının genişlənməsinə, milli kitab fondlarının elektronlaşdırılması və idarə olunmasına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasında kitabxana-informasiya sahəsinin 2008-2013-cü illərdə inkişafı üzrə Dövlət Proqramı"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // "Azərbaycan" qəzeti, Bakı, 2008, 6 oktyabr
2. Xələfov A.A. İnformasiya cəmiyyətinin formalaşmasında kitabxanaların vəzifələri // "Kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya" elmi-nəzəri və təcrübi jurnal, 2005, № 2, s. 5-10
3. Qurbanov A.İ. Kitabxanaların avtomatlaşdırılmasında yeni həllər: RFID texnologiyası əsasında // "Kitabxanaşünaslıq və informasiya: elmi-nəzəri və praktiki jurnal, B., 2016, № 2-3(20-21), s. 21-27
4. Дворовенко О.В., Тараненко Л.Г., Смердин А.В. Технологии создания и внедрения станции самообслуживания пользователей в библиотеку. Научные и технические библиотеки. 2022;(9):54-68.
5. Усенков Д.Ю. Виртуальная реальность// Компьютерные инструменты в образовании, 2006, №5, стр.76-82
6. Rhode, J. F. (2009). Interaction equivalency in self-paced online learning environments: An exploration of learner preferences. The International Review of Research in Open and Distance Learning, 10(1). Retrieved from <http://www.irrodl.org/index.php/irrodl/article/view/603/1179>

**ПРОЦЕСС ОРГАНИЗАЦИИ НЕПРЕРЫВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ:
ИННОВАЦИОННЫЕ ФОРМЫ И ПОДХОДЫ**

Диссертант Алиева Айгюн Сейфаддин

Резюме

В статье рассматривается проблема перехода процесса компьютеризации библиотек и библиотечно-информационного обслуживания на новый этап в результате внедрения новых инноваций в библиотечную работу. При этом была подчеркнута важность применения современных информационно-коммуникационных технологий в образовательной среде и роль электронных библиотек в организации этого процесса.

**THE PROCESS OF ORGANIZING LIFELONG EDUCATION: INNOVATIVE
FORMS AND APPROACHES**

PhD student Aliyeva Aygun Seyfeddin

Summary

The article examines the problem of transitioning the process of computerization of libraries and library and information services to a new stage as a result of the introduction of new innovations in library work. At the same time, the importance of using modern information and communication technologies in the educational environment and the role of electronic libraries in organizing this process were emphasized.

Rəyçi: dos. M.Ə.Məmmədov

Kitabxanasünəşliq kafedrasının 14.05.2024 iclasından

Daxil olma tarixi 15 may 2024-cü il

UOT 378.1

**UZAQ ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİNDƏ ALI KİTABXANAÇILIQ-İNFORMASIYA
TƏHSİLİ**

Hüseynova Nübar Zabir qızı
BDU-nun Kitabxanaşünaslıq
kafedrasının doktorantı
nubar.huseynova@mail.ru

Xülasə: *Kitabxana-informasiya təhsilində dünya təcrübəsini öyrənərkən böyük iyirmiliyə daxil olan dövlətlərin və milli-mənəvi dəyərləri yaxın olan, inkişaf etməkdə olan Uzaq Şərq ölkələrinin təhsil sistemi tədqiqatda öz əksini tapmışdır. Bu ölkələrdə təhsil sisteminin mexanizmi, demokratikliyi və peşəyönlü olması təhsilin keyfiyyət göstəricisinə təsir edən amil kimi qiymətləndirilmişdir. Təhsildə interaktivlik, məntiqi yanaşma, təcrübi vərdişlərin əldə olunması, differensiasiya və bu kimi yeni innovasiyaların öyrənilməsi və hansı şəkildə Azərbaycan kitabxanaçılıq-informasiya təhsil sisteminə transfer edilməsi kimi məsələlər tədqiqatda geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.*

Açar sözlər: Kitabxanaçılıq-informasiya təhsili, kitabxanaçılıq məktəbi, tədris proqramı, ixtisaslaşmalar

Ключевые слова: Библиотечно-информационное образование, школа библиотечного дела, учебная программа, специализации

Key words: Librarian-information education, school of librarianship, curriculum, specializations

GİRİŞ

Uzaq Şərq ölkələrində kitabxana-informasiya təhsilinin yaranma və inkişafını tədqiq etdiyimiz zaman iqtisadi cəhətdən dünyanın ən güclü 3-cü ölkəsindən biri olan, həmçinin elm, təhsil, mədəniyyət sahələri üzrə inkişaf xüsusiyyətlərinə görə digər ölkələrdən fərqlənən, böyük səkkizliyə daxil olan Yaponiyayı xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Yaponiyada ali kitabxanaçılıq təhsilinin əsası ilk dəfə 1951-ci ildə Yaponiya Kitabxanaçılıq Məktəbində qoyulmuşdur. Məktəb hazırda “Keio Universitetinin Kitabxanaçılıq və İnformasiya Məktəbi” adlanır və Yaponiyada Kitabxanaçılıq elminin inkişafında mühüm rol oynamaqdadır. İlk direktoru professor Maykl Baklənd olan Yaponiya Kitabxanaçılıq Məktəbi II Dünya müharibəsindən sonra müttəfiq dövlətlərin Ali Baş Komandanlığının rəhbərliyi ilə universitet səviyyəsində açılan ilk ali məktəb hesab olunmaqdadır.

Yaponiyada Kitabxanaçılıq məktəbindən əvvəl 1921-ci ildə Təhsil Nazirliyi tərəfindən mütəxəssis kitabxanaçı kadrlar hazırlamaq məqsədilə “Dil məktəbi” adlı təlim institutunun əsası qoyulmuşdur. İnstitut 1964-cü ildə Kiçik Kitabxana Kolleci kimi Tokioda fəaliyyətini davam etdirmişdir. Yaponiya Kitabxanaçılıq Məktəbi və Kiçik Kitabxana Kolleci II Dünya müharibəsindən sonra ölkədə kitabxanaçılıq təhsilinin inkişafına böyük töhvə vermişdir [1, s.271].

1967-ci ildə Keio Universitetinin tərkibində fəaliyyət göstərən Yaponiya Kitabxanaçılıq Məktəbi “Kitabxanaçılıq və informasiya elmi” adlı bakalavr proqramını hazırladı. Çox qısa zamanda məktəb magistr proqramını da hazırlayaraq “Kitabxanaçılıq və İnformasiya Məktəbi” fəaliyyətini davam etdirdi. Bundan başqa 1975-ci ildə doktorantura proqramı üzrə tədrisə başlanıldı və kitabxana-informasiya sahəsi üzrə tədqiqatçılar hazırlandı. Tokio Universitetinin Təhsil İnstitutunun laboratoriyalarından birinin kitabxana-informasiya sahəsinin gənc

tədqiqatçıları üçün təlim mərkəzinə çevrilmiş, bu da Keio və Tokio Universitetlərində təhsil alan kitabxana-informasiya tədqiqatçılarının sayının artmasına gətirib çıxarmışdır.

1979-cu ildə ikiillik Kitabxanaçılıq məktəbi Kitabxanaçılıq və İnformasiya İnstitutu tərkibində genişləndirilərək elm və texnologiya mərkəzi hesab olunan Çukuba əyalətinə köçürüldü. Nəticədə Keio, Tokio və Çukuba Universitetləri Yaponiyada Kitabxana-informasiya tədqiqatı mərkəzi kimi fəaliyyətini davam etdirdi [2, s.45].

1950-ci ildə Yaponiyada ictimai kitabxanalar üçün “Kitabxanalar haqqında qanun” qəbul edildi və Təhsil Nazirliyi tərəfindən ikiillik məktəblərdə və ya universitetlərdə müəyyən olunmuş fənlərin kreditini yığmaqla (24 kreditdən ibarət 13 fənn) bakalavr səviyyəsində “Shisho” sertifikatının verilməsi prosesi rəsmiləşdirildi.

Digər tip kitabxanaçılıq sertifikatı isə məktəb kitabxanalarında mütəxəssislər üçün nəzərdə tutulmuş “Shisho-kyoyu” sertifikatı olmuşdur. “Kyoyu” sözünün hərfi mənası “müəllim” deməkdir və eyni zamanda ibtidai, ikiillik və ali məktəblər üçün heç də asan olmayan rəsmi lisenziya almaq məqsədi daşıyırdı. Burada “Kitabxanaçılıq” ixtisasına aid yalnız 5 fənnin kreditini toplamaq lazım idi. “Shisho” sertifikatında olduğu kimi “Shisho-kyoyu” sertifikatını da hər il minlərlə tələbə əldə etməkdədir [3, s.83].

Universitetdə tədrisi aparılan magistr proqramında nəzərdə tutulmuş predmetlər bakalavr proqramındakı predmetlər kimi yüksək səviyyədə hazırlanmamışdır. Əsas predmetlər “İnformasiya elminə dair xüsusi ədəbiyyat”, “İnformasiyanın çatdırılması və saxlanması”, “İnformasiya sistemləri” və “Axtarış sistemləri” tələbə və müəllimlərin maraq və tələbatlarına əsasən tədris olunurdu.

Kitabxana-informasiya mütəxəssislərinin hazırlanması sahəsində görülən işlərdən biri də Yaponiya Kitabxanaçılıq Assosiasiyası tərəfindən başlatılan, kitabxanaçıların bilik və bacarıqlarını inkişaf etdirmək məqsədilə Yaponiya Kitabxanaçılıq Assosiasiyasının peşəkar sertifikatının verilməsi olmuşdur.

Yaponiyadan fərqli olaraq Çində ali kitabxanaçılıq təhsili bir sıra dövlət universitetlərində tədris olunmaqdadır. Çin Xalq Respublikasında kitabxanaçılıq təhsilinin təməli Amerika kitabxanaçısı Elizabet Vud tərəfindən 1920-ci ildə Bun Universitetində Kitabxanaçılıq məktəbinin yaradılması ilə atılmışdır. Burada tədris edilən proqram daha sonra Uxan Universitetinin “Kitabxanaçılıq-informasiya” ixtisası ilə birləşdirilmişdir. Bəhs etdiyimiz dövrdə Pekin Universitetində də “Kitabxanaşünaslıq” ixtisasının tədrisinə başlanılmışdı. Belə ki, artıq 1956-cı ildə həm Pekin, həm də Uxan Universitetləri 4 illik kitabxanaçılıq tədris proqramlarını təsdiq etmişdir.

1978-ci ildə Uxan Universitetinin tədris proqramına “İnformasiya elmləri” proqramının daxil edilməsi ilə daha 10 universitetdə “Kitabxanaçılıq” ixtisası üzrə kadr hazırlığına başlandı.

II Dünya müharibəsindən sonra İnformatika elmi sahəsində bir çox mühüm dəyişikliklər edilməyə başlandı. 1957-ci ilin dekabrında Elm və Texniki Araşdırmalar İnstitutu tərəfindən “Elmi kəşfiyyat işi” jurnalının çap olunması ilə birlikdə Çində “İnformatika” elminin əsası qoyuldu. Bu dövrdə Çin Elmlər Akademiyasının Toplama və Nəşriyyat Komitəsinin nəzdində Elm və Texniki Araşdırma İnstitutu fəaliyyətə başladı, daha sonra isə 1959-cu ilin avqustunda Çin Elm və Texniki Universitetinə birləşdirilərək Elmi Kəşfiyyat Departamenti adı altında öz işini davam etdirdi [5, s.33].

Çində kitabxanaçılıq təhsilinin dinamik şəkildə inkişafına 1983-cü ildə Dövlət Təhsil Komissiyası tərəfindən təşkil olunan və 20-dən çox kitabxanaçılıq şöbələrinin yaradılmasını nəzərdə tutan “Çində kitabxanaçılıq və informasiya” adlı seminarın keçirilməsi böyük təkan verdi.

1980-ci ilin statistikasına əsasən, kitabxana-informasiya müəssisələrində 143.000 ştatlı işçilər çalışırdı ki, bunlardan da yalnız 2%-i ixtisaslı mütəxəssislərdən ibarət olmuşdur. Elmi və xüsusi kitabxanalarda isə çalışanların yalnız 5%-ni mütəxəssislər təşkil edirdi.

Çində ali kitabxana-informasiya təhsilində uzun illər 4 illik bakalavr proqramından istifadə olunmuşdur. Bu da Çinin müxtəlif informasiya müəssisələrində tələbatı qarşılamaq üçün kifayət etmirdi. Belə ki, artıq XX əsrin sonlarında təhsil sistemində dəyişikliklər olundu və ənənəvi formadan 3 səviyyəli təhsil formasına keçid həyata keçirildi.

Çində hazırda 66 kollec və universitetlərdə “Kitabxana-informasiya” ixtisası tədris olunmaqdadır. Xidian Universiteti, Lanzhou Universiteti, Uxan Universiteti, Nankin Universiteti, Pekin Universiteti, Renmin Universiteti, Huazhong Normal Universiteti, Nankai Universiteti, Jilin Universiteti kimi universitetlərin adını çəkə bilərik[4].

İnformatika elmi Çində daha tez yaranmasına baxmayaraq bəzi sosial səbəblər nəticəsində qısa durğunluq yaşadı. Kitabxanaşünaslıq elmi 1978-ci ildən sonra isə elm və təhsil sahəsində gedən islahatlar nəticəsində sürətlə inkişaf etməyə başladı.

Digər bir Asiya ölkəsi olan Taylandda kitabxanaçılıq təhsili ilk dəfə olaraq Fulbrayt fondunun dəstəyi ilə 1951-ci ildə Çulalonqorn Universitetində, təlim proqramı olaraq 5 Amerikan professoru tərəfindən təsdiq olunmuş sertifikat verən bir kurs kimi tədris olunmuşdur. Daha sonra isə 1955-ci ildə “Kitabxanaçılıq” ixtisası Çulalonqorn Universitetinin İncəsənət fakültəsində açılmış və bu ixtisası bitirən məzunlar “Kitabxanaçılıq” ixtisası üzrə bakalvr diplomu əldə edərək tədrisi bitirmiş hesab olunurdular. İncəsənət fakültəsində “Kitabxanadan istifadə” adlı ilk kurs 1957-ci ildə təşkil olunmuş, iki ildən sonra isə “Kitabxanaçılıq” ixtisası üzrə tam bakalavr proqramı tədrisi davam etdirmişdir. Artıq 1964-cü ildə “Kitabxanaçılıq” ixtisası üzrə magistr proqramı da hazırlanırdı.

Kitabxanaçılıq sahəsi üzrə digər bir dərslər proqramı isə Təhsil Kollecinin Kitabxanaşünaslıq elmi üzrə sertifikat verən 1965-ci ilə Prasarmitr Kampusunda (indiki, Srinakharinvirot Universiteti) yaradıldı. Birillik bakalavr dərəcəsi olan proqram 3 əsas predmetdən ibarət idi: “Kitabxanaçılığa bir nəzər”, “Nəzəriyyə və texniki proseslər”, “Kitabxanaçılıq xidmətinin təcrübəsi”.

Keçən 50 il içərisində Taylandda kitabxana-informasiya proqramı müasir tədris metodlardan istifadə olunaraq daha da inkişaf etdirilmişdir. Hazırda 15 universitetdə “Kitabxana-informasiya” üzrə ixtisası bakalavr, magistr və doktorantura dərəcəsinə proqramların tədrisini görə bilərik. Bakalavr proqramının vəzifəsi kitabxana-informasiya sahəsində mütəxəssis hazırlamaq və məzunlara dövlət və özəl müəssisələrdə işləmək imkanı verməkdir.

Magistr proqramındakı dərslər isə aşağıdakı predmetlərdən ibarətdir:

- Kitabxana-informasiya sahəsində qlobal perspektivlər;
- İnformasiya elmləri;
- Qabaqcıl informasiya təşkilatı;
- Statistika, tədqiqatlar, kitabxana-informasiya texnologiyası, informasiya axtarışı.

Taylandda ilk doktorantura proqramı 2003-cü ildə Xon Kaen Universitetində “İnformasiya tədqiqatları sahəsində fəlsəfə üzrə doktorantura proqramı” adı altında təşkil olundu. Tədris planı, əsasən, biliyin idarə edilməsinə, rabitə, texnologiya, İKT və sosial biliyə yönəlmiş və iki plan əsasında idarə olunmaqdadır. A planı 48 kredit dissertasiya və 9 auditoriya saati, B planı 36 kredit dissertasiya, 9 auditoriya, 9 məcburi və 9 seçmə fənn olaraq tədris olunmaqdadır [6, s.72].

Qeyd etdiklərimizdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Uzaq Şərq ölkələrində tam şəkildə kitabxanaçılıq təhsili verən universitetlərin sayı nisbətən az olsa da, təhsilin inkişafı sahəsində

görülən işlər nəticəsində kitabxanaçılıq sahəsində bilik və bacarıqları olan insanların sayı getdikcə çoxalmaqdadır.

Ədəbiyyat

1. Takayama, M. Library Education in Japan // In Carroll, F. L. and Harvey, J. F. eds, International Librarianship: Cooperation and Collaboration, Scarecrow, – 2001, – p. 269-274.
2. Nemoto, A. Library and Information Science Education in Japan: some observations from the LIPER Project // Proceedings of 2006 Annual Symposium of Research Center for Knowledge Communities, Universtiy of Tsukuba, – 2006, – p. 42-47.
3. Alimohammadi, D., Jamali, H.R. Common Problems of Library and Information Science Education in Asian Developing Countries // International Journal of Information Science and Management, – 2011. No. 2, – p.79-92.
4. Guo, F. Analysis and Investigation of Information Science Education in China // Proceedings of the Doctoral Consortium at the 18th International Conference on Asia-Pacific Digital Libraries (ICADL 2016). and Asia-Pacific Forum of Information Schools (APIS 2016), – December 6th, – 2016.
5. Peng, F.Z. Graduate education in Library and Information Science towards the 21st century // Journal of Library Science in China, – 2000. № 26(1), – p.32-36.
6. Ruksasuk, N. Library and information science distance education in Thailand in the next decade // In 65th IFLA Council and General Conference, – 1999, – p. 77-84.

HIGHER LIBRARY-INFORMATION EDUCATION IN FAR EASTERN COUNTRIES

Huseynov Nubar Zabir

Summary

While studying the world experience in library and information education, the educational system of the states included in the big twenty and the developing countries of the Far East with close national and moral values was reflected in the research. In these countries, the mechanism, democracy and vocational orientation of the education system have been evaluated as factors affecting the quality of education. Issues such as interactivity in education, logical approach, acquisition of practical habits, differentiation and learning of new innovations and how to transfer them to the Azerbaijani librarianship-information education system have been widely reflected in the research.

ИНФОРМАЦИОННОЕ И ВЫСШЕЕ БИБЛИОТЕКОВЕДЕНИЕ В СТРАНАХ ДАЛЬНОГО ВОСТОКА

Гусейнов Нубар Забир

Резюме

При изучении мирового опыта библиотечного и информационного образования в исследовании нашла отражение образовательная система государств, входящих в «большую двадцатку» и развивающихся стран Дальнего Востока с близкими национальными и нравственными ценностями. В этих странах механизм, демократичность и профессиональная ориентация системы образования оцениваются как факторы, влияющие на качество образования. В исследовании широко отражены такие вопросы, как интерактивность в образовании, логический подход, приобретение

практических навыков, дифференциация и изучение новых инноваций и способы их переноса в азербайджанскую систему библиотечного и информационного образования.

*Rəyçi: dosent Azad Qurbanov
Kitabxanaşünaslıq kafedrasının 13.05.2024 tarixli iclası
Daxil olma tarixi 14 may 2024-cü il*

UOT:159.9.

**AİLƏ – MƏKTƏB ƏMƏKDAŞLIĞININ FORMALAŞDIRILMASININ
PSIXOLOJİ İSTİQAMƏTLƏRİ**

Prof. İbrahimov Cəfər Hüseyn oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
Ibrahimov –cefer @ list.ru

Xülasə: *Bu gün respublikamızda təhsil sahəsində islahatlar həyata keçirilir. Təhsillə bağlı yeni infrastruktur yaradılır, məzmun yenilənir, müəllim kadrlarının hazırlığında yeni texnologiyalar tətbiq olunur. Lakin müəllim – şagird və valideyn əməkdaşlığı əsas prioritet sahə olaraq qalır. Ailə üzvlərinin qarşılıqlı münasibətləri, ailədaxili ünsiyyətin uşaqların tərbiyəsinə təsiri, etik davranışların formalaşması da aktual olaraq qalır. Eyni zamanda, məktəb – valideyn, məktəb – cəmiyyət əlaqələrinin təhsil prosesinin nəticələrinə birbaşa təsiri də qeyd edilməlidir.*

Açar sözlər: ailə - məktəb əməkdaşlığı, valideyn, müəllim, şagird, pedaqoji bacarıqlar, əməkdaşlıq modelləri, sosial mühit

Ключевые слова: сотрудничество семьи и школы, родитель, учитель, ученик, педагогическое мастерство, модели сотрудничества, социальная среда

Key words: family – school partnership, Parents activities, the traditional school model, horizontal lines, pedagogical skills of parents, cooperation models

Valideyn – məktəb əməkdaşlığı “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası”nda göstərilən istiqamətlərdə, şagirdlərin davamlı inkişafına yönəldilmiş pedaqoji fəaliyyətə dəstək vermək məqsədilə valideynlərin sistemli şəkildə pedaqoji – psixoloji maarifləndirilməsi əsasında qurulur [1].

Valideyn – məktəb əlaqələrinin səmərəli təşkil olunmasında səriştəli, nüfuzlu valideynlərdən təşkil olunan valideyn komitələri mühüm rol oynayır. Belə valideynlərin təcrübəsindən və dəstəyindən təlim – tərbiyə prosesində, məktəbin işinin canlandırılması və qarşıya çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasında istifadə müsbət nəticələrə gətirib çıxarır.

Bu əməkdaşlıq növü təhsil sahəsində tədqiqatlar apararaq bir çox alimlər tərəfindən araşdırılmışdır. Şagirdin qazandığı nailiyyətlərdə ailə - məktəb əməkdaşlığının müsbət rolu tədqiqatçılar tərəfindən sübut olunmuşdur. Ailələrin tədris prosesinə qoşulmalarını təşviq edən proqramlar təhsilin bütün pillələrində şagirdlərin təlim uğurlarını artırır. Ailələr təhsil prosesində övladlarını nə qədər çox dəstəkləsələr, uşaqların uğurları bir o qədər davamlı olar. Maddi və mədəni səviyyələrindən asılı olmayaraq, hər zaman övladları ilə tərbiyələndirici söhbətlər apararaq, onları ruhlandıraraq, dərslər üçün şərait yaradan ailələr təhsildə bunun bəhrəsini görürlər. Uğurlu və xoşbəxt gələcək naminə bütün ailələr bunu etməlidirlər.

Valideyn – müəllim əməkdaşlığında iki aspekt xüsusilə diqqəti cəlb edir:[2]

1) Valideynlər mütəmadi olaraq övladlarının təhsilə marağı, sinif yoldaşları və müəllimləri ilə ünsiyyət bacarıqları, davranışı, dərslə davamiyyəti, təlim nailiyyətləri, şəxsi maraqları haqqında məlumat alır, övladlarının oxuduğu sinifdə təhsil prosesinin təşkili ilə tanış olurlar.

2) Valideynlər məktəbin təşkil etdiyi tədbirlərdə, seminarlarda, uşaqların təlim – tərbiyəsinə həsr olunmuş layihələrin təqdimatlarında, valideyn iclaslarında, məktəbin idarə edilməsində iştirak etməklə maariflənilir, öz pedaqoji bacarıqlarını artırırlar.

Azərbaycan pedaqoji fikrində ailə - məktəb əməkdaşlığının müxtəlif modellərinə rast gəlinir [3]:

1."sosial mühitə nəzarət məktəbi" modeli (Burada bütün təlim – tərbiyə vasitələri uşağın ətrafında birləşir);

2.ənənəvi məktəb modeli (Ailədə təlim – tərbiyə mühitinin yaxşılaşdırılmasına, valideyn – müəllim əlaqələrinin genişləndirilməsinə təsir göstərir);

3."üfiqi xətlər" modeli. Bu model tanınmış rus pedaqoq – alimi V.N.Şulqin tərəfindən irəli sürülmüşdür və Azərbaycandada geniş yayılmışdır.

İnsanın ilk kollektivi onun ailəsidir. Deməli, şəxsiyyəti ilk olaraq ailə formalaşdırır. Daha sonra bağça, məktəb və digər kollektivlər. Əgər uşaq doğulub böyüdüyü ailədə düzgün tərbiyə olunarsa, sevgi, qayğı yeri gələndə tələbkarlıq görərsə, böyüdükə özünə inamı, əzmkarlığı zəhmət səbrliyi daha da artar. Uşaqların düşdüüyü sosial mühitdə onu əhatə edən insanlarla daha tez ünsiyyət qura bilmələri; öz fikrini aydın, səlis ifadə etmələri; özünə inamı, özünə və ailəsinə güvənmələri; düşdükləri mühitə asan adaptasiya oluna bilmələri məhz onların ailədə aldıkları tərbiyədən və əhatə olunduqları sosial mühitdən çox asılıdır.

Ailədaxili münasibətlər, uşaqla rəftar, ünsiyyət, davranış o ailədə böyüyən uşaqların ruhuna, xasiyyətinə birbaşa təsir edir. Əgər uşaq ailədə maddi – mənəvi problemlər, fiziki – psixoloji şiddət görürsə, bu özünü onun gələcək həyatında da göstərəcək. Valideynlərdən psixoloji, fiziki şiddət görən uşaq çox zaman özündən kiçiklərə şiddət göstərir. Belə uşaqlar hesab edirlər ki, həyatda ancaq şiddətlə başqalarından üstün olmaq, təzyiq yolu ilə kimisə özünə tabe etmək olar. Ona görə də tərbiyə və təhsilin integrativliyinin təmin olunması, valideyn – məktəb əlaqələrinin gücləndirilməsi məktəbin qarşısında duran əsas hədəflərdəndir.

Uşaq ailədə qarşılıqlı hörmət, anlaşma, hər vəziyyətdə bir – birinə dəstək olan valideynlərini görürsə, həyatda da qayğıkeş, anlayışlı, zəhmətsevər, mehriban xarakterə malik olur. Belə uşaqlar ailə üzvləri və digər insanlarla ünsiyyət qurmaqdan, fikir mübadiləsi aparmaqdan çəkinmirlər. Hətta belə uşaqlar sosial mühitdə, kollektivdə öz səlis, aydın nitqləri, fikir yürütmələri, başqasının fikrinə hörmət və diqqətlə yanaşmaları ilə fərqlənirlər.

Valideynlər və ailənin digər üzvləri uşaqlarla mümkün qədər çox ünsiyyətdə olmalıdırlar. Böyüklərdə, qarşılıqlı ünsiyyətdə nümunəvi nitq etiketlərindən istifadəni ön plana çəkməli, uşaqların söhbətlərinə səbrlə qulaq asmalı, fikirlərinə hörmətlə yanaşmalı, suallarını cavablandırmaqlı, səhvlərini izah etməlidirlər. Əgər uşaq verdiyi suallara cavabı ailəsindən ala bilmirsə, özünə qapanır və ya cavabları kənar insanlardan öyrənməyə çalışır. Bu isə çox vaxt arzuolunmaz nəticələrə gətirib çıxarır. Bu vəziyyət uzun müddətdən sonra özünü biruzə verir. O zaman artıq çox gec olur, çünki uşağın xarakteri, şəxsiyyəti, xasiyyəti arzuolunmaz şəkildə formalaşmış olur. "Ağac yaş olanda əyilər" məsəlını xatırlayaq. Bu məsəl "tərbiyədə gecikmək olmaz" fikrini bir daha təsdiqləyir. Ailədə qazanılan ilkin bacarıq və vərdişlər, xarakterik xüsusiyyətlər uşaq bağçasında və məktəb kollektivində inkişaf etdirilir, möhkəmlənir, eyni zamanda yeni bacarıq və vərdişlər də yaranır. Müəllim, məktəb kollektivi həm şəxsi nümunələri, həm də işləri ilə uşaqlara nümunə olmalıdır.

Y.A.Komenski (1592-1670) yazırdı: "Müəllimlər əməkdə və geyimdə sadəliyin, fəaliyyətdə - gümrəhlik və əməksevərliyin, davranışda – təvəzökar və gözəl əxlaqın, nitqdə - danışmaq və susmaq sənətinin nümunəsi olmalıdırlar"[4]. Üzeyir Hacıbəyov isə müəllimləri "milli tərbiyəçilər" adlandırır və deyirdi: "Millətimizin müəllimlərdən başqa kimi var ki, daim camaat içində olub, onlarla bilavasitə əlaqədə olsunlar?!"[5]. Məktəb, müəllim və kitab cəmiyyətin gələcəyini formalaşdırın, tərbiyə edən, "qaranlıq" könüllərə, qəlblərə, düşüncələrə nur saçan günəşdir. Əsl müəllim hörmət və sevgiyə layıqdır[6].

Uşaqların ailə ilə birlikdə keçirdikləri vaxt birgə fəaliyyət adlanır. Birgə fəaliyyət nəticəsində uşaqları müxtəlif cəhətlərdən daha yaxından tanımaq olur. Valideynlər təmkinlə, səbrlə övladlarına müxtəlif problemləri düzgün izah etməyi bacarmalıdırlar.

Valideynlər uşaqların tərbiyəsini, təlimini və inkişafını ümumtəhsil müəssisələrinə etibar edirlər. Bəzi valideynlər övladlarının uğurları ilə az maraqlanırlar və ya heç maraqlanmırlar. Sağlam cəmiyyətin mövcudluğu və bu mühitin qorunması üçün sağlam nəsil yetişdirmək lazımdır. Dövlətin, təlim – tərbiyə müəssisələrinin və ailənin qarşısında duran bu vəzifə aktuallığı ilə həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. “Belə şəxsiyyətin yetişməsinin yollarından biri də “təhsil – təlim – tərbiyə üçbucağının da keyfiyyət” məsələsini “şagird – məktəb – valideyn” üçbucağı ilə inteqrasiyaya yönəltmək günün tələbləri səviyyəsinə yüksəltməkdir”[7]. Bu inteqrativlik lmadan onları birgə fəaliyyətə cəlb etmək, praktik olaraq mümkün deyildir. Uşağın tam inkişafı məhz kollektiv fəaliyyət prosesində baş verir. Kiçik yaş dövründə uşaqların ətrafında baş verənlər onlara çox dərin təsir göstərir və bu hadisələr onların sonrakı həyatında iz buraxır. Məhz bu dövrdə uşaqlara valideyn diqqəti xüsusilə lazımdır. Daha sonra bu dövrdə uşaqların tərbiyəsində əldən buraxılan imkanları geri qaytarmaq mümkün olmayacaqdır.

Hər bir uşağın öz inkişaf zonası var – valideynləri ilə birlikdə həyata keçirə bildiklərini, özləri sərbəst yerinə yetirə bilmirlər. Uşaqların bacarıqlarından istifadə edib, onlara düzgün istiqamət verilməlidir. Bunun üçün birgə fəaliyyət göstərmək lazımdır. Birgə fəaliyyət zamanı uşaq əvvəlcə baxacaq, sonra isə öyrəndiklərini özü sərbəst tətbiq etməyə başlayacaq. Burada aparıcı rol valideynlərin üzərinə düşür.

“Müəllim – şagird – valideyn əlaqələri tərbiyə və təlimin inteqrativliyinin təminatçısıdır. İnteqrasiyanın növlərindən biri məhz təlim və tərbiyənin inteqrativliyidir”[8]. Bu inteqrativliyin əsası ibtidai siniflərdə qoyulur. Ona görə də müəllim şagirdləri ilə yanaşı, onların valideynlərini də tanımalı, onlarla əməkdaşlıq əlaqələrinin qurulmasına çalışmalıdır. Valideynlərin öz övladlarının təlim – tərbiyəsində eyni dərəcədə vaxt ayırmadığını, valideyn tiplərinin, həmçinin onların imkanlarının müxtəlifliyini nəzərə alaraq, müəllim şagirdin təliminə valideynin qoşulmasına müxtəlif metod və üsullardan istifadə yolu ilə nail ola bilər.

Ailə tərbiyəsi mürəkkəb və çoxşaxəli sistemdir. Bu sistemə təsir göstərən amillər sırasında irsiyyət, uşaqların anatomik – fizioloji sağlamlığı, maddi – iqtisadi təminat, ailənin sosial vəziyyəti, həyat tərzini, ailə üzvlərinin sayı, yaşayış yeri, uşağa münasibət və s. başlıca yer tutur. Ailə tərbiyəsi qarşısında duran başlıca psixopedaqoji vəzifələr bunlardır:[9]

1. Uşağın yetkinləşməsi və inkişafı üçün mümkün olan bütün şəraitin yaradılması;
2. Ailədaxili əməllərin qorunub saxlanması və uşaqların tərbiyəsində bu amilin tərbiyəedici imkanlarının reallaşdırılması;
3. Müsbət vərdiş və bacarıqların uşaqlara aşılması və bu zəmində özünəxidmətə və başqalarına kömək etmək meylinin formalaşdırılması;
4. Şəxsi ləyaqət hissinin tərbiyə olunması.

Ailə tərbiyəsi işində sınaqdan çıxmış bir çox ümumi prinsiplər mövcuddur. Həmin prinsiplərə ilk növbədə bunları aid etmək olar: inkişaf etməkdə olan uşağa humanist və qayğılı münasibət; ailədaxili münasibətlərin optimallığının təmin edilməsi; uşağın ailənin daxili həyat və fəaliyyətinə cəlb edilməsi; ailədə açıq və inama əsaslanan münasibətlərin yaradılması; valideynlərin uşağa qarşı yönələn tələblərinin vahidliyi və davamlılığı; uşağa mümkün olan hər bir yadrimın göstərilməsi. Qeyd edilən prinsiplərlə yanaşı ailə tərbiyəsində müəyyən qaydalara da əməl edilməlidir: fiziki cəzanın yolverilməzliyi; nəsihətçilikdən imtina; uşağa qarşı dərhal təbə olmaq tələbinin irəli sürülməsi; uşağın yerli – yersiz hər cür tələb və arzusunun yerinə yetirilməsi və s.

Ailə - uşağın ilk kollektividir, burada gələcək şəxsiyyətin əsası qoyulur. Uşaq təhsil müəssisəsinə daxil olduğu andan etibarən “pedaqoji – psixoloji üçbucaq” (müəllim – valideyn – şagird) formalaşır. Müəllimlər, şagirdlər və valideynlər arasında müsbət münasibətlərin

yanarması uşaqların tərbiyəsi və inkişafında əldə olunan nailiyyətlərdən asılıdır. Valideyn təlim tərbiyə prosesinin fəal iştirakçısı olmalıdır.

Uşağın həyatı iki mühüm sahədən ibarətdir: məktəb və ailə. Bu iki sahə daim dəyişikliklərə məruz qalır və inkişaf edir. Buna görə də müəllim və valideynlər həmişə birlikdə fəaliyyət göstərməlidirlər. Valideynin müəllimlə əlaqəsinin olmaması uşağın təlim və tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir. Müəllim valideynləri də təhsil prosesinə cəlb etməlidir. Şagirdlər vaxtlarının xeyli hissəsini məktəbdə keçirirlər. Valideyn uşağının təlim – tərbiyə səviyyəsini, həmyaşdqları ilə əlaqələrini bilməlidir. O, öz uşağının məktəb həyatının daim iştirakçısı, həyatında baş verən əsas hadisələrin şahidi olmalıdır. Buna görə də müəllim daim valideynlə əlaqə saxlamalıdır. Pedaqoji ünsiyyətin mərkəzində tərbiyəçi – müəllim və valideyn dayanır. Valideyn övladının problemləri ilə əlaqədar istədiyi vaxt təhsil müəssisəsinin istənilən struktur bölmələrinə müraciət edə bilər: tərbiyəçi – müəllimə, məktəbəqədər müəssisənin rəhbərinə, həkiminə, musiqi rəhbərinə və b. Belə ünsiyyət forması məktəbəqədər müəssisədə çalışan hər bir tərbiyəçi – müəllimə və valideyndə yüksək ünsiyyət mədəniyyəti və məsuliyyətinin olmasını tələb edir.

Qlobal dünyaya daxil olarkən biz istənilən sahədə inkişafı qarşılaşırıq. Bəzən bu inkişaf müəyyən problemlər törədir. Çox yerlərdə uşaq reabilitasiya mərkəzləri açılır (iri şəhərlərdə bunların sayı daha çox olur). Autizmlə, hiperaktiv, infantil uşaqların sayı günü – gündən artır. AR Elm və Təhsil Nazirliyində bu problemlərin həlli məqsədilə inklüziv təhsilə daha çox önəm verilir. Doğrudur, bu qlobal bir problemdir, lakin problemlərin həlli yollarını düşünməklə yanaşı, onları doğuran səbəblərin araşdırılıb tapılması da aktualdır. Belə araşdırmalardan bu qənaətə gəlmək olar ki, belə problemlərin başlıca səbəbləri aşağıdakılardır: [10]

1. Uşaqların öz yaxınları ilə ünsiyyətinin az olması. Bu hal ən çox müasir valideynlərin öz karyeralarını düşünmələri ilə əlaqədardır. Ana öz işi xatirinə körpə uşağını 2-3 dil bilən müasir dünyagörüşlü dayənin yanında qoyur və bunu iftixarla başqalarına da məsləhət bilir, lakin unudur ki, ən yaxşı dayə də valideyni əvəz edə bilməz. Uşaq istənilən halda dayəyə öz doğması kimi baxmır, nəticədə anasından soyuyur. Vaxtilə Y.A.Komenski “Ana qucağı məktəbi” əsərində uşağın inkişaf və tərbiyəsində valideynin əvəzsiz rolundan bəhs edirdi. Bu mövqedən yanaşsaq Yaponiya təhsilindən bəhrələnmək faydalı olardı. Yaponiyada uşaq beş yaşına qədər valideynin himayəsində olur. L.S.Vıqotski, haqlı olaraq, beş yaşa qədər dövrü uşağın “bəşər mədəniyyətinə yiyələnmə dövrü” adlandırır. Bu yaş dövründə uşaq öz doğmalarından ailə ənənələrini, milli – mənəvi dəyərləri mənimsəyərsə, onun öz vətəninin, xalqının layiqli vətəndaşı kimi böyüməsinə zəmin yaranar.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 14 fevral 2024-cü il tarixində keçirilmiş andiçmə mərasimindəki nitqində göstərilir ki, [11] biz elə bir gənc nəsəl yetişdirməliyik ki, onlar da daim bizim kimi milli ənənələrə, milli – mənəvi dəyərlərə sadıq olsunlar, onların beyinləri saf olsun. Heç kim onların beyinlərini zəhərləmək istəyəndə uğura nail olmasın və burada, əlbəttə ki, ilk növbədə, ailə tərbiyəsi ön plana çıxır. Xəşbətlikdən Azərbaycan ailəsi sağlam ailədir, ənənələr, milli dəyərlər üzərində qurulan ailədir. Ailə tərbiyəsi hər bir gənc üçün, hər bir uşaq üçün əsas tərbiyədir. İkinci yerdə məktəb tərbiyəsidir və belə müzəffər gənclərimizin yetişdirilməsində də Azərbaycan məktəbinin çox böyük rolu vardır. Məktəblərdə uşaqlara aşılana dəyərlər, müstəqilliklə bağlı, milli ləyaqətlə bağlı, əsrlər boyu bizə qarşı edilən ədalətsizliklə, - təkə son 30 ildə yox, - torpaqlarımızın müxtəlif dövrlərdə əlimizdən alınması ilə bağlı və bizim qəhrəmanlıq tariximizlə bağlı uşaqlara verilən tərbiyə və biliklər çox böyük önəm daşıyır. Bütövlükdə milli – mənəvi dəyərlərə gəldikdə, bu bizim cəmiyyətimizin əsasıdır və bu, sarsılmaz varlıqdır, sarsılmaz dəyərdir və bunu sarsılmaz etmək bizim əlimizdədir. Çünki burada hər hansı bir kənar qüvvə öz çirkin niyyətlərinə çatsa,

o zaman bizim ciddi problemlərimiz olacaq. Ona görə gənclərimizin milli ruhda tərbiyə edilməsi, ənənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsi, dırnaqarası mütərəqqi və yad dəyərlərin tamamilə cəmiyyətimizdən silinməsi – bu vəzifə bizim hamımızın qarşısında durur, hər bir ailə qarşısında durur və dövlət qarşısında durur. Burada, əlbəttə ki, dövlət siyasəti də aparılır və aparılacaq. Eyni zamanda, dediyim kimi, bütün cəmiyyət burada həmrəy olmalıdır və biz bu həmrəyliyi görürük.

Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, uşaqların təlim – tərbiyəsində müəllimlərin valideynlərlə tərəfdaş olmaları, valideynlərin pedaqoji – psixoloji savadlılığının artırılması üçün məktəbdə vaxtaşırı seminarların, açıq qapı günlərinin təşkil edilməsi məqsədəuyğundur. Valideynlərin və şagirdlərin birgə fəaliyyəti təhsilə marağı artırır, şagirdlərin motivasiyasını, ailə münasibətlərini inkişaf etdirir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında Təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası. //Azərbaycan məktəbi, 2013., №5. Səh.5-17
2. Gökçe E. İlköğretimdə okul ailə işbirliyinin genişləndirilməsi. Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2011, №4, Denizli: Pamukkale, s.1-7.
3. Quliyeva S. Azərbaycanda ailə - məktəb əməkdaşlığının formalaşdırılması modelləri. //Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, 2020, №3. Səh.68-80
4. Komenski Y.A. Böyük didaktika. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015. 360s.
5. Hacıbəyov Ü. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazısı”, 1985. 653s.
6. Hüseyn Cavid. Əsərləri !V cildə. Bakı, 1985. S.225
7. Mahmudov V. Təlim – tərbiyə prosesində şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi. //Azərbaycan müəllimi, 2019.21 aprel
8. Abbasov A. Ailə pedaqogikası. Bakı, “Mütərcim.” 2016
9. Çələbiyev N. Ailə psixologiyası. Bakı, “Mütərcim”, 2015. S.83-85
10. Həsənova P. Məktəbəqədər təhsildə pedaqoji ünsiyyət və onun müasir problemləri. //Məktəbəqədər və ibtidai təhsil, Bakı, 2022, №2. S.48-56
11. Azərbaycan müəllimi, №09, 29 mart 2024-cü il.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ СЕМЕЙНО – ШКОЛЬНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА

Проф. Ибрагимов Джафар Гусейн оглы

Резюме

Сегодня в нашей республике реализуются реформы в сфере образования. Создаются новые инфраструктуры, связанные с образованием, обновляется содержание, применяются новые технологии в подготовке учителей. Однако сотрудничество учителей, учеников и родителей остается основным приоритетным направлением. Взаимоотношения членов семьи, влияние внутрисемейного общения на воспитание детей, формирование этического поведения остаются актуальными. При этом следует отметить прямое влияние отношений школа – родитель, школа – общество на результаты образовательного процесса.

PSYCHOLOGICAL DIRECTIONS OF FORMATION OF FAMILY-SCHOOL COOPERATION*Prof. Ibrahimov Cafar Huseyn oğlu**Summary*

Today, reforms are being implemented in the field of education in Azerbaijan. Notwithstanding the new educational infrastructures, updated content, trained teachers, this is not enough to succeed in education, because parents' activities do not meet modern requirements. Parents' pedagogical skills lag behind the requirements of educational reform. The article analyzes various models of cooperation with parents, traditional and non-traditional forms of parent-teacher relationships. Also in the history of pedagogical thought in Azerbaijan, we are talking about family – school partnership model - “The school as a social environment for learning”, the traditional school model and the “horizontal lines” model.

*Rəyçi: Dosent Aslanova Zülalə**Psixologiya kafedrasının 19 aprel 2024-cü il tarixli iclasının 12 sayılı protokolu.**Daxil olma tarixi 20 aprel 2024-cü il*

UOT:37.

ŞƏXSİYYƏTİN SOSIAL İNKİŞAFI PROSESİNDƏ TƏHSİL SOSIAL-MƏDƏNİ HADİSƏ KİMİ*Isgəndərova Rəfiqə Əmirxan qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*rafiqa.isgenderova@mail.ru

Xülasə: *Təhsil cəmiyyətin inkişafında, yeniləşməsində, insanın öz potensialını, yaradıcı qüvvələrini bütövlükdə ifadə etməsində əhəmiyyətli rol oynayır. Təhsilin əhəmiyyəti bir çox amillərlə bağlıdır. Məlumdur ki, uşaqlar həyata ilk addımlarını atanda oxumağı, yazmağı və hesablama qaydalarını bilmirlər, yaşadıkları ərazinin və toplumun əxlaq normaları və mədəni nailiyyətləri haqqında xəbərsiz olurlar. Peşəkar müəllimlərin səyləri və ailədəki təlim-tərbiyənin, həmçinin müasir dövrdə kütləvi media vasitələrindən və internetdən irəli gələn imkanların sayəsində gənc nəsil cəmi bir neçə il ərzində oxumağı, yazmağı, hesablamağı, öz ətraf mühitini, əxlaq-davranış normalarını öyrənir. Bəziləri bu bacarıqları digərlərinə nisbətən daha dərindən qavraya bilir və beləliklə təhsil sistemi əslində ictimai çeşidləmə funksiyasını da yerinə yetirərək fərdlərin gələcək iqtisadi taleyinə böyük təsir göstərir. Bu məqalə cəmiyyətin və şəxsiyyətin inkişafı və müasirləşməsi üçün prioritet əhəmiyyət kəsb edən tarixi, antropoloji və sosial-mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş hadisə kimi təhsilin inkişaf tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuş, eyni zamanda bu sahədə nəzəriyyə və konsepsiyaların nəzəri təhlili aparılmışdır.*

Açar sözlər: şəxsiyyət, təhsil, cəmiyyət, sosial inkişaf, sosiallaşma, sosial-mədəni yeniləşmə

Ключевые слова: личность, образование, общество, социальное развитие, социализация, социокультурное обновление

Key words: personality, education, society, social development, socialization, socio-cultural renewal

Şəxsiyyətin sosial inkişafı prosesində təhsil sosial-mədəni hadisə kimi

Təhsil insanın şəxsiyyət kimi fasiləsiz inkişafını, bilik və bacarıqlarını, peşəsini daim təkmilləşdirməsini təmin etməlidir. Bununla yanaşı, təhsil insana özünü və ətraf aləmi dərk etmək imkanı verməli, cəmiyyətdə öz sosial rolunu daha yaxşı yerinə yetirməsini təmin etməlidir. İnsan cəmiyyətə adaptasiyası və cəmiyyətdə özünü reallaşdırması üçün tələb olunan keyfiyyətləri – bilikləri, sosial normaları, dəyərləri, sosial təcrübəni, münasibət və davranış qaydalarını, mədəniyyəti, ilk növbədə, təhsil prosesində mənimsəyir.

Təcrübə göstərir ki, hər hansı bir dövlətin inkişafını təbii sərvətlərin bolluğu deyil, bu sərvətlərin yüksək səviyyədə insan kapitalına çevrilməsi, elm və təhsilin inkişafı təmin edir. Təhsil sosial proseslərə təsir göstərən mühüm amillərdən biri kimi, şəxsiyyəti şərtləndirən keyfiyyətlərin və dəyərlərin formalaşmasına xidmət edir. Təhsil insanlara öz əcdadlarının əsrlər boyu əldə etdiyi təcrübə və biliklərə bir neçə il ərzində yiyələnmək imkanı verir. Yaşadığı zamanın tələbləri səviyyəsində durmağa, hər dəfə sıfırdan başlamaq deyil, özündən əvvəlki nəsillərin işini davam etdirməyə insan yalnız təhsil sayəsində müyəssər olur. [3,S.147].

İnsanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında təhsilə sosiomədəni hadisə kimi baxılması qədim zamanlara təsadüf edir. Maarifçilik və müasir dövr alimlərinin əsərlərində təhsil şəxsiyyətin və bütövlükdə cəmiyyətin təkmilləşməsinin mühüm amili kimi qəbul edilmişdir. R. Ouen və Y.A. Komenski cəmiyyətin inkişafında əsas rolun təhsilə aid olduğunu qeyd etmişdilər.

Aristotel, J.J.Russo, K.A. Helveti təhsili sosial fərqləri aradan qaldırmağa kömək edən mexanizm hesab edirdilər, yəni təhsil aşağı sosial təbəqələrin nümayəndələrinə təlim zamanı öz qabiliyyətlərini üzə çıxarmağa kömək edirdi.

Platon və C.Lokk təhsili sosial amil kimi müəyyən edərək, hər bir sinif üçün xüsusi, spesifik təhsil və tərbiyə sisteminin yaradılmasını tələb edirdi.

Q.Spenser və E.Dürkheim sosial inteqrasiya amili kimi təhsil ideyasını ilk dəfə ifadə etmişlər. E.Dürkheim təhsilin rolunun iki aspektini müəyyən etmişdir: fərd səviyyəsində təhsil və sosial sistem səviyyəsində təhsil. Bu, insanın istəklərini, maraqlarını təlim və tərbiyə sistemi vasitəsilə həyata keçirilən sistemdir.

20-ci əsrin ikinci yarısında T.Parsons, C.Homans, R.Merton, N.Smelson kimi tədqiqatçılar təhsilin sosial həyatın mühüm amili kimi tanınmasında həmfikir olmuşlar.

Sonrakı dövrlərdə təhsil sosiallaşma və inkişaf prosesinin tərkib hissəsi hesab olunur, müəyyən bir fərdin dominant sosial institutlarından birinin rolu kimi təyin olunur.

E.N. Şiyanov, İ.F. İsayev və V.A. Slastenina təhsili sosial-mədəni təcrübənin ötürülməsi vasitəsi hesab edir, onu mənimsəməklə, fərd nəinki ətraf mühitin və cəmiyyətin daim dəyişən şərtlərinə uyğunlaşır, həm də uyğunlaşa bilməyən fəaliyyət qabiliyyətinə çevrilir ki, bu da ona veriləndən kənara çıxmaq, dünya sivilizasiyasının subyektiv və potensialının sərhədlərini genişləndirmək imkanı verir.

Təhsilin inkişafı və təşəkkülü tarixinin öyrənilməsinə həsr olunmuş müxtəlif baxışların, nəzəriyyələrin və konsepsiyaların təhlili təhsilin tarixi, antropoloji və sosial-mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş, yəni həm də prioritet əhəmiyyət kəsb edən, konkret fərd üçün və cəmiyyətin inkişafı və müasirləşməsi üçün sosial-mədəni hadisə olduğunu söyləməyə imkan verir.

Bütün dünya xalqlarının tarixi göstərir ki, istər hərbi, istər siyasi və ya iqtisadi müstəvidə böhran keçirildikdən sonra yeni inkişaf potensialı əldə etmək, milli gücü səfərbər etmək üçün ən mühüm vasitə ilk növbədə təhsil sistemindəki islahatlar keçirmək və insanları, təhsilə, elmə, maarifə cəlb etməkdir. Elm və təhsil vasitəsilə cəmiyyət inkişaf və tərəqqi edir. [3,S.149].

Qeyd etmək lazımdır ki, təhsilin köməyi ilə mədəniyyət və cəmiyyət müxtəlif problemləri həll edir, məsələn: təhsil sistemi vasitəsilə cəmiyyətin məqsədi insanlara sosial uyğunlaşmaya kömək etməkdir. Mədəniyyət isə fərdiliyi ehtiva edən unikal xüsusiyyətlərin yaradıcısıdır, qeyri-standart, müstəsna şəxsi mənalara toplusunə malikdir ki, bu da təhsili sosial-mədəni hadisə kimi nəzərdən keçirməyin doğruluğunu təsdiqləyir.

Bir kəsi təhsildən məhrum etmək onu insan olmaq, insan obrazı əldə etmək imkanından məhrum etmək deməkdir. Tərbiyə prosesi mədəniyyət sahəsinin mühüm tərkib hissəsi kimi gələcəkdə onun sərvətini artıracaq şəxsiyyət yetişdirmək məqsədi daşıyır. Təhsil mədəni və sosial həyatın formalaşması mexanizmi, insan fəaliyyətinin mədəni formalaşdırılmış nümunələrinin ötürülməsi prosesidir. Təhsil prosesində insan mövcud mədəni dəyərlərə yiyələnir, özünü dəyişir, sivilizasiya potensialını artırır. Təhsilin məzmunu elm və mədəniyyət irsinin təcrübəsinə söykənir, nəsilləri müstəqil həyata hazırlayan bir amil kimi səciyyələnir, gələcək cəmiyyətin əsaslarını qoyur və gələcəkdə şəxsiyyət obrazını formalaşdırır. Ona görə də təhsilin sosial-mədəni fenomen kontekstində nəzərdən keçirilməsi təsadüfi deyil.

Təhsilin inkişaf mərhələlərini sosial-mədəni hadisə kimi nəzərə alaraq, sosial-kommunikativ konsepsiya çərçivəsində təhsilin inkişafının bir neçə mərhələsinə nəzər salaq:

Birinci mərhələdə təhsil ənənəvi cəmiyyətə xas olan, yığılmış sosial-mədəni təcrübənin əvvəlki nəsillərdən sonrakı nəsillərə ötürülməsi prosesini, habelə müəyyən bir fərdin yaşlı nəsillər tərəfindən toplanmış təcrübəsinə təkrar istehsal etməyə imkan verən müəyyən sosial bacarıqların ötürülməsi prosesini nəzərdə tutur.

İkinci mərhələdə təhsil, cəmiyyətdə tələbat olan peşələr üzrə mütəxəssis hazırlamaq məqsədi daşıyan institusionallaşdırılmış peşə hazırlığı sistemi vasitəsilə əldə edilmiş biliklərin ötürülməsinə çevrilir. Bununla belə, XIX əsrə qədər təhsil prosesi əsasən elitist xarakter daşıyırdı, çünki əhalinin aztəminatlı təbəqələrində bacarıq və təcrübənin ötürülməsi sənaye fəaliyyətlərində təlim prosesi vasitəsilə həyata keçirilirdi.

Üçüncü mərhələdə təhsil sistemi müasir dövrdə meydana çıxan inkişaf vektorlarının tam yenidən qiymətləndirilməsindən keçir. Müasir cəmiyyətdə təhsil prosesi müəyyən fəaliyyət növlərində yaradıcılığın inkişafı yolu ilə bacarıq və biliklərin davamlı təkmilləşdirilməsi prosesinə çevrilir.

İstər ənənəvi, istərsə də müasir cəmiyyətlərdə müəllim və şagird rolları təhsil prosesi üçün xarakterikdir. Təhsilverən ilə təhsilalan arasındakı münasibətlərin mahiyyəti dəyişkəndir, bu, müasir cəmiyyətdə sosial və sosial-mədəni modernləşmə ilə bağlıdır.

Beləliklə, təhsil prosesi, şübhəsiz ki, sosial-mədəni hadisədir, çünki o, eyni zamanda mədəniyyətin bir hissəsi və xüsusi sosial institut kimi fəaliyyət göstərir və müəllim təhsilinin subyektləri sosial və mədəni yanaşmanın daşıyıcılarına çevrilir. Təhsil mədəniyyət və cəmiyyətlə bağlı mühüm funksiyaları yerinə yetirdiyinə görə sosial-mədəni hadisədir, təhsilsiz bu sahələrin ahəngdar modernləşdirilməsi mümkün deyil.

Təhsilin sosial funksiyası bir çox konkret vəzifələrin həllində özünü göstərir:

- ✓ biliklərin və sosial-mənəvi dəyərlərin nəsildən –nəsilə ötürülməsi:
- ✓ mədəniyyətin qoruması və yayılması
- ✓ şəxsiyyətin sosiallaşması, uşaq və gənclərin cəmiyyətə inteqrasiyası:
- ✓ şəxsiyyətin statusunun müəyyənləşdirilməsi
- ✓ gənclərin peşə oriyentasiyasının həyata keçirilməsi:
- ✓ fasiləsiz təhsil üçün bilik bazasının yaradılması:
- ✓ sosial-mədəni yenləşmə : yeni ideya və nəzəriyyələrin hazırlanması:
- ✓ sosial nəzarət.

Təhsilin sosiallaşma prosesindəki rolu onun kulturoloji-humanist funksiyasında da özünü göstərir. Bu funksiya isə bir çox kefiyyətlərin formalaşmasında ifadə olunur: həyati problemlərin həllinə imkan verən mənəvi qüvvələrin, bacarıq və qabiliyyətlərinin inkişafı: insanın xarakterinin, habelə öz hərəkət və davranışına görə mənəvi məsuliyyətinin formalaşdırılması: şəxsiyyətin özünürealaşdırması, şəxsi və peşakarlıq baxımından inkişafı üçün imkanların təmin edilməsi: insanın xoşbəxtliyə, şəxsi muxtariyyətə və zehni mənəvi azadlığa qovuşması üçün zəruri vasitələrə yiyələnməsi və s. [4,S.127]

Davamlı təhsil prosesinin mahiyyəti təkcə sosial deyil, həm də mənəvi inkişafın davamlılığı və sabitliyindədir. Təhsil prosesinin məzmunu mədəniyyətimizin və sivilizasiyamızın davamlılığını təmin etməlidir.

XXI əsrin sosial-mədəni vəziyyəti təhsil prosesinin daim inkişaf edən məkanının yeni şərtləridir. Sosial-mədəni vəziyyət, quruluşu mədəni inkişafın prioriteti mövqeyindən sosial məkan olan şərtlər toplusu və müəyyən bir şəxs və bütövlükdə cəmiyyət üçün dəyər və semantik mənada zamanla inkişaf edən təhsil prosesi kimi müəyyən edilə bilər.

Müasir elmin nəzəriyyəsi, konsepsiyası və tədqiqatı çərçivəsində təhsil insan həyatı ilə əlaqəli problemlərin həllinin mədəni şəkildə müəyyən edilmiş yolları ilə tanışlıq prosesidir. Belə vəzifələrin universallığı təhsilin sosial təcrübənin xüsusi növü kimi mövcudluğunun şərtidir.

İctimai-tarixi təcrübənin təbii-genetik strukturlardan kənara ötürülməsi və toplanması yalnız mədəniyyətin yaranması sayəsində mümkündür. Fərd mədəniyyətdə təcəssüm olunan

əsas insan qüvvələrini obyektivləşdirərək, eyni zamanda özünü yeni mədəniyyət obyektlərində obyektivləşdirərək formalaşır.

Təhsil prosesində insan mədəni dəyərləri mənimsəyir. Təhsilin məzmunu mədəniyyət və elm irsindən çıxarılıb dolduğundan deyə bilərik ki, təhsil sosial-mədəni hadisə olmaqla aşağıdakı sosial-mədəni funksiyaları yerinə yetirir:

- insanın sosiallaşması;
- mədəni dəyərlərin yayımının təmin edilməsi;
- insanın elm və mədəniyyət aləminə daxil olması;
- milli adət-ənənələrin qorunub saxlanmasının və inkişafının təmin edilməsi;
- nəsillərin davamlılığının təmin edilməsi;
- ictimai həyatda mədəni dəyişikliklərin fəal sürətləndirilməsinə kömək etmək.

Təhsil mədəniyyətin ötürülməsi vasitəsidir, ona yiyələnməklə insan nəinki daim dəyişən cəmiyyətin şərtlərinə uyğunlaşır, həm də dünya sivilizasiyasının potensialını inkişaf etdirməyə və artırmağa qadir olur.

Müasir şəraitdə təhsil şəxsiyyətin bir vətəndaş kimi formalaşması üçün, əvvəlki nəsillər tərəfindən toplanmış bilik, bacarıq, mədəni dəyərlər və təcrübənin mənimsənilməsi prosesinin vacib şərtidir.

Təlim və təhsil ictimai institutlar nəzdində gerçəkləşdirilən bir proses kimi nəzərdən keçirilir və sosial normalar, dəyərlər, münasibətlər şəxsiyyətə qarşı irəli sürülən tələb və vəziyyətlər kimi dəyərləndirilir. Bunların labüd nəticəsi kimi, cəmiyyət və ətraf mühit haqqında biliklərin mənimsənilməsi, subyektlərin davranış reaksiyası vasitəsilə baş verir. Sonradan onlar lazımi sosial fəaliyyət vərdiş və bacarıqlarına çevrilirlər. Bu prosesin ən başlıca xarakteristikası sosial tərbiyənin inkişafıdır. Subyektin savadlı şəxs kimi çıxış etdiyi, sosial tərbiyə prosesi, özünəməxsus institusional formalarda mövcud olur. Bu institusional formalardan hər biri öz qarşılıqlı əlaqə sistemini, lazımi sosial davranış komponentini və s. nümayiş etdirirlər. Belə institutlar kimi ailə, cəmiyyət və mədəniyyət çıxış edir. Bu sahələrdə savadlı şəxs, sosial, mental və kulturoloji səviyyələrdə fəaliyyət göstərir. [7,S.29]

Cəmiyyət, mədəniyyət və təhsil vahid sistem olmaqla bir-birindən ayrılmazdır.

Təhsil prosesi biliyin istehsalı üçün məhdud mədəni kontekstdə müasir reallıq şəraitinə konkret fərdin münasibətinin vahid aktları şəklində mədəni norma və dəyərlərin həyata keçirilməsinin əsas mənbələrindən biridir. Subyekt-subyektiv münasibətlər sistemində informasiyanın ötürülməsi və onun istehsalı, saxlanması, emalı kimi məqsədyönlü davamlı fəaliyyət formasıdır.

Təhsil prosesi insanın mədəniyyət aləminə daxil olmasının optimal yollarından biridir ki, bu da onun inkişafı və sivilizasiyasının ölçüsünü ifadə edir, çünki təhsil prosesində insan mədəni və sosial-mədəni normaları mənimsəyir. Bu baxımdan təhsil konkret fərdin sosiallaşması və nəsillərin davamlılığı təcrübəsi kimi üzə çıxır, sosial-mədəni təhsil məkanını təşkil edir.

Həmçinin, təhsil prosesi bir sosial-mədəni hadisə kimi sosial-mədəni funksiyalar kontekstində nəzərdən keçirilməlidir:

- mədəni: mədəniyyətin ötürülməsi, emalı və mənimsənilməsi;
- eyniləşdirmə: cəmiyyətin sosial və siyasi quruluşuna adekvat olan sosial və peşəkar seçim;
- ictimai-tarixi: milli təlim və təhsil sisteminin inkişafı və qorunması;
- təhsil: uşaqlıq imicinin və təhsil və tərbiyənin əsas prinsiplərinin inkişafı və elmi əsaslı müasirləşdirilməsi.

Bu funksiyalardan çıxış edərək belə nəticəyə gəlmək olar ki, təhsilin missiyası ölkənin sosial-mədəni kapitalını artırmaq üçün milli təhsil sistemini qorumaq, müasirləşdirmək, yayımlamaq və inkişaf etdirməkdir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova Q., Mahmudova R., Əlizadə H. Təhsilin sosial-pedaqoji məsələləri Bakı, 2008
2. Əlizadə H., Mahmudova R. Sosial pedaqogika, Bakı, 2016
3. Hüseynzadə R., Əzizova Z., Əliyev S., Verdiyeva Ü. Pedaqogika, Bakı, 2021
4. İsmixanov M., Vəliyeva S. Sosial pedaqogika, Bakı, 2014
5. Rüstəmov F.A., Pedaqogika tarixi. Bakı, 2006
6. Sosial işin əsasları I. Müntəxabat. Bakı Universitet nəşriyyatı, 2006

ОБРАЗОВАНИЕ КАК СОЦИОКУЛЬТУРНЫЙ ФЕНОМЕН В ПРОЦЕССЕ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Искендарова Рафига Амирхан кызы

Резюме

Образование играет важную роль в развитии и обновлении общества, в выражении его потенциала и творческих сил в целом. Важность образования связана со многими факторами. Известно, что, когда дети делают первые шаги в жизни, они не умеют читать, писать и считать, не осведомлены о моральных нормах и культурных достижениях местности и общества, в котором живут. Благодаря усилиям профессиональных педагогов и семейному воспитанию, а также возможностям, возникающим благодаря средствам массовой информации и интернету в современную эпоху, молодое поколение учится читать, писать, считать, познавать окружающую среду, моральные и поведенческие нормы всего за несколько лет. Некоторые способны овладеть этими навыками глубже, чем другие, и, таким образом, система образования фактически действует как функция социальной сортировки, сильно влияя на будущую экономическую судьбу людей. Статья посвящена изучению истории развития образования как исторического, антропологического и социокультурно обусловленного события, имеющего приоритетное значение для развития и модернизации общества и личности, и одновременно теоретическому анализу теорий и концепций в этой области.

EDUCATION AS A SOCIO-CULTURAL PHENOMENON IN THE PROCESS OF SOCIAL DEVELOPMENT OF PERSONALITY

Isgendarova Rafiga Amirxan

Summary

Education plays an important role in the development and renewal of society, in expressing one's potential and creative forces as a whole. The importance of education is related to many factors. It is known that when children take their first steps in life, they do not know how to read, write and count, they are unaware of the moral norms and cultural achievements of the area and society they live in. Thanks to the efforts of professional teachers and education in the family, as well as the opportunities arising from the mass media and the Internet in the modern era, the young generation learns to read, write, calculate, learn about their environment, moral and behavioral norms in just a few years. Some are able to grasp these skills more deeply than others, and thus the education system actually acts as a social sorting function, greatly influencing the future economic fate of individuals. The article is devoted to the study of the

history of the development of education as a historical, anthropological and socio-culturally determined event of priority importance for the development and modernization of society and personality, and at the same time, a theoretical analysis of theories and concepts in this field was conducted.

Rəyçi: dosent Binnətova Şəlalə

Təhsilin pedaqogikası və metodikası kafedrasını 12 iyun 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 12 iyun 2024-cü il

UOT:37.

İNTİHAR DAVRANIŞININ ƏSAS NƏZƏRİ İSTİQAMƏTLƏRİ

İsmaylova Aygün Etibar qızı
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filiali
ismaylova-aygun@inbox.ru

Xülasə: İntihar bu günə qədər aktual bir mövzu olmuşdur. Bir çox alim və psixoloqların diqqət mərkəzində olmuş, onları tədqiqata cəlb etmiş, intiharın yaranma səbəblərini araşdırmışlar. Bura ümitsizlik, depressiya, tənhalıq, problemlərin həll yolunu tapa bilməmək və s. kimi bir çox səbəbləri aid edə bilirik. Ümid insanın yaşama səbəbidir. İnsan gələcəyə olan arzularını, istəklərini, planlarını özünə inandıqda həyata keçirir. Gündəlik həyatda qarşımıza çıxan problemlər, çıxılmaz vəziyyətdə qaldığımız situasiyalar bizi ümitsizliyə sövq edir. Onlarla mübarizə aparmaq yerinə çıxış yolu olaraq intiharı seçirik. Bu isə insanın bütün həyat mübarizəsini sonlandırması ilə nəticələnən aldığı yanlış bir qərardır.

Açar sözlər: intihar, cəmiyyət, depressiya, tənhalıq, intihar davranışı, səbəb,

Ключевые слова: суицид, общество, депрессия, одиночество, суицидальное поведение, причина,

Keys word: suicide, society, depression, loneliness, suicidal behavior, cause,

Yaşayan hər bir canlı üçün ölüm qaçılmazdır. İnsan həyatının sonlanması müxtəlif şəkildə bizlərə bəyan olur: adi ölüm, başqası tərəfindən öldürülmək, qəza keçirmək və intihar etmək. “İntihar etmək” - bu anlayış özlüyündə bir çox faktların araşdırılmasını tələb edir. İntihar (suicid) latınca “sui” mən, “cedere” “öldürmək” iki sözün birləşməsi nəticəsində, “suicidere” özünü öldürmək mənasını verir.

Əsrlər boyu bir çox elm adamları intihar davranışı üçün nəzəri əsaslar yaratmağa çalışsalar da, hazırda özünəqəsdin mahiyyətini, intihar davranışının səbəblərini və motivlərini izah edən vahid nəzəriyyə yoxdur. Bir çox konsepsiya arasında intiharın üç əsas anlayışı var: psixopatoloji, psixoloji və sosioloji.

Asiya, Afrika və Cənubi Amerikanın qədim qəbilələrində, intihar “pis ölüm” adlanırdı; intiharın pis bir ruha çevrilərək zərərə yol açdığına inanılırdı. Qədim Misir mədəniyyətində intihara münasibət tolerant idi. Qədim Hindistanda ritual intihara icazə verilirdi və gündəlik intiharlar pislənirdi. Qədim Yunanıstanda, cinayətə ictimai edam və ya intihar seçmək hüququ verilirdi. İntihar ölümə həyat arasında seçim etmək üçün yaradıcı bir azadlıq hərəkəti idi.

Tarix boyu ən qədim zamanlarda belə öz həyatlarına son vermək istəyən insanlar olsa da, intihar anlayışı yalnız XIX əsrdə ön plana çıxmağa başlanmışdı. İlk dəfə bir elm kimi intihar Qərbdə yaranmışdı, bu səbəbdən də ilk sırada Qərb alimlərinin bu problem haqqında öz yanaşmaları, problemin həlli yolları və digər fikirləri formalaşmışdır.

Amerikalı mütəxəssis E.Şneydman fikrinə görə “*intihar insanın ruhunda baş verən şəxsi bir dramdır*”. E.Şneydman yaxınlaşan intiharı göstərə biləcək əlamətləri təsvir edən ilk şəxs idi, eyni zamanda bütün intihar cəhdlərinə xas olan xüsusiyyətləri müəyyənləşdirmişdi. [8, s.28].

Sosioloqlar intiharın səbəbini insanın özündə deyil, cəmiyyətin içində axtarırlar. İntiharın getdikcə çoxalmasının əsas səbəbi cəmiyyətdə meydana gələn dəyişikliklərdir. Dəyişikliklər insan yaşamış olduğu həyat şərtlərini və etik dəyərlərini alt üst edir. Bir insanın intihar etməsindəki əsl səbəb onun dəyişən yeni situasiyalara qarşı yaşadığı çətinliklərdən qaynaqlanır.

İntiharın yarada biləcək səbəbləri araşdıran Ziqmund Freydingin fikrincə intiharın baş verməsi tarazlığı pozulmuş instiklərlə əlaqədardır. “Eros və Thanatos”. Birinci həyat instinkti, ikincisi ölüm instinktidir. Z.Freydə görə, intihar eləcə də qətl, Tanatosun dağıdıcı təsirinin təzahüründən, sonra özünə və ya başqalarına yönəlmiş əsl bir təcavüzdən qaynaqlanır. Z.Freyd ölüm instinktinin aradan qaldıracağına inanırdı [6, s.330].

E.Dürkheyim sosial səbəbləri nəzərə alaraq intiharın fərqli şəkildə təsnif etmişdir. Bunu təsnif edərkən müəyyən proseslərlə əlaqələndirərək izah etmişdir:

1. Egoist intihar. İntiharın bu növü ailə birliyinin olmaması, cəmiyyətin ayrılmaz bir hissəsi olan sosial mühitlə uyğunlaşa bilməməsi, insanın dini birliyinin olmaması nəticəsində ortaya çıxır. Şəxsin mənsub olduğu qrup bağları zəiflədikdə və qrupdan asılılıq azaldıqda şəxs öz xüsusi maraqları ilə tək qalır, özünü tənha hiss edir, onun üçün həyat mənasızlaşır.

2. Alturistik intihar. Bu intiharın növündə fərd yalnız cəmiyyətdən ayrıldığı və özünü tənha hiss etdiyi zaman deyil, cəmiyyətə çox bağlı olduğu zaman da intihar edə bilər. Bu intihar növündə “mən” şəxsin özünə aid deyil, “mən” şəxs də özündən fərqli birşeylə qarışır, davranışının oriyentasiyası şəxsin özündən kənardadır, şəxs özündə içində olduğu qruplardan birinin daxilindədir. Bu şəxslər həmin qrupları öz həyatlarından üstün hesab etdikləri üçün intihar etmişlər. Bu hərəkət nəticəsində mükafat alacaqlarını düşünürlər.

3. Anomik intihar. İntiharın bu növündə cəmiyyətdəki dəyərlərin itməsi, insanların qayda-qanunlara əməl etməməsi deməkdir. İnsanın gündəlik həyatında qarışdığı maddi problemlər bir növ insanları intihara sövq edir. Ölkədə iqtisadi böhran nəticəsində yaranan intiharlar da intiharın bu növünə daxildir. Bu intihar növündə insanların yaşadığı cəmiyyətlə uyğunlaşması intiharların sayını azaldır.

4. Fatalistik intihar. İntiharın bu növü də cəmiyyətdəki qayda- qanunların hökmranlığından yaranır. Bu zaman fərdin qatı və sərt qaydalarla qarşılaşması onu intihara meyilləndirir. Dürkheyim bu intihar növünə köləliyi nümunə göstərir. [5, s.186].

İnsan yaşadığı ailədə, çevrəsində, dostlarının əhatəsində olduğu zaman belə özünü yalnız hiss edir, cəmiyyət içərisində yalnızlıq hissi daha çox avroplalıları məxsus olsa da son zamanlarda ölkəmizdə də çoxalmağa başlamışdır. E.Fromm əsərlərinin birində intiharın, yalnızlıq hissini aradan qaldırmaq məqsədi ilə edilən bütün addımların uğursuz olacağı təqdirdə son ümid olduğunu söyləyir. İntihar edərək özünü bu uğursuzluqdan qurtaracaq fikrini özünə təlqin edir [7, s.137].

İntihar davranışına yanaşmasında Alfred Adler özünün insan alçaqlığı nəzəriyyəsini irəli sürdü. O, fiziki və zehni acizliyə söykənən erkən uşaqlıqda ortaya çıxan çatışmazlıq hissini hər cür qüsurla kəskinləşə biləcəyini demişdir. Həyatı boyunca bir insan, çatışmazlıq kompleksini aşmağa, bunun əvəzini ödəməyə və ya kompensasiya etməyə çalışır. Tez-tez bir çatışmazlıq kompleksi bir insanı hiss etməmək üçün həll yollarını axtarmağa məcbur edir ki, bu da müxtəlif növ nevroitik davranışlara, bəzən də intihar cəhdlərinə səbəb olur. [3, s.237].

Rusiya alimi, A.Ambrumova intiharlarla bağlı qeyd etmişdir ki, intihar konflikt şəraitində həll olunmamış fərdin sosial-psixoloji halıdır. Fərd onu tam formada şüurlu olaraq həyata keçirir. Səbəbləri, psixoloji halı pozulmuş olan insanlar həm özləri intihara təşəbbüs edir, eyni zamanda özüylə birlikdə mübahisəyə girmiş şəxslərin də intihara meyl etməsinə təhrik edir. Buradan belə qənaətə gəlirik ki, intihar əvvəldən düşünülməmiş, düşdüyü situasiyadan aslı olaraq birdən – birə baş verə bilər.

Şəxsiyyətin sosial – psixoloji pozğunluğu şəxsen əhəmiyyətli situmullara, stressə, təcrübələrə və s. məruz qaldıqda geniş bir şəxsiyyət təcrübəsini əhatə edir. Şəxsiyyətin düzgün tənظیمlənməməsi, insanın bir çıxış yolu tapa bilməməsinə gətirib çıxarır. Daxili qarşıdurma və

ya özü bilərəkdən öz seçimini məhdudlaşdırır. Nəticədə, münaqişə həll olunmazlıq xarakteri alır və son dərəcə ağırlı təcrübələrlə müşayiət olunur, bunun nəticəsində şəxsiyyət böhranı baş verir. Bu vəziyyətdə həm şəxsiyyətin düzgün qurulmaması, həm də münaqişə, intiharın münaqişəni özünü məhv etməklə aradan qaldırmaq üçün yeganə yol olmasına gətirib çıxarır. [4, s.6-28].

Albert Kamyunun fikrinə görə, intiharın bir çox səbəbi var. Onun fikrincə, insan düşünərək intihar etmir, intihar hərəkəti düşünülmədən anidən edilən bir hərəkətdir. İnsanın özünü öldürməsi, ürəyini cəmiyyətə tökməsi deməkdir. İntihar edən şəxs ailəsi, ətraf mühit, dostları və cəmiyyət tərəfindən başa düşülmədiyini bildirir. O, intihar anlayışını bir reallıq olaraq qəbul edir və həyatın yaşamağa dəyər olub-olmamasına qərar verməyin fəlsəfənin əsas problemi olduğunu söyləyir. Ona görə bir insan intihar edə bilər, ancaq bu davranış bu dünyaya gəlmək məqsədinin xaricindədir.

Bir insan öz canını almağa qərar verirsə, bu onun şüur, əsas etik kateqoriyasında həyatın mənası böyük dəyişikliyə məruz qalıb deməkdir. Bir şəxs, müəyyən şərtlərin təsiri altında həyatın mənasını itirəndə intihara qərar verir. Həyatın mənasını itirmək intihar davranışı üçün zəruri, lakin yetərli bir şərt deyil.

İntiharla bağlı problemləri nəyinki digər ölkələrin alim və professorları araşdırmış, tədqiqata cəlb etmiş, həmçinin bizim ölkəmizdə də bu problemi araşdıran bir çox tədqiqatçılarımız vardır. Bu tədqiqatçılardan R.Ə.Cavadov, G.B.Tağıyeva, S. Nuriyev, D.İbrahimova, A. Hüseyinov, B.Zahidov, M.S.Əliyev, Ü.A.Əfəndiyeva və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Prof. B. Zahidov intiharın psixoloji aspektini geniş araşdıraraq bununla bağlı bir sıra dəyərli tədqiqatlar aparmışdır. O, intiharı iki müxtəlif davranış aktı kimi izah edirdi:

1. “konkret fərdi davranış aktı kimi, yəni insanın özünü həyatdan məhrum etməsi kimi”
2. “ nisbi kütləvi, statistik sabit sosial hadisə kimi, yəni bir çox insanların həyatdan könüllü və eyni vaxtda getməsi aktı kimi” [2, s.152].

R.Ə.Cavadov və G.B.Tağıyevanın fikrincə “özünəqəsd – psixoloji hadisədir. İnsan bilərəkdən şüurlu olaraq özünü həyatdan məhrum etmək istəyir. Özünə qəsd edəninin daxili aləminin başa düşülməsi üçün onun emosional – iradi sferasının vəziyyətini, gözlənilən suicidal hala psixoloji münasibətini müəyyənləşdirmək xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [1, s. 175].

Ədəbiyyat

1. Cavadov R.Ə., Tağıyeva G.V., Ekstremal şəraitlərdə psixoloji xidmət. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı : ADPU-nun mətbəəsi, 2006, s.258.
2. Zahidov B. S. İntihar. “Hüquq ədəbiyyatı” nəşriyyatı, Bakı, 2012, səh.420
3. Адлер А.Практика и теория индивидуальной психологии. Москва: Академический проект, 2015, 240 с.
4. Амбрумова А. Г. Суицид как феномен социально-психологической дезадаптации личности /А. Г. Амбрумова,В. А. Тихоненко // Актуальные проблемы суицидологии. Москва,1978. С. 6–28.
5. Durkheim E. “ İntihar “ (Le suicide – Etude sociologique, 2013) (Çev. Z. Zühre İlkelen). Pozitif Yayınları, İstanbul, s.468, 2013.
6. Фрейд З. Психология бессознательного. Москва: Просвещение, 1990, 448 с.
7. Фромм, Э. Бегство от свободы. Пер. с англ. и примечания А. И. Фета. Nyköping(Sweden): Philosophicalarkiv, 2016, 231 с.
8. Шнейдман Э., Душа самоубийцы. Москва: Смысл, 2001. 315 с.

ОСНОВНЫЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ СУИЦИДАЛЬНОГО ПОВЕДЕНИЯ

Исмаилова Айгун Етибаровна

Резюме

Самоубийство было горячей темой до сих пор. Они были в центре внимания многих ученых и психологов, привлекали их к исследованиям, исследовали причины самоубийств. Мы можем приписать этому множество причин, таких как безнадежность, депрессия, одиночество, неспособность найти решение проблем и т. д. Надежда – смысл жизни. Когда человек верит в себя, он реализует свои мечты, стремления и планы на будущее. Проблемы, с которыми мы сталкиваемся в повседневной жизни, ситуации, в которых мы остаемся в безвыходном положении, подталкивают нас к отчаянию. Вместо того, чтобы бороться с ними, мы выбираем самоубийство как выход. Это неправильное решение, которое принимает человек, которое заканчивает всю его жизненную борьбу.

THE MAIN THEORETICAL DIRECTIONS OF SUICIDAL BEHAVIOR

Ismailova Aygun Etibar

Summary

Suicide has been a hot topic to this day. Many scientists and psychologists became the center of attention, involved them in research, the causes of suicide have investigated. This includes hopelessness, depression, loneliness, not being able to find a solution to problems and so on etc. we can attribute many reasons. Hope is the reason for living. Human is the future it realizes its dreams, wishes, and plans when he believes in itself. In front of us in everyday life the problems that arise, the situations in which we are left in a hopeless situation push us to despair. With them instead of fighting, we choose suicide as a way out. This is the whole life of a person it was a wrong decision that ended his fight.

Rəyçi: Dosent İbrahimov Cəfər Hüseyn

Daxil olma tarixi 23 may 2024-cü il

UOT:37.

ÜMUMTƏHSİL MƏKTƏBLƏRDƏ HƏRBI VƏTƏNPƏRVƏRLİK TƏRBIYƏSİ

*Mahmudov Oktay Musa oğlu, Novruzov Təhməz Bəziryən oğlu
Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialı*

Xülasə: *Gənc nəslin əxlaq tərbiyəsi sahəsində məktəbin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsidir. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi mənəviyyat tərbiyəsinin ayrılmaz hissəsi olub, insanı öz vətənini, ölkəsini, ana dilini, xalqını, mütərəqqi adət-ənənələrini sevməsini, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri sıralarında hərbi xidmətə hazırlaşmasını, müasir hərbi texnikanı mükəmməl bilməsini nəzərdə tutur. Şagirdləri vətənimizin şərəfini və azadlığını qoruyub saxlamış Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin şanlı tarixi, onun vətən və bəşəriyyət qarşısında xidmətləri ilə yaxından tanış etmək vacibdir. Məhz buna görə də hazırkı şəraitdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ümumdövlət işinin mühüm bir sahəsinə çevrilmişdir və ümumtəhsil məktəblərinin ən vacib vəzifələrindən bir də vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyəsi və aşılmasıdır.*

Açar sözlər: ulu öndər, Heydər Əliyev, orta məktəb, hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi, şagirdlər, gənclər, bilik, bacarıq, hərbi rəhbər, məktəb direktoru, müəllim, ümummilli lider, milli qəhrəmanlar.

Keywords: gret liader, H. Aliyev, high school, education of military patriotism, pupils, young people, knowledge, skill, military leader, school principal, teacher, national leader, national heroes.

Ключевые слова: великийлидер, Г. Алиев, средняя школа, воспитание военного пат-риотизма, ученики, молодежь, знание, навык, военачальник, директор школы, учитель, национальный лидер, национальные герои.

Giriş

Gənclərin vətənpərvərlik, dövlətimizə və xalqımıza məhəbbət ruhunda tərbiyə edilməsi ən mühüm sahələrdən biridir. Bütün tərbiyə işini həyatla əlaqələndirmək sahəsində məktəblər xüsusi rol oynayırlar. Təhsil ocaqları ictimai inkişaf qanunlarını şagirdlərə başa salmalı, məktəbliləri xalqımızın ənənələri, vətənin müdafiəsinə hazır olmaq ruhunda tərbiyələndirməli, onlarda yüksək vətənpərvərlik hissini, həmçinin xalqımızın əxlaqına zidd təzahürlərə qarşı qətiyyətli mübarizə inkişaf etdirməlidir.

Vətənpərvərlik və milli mənəvi şüurun təbliği və aşılması məsələsi xüsusilə pedaqogikada diqqət edilməlidir. Vətənpərvərlik pedaqoji prosesdə tədris olunan mövzunun məqsədində mütləq yer almalıdır. İctimai səciyyə daşıyan vətənpərvərlik tərbiyəsi şagirdlərin vətəndaş kimi formalaşmasında, öz vətənini, ləyaqətini qorumaqda mənəvi təsir gücünə malikdir. Vətənpərvərlik Vətənin tarixini öyrənməkdə, sərhədlərini qorumaqda, lazım gələrsə, dövlətin müəyyənləşdirdiyi qaydalara şüurlu əməl etməkdə ifadə olunur (Fətəliyev, 1987: 135). Şagirdlərin vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasında ulu öndər Heydər Əliyevin müdrik kəlamı böyük əhəmiyyət daşıyır: “Hamımızın ümumi vəzifəmiz xalqımızda vətənpərvərlik, Vətən torpağına, millətə sədaqət, vətən uğrunda şəhidliyə hazır olmaq hissələrini formalaşdırmaq, inkişaf etdirmək və təbliğ etməkdir”. “Vətənpərvərlik böyük bir məfhumdur. Bu sadəcə orduda xidmət etmək deyil. Vətənə sadıq olmaq, Vətəni sevmək, torpağa bağlı olmaq-budur Vətənpərvərlik”. (Heydər Əliyev siyasi məktəbini öyrənirik, 1997: 163)

Hər bir insan fərd kimi doğulub, şəxsiyyət kimi formalaşır. Bu formalaşma məhz məktəbdə başlayır. Daha dəqiq ifadə etsək, insanın ilk cəmiyyəti ailəsindən sonra məktəbdir. Bu baxımdan məktəblərdə təlim-tərbiyə prosesində şagirdlərə vətənpərvərlik hissələrinin

aşılması daim olmalı, bu mövzunun təşkili, təbliği metodikanın başlıca vəzifələrindən biri olmalıdır. Qələm tutub yazı yazmağa, oxumağa başlayan şagirdlərin ilk yazısı, ilk oxusu “Ana” və “Vətən” kəlmələri olur. “Vətən” bizim azadlığımız, mənliliyimiz, namusumuz, şərəfimizdir. Vətən alınmır, verilmir, dəyişmir, satılmır, köhnəlmir, qocalmır, o, əbədi və əzəlidir. Vətəni qorumaq hər bir vətəndaşın borcudur, onu sevmək isə anamızı sevməyə bərabər hissidir. Vətən sevgisi, Vətənə məhəbbət insanın daxilindən, qanından gəlsə də, vətənpərvərlik hissi körpə yaşlarda aşılmalı, vətənpərvərlik tərbiyəsi ailədə başlayıb, məktəbdə davam etməli, cəmiyyətdə formalaşmalıdır. Uşaqların milli mənlilik şüurunun, vətənpərvərlik hissələrinin tərbiyəsi, onlarda ölkə, Vətən sevgisinin formalaşması hər bir müəllimi düşündürən vacib məsələlərdən biri olmalıdır.

Məktəbin, müəllimin vəzifəsi təkcə bilik vermək, hansısa elmin sirlərini açıqlamaq deyil, həm də Vətənə layiqli şəxsiyyət yetişdirməkdir. Məktəblərdə uşaqlara ilkin vətənpərvərlik hissənin aşılması müxtəlif üsullarla - onlara vətənpərvərlik mövzusunda mahnı və şeirlər öyrətmək, dövlət atributlarının şəkillərini çəkirmək və s. vasitələrlə öyrədilir. Gənc şagirdlərə isə “Gənclərin çağırışa qədərki hazırlığı” fənnini tədris etmək onların milli mənlilik və vətənpərvərlik hissələrini tərbiyə edir, bu ruhda böyüməsində mühüm rol oynayır. Bu fənn öz məzmunu etibarlı ilə şagirdlərdə vətənpərvərlik, əqidəlilik, dözümlülük, cəsurluq, intizam və şəxsi məsuliyyət hissi kimi mənəvi keyfiyyətlərin inkişaf etdirilməsini, mülki müdafiə və ilkin tibbi yardım bacarıqlarının formalaşdırılmasını nəzərdə tutur. Ümumiyyətlə bütün fənlərin tədrisində vətənpərvərlik tərbiyəsinin aşılması üçün kifayət qədər imkanlar var. Vətən uğrunda, torpaqlarımız uğrunda döyüşlərdə qəhrəmanlıq göstərmiş şəxslərin, beynəlxalq yarışlarda bayrağımızı yüksəldən idmançıların, Azərbaycanı dünyada tanıdan dövlət xadimlərinin, alim, yazıçı və incəsənət xadimlərinin şəxsi nümunələri də şagirdlər üçün tərbiyə məktəbidir.

Məktəblərin pedaqoji kollektivlərinin qarşısında gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik ruhunda tərbiyəsi sahəsində məsul və tənqisəlməz vəzifələr qoyulması heç də təsadüfi deyildir. Məlumdur ki, hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi bir məqsədə - gəncləri vətənimizin fəal müdafiəsinə hazırlamaq məqsədinə xidmət etməlidir. Buna görə də Azərbaycan dövləti xalqını, onun gənc nəslini həmişə sayıq olmağa, vətənimizin hərbi qüdrətini hər vasitə ilə möhkəmləndirməyə, onun müdafiə bacarığını artırmağa çağırır.

Orta məktəblərin təhsil sistemi çağırış yaşları hələ çatmamış gənclərə ibtidai hərbi hazırlıq keçilməsini, onların fiziki cəhətdən möhkəmliyini təmin etməyi, onları orduda xidmətə hazırlamağı tələb edir. Bu cəhətdən də indiki şəraitdə çağırışa qədərki məktəbli gənclərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün məktəb və ailə uşaqlarda vətənə, xalqa, məhəbbət tərbiyə etməli, onlarda vətən qarşısında şərəf və borc hissini qüvvətləndirməlidir.

Bu məqsədlə məktəblərdə şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə diqqət xeyli artırılmalıdır. Məktəblərdə fənn üzrə nümunəvi dərslərin təşkili də diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu, qabaqcıl pedaqoji təcrübənin aşkara çıxarılması və yayılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin faktlar və zəngin əyani vasitələr əsasında aparılması tərbiyə işinin bu mühüm sahəsi üzrə maraqlı forma və üsullar meydana çıxarıb. Məsələn ki, məktəblərdə “Döyüş şöhrəti” muzeyləri, guşələr yaradılsın, məktəblərdə fəaliyyət göstərən dərnlərdə Qarabağ müharibəsində iştirak etmiş qəhrəmanların xatirələrini əbədləşdirmək üçün geniş işlər aparılsın. Məktəblərlə hərbi hissələr arasında əlaqələrin yaradılması təmin edilsin. Bu sahədə məktəblərimizdə toplanmış qabaqcıl təcrübə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə daha məzmunlu və məqsədəuyğun şəkildə aparmağa imkan verir.

Pedaqoji kollektiv hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin bu forma və üsullarından istifadə etməklə ona nail olmağa çalışır ki, şagirdlərdə vətənə məhəbbət hissi daha da qüvvətlənsin, həqiqi vətənpərvərliyin məzmununu onlar düzgün dərk edə bilsin, vətəni müdafiə etməyi, onun şərəfini qorumağı özünün xalq qarşısında şərəfli vəzifəsi hesab etsin. Azərbaycan ordusu və xalqının Qarabağ müharibəsində düşmən təhlükəsinə qarşı mübarizədə göstərdiyi qəhrəmanlıqların, igidliklərin öyrənilməsi məktəblilərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə təkcə təlim prosesində aparılan işlərlə məhdudlaşdırmaq olmaz. Bu işdə sinifdən və məktəbdənkənar tərbiyə işlərinin müxtəlif formalarından, yol və vasitələrindən istifadə etmək lazımdır.

Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin şanlı qəhrəmanlıq tarixi ilə tanışlıq gənclər üçün zəruri olan cəsurluq və şücaət, mərdlik, xalqa və vətənə sədaqət kimi keyfiyyətlər tərbiyə edir. Məktəbdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin bütün sistemi gənclərin qəlbində yaşlı nəslin keçmiş ənənələrinə yüksək inam və sədaqət hissini alovlandırılmalı, hər bir oğlan və qız dərindən hiss etməlidir ki, o, öz babalarının, atalarının və böyük qardaşlarının dönməz davamçısıdır. Məktəbdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin əsas məzmununu məhz bu prinsip təşkil edir. Tərbiyə işinin bu mühüm sahəsi məktəblilərin əsgəri hissələrlə dostluq əlaqələrindən, onlarla görüşlərdən, mövsümi sərgilərin təşkilindən qaynaqlanır.

Məktəblərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin metodik cəhətdən düzgün təşkili qonşu məktəblər üçün nümunə ola bilər. Xüsusilə də, məktəblərdə yaradılan "Döyüş şöhrəti" muzeyinin işi, keçirilən hərbi-idman oyunları, milli qəhrəmanlarla təşkil edilən görüşlər hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə xeyli qüvvətləndirir. Belə muzey məktəbdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi üzrə sinifdən xaric işlərin ən yaxşı təşkilinə də gözəl nümunədir. Qarabağ müharibəsində həlak olmuş döyüşçülərin həyatının öyrənilməsi sahəsindəki təşəbbüs də təqdirəlayiq haldır. Bütün bunlar məktəblilərdə vətən sevgisini artırır.

Şagirdlərin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə sinifdən xaric və məktəbdənkənar işlərin forma və üsulları müxtəlif və rəngarəng olur. Məsələn, Azərbaycan ordusunun yaradılması günü, 8 Noyabr - Qələbə Günü və s. tarixi günlərə hazırlıq görülməsi və təntənəli surətdə qeyd edilməsi, hərbi hissələrə, döyüş yerlərinə, qəhrəmanların abidələrinə ekskursiyaların təşkili, Qarabağ müharibəsinin veteranları və Azərbaycan ordusunun döyüşçüləri ilə görüşlərin keçirilməsi gənc nəslin milli şüurunun inkişafına öz təsirini göstərir. Hərbi-vətənpərvərlik mövzularında aparılan söhbətlər, ədəbi-bədii gecələr, müzakirələr keçirmək, şəkilli albomlar, fotosərgilər, fotoalbomlar təşkil etmək və s. gənc nəslin milli şüurunun təşəkkül tapmasına təsir göstərən vasitələrdir. Məktəblərdə bu vasitələrin hər birindən müntəzəm istifadə olunur ki, bunlar da şagirdlərdə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin qüvvətləndirilməsinə səbəb olur.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, sinifdən xaric və məktəbdənkənar tədbirlər sistemində qəhrəmanların abidələrinə, tarixi döyüş yerlərinə, hərbi hissələrə ekskursiyaların hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinə rolu böyükdür. Bunu nəzərə alaraq, şagirdləri mütəmadi şəkildə milli qəhrəmanların abidələrinə ekskursiyaya aparmaq çox vacibdir. Belə abidələrin önündə qəhrəmanlar haqqında söhbətlər aparılır, abidənin üzərinə əklillər qoyulur. Bu, gənc nəslin yaddaşında dərin iz buraxır.

Vətənpərvərlik tərbiyəsi öz Vətəninə sevgi və məhəbbət hissəsinin, vətəndaş məsuliyyətinin artırılması, hər an Vətəninin və xalqının müdafiəsinə qalxmağa hazırlığın formalaşması üçün olduqca vacibdir. Bu hissənin təkcə dərs prosesində deyil, dərsdənkənar da aşılması, vətənpərvərlik mövzularına həsr olunmuş tədbirlərin keçirilməsi şagirdlərdə qəhrəmanlıq və məğlubedilməzlik kimi ən ülvəi hissələrin yaranmasında və dərinləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Məktəbdə vətənpərvərlik hissi ilə formalaşdırılan o şagirdlər bu gün 30 ildir düşmən tapdağında olan torpaqlarımızın azad olunmasında qəhrəmanlıq göstərən igid əsgərlərimizdir.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan ordu quruculuğunda əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Xalqın təkidi, tələbi ilə respublika rəhbərliyinə gələn Heydər Əliyevin diqqət mərkəzində olan çox ciddi məsələlərdən biri də ölkə ordusunun yenidən qurulması və ordunun, xalqın və bütün cəmiyyətin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinə səfərbər edilməsi idi. Ulu öndər Heydər Əliyevin ölkənin müstəqilliyinin və ərazi bütövlüyünün müdafiəsi kimi vahid məqsəd ətrafında Azərbaycan cəmiyyətinin birləşdirilməsi, onun mübariz ruhunun təşkilatlandırılması və istiqamətləndirilməsi, mənəvi potensialının üzə çıxarılması üçün istinad etdiyi ən qiymətli meyarlardan biri xalqın hərbi və qəhrəmanlıq tarixidir. Bu tarixi o, Azərbaycan xalqından miras qalmış zəngin və ibrətamiz bir sərvət kimi qiymətləndirir. Ölkənin müdafiəsinin təşkilinin müxtəlif məsələləri ilə bağlı çıxışlarında hər bir vətəndaşı bu tarixə tapınmağa çağırırdı (Cəfərov, 2006: 43-44). Ulu öndərin fikrincə, bu tarix Azərbaycan xalqının vətənə, torpağa bağlılıq, sevgi tarixi idi. Şagirdlərə izah etmək lazımdır ki, Azərbaycan Silahlı Qüvvələri gənclərin minlərlə igid və mərd nümayəndələrini öz sıralarında birləşdirən sarsılmaz qüvvədir və sözüün əsl mənasında xalqın özüdür. Ona görə də bütün xalq öz ordusu ilə fəxr edir, onu yüksək məhəbbətlə sevir. Xalqın alovlu məhəbbəti, hörməti və qayğısı isə əsgərlərin qəlbini oxşayır, onları ruhlandırır. Qəhrəmanların həyatı, qəhrəmanlıqları haqqında söhbətlər məktəblilərdə vətənə məhəbbət, dəyanət, qəhrəmanlıq, möhkəm yoldaşlıq, dostluq, sədaqət və başqa nəcib xüsusiyyətləri tərbiyə etməyə kömək edir. Həyatda hər şeydən əziz olan ana vətənlə bağlı hər bir tapşırıq onun gənc övladları üçün ən şərəfli və ülvi bir vəzifədir. Şagirdlərə məhz bu amillər izah olunmalıdır (Dadaşov, 2006: 18-20). Bu gün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev də gənc nəslin hərbi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasını ən vacib məsələlərdən biri kimi qeyd edir. Ona görə də parta arxasında əyləşən hər bir şagird anlayır ki, hərbi xidmət keçərək Azərbaycan dövlətini qorumaq vətəndaşlıq, Ana Vətəni müdafiə etmək onun övladlıq borcudur.

Ədəbiyyat

1. Fətəliyev, X. (1987). Məktəblərdə hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsi. Bakı, 135 s.
2. Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissənin yüksəldilməsi proqramı. (1999). Bakı, "Azərbaycan" qəzeti, 17 fevral. 8 s.
3. Heydər Əliyev siyasi məktəbini öyrənirik (1997). Bakı, 162-164 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensklopediyası. 1-ci cild.
5. Məqalə. Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında KİV-in İnkişafına Dövlət Dəstəyi Fondunun maliyyə dəstəyilə çap edilmişdir. Olaylar.- 2015.- 6 mart.- S.15.
6. Şəxsi heyətin siyasi-ictimai hazırlığına dair məruzələr və tezislər. (1995) Hərbi Nəşriyyat 1995.
7. Cəfərov, H. (2006). Gənclərdə vətəndaşlıq və vətənpərvərlik hissələrinin formalaşdırılması. Mədəni-Maarif. №3, s.43-44.
8. Dadaşov, C. (2006). Yeniyetmələrin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi. Mədəni-Maarif. №8, s.18- 20. Göndərib: 17.12.2021 Qəbul edilib: 01.02.2022

ВОСПИТАНИЕ ВОЕННОГО ПАТРИОТИЗМА В ОБЩЕОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ШКОЛАХ

Махмудов Октай Муса оглы, Новрузов Тахмаз Базирян оглы
Резюме

Одной из важнейших задач, стоящих перед школой в области нравственного воспитания подрастающего поколения, является военно-патриотическое воспитание. Военно-патриотическое воспитание является неотъемлемой частью духовного воспитания, оно требует от человека любить свою родину, страну, родной язык, народ, прогрессивные традиции, готовиться к военной службе и рядах Вооруженных Сил Азербайджана, обладать совершенными знаниями современной военной техники. Важно ознакомить студентов со славной историей Вооруженных Сил Азербайджана, сохранивших честь и свободу нашей страны, их заслугами перед страной и человечеством. Именно поэтому в современных условиях военно-патриотическое воспитание стало важным направлением работы государства, а одной из важнейших задач общеобразовательных школ является воспитание и привитие патриотических чувств.

EDUCATION OF MILITARY PATRIOTISM IN SECONDARY SCHOOLS

Maxmudov Oktay Musa, Novruzov Taxmaz Baziryān
Summary

One of the most important tasks facing the school in the field of moral education of the young generation is military-patriotic education. Military-patriotic education is an integral part of spiritual education, it requires a person to love his motherland, country, native language, nation, progressive traditions, to prepare for military service in the ranks of the Azerbaijan Armed forces, to have a perfect knowledge of modern military equipment. It is important to familiarize students with the glorious history of the Azerbaijani Armed forces, which have preserved the honor and freedom of our country, and their services to the country and humanity. That's why, in the current condition, military-patriotic education has become an important area of the state's work, and one of the most important tasks of general education schools is the education and instilling of patriotic feelings.

Rəyçi: p.e.ü.f.d. Lamiyə Al

*Bakı Dövlət Universiteti Qazax filialının 14 may 2024-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 16 may 2024-cü il*

UOT:37.

**REGIONAL ALİ TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNİN REGIONUN İNKİŞAFINA
TƏSİRİ VƏ QARŞIDA DURAN MƏQSƏDLƏR**

Çunayev Məhəmməd Məhəməli oğlu
Lənkəran Dövlət Universiteti
Chunayev.mahamad@mail.ru

Xülasə: *Regionların inkişafında ali təhsil müəssisələrinin böyük sosial-iqtisadi gücə, aparıcı rola malik olması inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində artıq özünü təsdiqləmiş bir prosesdir. Ali təhsil müəssisələri regionun iqtisadi, sosial-mədəni inkişafını təmin edən müəssisələrdir. Ali təhsil müəssisələri belə demək mümkündürsə artıq regionun mədəni səviyyəsini müəyyən edən, imicini formalaşdıran bir müəssisəyə çevrilmişdir. Qloballaşma ilə əlaqədar bu ali təhsil müəssisələrinin qarşısında duran vəzifələr, tələblər getdikcə daha da artmağa başlamışdır. Ali təhsil müəssisələri yerləşdiyi regionun və ətraf ərazilərin iqtisadiyyatına, müxtəlif sahələrinə ehtiyacı olan ixtisaslı kadrlarla təminatına dəstək olur. Müasir dövrdə qarşıda duran vəzifələrdən biri də ali təhsil müəssisələrinin regionda yerləşən müxtəlif sənaye müəssisələri ilə əməkdaşlığın yaradılmasıdır. Bu qarşılıqlı əlaqələr müxtəlif formalarda həyata keçirilə bilər. XXI əsrdə dünyada ali təhsil müəssisələrini müsbət cəhətdən fərqləndirən xüsusiyyətlər burada fərqli sahələr üzrə tədqiqatların aparılması, müxtəlif elmi konfrans, tədbirlərin keçirilməsidir. Regional ali təhsil müəssisələri eyni zamanda regionda mövcud sahələri dirçəlməyə, yeni sənayə sahələrinin yaradılmasına stimül verə bilər.*

Açar sözləri: regional ali təhsil müəssisəsi, iqtisadi inkişaf, keyfiyyətli təhsil, təhsil missiyası, regional inkişaf, elmi tədqiqatlar, universitet-universitet əməkdaşlığı, universitet-sənaye əməkdaşlığı

Ключевые слова: региональный вуз, экономическое развитие, качественное образование, образовательная миссия, региональное развитие, научные исследования, университетско-университетское сотрудничество, университетско-отраслевое сотрудничество

Keywords: regional higher education institution, economic development, quality education, educational mission, regional development, scientific research, university-university cooperation, university-industry cooperation

Regional ali təhsil müəssisələri ölkə iqtisadiyyatının inkişafında mühüm rol oynayır. Ancaq bu rol kifayət qədər gözə çarpmır və ya ön plana çıxarılarq geniş izah edilmir. Bu ali təhsil müəssisələri bilik verən təşkilat olaraq innovasiyalara yol açır, getdikcə regional və milli iqtisadiyyat üçün əhəmiyyətli bir istehsal amilinə çevrilərək yerləşdikləri bölgə ilə inteqrasiya olunmuş regional ali təhsil müəssisələri regional iqtisadi inkişafın əsas elementləri hesab edilir. Bölgədə bir sıra aparıcı tədqiqat universitetinin mövcudluğu regional iqtisadi inkişaf üçün vacib dəyər olsa da, universitetin regional inkişafa verdiyi həqiqi töhfə yerli sənayenin maraqlarına və ehtiyaclarına tam cavab vermək imkanında deyildir.

Regionda aparılacaq araşdırmalar burada iqtisadiyyat, sənayə, sosial və digər sahələr üzrə mövcud olan problemləri önə çıxarıb aradan qaldırmağa stimül verə bilər. Bu nöqtəyi-nəzərdən regionun inkişafına dəstək olan yeni-yeni istehsal müəssisələri yaradılmağa, regionun inkişafına dəstək ola biləcək proqram və layihələr həyata keçirilə bilər. Universitet və regionun ixtisaslaşdığı sahə arasında qarşılıqlı əlaqə yaradılrsa bu iki məfhum arasında əlavə dəyər yaranar. Universitetlərdə verilən təhsil, tədris olunan dərslər bölgənin perspektivdə olan inkişafına uğun həyata keçirilsə hər ikisinin fayda və çatacağı inkişaf arzuolunan olacaqdır. Ali

təhsil müəssisəsi ilə regionun təkcə iqtisadi deyil, bütün sahələri üzrə əməkdaşlıq yaradılmalı, eyni zamanda qarşıya qoyulmuş məqsədə çatmaq üçün regionun resurslarından səmərəli istifadə olunmalıdır. Regionun inkişafı üçün bu ali təhsil müəssisəsinin və regionun bütün digər mövcud istehsal sahələri arasında anlaşma yaradaraq qarşılıqlı iş görməlidirlər.

“Universitetin missiyasının ifadəsi regionda təhsil müəssisəsinin inkişafı üçün strateji təlimatları müəyyən etməyə və təhsil funksiyalarının həyata keçirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməyə kömək edə bilər. Missiya universitetin əsas strateji məqsədləri və fərqləndirici xüsusiyyətlərindən ibarətdir”. [3] Qloballaşan dünyada regional ali təhsil müəssisələri artıq regionun ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməklə yanaşı həm də onu yönəltməkdədir. Ali təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərdiyi bölgədə ixtisaslaşmış olduğu sənayə sahələrinin inkişafına və hər tərəfli genişlənməsinə elmi yollarla dəstək olur. Bunlara elmin müxtəlif sahələri üzrə gənc istedadların üzə çıxarılmasını, regionun ixtisaslaşdığı və gələcəkdə perspektivdə ola biləcək elm sahələri üzrə araşdırmaların aparılmasını, müəyyən layihələr üzrə sənayə müəssisələri ilə birbaşa əlaqələrin qurulmasını, regiona yeni texnoloji yeniliklərin gətirilməsini, bölgə üçün faydalı olacaq yeni sahələrin yaradılması və buna uyğun kadrların hazırlanmasını misal göstərə bilərik.

Müstəqilliyi bərpa etdikdən sonra regional ali təhsil müəssisələrinin təşkil olunması və həmin müəssisələrin regionları inkişaf etdirə bilmək bacarığının meydana gəlməsi regional iqtisadiyyatın vacib hissəsinə çevirdi. Bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun olaraq regional universitetlərin iqtisadi inkişafdakı rolunun dəyişməsi, əmək bazarının tələblərinə daha çox töhfə vermək üçün şirkətlər və qurumlar bu universitetlərlə əlaqə qurmağa cəhd etdilər. Bununla birlikdə, regional ali təhsil müəssisələrinin regional inkişafdakı rolu dəyişilərək onların gözlənilən rolları da dəyişdi. Bu gün regional ali təhsil müəssisələri təkcə təhsil və tədqiqat fəaliyyəti ilə məşğul olan qurumlar kimi deyil, həmçinin regional inkişafın təmin edilməsində geniş rol oynayan mühüm qurum kimi qəbul edilir.

Bütün bu nəzəri çərçivədə regionların uğurlu inkişafının mənbəyi olaraq “bilik” vacib bir element sayılır. Bu baxımdan regional ali təhsil müəssisələri sözü gedən məsələlərdə “bilik mənbəyi” kimi mərkəzi rol oynayaraq yeni biliklər yaratmaq, mövcud bilikləri əlçatan etmək, bu bilikləri təhsil funksiyası ilə ötürmək və biliklərin ötürülməsini asanlaşdırmaqla bilik əsaslı, rəqabətli və yenilikçi regional inkişafın əsas elementi olaraq qalır. Regional elmi çərçivə baxımından bir regional ali təhsil müəssisəsinin regional innovasiya sistemində və regional informasiya sistemində mövcud olub-olmaması universitetin bu sistemlərdə necə və hansı səviyyədə iştirak etməsi vacib bir məsələyə çevrilir.

Regional ali təhsil müəssisələri biliyin kommersiyalaşdırılmasını və istehsal amilinə çevrilməsini müxtəlif yollarla həyata keçirir. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamında yer alan “2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın tədbirlər planında qeyd olunduğu kimi: “Tədbirlər və layihələr-Ölkədə tədqiqat potensialı yüksək olan 2 universitetin bazasında 2 tədqiqat universitetinin yaradılması, Tədqiqat universitetlərinin yaradılmasına dair təkliflərin hazırlanması, Ali məktəblərin yeni elmi tədqiqat əhəməsinin artması; Dövrün sonuna qabaqcıl elmi-tədqiqat nəşrlərində aktiv iştirak edən 2 elmi-tədqiqat universitetinin fəaliyyət göstərməsi, Azərbaycan elminin daha da inkişafı və dünya səviyyəsində mövqeyinin yüksəlməsi” kimi vurğulanmışdır. [1]

Bu gün universitetlərlə bağlı veriləcək əsas sual “hansı universitetə ehtiyacımız var” sualıdır. Tələb olunan universitet dinamik, perspektivli və lazimi iş mühiti ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə ödəyə bilən bir universitetin olmasıdır. Regional və milli iqtisadi inkişafı təmin etmək, bu ehtiyacları ödəmək üçün universitetin “təşəbbüskar” olması vacibdir. Günümüzdə hər hansı

regionda ali təhsil müəssisəsinin yaradılmasından ilk əvvəl bu müəssisənin orada hansı istiqamətdə fəaliyyət göstərəcəyi, regionun inkişafına hansı töhfələri verə biləcəyi hər tərəfli araşdırılıb elmi cəhətdən əsaslandırılmalı, bu istiqamətdə işlər görülməlidir.

Regional səviyyədə rəqabət qabiliyyəti baxımından bilik və istedadların regional mövcudluğu fiziki infrastruktur qədər vacibdir. Regional ali təhsil müəssisələri regional iqtisadi inkişafa müxtəlif yollarla kömək edirlər. Məsələn, region ilə əlaqəli problemlərin həllində davamlı məlumat mübadiləsi şəbəkələrinin inkişafında vasitəçi rolunu oynayırlar. Regionun istedadlı gənc işçi qüvvəsi ilə təmin etməyə və sosial hərəkətliliyin genişlənməsinə kömək edirlər. Xüsusi təcrübələri və tədqiqat sahələri sayəsində regiona müəyyən sektorlardan investisiyaların cəlb edilməsində mühüm rol oynayırlar. Bu da regional mədəniyyətin bir çox cəhətdən inkişafında əsas rol oynayır.

Regional ali təhsil müəssisələri iqtisadi inkişafa fərqli yollarla töhfə verərək hər biri regional iqtisadi inkişafın geniş hədəflərinə çatmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir:

- regional ali təhsil müəssisələrinin bölgənin inkişafına birbaşa iqtisadi təsiri: Regional ali təhsil müəssisələrinin birbaşa xərcləri və onların effektiv vasitələrlə regional iqtisadiyyata təsiri ilə bağlı çoxsaylı tədqiqatlar mövcuddur. Belə ki, universitetlərin regional iqtisadiyyata birbaşa maliyyə təsiri bir tərəfdən universitetlərin iqtisadi fəaliyyətindən, digər tərəfdən işçilərin, tələbələrin xərcləri, konfranslar, müxtəlif tədbirlər və s. üçün gələn yerli və xarici qonaqların müxtəlif xərcləri sayəsində mümkün olur. Onların xərclədikləri bütün maliyyə vəsaitləri regionun iqtisadiyyatının büdcəsinin formalaşmasına dəstək olur.

- İmic: regional ali təhsil müəssisələrinin bölgədə olması bu bölgəyə imic cəhətdən təsir göstərir. Regional ali təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərdiyi regionun imicinin formalaşmasında başlıca rol oynayaraq yerli, milli və beynəlxalq media məlumatları vasitəsi ilə həyata keçirdikləri tədbirləri, araşdırmaları, layihələri və s. işıqlandıraraq bölgənin müasir və yenilikçi bir bölgə kimi imicini inkişaf etdirməyə kömək edir. Nəticədə bu ali təhsil müəssisələrin təkcə ölkədə deyil, eyni zamanda regionda, digər xarici ölkələrdə tanınması təmin olunur. Bu ali təhsil müəssisələri əməkdaşlıq etdikləri yerli və xarici ali təhsil müəssisələri, müxtəlif idarə, təşkilat və müəssisələrlə olan işbirliyindən istifadə edərək regionda təşkil etdikləri müxtəlif elmi tədbirləri, araşdırmaları, ölkədə və dünyada tanıdaraq buranın yeniliklərə, inkişafa açıq bir bölgə olduğunu əyani şəkildə göstərərək müsbət imici yaradır. Həmçinin, keçirdikləri elmi-kütləvi tədbirlərlə, konfranslarla, apardığı tədqiqatlarla, həyata keçirdiyi müxtəlif layihələrlə ölkədə, yerləşdiyi regionda, eyni zamanda dünya miqyasında reytingini qaldıraraq çoxtərəfli əlaqələr yaratmaq və genişləndirmək fürsətini də qazanır.

-Turizmin inkişafı: Müasir dövrdə istənilən bir ölkənin büdcəsinin formalaşmasında turizmin rolunun getdikcə artması müşahidə olunur. Turizmin inkişafının müxtəlif əsaslarından biri də regionun əlverişli infrastrukturunun olmasıdır. Ölkə regionlarında turizm infrastrukturunun yaradılmasında və inkişaf etdirilməsində ali təhsil müəssisələri daha çox perspektivə malik hesab edilir. Belə ki, regionlarımız maddi-mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Eyni zamanda hər bir regionumuz əsrarəngiz təbiətə sahibdir. Bütün bunlar da ali təhsil müəssisələrinin qarşısında böyük imkanlar açır. Regional ali təhsil müəssisələri tərəfindən təşkil edilən konqreslər, konfranslar, sərgilər və bu kimi tədbirlər turizmə müsbət təsir göstərir. Xarici ölkə vətəndaşlarının turistik səyahətləri ilə regiona valyuta axınının təmin edilməsi iqtisadiyyatın inkişafına müsbət təsirini göstərir. Bunun üçün regional ali təhsil müəssisələri regionda turizm şəbəkəsinin yaradılmasını təşkil edə və ya mövcud olan şəbəkəni genişləndirə bilər.

- Regional ali təhsil müəssisələri yalnız təcrübəli və istedadlı insanların “yetiştiriciləri” deyil, eyni zamanda “cəlbediciləridir”. Regional ali təhsil müəssisələri həmin bölgəyə və ona

yaxın ərazilərə istedadlı insanları cəlb etməyə kömək edir. Bu ali təhsil müəssisələri ixtisaslı kadr hazırlamaqla yanaşı digər bölgələrdən də istedadlı gənclərin bura cəlb olunmasını, onların bilik və bacarıqlarını bu regionun inkişafına yönəltməyə imkan yaradır. Bu regional universitetlər yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanmasını təmin etməklə yanaşı belə ixtisaslı işçilərin cəmlənmə yerini-“toplanma məntəqəsi” rolunu da oynayır. Belə ki, regionda və ətraf bölgələrdən yüksək ixtisaslı kadrları özünə cəlb etməklə onların fəaliyyətini stimullaşdırır, potensiallarını bu regionun tərəqqisinə yönəldir, qarşılıqlı şəkildə fayda götürür. Bu proses regionun iqtisadi, elmi və mədəni mərkəzi kimi formalaşmasına əsas verir.

- Məşğulluq: regional ali təhsil müəssisələri özləri əhəmiyyətli iş təminatçısı və ya dolaylı iş yaradıcısı olmaqla regionda iş yerlərinin təşkilinə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verirlər. Bu da yerli sakinlərin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə birbaşa kömək edir. Belə ki, bu regional ali təhsil müəssisələrinin müəllim-professor, işçi heyəti fəaliyyət göstərdiyi şəhər və ətraf bölgələrin ixtisaslı kadrlarından təşkil olunur. Bu isə regionlarda mövcud ixtisaslı kadr potensialının işlə təmin olunmasına və gənclərdə təhsilin daha yüksək pillələrinə çatdığı stimullaşdırır. Regionda ali təhsil müəssisələrinin mövcudluğu ilə əlaqədar cəmiyyətin təhsilli təbəqəsinin müxtəlif tələbatlarına uyğun olaraq xidmət sahələri formalaşır. Bu isə regionda yeni infrastrukturun yaranmasına gətirib çıxarır, son nəticədə region əhalisinin maddi vəziyyətinə və təhsillilik dərəcəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

“Universitetlər iqtisadi inkişafda öz rollarını artırmaq üçün getdikcə daha çox yeni yollar axtarırlar. Bu üç əsas şəkildə baş verir: (1) iqtisadi inkişafda “passiv” roldan “aktiv” rola keçid, (2) strateji planlaşdırmaya daha çox diqqət yetirilməsi və (3) universitet-sənaye tərəfdaşlığının gücləndirilməsi”. [2]

Birinci məsələ üzrə regional ali təhsil müəssisələri təhsil və həyata keçirdikləri araşdırmaları birləşdirərək iqtisadi inkişafın lokomotivinə çevrilirlər. Ali təhsil müəssisələri artıq əvvəlki bilik vermək rolundan təcridən bilik yaradılması və iqtisadiyyata tətbiq olunması mərhələsinə daxil olublar. İkinci məsələ strateji planlaşdırma hesab edilir. Burada dövrün tələblərinə uyğun olaraq regional ali təhsil müəssisələri yalnız təhsil verməklə deyil, eyni zamanda yerləşdiyi region və ətraf bölgələr üçün strateji inkişaf planları hazırlaya bilirlər. Strateji inkişaf planları elmi cəhətdən əsaslandırılmış ardıcılıqla hazırlanmalı və həyata keçirilməlidir. Bu cəhətdən strateji planları ali təhsil müəssisəsinin fəaliyyətində mühüm əhəmiyyət kəsb etməli, daim diqqət mərkəzində saxlanılmalı və mütəmadi olaraq dəyişilən şərtlərə uyğun hazırlanmalıdır. Üçüncü məsələ universitet-sənaye tərəfdaşlığının gücləndirilməsidir ki, bu da regional ali təhsil müəssisələri ilə sənaye müəssisələri arasında əməkdaşlıq, regionun və son nəticədə ölkənin inkişafına əsas zəmin yaradan amildir. İnkişafda və istehsalda bu halqa pozulanda peşəkar işçi qüvvəsinə ehtiyac və ali təhsilli işsiz şəxslər qrupu yaranır. Yəni ki, sənaye müəssisələrinin və əmək bazarının tələblərinə cavab vermək iqtidarında olmayan ali təhsillilər işsizlik statusu ilə iqtisadiyyata əlavə bir yük olurlar. Qeyd olunan bu problemlərin yaranmaması üçün regional ali təhsil müəssisələri, sənaye müəssisələri və istehsal sahələri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq olmalıdır. Bu istiqamətdə bütün tərəflər qarşısında mühüm vəzifələr dayanır. Belə ki, sənaye müəssisələri ehtiyacı olan ixtisas və dərəcələr üzrə vakant yerlərin sayını ali təhsil müəssisələrinə təqdim etməlidir. Bu müəssisədə çalışan yüksək ixtisaslı kadrlar ehtiyac yaranacağı təqdirdə ali təhsil müəssisələrində tədrislə məşğul ola bilər. Mütəmadi olaraq tələbələrin ixtisasları üzrə bu və digər istehsal müəssisələrinə ekskursiyaların təşkil olunmasına, gələcək iş yerləri ilə təhsil aldıkları müddətdə tanış olmalarına şəraitin yaradılması məqsədəuyğundur. Ali təhsil müəssisələri və sənaye müəssisəsi regionun savadlı gənclərini yüksək ixtisaslı mütəxəssis kimi formalaşdıraraq bu regionun iqtisadi inkişafına və eyni zamanda bu istehsal müəssisəsinin tərəqqisi üçün öz səylərini birləşdirməli, bunu ümumi

işə çevirməlidir. Regiondakı istehsal müəssisəsi ali təhsil müəssisələrində öz büdcəsi hesabına təqaüd proqramı həyata keçirməklə tələbələrdə öz gələcək işlərində stimül yarada bilər.

XX əsrdən başlayaraq elm və texnologiyaya diqqət daha da artırılmış, tədqiqat aparmaqla yeni biliklərin kommersiyalaşdırılması, həmçinin qarşılıqlı faydalı tədqiqatlar, təcrübə və bilik mübadiləsi yolu ilə ölkə inkişafı üçün xarici imkanların genişləndirilməsi yolları öyrənilmişdir. Bu dövrdən etibarən iri şəhərlərdə təşkil olunmuş ali təhsil müəssisələri ilə yanaşı regional ali təhsil müəssisələrində də tədqiqatlara geniş yer verilməyə başlandı. Bu işə bütün dünyada ali təhsildə regionların rolunun önə çıxmasına təsir göstərdi. Beləliklə, universitetlər təhsil verən, araşdırma aparən və iqtisadi inkişafı təmin edən bir quruma çevrildilər.

Yeniliklərlə yanaşı regional ali təhsil müəssisələrinin regional inkişafdakı rolunun vacib bir tərəfi də regional iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərlə əlaqələndirilir. Ənənəvi sənaye sahələrinin tənəzzülü və yeni sahələrin meydana çıxması universitetlər üçün yeni bir problem yaradır. Bölgədəki universitetlərin regional iqtisadi dəyişikliklərə necə cavab verəcəyi və bu çevrilmələrdə necə iştirak edəcəkləri burada həqiqətən vacibdir. Bu baxımdan, bəzi universitetlər kənd təsərrüfatı (məsələn, kənd təsərrüfatında nanotexnologiyaların tətbiqi) kimi ənənəvi sahələrin səmərəliliyini artırmaq üçün bu sahələrdə qabaqcıl texnologiyaların inkişaf yollarını axtararkən, digərləri tamamilə yeni sahələrə diqqət yetirməyi üstün tuta bilər. Bu baxımdan universitetlər regional iqtisadi dəyişikliklər nəticəsində ənənəvi sahələrdən yeni sahələrə keçid mərhələsində böyük rol oynayır. Lakin bu düşünüldüyü qədər sadə deyil. Yeni sahələr axtaran və bu sahələrdə tədqiqat təcrübəsi qazanan universitetlər üçün uzunmüddətli planlaşdırma tələb olunur.

Qloballaşma dövrünün tələblərinə əsasən baş verən inkişafa uyğun olaraq regional ali təhsil müəssisələri qarşısında da müəyyən seçimlər, çətinliklər, tərəddüdlər çıxır. Bununla da ali təhsil müəssisələrinin gələcəyi həmin müəssisələrin inkişaf tendensiyalarının uyğunluğundan asılıdır. Belə ki, müəyyən ali təhsil müəssisələri regionda mövcud olmuş ənənəvi sahələrə yeni texnologiyalar tətbiq edərək inkişafın yüksək pilləsinə çatdıra bilər, ya da region üçün tamamilə yad olan yeni sahəni burada yarada və inkişaf etdirə bilər. Beləliklə seçimlərində düzgün olan regional ali təhsil müəssisələri öz gələcək tərəqqilərini təmin etmiş olacaqlar.

Universitetlərin regional inkişafdakı dəyişən rolu ilə əlaqədar aşağıdakı təkliflər verilə bilər:

- regional ali təhsil müəssisələri bölgənin zəif tərəflərini, məhdudiyyətlərini vurğulayan və həll yollarını axtaran regional iqtisadi planların hazırlanmasında və həyata keçirilməsində dövlət-özəl tərəfdaşlığın təmin edilməsində aparıcı rol oynaya bilərlər;

- regional ali təhsil müəssisələri iqtisadiyyatı tam şəkildə inkişaf etdirmələri üçün regional iqtisadiyyatın tərkib hissələrini və hansı mövzularda ona necə töhfə verə biləcəklərini planlaşdırmalıdır;

- regional ali təhsil müəssisələri dəyişən şərtlərlə ayaqlaşaraq regionun inkişafına uyğun addımlama üçün regionda yeni yaradıla biləcək və həyata keçirilməsi məqsədəuyğun hesab edilən yeni layihələri diqqət mərkəzində saxlayaraq mövcud qurumlarla birgə iş görə bilərlər;

- regionun perspektivlərini, əhalinin sayını, ehtiyac və problemlərini nəzərə alaraq regional ali təhsil müəssisələrinin həmin regionun yaşayış məntəqələrində müxtəlif sosial-iqtisadi, maarifləndirici layihə və tədbirlərin həyata keçirilməsi məqsədəuyğundur;

- regional ali təhsil müəssisələri fəaliyyət göstərdikləri regionun və ona yaxın bölgələrə logistik cəhətdən kömək göstərməsi, müxtəlif və geniş profilli layihələrin həyata keçirilməsinə dəstək ola bilər;

- ali təhsil müəssisələrinin və sənaye müəssisələrinin birgə əməkdaşlıq proqramlarının qurulması və bu fəaliyyətin genişləndirilməsi;
- universitet və sənaye arasında əməkdaşlığın təkcə müəllimlər vasitəsilə deyil, həm də tələbələr vasitəsilə inkişaf etdirilməsi;
- regionun problemlərinin həllinə yönəlmiş magistr və doktorluq dissertasiyalarına xüsusi maliyyə vəsaiti ayıraraq müxtəlif bərpa layihələrinin həyata keçirilməsi;
- təkcə universitet-sənaye əməkdaşlığı deyil, eyni zamanda universitet-universitet əməkdaşlığının da təşkilinin həyata keçirilməsi;
- nəzəri və təcrübi bilik axınına sürətləndirmək üçün universitetdən sənayeyə və sənayedən universitetə layihəsinin tətbiqi;
- regional ali təhsil müəssisələrinin tərkibində texnoparkların təşkili.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası”nın təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı.
2. Onur Sungur Universitetlərin bölgəsel kalkınmada dəyişən rolü və girişimçi universitet kavramı, AİBÜ Sosial Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2015, Cilt:15, Yıl:15, Sayı: 4, 15: 35-61.
3. <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-regionalnogo-vuza-na-sotsialno-ekonomicheskoe-razvitiie-territorii/viewer>

ВЛИЯНИЕ РЕГИОНАЛЬНЫХ ВУЗОВ НА РАЗВИТИЕ РЕГИОНА И ЦЕЛИ НА БУДУЩЕЕ

Чунаев Мухаммад Махамели оглы

Резюме

Тот факт, что высшие учебные заведения обладают огромной социально-экономической мощью и ведущей ролью в развитии регионов, является доказанным процессом на опыте развитых стран. Высшие учебные заведения – это учреждения, обеспечивающие экономическое, социальное и культурное развитие региона. Высшие учебные заведения, если можно так сказать, уже стали учреждением, формирующим имидж, определяющий культурный уровень региона. В связи с глобализацией, задачи стоящие перед этими высшими учебными заведениями, становятся все более требовательными. Высшие учебные заведения поддерживают обеспечение квалифицированными кадрами, необходимыми в различных сферах экономики региона и прилегающих территорий. Одной из задач, стоящих перед нами в современный период, является налаживание сотрудничества между высшими учебными заведениями и различными промышленными предприятиями, расположенными в регионе. Эти взаимодействия могут реализовываться в различных формах. В 21 веке одной из характеристик, положительно отличающих высшие учебные заведения мира, является проведение исследований в различных областях и проведение различных научных конференций. В то же время региональные вузы могут стимулировать создание новых производств в регионе.

**THE IMPACT OF REGIONAL HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS ON
THE DEVELOPMENT OF THE REGION AND FUTURE GOALS***Chunayev Muhammad Mahameli oglu**Summary*

The fact that higher education institutions have a great socio-economic power and a leading role in the development of regions is a proven process in the experience of developed countries. Higher education institutions are institutions that ensure the economic, social and cultural development of the region. Higher education institutions, if it is possible to say so, have already become an institution that forms the image that determines the cultural level of the region. Due to globalization, the tasks facing these higher education institutions have become more and more demanding. Higher education institutions support the provision of qualified personnel needed in various fields of the economy of the region and surrounding areas. One of the tasks ahead in modern times is the establishment of cooperation between higher education institutions and various industrial enterprises located in the region. These interactions can be implemented in various forms. In the 21st century, one of the characteristics that positively distinguishes higher education institutions in the world is conducting research in different fields and holding various scientific conference events. At the same time, regional higher education institutions can stimulate the creation of new industries in the region.

*Rəyçi:p.e.d., prof.V.Q.Orucov**LDU-nin pedaqogika, psixologiya və incəsənət kafedrasının 29 mart 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 02aprel 2024-cü il*

FİLOLOGİYA ELMLƏRİ

UOT:81.

USING VIDEO MATERIALS IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE*Karimli Aytan Tahir, Bashirova Aynur Hilal, İbrahimova Vusala İlqar**Ganja State University*aytenkerimli14@gmail.combashirova.aynur@bk.rui_vusala@mail.ru

Abstract. *The article deals with some aspect of using video in teaching English as a foreign language. At each stage of practice there's a variety of tasks, ensuring the successful perception of foreign speech by students that increase their motivation to learn a foreign language. Video material stimulates interest, is a role model, expands students' knowledge of the linguistic and cultural features of the language being studied, and also provides effective material for the subsequent discussion. Using video in teaching a foreign language opens up ample opportunities for the teacher and students in mastering the language and foreign culture. Video resources have an advantage over audio and printed information. Visual information allows you to better understand and consolidate factual information and language features of speech, as visual support contributes to a complete and accurate understanding of the meaning, activating attention and memory and contributing to the development and skills of listening and speaking.*

Key words: foreign language teaching; video materials; authentic/adapted resources; introductory exercises; viewing, reading and talking; follow up assignments.

Ключевые слова: преподавание иностранного языка; видеоматериалы; аутентичные/адаптированные ресурсы; вводные упражнения; просмотр, чтение и разговор; последующие задания

Açar sözlər: xarici dil tədrisi; video materiallar; autentik resurslar; giriş tapşırıqları; nəzər yetirmək, oxumaq və danışmaq; müvafiq tapşırıqlar

Introduction

Using video for learning in the classroom has been around for decades, but with the growth of digital technology in recent years, the range of opportunities is now greater than ever before. Thirty years ago, a teacher might have occasionally wheeled out a television and VHS recorder during class once or twice a term. These days, video resources are readily available online, and teachers can make use of them in a much more integrated way.

While such resources can [enhance the learning experience](#), there are, however, risks in the use of video. Students need to be active learners, so watching should never simply be passive. Video is not a substitute for effective pedagogy, and getting the most out of video resources requires balance and integration with other teaching methods. Furthermore, it can be hard to find the best materials from the huge range of content available online. In this article, we look at some ways to integrate video in the learning process in the right way to improve the student experience.

Even very young children are often expert internet users, and video now forms a natural part of how they interact, socialize, and develop. It makes sense, therefore, to incorporate digital video into their formal learning programs as well. [Research](#) has shown that video clips can help to develop children's thinking skills in the classroom as well as memory retention and recall.

As technology continues to develop, it is vital to keep educational processes up to date. Let's look at some of the ways to do that.

1. Use Video to Introduce New Topics

A video presentation can be a great way to introduce a new topic. Video clips can offer an easy synoptic view of a subject that will immediately engage young learners, not least because video is already likely to be one of their primary modes of discovery. Video here is not a substitute for teacher interaction, but a well-targeted clip can trigger the students' imaginations in a very effective way.

2. Video as Pre-Lesson Preparation

In a scenario known as the "flipped classroom", students may engage with video material at home before working through the issues in class. With the traditional homework model, new material is presented in class and then consolidated at home with exercises or tasks. In the flipped classroom model, the initial presentation takes place at home prior to class, and learners can then engage with it in the supportive environment of the classroom. This benefits the students by allowing reinforcement of learning in a collaborative context and repeated viewing of initial clips if deemed necessary.

3. Variety in Learning Materials

Research has indicated that learning is improved by a variety of learning methods. In particular, the two main channels of memory acquisition – auditory and visual – can be harnessed to improve what is known as cognitive load. This means that when video and talking methods are combined, students can take on more material than one or the other in isolation. Video clips can therefore be used to complement more traditional teaching methods in order to reinforce students' learning.

4. Videos for Expanded Experience

As all teachers know, too much theory can get a bit dry. Any learner will benefit from an expanded range of demonstrations and insights that are better shown than told. This is especially the case with very young learners whose concentration and linguistic comprehension skills may be less advanced than their visual ability. Video clips can give insights into descriptive realms where words alone are not rich enough, such as simulations of outer space, atomic-level interactions, inner-body processes, or just animals or places that are not routinely encountered.

5. Videos Allow for Different Rates of Learning

The use of personal computers or tablets in class is increasingly common, and here video clips can offer an individualized learning experience while still maintaining the benefits of teacher support. With the use of individual screens and headphones, learners can watch videos as many times as they wish or stop to pause, reflect, and interact as required.

6. Video for Learning Social Skills

Learning is not just about facts. Children's education also needs to develop in terms of social skills and awareness. Video can be a great way of presenting these kinds of topics. For example, questions around friendship, bullying, or social pressures can occur at any age. Video clips can really help children develop understanding by narrativizing the issues.

7. Developing Cultural Awareness

Similarly, children's cultural awareness can be developed with often quite subtle rather than demonstrative cues in video resources. This can be particularly useful for helping to educate children in cultural or ethnic differences, particularly if the class itself is somewhat homogenous.

8. Student-Created Content

These days, video creation technology is almost as prevalent as the content itself, and it may be beneficial for children to create their own clips. This can serve two purposes: firstly, as part of an active learning process, as the presentation of any given topic demands thought and therefore consolidates learning; and secondly, of course, developing a facility with digital toolkits is in itself a valuable skill.

9. Video as an Opening to Future Possibilities

While video clips currently have a high level of availability as learning resources, it is worth considering the future possibilities of virtual reality and augmented reality systems. These systems will likely soon be widely used in classrooms and will offer even more opportunities for interactive and expansive learning.

Video is a powerful tool in today's classroom. It provides strong context through which to teach English. Meaning brings the outside world into the classroom and gives teaching "reality". Video also provides all the paralinguistic features of language that only audio can't. The success of teaching a foreign language through video depends on preparing students for the perception of a video. The expansion of international relations and the entry into our market of British and American teaching and methodical complexes, including video fragments, video lessons, significantly expanded our possibilities in using audiovisual techniques. In the event that the video is an attachment to a British or American educational complex, the teacher can use the technology of its application developed by foreign methods and described in teacher's book. In this

case, video is an effective means of teaching a foreign language. Together with the English educational complexes there is a large number of feature films. Their viewing at the senior stage of education is close in importance to the reading of the original fiction and has no less significance for the study of a foreign language, since it allows to develop skills of listening, speaking and writing on authentic material, which contributes to the improvement of the communicative competence of students. We now have more access than ever to video. News programs, adverts, comedies, documentaries, dramas, academic lectures are available in digital format via the internet. Most of these resources weren't originally created as teaching materials. So it serves a real-world communicative purpose. Some materials are authentic resources adapted for language teaching. Authentic material not originally produced for ELT purposes, but adapted to different grades. There are some positive characteristics of using video in the process of learning foreign languages: the class does not require dimming, and therefore, the contact of teacher with learners is continuous; video provides the possibility of using different modes of operation, e.g. freeze frame, using only video track (with audio track turned off) etc.; videos can easily be used for different types of work: individual, pair, group, collective; video equipment allows to split movie into desired number of clips, depending on the objectives of individual needs and characteristics of learners to continue working with each clip separately. When teaching the perception of speech by ear, it is necessary, first of all, to develop aural skills and speech hearing with the support of native speakers. And in this case, it is the authentic audio video texts that allow the students to hear the speech of the native speakers, which reflects the living reality, the peculiarities of the national culture. Most importantly, the authentic material provokes the students' cognitive interest, the willingness to discuss problems, and, therefore, contributes to their motivation to learn a foreign language. If the learner perceives foreign speech, then he begins to realize that all his efforts spent on learning a foreign language were not in vain. Thus, the main task of the teacher at the stage of work with authentic material is the selection of audio or video material that would be interesting, informative, accessible to understanding, corresponded to the modern reality of a foreign language society and would

create favorable conditions for mastering new regional information, behavior of native speakers, would facilitate their familiarity with the people's way of life, its culture. Some teachers think that watching videos in EFL classroom is more entertainment than education. However, if we consider video as a text (a source of information) and we make a lesson using it that helps learners develop language; we can use video resources to capture learners' attention. Video materials should be accompanied with support for language learning. The simplest form of control is the task of specifying correct and incorrect statements, choosing one correct variant from several proposed. This form of control is the quickest way to test understanding when developing listening skills; however, it does not develop the ability to speak. Answers to the questions asked before the survey allows you to organize a conversation on the content of the scanned fragment, and at a more advanced stage - the discussion, especially when the questions are of a problem nature. Arrangement of frames in the order of their appearance in the film allows not only check the attention of students, but they give support for oral utterances. Personnel illustrate the development of the plot and serve as a good basis for retelling. A more complicated task can be given to justify the choice, why one frame does not precede another. An even more complicated version is a method of introducing "jamming". When among the frames of this video fragment there is a frame from the "alien" film. Students are asked to explain why this shot could not be part of the video they watched. The video serves as a good dynamic visibility for the practice of speaking in another language and creating situations of such communication in the classroom. Students dramatize the dialogue heard from the screen, playing it by roles. Here it is possible not only to accurately reproduce what has been heard and seen, but also to re-think the text, its new interpretation. Such a task can be more feasible than sounding or duplicating a film in your native language. If the student's level of knowledge allows correctly and accurately reproduce the scripted text, speaking on behalf of the video's heroes when viewed with the sound turned off, then such an exercise can cause both great interest on the part of the students and also have a big impact on increasing the level of their language competence. When performing this task, various interpretations of the characters' personality are possible; you can compare more or less successful variants. The same great benefit is provided by duplication in the native language, since it teaches students not to literally translate the phrases uttered by the characters, but adequately interpret the meaning of the utterance, given the differences in intonation and phrase design. The interpretation of idioms, interjections, appeals requires special attention. Indeed, the stumbling block is the transition from "you" (pl.) to "you" (sing.), since in English there is no difference between the single and plural second person pronouns, which in many languages mean an officially polite or familiar-friendly relationship. Therefore, in order to adequately convey the phrase in Russian, students should correctly determine the level of the statement in a foreign language. Full-length videos (which demand disruption with discussion, writing and vocabulary) and video clips can be very useful in teaching English as a foreign language. However, it is important to consider beforehand what we want our students to learn from the videos. We'll also need to plan how we can help our students learn. In planning to use video, the following three stages should be considered:

Stage 1: Provide questions that focus students on what you believe is important in the video. Think over why you have chosen this video, and what you expect they will learn from watching it. Questions or prompts can be written on the board or worksheets that are handed out in class.

Stage 2: Watch the video in class. Stop the video to draw students' attention to something you consider important to them.

Stage 3: Discuss as a class or in small groups the students' answers to the questions you gave them. Nowadays, students are very much visual learners. The quick spread of internet access makes the use of video in the classroom much more effective and interesting. Video is a medium which is in some way replacing printed materials. Presentation of audio / video text should include such a volume and pace, which corresponds to the abilities of students. As a rule, sounding the text for more than 3 minutes overloads short term memory and complicates the perception process. The text is usually presented for listening twice. If students do not understand the text after double presentation, it is advisable to view the text in fragments. At this stage, the "Frozen frame" reception is widely used, which allows you to click the "Pause" button again to preview and listen to a foreign speech and answer the questions posed by the teacher. It should be noted that the optimal solution is to develop a series of exercises based on the selected video. Thus the preferred length of the video clip is 2-5 minutes as this period is sufficient to obtain the necessary amount of information on the problem. The system of exercises should consist of several sections. The first section (introductory exercises) can contain tasks that allow students to prepare for perception of video and awaken the existing knowledge on the subject. The second section (viewing, reading and talking) should include exercises aimed at discussion of the watched fragment. Further on, we should proceed to a more detailed discussion of this material. Exercises can include answers to questions, gaps filling, matching, multiple choice, and so on. The third section (follow up assignments) should include creative tasks on the basis of the video clip: create dialogue on the video, prepare a report on the topic, make a presentation on the problem. In order to make the most effective use of video in the process of teaching foreign languages, it is necessary to emphasize the advantages of this training tool: availability of video; the possibility of a more active creative activity of the teacher; use of different operating modes; video materials are easily used for different types of work: individual, pair, group, collective; video equipment allows you to divide the whole movie into the required number of video segments depending on the purpose; use of video makes the occupation more emotional and effective; the use of video makes it possible to develop speech activity, makes it possible in simple visual form to convey information to students; informative saturation; concentration of linguistic means; the use of movies in English classes introduces diversity in the learning process, promotes the activation of students, increases interest in learning English; emotional impact on students. Generally video activities are divided into 3 main types or stages: pre-viewing. Before watching the video students do some activities. They help prompt student general idea and background knowledge; viewing: students perform tasks and activities while watching the video, with or without pausing the clip; post viewing: after watching the video, students practice the language forms and vocabulary they came across in the video. Students discuss, retell, role-play and complete tasks at this stage. There are some conditions that should be observed when using video resources: video material should correspond to the level of students' knowledge; visualization should be used moderately, it should be used gradually, and only in appropriate point of a lesson; watching videos should be organized so that all students can see the material clearly; it's essential to highlight the essential points; think over in detail the explanations while watching a video; a video should be exactly matched to curricular material, correspond to the topic under study. Presentation of educational material by means of video is characterized by several specific features. They include the following:

1. Information is presented by means of art, which makes the presence of figurative models in introducing the material. The main characteristic of this model is the presence of plot and composition. This fact underlines the closeness of figurative model to the arts, and, on the

other hand, the difference between such model and traditional means of teaching foreign languages; in this case the emotional presentation of educational material and emotional perception is assumed. The use of video in the classroom contributes to the effect of complicity and empathy with the characters, which in turn creates the real conditions of motivated communication in class.

2. The information is dynamic, which increases the productive aspect of learning, increases the density of communication in class, and improves the efficiency of educational activities. Dynamism and emotion of material introduction contribute to retention of information.

3. Video information has a high degree of credibility provided by authenticity of video used in the process of learning that gives rise to a high level of confidence in the information perceived by learners. While the growth of online content, social networking, and multimedia production tools have all helped educators reconsider how students should consume, discuss, and demonstrate mastery of content, only the dramatic increase in video availability has led directly to the "flipped classroom" movement. And with an increasing focus on making more Internet connection available at educational institutions and at home, there is a sense that we are only beginning to explore video's true educational possibilities .

Conclusion

All video resources presuppose active teaching. Materials alone don't teach - teachers do. The effectiveness of the use of video resources for teaching foreign languages depends both on precise determination of its place in the educational system, and on how efficiently the structure of the video lessons is organized. Authentic audio / video materials have great potential for solving learning and educational tasks when properly organized by teachers. With very informative material, they create an atmosphere of real linguistic communication and are able to ensure the successful perception of foreign speech by non-native speakers, and increase the motivation of students to study a foreign language. The effectiveness of using a video film depends not only on the exact definition of its place in the training system, but also on how well the structure of the session is organized and how the training possibilities of the video film with the learning objectives are coordinated. The introduction of video materials in teaching considerably diversifies the process of perception and processing of information. Thanks to the computer, the Internet and multimedia that students have an opportunity to take in large amounts of information with its subsequent analysis and sorting.

References

1. Allan M. Teaching English with Video. Video-applications in ELT. Oxford: Pergamon Press, 1983. 128 p.
2. Effectively Using Videos in the College Classroom [Electronic Resource]. Access mode: http://citl.indiana.edu/resources_files/teaching-resources1/using_videos.php.
3. Quillen I. Digital Video Transforms Teaching Practices. Available at: http://citl.indiana.edu/resources_files/teaching-resources1/using_videos.php.
4. Six reasons to use video in the ELT classroom. Access mode: <http://www.cambridge.org/elt/blog/2014/03/six-reasons-use-video-elt-classroom/>.
5. Willis D. The potentials and limitations of Video. Video applications in ELT. Oxford: Pergamon Press, 1983, pp. 17-24.
6. Rammal S.M. Using Video in the EFL Classroom. Karen's Linguistics Issues.2006
7. Harmer J. The practice of English language teaching. London: Longman. 2001

XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ VİDEOMATERİALLARDAN İSTİFADƏ EDİLMƏSİ

*Kərimli Aytən Tahir qızı, Bəşirova Aynur Hilal qızı, İbrahimova Vüsal İlqar qızı
Xülasə*

Məqalə ingilis dilinin xarici dil kimi tədrisində videodan istifadənin bəzi aspektlərindən bəhs edir. Təcrübənin hər bir mərhələsində tələbələr tərəfindən xarici nitqin müvəffəqiyyətlə qavranılmasını təmin edən müxtəlif tapşırıqlar var ki, bu da onların xarici dil öyrənmək motivasiyasını artırır. Videomaterial marağı stimullaşdırır, örnəkdir, öyrənilən dilin linqvistik və mədəni xüsusiyyətləri haqqında şagirdlərin biliklərini genişləndirir, həmçinin sonrakı müzakirələr üçün səmərəli material təqdim edir. Xarici dilin tədrisində videodan istifadə müəllim və şagirdlərin dilə və xarici mədəniyyətə yiyələnməsində geniş imkanlar açır. Vizual məlumat faktiki məlumatları və nitqin dil xüsusiyyətlərini daha yaxşı başa düşməyə və birləşdirməyə imkan verir, çünki vizual dəstək mənənin tam və dəqiq dərk edilməsinə kömək edir, diqqət və yaddaşı aktivləşdirir, dinləmə və danışma bacarıqlarının inkişafına öz töhfəsini verir.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ВИДЕОМАТЕРИАЛОВ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

*Каримли Айтан Тахировна, Баширова Айнур Гилал кызы,
Ибрагимова Вусала Илгаровна*

Резюме

В статье рассматриваются некоторые аспекты использования видео в обучении английскому языку как иностранному. На каждом этапе практики предлагаются разнообразные задания, обеспечивающие успешное восприятие иностранной речи студентами, повышающие их мотивацию к изучению иностранного языка. Видеоматериал стимулирует интерес, является образцом для подражания, расширяет знания учащихся о лингвокультурных особенностях изучаемого языка, а также дает эффективный материал для последующего обсуждения. Использование видео в обучении иностранному языку открывает перед преподавателем и учащимися широкие возможности в освоении языка и иностранной культуры. Визуальная информация позволяет лучше понять и закрепить фактическую информацию и языковые особенности речи, так как зрительная поддержка способствует полному и точному пониманию смысла, активизируя внимание и память и способствуя развитию и навыкам аудирования и говорения.

Rəyçi: f.f.d. dos. Z.Əliyeva

GDU-nun Praktik Xarici dillər kafedrasının 21.06.2024-cü il tarixli iclasının çıxarışı (pr.№13)

Daxil olma 22 iyun 2024-cü il

UOT:81.

İNGİLİS DİLİNDƏ ZƏRF

F.ü.f.d Bayramova Ülviyyə Yusif q
Gəncə Dövlət Universiteti
uviyab@list.ru

Annotasiya: Zərf hərəkətin tərzini, kəmiyyətini, yerini, zamanını, vəziyyətini bildirən nitq hissəsidir. Zərf hərəkətin əlamətini və yaxud hərəkətin hansı şəraitdə, nə halda, harada, necə, nə zaman icra olunduğunu göstərən nitq hissəsinə deyilir. Zərf sifətə aid ola bilər. Nitqin bu hissəsi çox genişdir, onsuz dil xeyli kasıblaşardı. Zərflərin istifadəsi o qədər də çətin iş deyil, çünki biz bunu ana nitqimizdə mükəmməl edirik. İngilis dilində zərflər rus dilindən köklü şəkildə fərqlənmir, buna görə də onların assimilyasiya əlçatandır və çox say tələb etmir. İngilis dilindəki bütün zərflər quruluşuna görə üç əsas qrupa bölünür: sadə (hər hansı digər ingilis dili kimi öyrənmək lazım olan bir sözdən ibarətdir), mürəkkəb və düzəltmə.

Açar sözlər: sifət, sadə, düzəltmə, mürəkkəb

Key words: adjective, simple, complex, derivative

Ключевые слова: прилагательный, простое, сложное, производное

§1. Zərf vəziyyət, hərəkət və ya hal bildirən nitq hissəsidir və ya xarakterik xüsusiyyətinə görə hərəkət və ya keyfiyyət bildirir. Zərf feilin, sözlərin hal kateqoriyasını, sifəti və zərfləri dəyişir.

Ann turned her neck lazily, touched one eyelash and said: “He amuses her” – Анна лениво повернулась, дотронулась до ресницы и сказала: Он её забавляет. – Anna tənbəlliklə boynunu döndərdi, kirpiyinə toxundu və dedi: “O, onu əyləndirir”.

And glancing sidelong at his nephew he thought. – И косо взглянув на племянника, он задумался. – Və o qardaşı oğluna çərəkəki baxaraq fikirə getdi.

For a second they stood with hands hard clasped. – На мгновение они стояли крепко пожав руки. – Bir anlıq onlar bərk sıxılmış əlləri ilə dayanmışdılar.

And now the morning grew so fair, and all things were so wide awake. – И теперь наступало утро и всё так бодрствовало. – Və indi səhər açılırdı və hər şey azad oyanırdı.

The man must have had diabolically acute hearing. – Человек должен был иметь острый слух. – İnsanın ibliscəsinə kəskin eşitməsi olmalı idi.

She spoke quite kindly and sensibly about it. – Она говорила об этом вполне любезно и чувственно. – O, bu haqda həssas bir şəkildə mehribanlıqla danışdı.

§2. Zərflər quruluşuna görə bölünür:

1. sadə zərflər (*long, enough, then, there, etc.*),

2. düzəltmə zərflər (*slowly, likewise, forward, headlong, etc.*)

(Zərflərin məhsuldar şəkilçisinin sonuna artırılan *ly* şəkilçisidir. Bundan başqa şəkilçilər də var: məsələn: -wards, ward, -long, -wise)

3. Mürəkkəb zərflər (*anyhow, sometimes, nowhere, etc.*)

4. Tərkibi zərflər (*at once, at last, etc.*).

§3. Bəzi zərflər müqayisə dərəcəsində olur.

a) əgər zərflər bir hecadan ibarət olursa, müqayisə dərəcəsinin sonuna *-er* və üstünlük dərəcəsinin sonuna *-est* artırılır.

fast – faster – fastest

hard – harder – hardest

b) Zərfin müqayisə dərəcəsinin sonuna *-ly* artırılır “*more*” ilə düzəlir və üstünlük dərəcəsinə “*most*” olur.

wisely – more wisely – most wisely

beautifully – more beautifully – most beautifully

c) bəzi zərflərin müqayisə dərəcəsinə qaydasız formaları var.

well – better – best

badly – worse – worst

much – more – most

little – less – least

§4. Zərfin bir neçə məna qruplarına görə aşağıdakı növləri var:

1) Vaxt zərfləri (to – day, to – tomorrow, soon, etc.)

2) Təkrar və ya tezlik bildirən zərflər (often, seldom, ever, never, sometimes, etc.)

3) Yer və istiqamət bildirən zərflər (inside, outside, here, there, backward, upstairs, etc.)

4) səbəb və nəticə bildirən zərflər (therefore, consequently, accordingly, etc.)

5) tərzi-hərəkət bildirən zərflər (kindly, quickly, hard, etc.)

6) dərəcə, ölçü, və kəmiyyət bildirən zərflər (very, enough, half, too, nearly, almost, much, little, hardly, rather, exceedingly, quite, once, twice, firstly, secondly, etc.)

Zərfin üç qrupu kənarında qalır: sual, nisbi və bağlayıcı zərflər. Sual zərfləri (where, when, why, how) xüsusi halda istifadə olunur. Bağlayıcı və nisbi zərflər cümlədə budaq cümlə kimi çıxış etmək üçün istifadə olunur. Bəzi zərflər, sözlünlə ilə bağlayıcılarıyla və hal kateqoriyası bildirən sözlərlə omonim olur. “ly” zərf düzəldən şəkilçidir:

I visit to my parents frequently. – Valideynlərimə tez-tez baş çəkirim. Buradakı feil to visit (baş çəkmək) üçün zaman zərfi olan frequently istifadə edilib. Tez-tez, sıx şəkildə mənasını verir və zaman zərfidir.

She read [red] the poem loudly / he loudly read [red] the poem – O, ucadan şeir oxudu. Cümlədə təsirli feil olduqda zərf ya feildən əvvəl, ya da tamamlıqdan sonra gəlir.

She seriously began to study. – O ciddi oxumağa başladı. Cümlədə feildən (xəbərdən) sonra məsdər olduqda zərf feildən əvvəl gəlir.

She was walking slowly – O yavaş yavaş addımlayırdı. Cümlədə təsirsiz feil olduqda tərzi-hərəkət zərfi bilavasitə feildən sonra gəlir.

Zərf how? (necə?), why (niyə?), when? (nə zaman?), where (harada?), how much (nə qədər?) suallarından birinə cavab verir.

Ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1. Rafiq Manafoğlu, Nizami Tahirsoy, Rüstəm Kamal. İzahlı tərcüməşünaslıq terminləri lüğəti. Bakı: 2010,

2. Ağayarova S. Tərcümə kateqoriyasındakı xəbərlər.

3. O.Musayev. İngilis dilinin qrammatikası, Maarif, 1986

<http://www.icadetazerb.com/2cat=32>

Rus dilində

1. Аникин Г.В., Михайльская Н.П. История английской литературы. Изд. Москва «Высшая школа», 1985.

2. Базылев В.Н. Коммуникация и перевод [Электронный ресурс]: монография/ Базылев В.Н.— Электрон. текстовые данные.- М.: Московский гуманитарный университет, 2012.— 164 с.— Режим доступа: <http://www.iprbookshop.ru/14519>.— ЭБС «IPRbooks», по паролю

3. Казакова Т.А. Практикум по художественному переводу. Изд. Ростов-на-Дону «Феникс», 2004.
4. Миньяр-Белоручев Р.К. “Теория перевода” Изд. Москва «Просвещение», 1998.
5. Arnold A. English Lexicology. Изд. Москва «Просвещение», 1998.
6. Carter R., Long Michael Teaching Literature. Изд. «Longman», 1992.
7. Gower R. Past into Present. Изд. «Longman», 1990.

НАРЕЧИЕ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Байрамова Ульвия Юсифовна

Резюме

Наречие – часть речи, указывающая на способ, количество, место, время и состояние действия. Наречие – часть речи, указывающая на признак действия или при каких обстоятельствах, в каком случае, где, как и когда совершается действие. Наречие может относиться к прилагательному. . Эта часть речи очень обширна, без нее язык был бы гораздо беднее. Использование наречий – не такая уж сложная задача, ведь мы прекрасно делаем это в родной речи. Наречия в английском языке принципиально не отличаются от русских, поэтому их усвоение доступно и не требует особых усилий. Все наречия в английском языке по своей структуре делятся на три основные группы: простые (состоит из одного слова, которое необходимо выучить) , сложные и производные.

ADVERB IN ENGLISH LANGUAGE

Bayramova Ulviya Yusif

Summary

An adverb is a part of speech indicating the manner, quantity, place, time and state of an action. An adverb is a part of speech that indicates a sign of an action or under what circumstances, in what case, where, how and when the action is performed. An adverb can refer to an adjective. . This part of speech is very extensive, without it the language would be much poorer. Using adverbs is not such a difficult task, because we do it very well in our native language . Adverbs in English are not fundamentally different from Russian ones, so their acquisition is accessible and does not require much effort. All adverbs in the English language are divided into three main groups according to their structure: simple (consists of one word that needs to be learned), complex and derivatives.

Rəyçi: dos. Həmidov Allahverdi

Leksika və ölkəşünaslıq kafedrasının 25 may 2025 cu il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu

Daxil olduğu tarix 26 may 2024 cu il

UOT: 82.

**SOL BELLOUNUN “HERSOQ” ROMANINDA MULTİKULTURAL
HƏQİQƏTLƏR**

*doktorant Əhmədova Samirə
Mingəçevir Dövlət Universiteti*

Xülasə: Məqalənin əsas məqsədi Sol Bellounun “Hersoq” romanında multikultural mühitin həqiqətləri mövzusunun araşdırılmasıdır. Məqalə yazılarkən təhli metodundan istifadə edilmişdir. Məqalədə XX əsrin görkəmli Amerika yazıçısı, Nobel mükafatı laureatı Sol Bellounun yaradıcılığında əsrin ortaları Amerika həqiqətlərindən söz açılır. Sol Bellou yəhudi mənşəli, Kanada doğumlu amerikanlıdır, valideynləri Rusiyadan Monreala köçmüş mühacirlərdir. Bu amillər yazıçının yaradıcılığına təsir göstərmiş, müxtəlif dillərdə danışan, çoxmədəniyyətli Amerika cəmiyyətində vahid “amerikan ideyası”nın ardıcıl tərəfdarlarından olmuşdur. Multikultural Amerika cəmiyyətinin təsviri və inikası xüsusən yazıçının “Hersoq” romanında qabarıq görünür. Sovet dönməsində Sol Bellounun əsərləri oxuculara geniş surətdə tanınmamış, rus dilində ilk çap olunan romanı 1991-ci ildə işıq üzünə görmüş “Hersoq”dur. Azərbaycan oxucusu da yazıçı ilə gec tanış olmuş, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin sərəncamı ilə 150 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası” sırasından “Hersoq” romanı 2013-cü ildə Azərbaycan dilində işıq üzünə görmüşdür.

Açar sözlər: Amerika multikulturalizmi, multikultural mühit, yəhudi yazıçısı, dini müxtəliflik, resepsiya, tolerantlıq, “Hersoq” romanı

Ключевые слова: американский мультикультурализм, мультикультурная среда, еврейский писатель, религиозное разнообразие, рецепция, толерантность, роман «Герцог».

Key words: American multiculturalism, multicultural environment, Jewish writer, religious diversity, reception, tolerance, "Herzog" novel.

Giriş

Sol Bellou (1915-2005) XX əsrin yəhudi mənşəli görkəmli Amerika yazıçısı, Nobel mükafatı laureatıdır (1976). Romanları “Yerlə göy arasında” (ing. “Dangling Man”, 1944), “Qurban” (ing. “The Victim”, 1947), “Oqi Marçın sərgüştələri” (ing. “The Adventures of Augie March”, 1953), “Məqamı tut” (ing. Seize the Day -1956), “Henderson – yağışların hakimi” (ing. “Henderson the Rain King” -1959), “Hersoq” (ing. “Herzog” - 1964), “Humboldtun hədiyyəsi” (ing. “Humboldt’s Gift” – 1975) yazıçıya geniş şöhrət qazandırmış, çoxsaylı milli və beynəlxalq mükafatlara layiq görülmüşdür. O cümlədən “Hersoq” romanına görə Sol Bellou Amerika qitəsindəki həmkarları arasında Fransa Akademiyasının mükafatını qazanan ilk yazıçı olmuşdur.

Sol Bellou əsərlərində Amerika həyatının, Qərb dünyasının, ümumən bəşər sivilizasiyasının uğraşdığı bir çox ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi, dini-ruhsal problemləri qələmə almış, XX əsr insanının dərinlərinə nüfuz edə bilmişdir.

Bununla belə, Sol Bellounun yaradıcılığı sabiq sovet məkanında çox da məşhur olmamış, o da maraqlıdır ki, “qərribə də olsa, rus dilinə çevrilən ilk kitabı 1991-ci ildə işıq üzünə görmüş “Hersoq” olmuşdur” [13]. “Hersoq” romanı Sol Bellounun Azərbaycan dilinə də ilk çevrilən əsəridir (tərcüməçi Vidadi Rzayev) [5]. Buna qədər müəllifin “Yerlə göy arasında” romanından müəyyən parçalar “Press-fakt” qəzetində (tərcümə Mehparə Kərimlinindir) [7] və “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (Əyyub Qiyasın tərcüməsində) [8] və “Məqamı tut” romanından bir hissə (“Anında yaxala” adı ilə Səlim Babullaoglundun tərcüməsində) [4] mətbuatda dərc olunsa da, bütövlükdə

Azərbaycan oxucusu məhz “Hersoq” romanı vasitəsilə yazıçı ilə yaxından tanış olmaq imkanı qazanmışdır. Qeyd olunmalıdır ki, Sol Bellounun əsərlərinin tərcüməsi və nəşri bilavasitə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2007-ci il 30 dekabr tarixli sərəncamı ilə “Müasir Azərbaycan oxucularının dünya ədəbiyyatına olan mənəvi tələbatını təmin etmək məqsədilə” Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin əsərlərindən ibarət 150 cildlik “Dünya ədəbiyyatı kitabxanası”na daxil olunmuş əsərlərin siyahısında yer alması nəticəsində baş tutmuşdur [1].

“Hersoq” romanı Sol Bellounun ən çox diqqət çəkən, maraq doğuran, eyni zamanda yaradıcılığının bütün xüsusiyyətlərini özündə əks etdirən əsərlərindən biridir. Roman həmçinin multikulturalizm probleminin təcəssümü baxımından da əhəmiyyətlidir. Amerika multikulturalizminin gerçəkləri, mahiyyəti, həqiqətləri ən çox bu əsərində əksini tapmışdır.

Əsas hissə

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, XX əsrin ortaları Amerika həqiqətlərini öyrənmək üçün bir sıra digər yazıçılar – T.Kapote, B.Malamud, C.Selincer, F.Rotla yanaşı, Sol Bellounun 1940-1960-cı illər romanları da çox xarakterikdir. “Bellounun 1940-cı illərdə və 1960-cı illərin əvvəllərində yazılmış romanları o dövrün Amerikan prozasında əsas tendensiyaların mükəmməl nümunəsi kimi xidmət edə bilər” [14]. Bununla belə, “S.Bellounun romanlarının intellektual, publisistik, sosial-psixoloji xarakteri yaradıcılığının orijinallığını göstərməklə, həm də onu Amerika ədəbiyyatının ümumi axınından fərqləndirir. Yazıçının öz dövrünün ağırlı problemlərinə müraciəti, fəal yaradıcılıq mövqeyi, mənəvi və yaradıcı başlanğıclara, Amerika ziyalı mühitinin mental cəhətlərinə böyük marağı onun romançılığının aparıcı xüsusiyyətləridir” [14].

Sol Bellounun yaradıcılığı ingilisdilli və rus ədəbiyyatşünaslığında bir çox baxımlardan öyrənilir. Yazıçının romanları bilavasitə multikulturalizm baxımından tədqiqata cəlb olunmasa da, bəzi monoqrafiya və araşdırmalarda problemlə bağlı məqamlar yer almışdır. R.Detveylerin “Sol Bellou” monoqrafiyasında [11] mənşəcə yəhudi olan yazıçının xristianlıq konsepsiyasından irəli gələn ziddiyyətlərə diqqət cəlb olunur.

L.Qoldman “Sol Bellounun əxlaqi öncəgörmələri: yəhudi təcrübəsinin tənqidi tədqiqi” (1982) adlı monoqrafiyasında iudaizmin yazıçının əxlaq meyarlarına təsiri problemini araşdırır və S.Bellou nəsrində mənəvi dəyərlərin mənbəyinin alternativ variantını təklif edir. Tədqiqatçı yazıçının romanlarında romantizm ənənəsinin dini-mistik təfsirinin üstün olması tezisi ilə razılaşmır [12].

M.K.Broniç “Rus ədəbiyyatı və mədəniyyətinin S.Bellou yaradıcılığında resepsiyası” adlı monoqrafiyasında klassik rus ədəbiyyatının S.Bellou yaradıcılığına geniş təsirləri ilə yanaşı, valideynləri Rusiyadan olan yazıçının romanlarında rus mədəniyyətinin yeri və izlərini də ətraflı araşdırır. Belə ki, “S.Bellouda rus mədəniyyətinin əxz olunması seçmə səciyyə daşıyır. Bu, Rusiyadan olan mühacirlərin mühitinə mənsubluq və mədəni identikliyə nail olmaq zərurəti ilə şərtlənir ki, həmin mədəniyyətin mühüm tərkib hissəsi rus komponentidir” [9].

Umumən, Sol Bellou yaradıcılığının xarakteri belədir ki, romanlarını ən müxtəlif – ictimai-siyasi, sosial-psixoloji, mənəvi-əxlaqi, fəlsəfi-ekzistensial və yaxud avtobioqrafik prizmadan araşdıran tədqiqatçılar istər-istəməz amerikanizm, çoxmədəniyyətlik, dini müxtəliflik və çoxkonfessionallıq problemlərinə də toxunurlar. Bu, xüsusən “Hersoq” romanına münasibətdə qabarıq üzə çıxır.

XX əsrin ortaları üçün multikultural Amerika möcüzəsi heç də parlaq dövrlərini yaşamırdı, bir yandan II Dünya müharibəsinin kəskinləşdirdiyi ictimai-sosial ziddiyyətlər, mənəvi-psixoloji mühitin ağırlığı, digər tərəfdən fərdiyyətçilik, individualizm maraqlarının

çiçəklənməsi multikulturalizm ideyasının hətta böhranından danışmağa əsas verir. Bu zaman Sol Bellounun tədqiqatçılarından ədəbiyyatşünas C.Bax yazır: "Yarım əsrdir ki, Sol Bellou Amerika cəmiyyətinin öz "mən"ini müəyənləşdirmək yolunda aramsız axtarırlarının ən sadıq salnaməçisi olaraq qalır, Amerika cəmiyyətinin problemləri haqqında öz müasirlərinin heç biri ilə müqayisə olunmaz dərəcədə daha ardıcıl və daha əhəmiyyətli söz açır" [3, s. 7]. Başqa bir tədqiqatçı T.Alvez isə Bellounun qəhrəmanlarını yeni tip insanlar olan "americanus"a aid edir ki, məhz "mühacirət Amerikasının məftunedici təzahürüdürlər; bu zaman dilin ritmi qoymur ki, xatirələr sırası həyatın faniliyi və absurdluğuna aparıb çıxarsın" [2, s. 35]

İmiqrant həyatını Sol Bellou bilavasitə öz taleyində hiss etmişdir. Qeyd olunduğu kimi, o, Kanada doğumlu mənşəcə yəhudi olan amerikan yazıçısıdır. Peterburqdan Kanadaya köçmüş yəhudi mühacirlərin ailəsində dünyaya gəlmiş, özünün etirafına görə uşaqlıq illəri "bir az xaric, bir az polyak gettosu, bir az da orta əsr" kimi keçmişdi. [7, s. 274] Ticarətlə məşğul olan atası ilə dindar anası onu sırf yəhudi ənənələri ruhunda tərbiyə etmişdir. Kiçik yaşlarından dörd xarici dildə danışmağı öyrənmiş, rus və ingilis klassiklərinin əsərləri ilə böyümüşdür. Yazıçı olmağa qərar verən Sol Bellou 1933-cü ildə Çikaqo universitetinin ingilis filologiyası bölümündə təhsilə başlamış, üzləşdiyi antisemitizm üzündən Nort-Vestern universitetinin sosiologiya və antropologiya şöbəsinə keçməyə məcbur olmuşdur. Antropologiya bakalavrı diplomu ilə Çikaqoya qayıtdıqdan sonra 1941-ci ildə ABŞ vətəndaşlığını qəbul etmişdir.

I Dünya müharibəsindən sonra, yəhudi, italyan və s. mənşəli gəlmələrin roman janrında qələm işlətmələri ingilis-skason yazıçılarda qısqanclıq doğurmuş, ABŞ elitasında antisemitizmin güclənməsinə səbəb olmuşdu. Bu münasibət yalnız II dünya müharibəsi, Holokostdan sonra aradan qalxdı. Bu zaman həm də Amerikada "ideya romanları"nın yaranmasının zamanı idi. Tədqiqatçılar göstərir ki, "S.Bellounun romanları ABŞ-da müharibədən sonrakı hakim mənəvi atmosferi ifadə edir. Həmin kitabları haqlı olaraq ideya romanları adlandırmaq olar. Bu romanlarda qəhrəmanların diskussiyaları, dialoqları və monoloqları süjetin xarici inkişafından qat-qat böyük rol oynayır. Amerika ədəbiyyatında belə romanların peyda olması mədəni-tarixi istiqamətdə ən nüfuzlu tənqidçilərdən biri L.Trilling tərəfindən öncədən təxmin edilmişdi. L.Trilling özünün sensasiyalı "Liberal təsəvvür" (1945) kitabında yazırdı ki, Amerika romanı cəmiyyətin ideya həyatına bilavasitə cəlb olunmuşdur" [14].

Sol Bellou, Amerikada bütün amerikalıların, o cümlədən yəhudilərin də, Avropadakından fərqli, qərib olduğunu düşünənlərlə razılaşıb və buna görə də yəhudilərin öz milli şüuruna yadlaşmadığını məntiqsiz hesab edir, deyirdi: "Amma mən bir yəhudi olaraq Amerikanın dünya tarixindəki siyasi əhəmiyyətinə, bütün bəşər növlərinə qarşı misilsiz qonaqpərvərlik göstərməsinə önəm verirəm".

Sol Bellou özünü yəhudi yazıçısı hesab edir və 1988-ci ildə "Yəhudi yazıçısı Amerikada" mövzusunda mühazirə ilə sığış edir. Yazıçı əsərlərində tez-tez Amerikada yaşayan yəhudi mühacirlərin taleyi mövzusunda müraciət edir. Lakin onun əsərlərini yalnız bir millətin yaşam təcrübəsi daxilində şərh etmək düzgün olmaz. "Yazıçı ümumbəşəri səviyyəyə yüksələrək, ustad sənətkar və humanist olmuş, Hersoqun sözləri ilə deyilsə, "Bütünlükdə bəşər həyatı" yazıçının əsas mövzusuna çevrilmişdir. Elə bu keyfiyyət də Sol Bellounu Amerikanın ən azman yazıçılardan biri etmişdir" [14].

"Hersoq" romanı bütünlükdə yazıçının tərcümeyi-halından və yazıçılıq bioqrafiyasından keçirib, əxz etdiyi həyat fəlsəfəsini ifadə edir. Adını çəkdiyimiz əksər tədqiqatçılar romanı Sol Bellounun yaradıcılığının zirvəsi hesab edir. "Fikrimizcə, yazıçının 40-90-cı illər üzərinə düşən yaradıcılıq yolunun zirvəsi əhəmiyyətli bədii-estetik dəyərə malik olan "Hersoq" romanıdır. Ən əsası isə - incəsənətin həqiqi əsərləri ilə əlamətdar olan cəlbədic gücdür. Bellounun həyatın

"gündəlik axarı"na marağı və "faktlar"ın təhlili, fəlsəfi, etik və sosial mesajlarla birləşərək, insan həyatının mənası haqqında sualı yeni zirvələrə qaldırmağa imkan verdi" [14].

Əsərin yığcam məzmunu belədir ki, romanın qəhrəmanı, tarix və ədəbiyyat üzrə əlli yaşlı professor Mozes Hersoq getdikcə insanlara, cəmiyyət həyatına yadlaşdığını hiss edir, bunun qarşısını almağa cəhdlər edir. Başlayır dünyada yaşayan hər kəsə – şəxsən tanıdığı və tanımadığı insanlara, dirilərə və ölümlərə, keçmiş və indiki qohumlara, mütəfəkkirlərə və prezidentlərə, nəşirlərə və digər yazıçılara, kilsə rəhbərlərinə, bir sözlə həyatından keçən bütün insanlara, bəzən hətta özünə və Rəbbə cavabsız, göndərməyən məktublar yazmağa; göndərməsə də onun ünvanları arasında tanınmış tarixi şəxsiyyətlər – Spinoza, Eyzenhauer, Nitşe, Rozanov, Haydegger və b.-ləri var. Həmçinin onun yazdıqları sırasında bir kağız parçasında Herr Nitsşe ilə Dionis prinsipinin mahiyyəti haqqında polemika, tərk edilmiş dostu ünvanlanmış sözlər, Panama Prezidentinə kontraseptivlərin köməyi ilə ölkədə siçovulların dominantlığı ilə mübarizə aparmaq üçün məsləhətlər və s. kimi müxtəlif aspektli mətnlər də yer alır.

Şəxsiz ki, bu məqamda romanın qəhrəmanı Hersoqla Sol Bellounun özünün arasında paralellər var. Belə ki, "Şübhəsizdir, güclü mədəni savada malik S.Bellou öz əsərlərində antik irsdən neo-freydist nəzəriyyələrə qədər müxtəlif fəlsəfi baxışları assimile edir. Lakin eyni zamanda bu və ya digər fikrin ifadəsində yazıçı dərhal ondan kənarlaşaraq, fəlsəfi və dini irsdən tam xali, müstəqillik nümayiş etdirir. Və bu, heç də S.Bellounun əsərlərində ideyaların yoxluğu, dünyaya öz baxışının olmaması kimi anlaşılmayıb, yazıçının düşüncəsində əks-səda doğuran baxışların daxili mübarizəsinin təzahürü kimi başa düşülməlidir. Tam həllini tapmayan bu mübarizə yazıçının əsərlərinin üslubunda təcəssüm olunur" [14].

Bir çoxları Hersoqun qəribəliyini qocanın psixi pozuntusuna yozsa da, yanılırlar. Qəhrəmanın həyat uğursuzluğu bir sıra sosial, mənəvi, psixoloji, ekzistensial amillərin çulğışıqından doğur və onu davamlı affekt vəziyyətinə sürükləyir. Ailə həyatındakı uğursuzluq, iki dəfə boşanma, birinci qadını Deyzidən qalan oğlu Marko və Madelindən qızı Co, xoşbəxt bildiyi ailəsinin özünün baş açmadığı, heç cür bəraət verə bilmədiyi səbəblərdən dağılması onun bir şəxsiyyət kimi sarsılmasına gətirir. Birincidən fərqli olaraq, ikinci boşanmanı Hersoq olduqca ağır keçirir, ona asi olmuş qadını Madelinin və dostu Gersbax Valentaynın xəyanətini heç cür qəbul edə bilmir; bu haqsızlığa qarşı çıxıb qızı Conu ondan almaq üçün cəhdlər edir. Nəticədə cəmiyyətdə sosial-hüquqi, mənəvi-əxlaqi baryerlərlə üzləşir, gərgin psixoloji hallar keçirir, mənəviyyat və insanlıq haqqında fəlsəfi düşüncələrə dalır. İlk əvvəl ailə-məişət romanı təsəvvürü yaradan əsər qəhrəmanın xatirələri, düşüncələri, alışur axını, yazdığı məktublar fonunda Amerika həyatı haqqında ictimai problemlər qaldıran, mənəvi-əxlaqi tutumlu, humanist ideyalar irəli sürən bir əsərə yüksəlir.

Romanda qəhrəmanın elmi fəaliyyəti də böyük uğur vəd etdiyi halda, başa çatmamış qalır. Mozes Hersoq akademik karyerasına parlaq şəkildə başlayır. "Romantizm və xristianlıq" adlı dissertasiyası Qərb insanının ən vacib suallarına cavab verən bir əsər kimi, bir neçə dilə tərcümə olunaraq ona şöhrət gətirir. Bununla belə, ailə problemləri, getdikcə şəxsi həyatında müvazinətini itirməsi ətalətə səbəb olur, mövzu üzərində işi dayanır, əlyazmaları növbəti kitaba çevrilmədən bir kağız yığınınna dönür.

Əvəzində oxucu roman boyu Hersoqun dünyaya, insanlara, cəmiyyətə, öz daxili "mən"inə, Allaha müraciətlə yazdığı başqa bir "əsər"lə tanış olur. Bu onun cavabsız məktublarıdır. Əslində, yazıçı Hersoq vasitəsilə oxucuya ünvanlanaraq, cavabı onlarda axtarır. Hersoq məktublarını daha çox özünə, mənliliyinə, insanlıq mahiyyətinə qayıtmaq, dirçəlmək, ayaq üstə durmaq niyyətilə yazır, müxtəlif epoxalara, ideyalara, sosial qurumlara, insanlara hər istiqamətdə əl qoyaraq qarşılıqlı anlaşma, bölüşmə, bəşəri problemlərin həllini axtarır. Bu, həm

də Hersoqun düşüncə qəhrəmanı kimi həyatda, dünyada, kainatda mövqeyini müəyyən etmək cəhdidir. Çünki qaldırdığı problemlər sadəcə emosional vəziyyətindən doğan fərdi məsələlər deyil, XX yüzildə cəmiyyətin, ətraf aləmin müasir insanın şəxsiyyətinə, ruhuna, mənəvi, intellektual, ailə, professionallıq şüuruna təcavüzündən doğan qlobal problemlərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, romanın əsas qəhrəmanı, adında da təcəssüm olunan Hersoqdur. O, bir yandan Amerika ziyalı elitasını, digər tərəfdən yəhudi ailəsini təcəssüm etdiirməklə, “amerikanus” – amerikan obrazını təqdim edir. Əsas qəhrəmanda prototip olaraq yazıçının özünü, romanda isə onun həyatından avtobioqrafik çizgiləri görünlər yanılırlar. Yazıçının epistolyar irsini araşdıran tədqiqatçılar hətta romanın birinci cümlələrini – “Ağlımı itirəcəyəmsə, deməli, qismət belə imiş – deyə, Mozes Hersoq düşünürdü. Kimlərsə onun havalandığını düşünürdü...” , olduğu kimi məktublarının birində də tapırlar. “Viking” redaktoru Marşall Bestə (16 mart 1960-cı il) yazdığı məktubda, vəd edilmiş əlyazmanın gecikməsinə bəraət qazandıraraq, Bellou yazırdı: "Oktyabr ayında arvadım boşanmağı tələb etdi və mən az qala dəli oldum" [10].

Nəticə. Beləliklə, Sol Bellounun “Hersoq” romanında multikultural Amerika cəmiyyətinin gerçəklikləri ilə tanış olur, həqiqətlərin şahidi oluruq. Yazıçı mənşəcə yəhudi olan, dil, din, mədəniyyət özümlüyünü qoruyub-saxlamaqla müasir amerikan millətini təmsil edən insanların timsalında ümumbəşəri problemlər qaldırır, humanist ideyalar irəli sürür. Sol Bellou müasir Amerika cəmiyyətinin sabahını dəyərlərin qorunması, müasirliklə ənənənin sintezində görür.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin Azərbaycan dilində nəşri nəzərdə tutulan əsərlərinin siyahısı”nın təsdiq edilməsi haqqında 30 dekabr 2007-ci il tarixli Sərəncamı - [DÜNYA ƏDƏBİYYATI DİSKİİNDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDİ \(translit.az\)](#)
2. Alves T. In Praise of Saul Bellow's // American Studies Internationa], Feb., 1997, № 1
3. Bach J. The Writer's Credo // American Studies Internationa], Feb., 1997, № 1
4. Bellou Sol, Anında yaxala. Ədəbiyyat qəzeti, 19 iyun 2021-ci il
5. Bellou Sol, Hersoq. Bakı, Şərq-Qərb, 2013
6. Bellow S. Letters / Ed. by Benjamin Taylor. - New York: Viking, 2010. - 571 p., s.218
7. Bellou Sol, Yerlə göy arasında. Romandan hissələr. – “Press-fakt” qəzeti. 30 iyun-6 iyul – 11-17 avqust 2000-ci il
8. Bellou Sol, Yerlə göy arasında. Romandan parça. Ədəbiyyat qəzeti, 23 iyun 2018-ci il
9. Бронич, М. К., Рецепция русской литературы и культуры в творчестве Сола Беллоу. Тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.01.03. - [Диссертация на тему «Рецепция русской литературы и культуры в творчестве Сола Беллоу», скачать бесплатно автореферат по специальности ВАК РФ 10.01.03 - Литература народов стран зарубежья \(с указанием конкретной литературы\) \(dissercat.com\)](#)
10. Бронич М. К., Эпистолярное наследие Сола Беллоу: «человеческий документ» и роман”- [Сол Беллоу. Критика. Эпистолярное наследие Сола Беллоу \(md-eksperiment.org\)](#)
11. Detweiller R. Saul Bellow: A Critical Essay. - Grand Rapids, Mich., 1967 - 48 p.
12. Goldman L.N. Saul Bellow's Moral Vision: A Critical Study of the Jewish Experience. - N.Y., 1983
13. Левертов Ефим, Сол Беллоу, роман «Герцог»: русский след - [Сол Беллоу, роман «Герцог»: русский след — Блоги журнала "Семь искусств" \(7iskusstv.com\)](#) - 24 марта 2022

14. Морозова, Наталья Сергеевна, Романы Сола Беллоу 1940-60 годов: Своеобразие конфликта и концепция личности. Тема диссертации и автореферата по ВАК РФ 10.01.2005 - [Диссертация на тему «Романы Сола Беллоу 1940-60 годов: Своеобразие конфликта и концепция личности», скачать бесплатно автореферат по специальности ВАК РФ 10.01.05 - Литература народов Европы, Америки и Австралии \(dissercat.com\)](#)

MULTICULTURAL TRUTHS IN SOL BELLOW'S NOVEL "THE DUKE"

Ahmadova Samira

Summary

The main purpose of the article is to explore the theme of multicultural environment in Sol Bellow's novel "Duke". The analysis method was used when writing the article. The article talks about mid-century American truths in the work of Sol Bellow, an outstanding American writer of the 20th century, Nobel laureate. Sol Bellow is a Canadian-born American of Jewish descent, whose parents were Russian immigrants to Montreal. These factors influenced the writer's creativity, and he was a consistent supporter of the single "American idea" in the multicultural American society, which speaks different languages. The description and image of the multicultural American society is especially prominent in the writer's novel "Duke".

МУЛЬТИКУЛЬТУРНЫЕ ИСТИНЫ В РОМАНЕ СОЛ БЕЛЛОУ «ГЕРЦОГ»

Ахмедова Самира

Резюме

Основная цель статьи – исследовать тему мультикультурной среды в романе Сола Беллоу «Герцог». При написании статьи использовался метод анализа. В статье говорится об американских истинах середины века в творчестве Сола Беллоу, выдающегося американского писателя XX века, лауреата Нобелевской премии. Сол Беллоу — американец еврейского происхождения, родившийся в Канаде, чьи родители были русскими иммигрантами в Монреале. Эти факторы повлияли на творчество писателя, и он был последовательным сторонником единой «американской идеи» в многокультурном американском обществе, говорящем на разных языках. Описание и образ мультикультурного американского общества особенно ярко выражены в романе писателя «Дюк».

Rəyçi: prof. Ş.Alişanlı

Xarici dillər kafedrasının 13 may 2024-cü il tarixli iclas

Daxil olma tarixi 04 iyun 2024-cü il

УДК: 811.161.1: 811.512.162

**К СРАВНИТЕЛЬНО-ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМУ АНАЛИЗУ
ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ***Алиева Гюльнар**Нахчыванский государственный университет**gulnaraliyeva@gmail.com*

Аннотация: В статье на основе конкретных фактов и примеров систематизируются и исследуется тематическая группа фразеологизмов русского и азербайджанского языков, имеющих в своем составе фитонимы – названия деревьев.

В процессе исследования учитываются следующие важные факторы: фразеологический фонд языка неразрывно связан с культурой того или иного народа и отображает национально-специфичные представления, образы, менталитет. В них воплощены дух, психология и способ мышления, что наложило свой отпечаток на смысловую, содержательную сторону указанных единиц, в основе которых лежат образы, специфичные для того или иного языка

Анализируются фразеологизмы с гиперонимом *дерево/ағас*, с названиями деревьев: *осина/ағсаqоvаq*, *орех /qoz*, *лавр/dəfnə*, *дуб/palid*; *береза/tozağас*, *каштан/şabalid*).

В процессе сравнительного исследования выявляются и разъясняются сходства и различия между рассматриваемыми фразеологизмами в русском и азербайджанском языках. Проведенное исследование позволяет прийти к выводу, что фразеологизмы с компонентом – фитонимом в русском и азербайджанском языках относятся к стилистически сниженным единицам и большинство из них имеет отрицательную коннотацию.

Ключевые слова: русский язык, азербайджанский язык, названия деревьев, фразеологизмы, компоненты, коннотация

Keywords: Russian, Azerbaijani, names of trees, idioms, components, connotation

Açar sözlər: rus dili, Azərbaycan dili, ağac adları, frazeoloji vahidlər, komponentlər, konnotasiya

Сравнительное исследование национально-культурной специфики фразеологизмов с компонентом «дерево» и названий деревьев представляет большой лингвокультурологический интерес. Известно, что национально-культурное своеобразие фразеологических единиц формируется посредством культурной коннотации. План содержания фразеологизмов, а также закреплённые за ними культурные коннотации сами становятся знанием. Именно поэтому фразеологические единицы выступают в качестве представителей культурных знаков [21]. Фразеологический фонд языка неразрывно связан с культурой того или иного народа и отображает национально-специфичные представления, образы, менталитет. В них воплощены дух, психология и способ мышления, что наложило свой отпечаток на смысловую, содержательную сторону указанных единиц, в основе которых лежат образы, специфичные для того или иного языка [19].

В настоящей статье исследуется тематическая группа фразеологизмов русского и азербайджанского языков, имеющих в своем составе фитонимы – названия деревьев. Безусловно, природа и растительность местности влияют на культуру каждого народа, что и формирует фразеологический пласт того или иного языка. Рассмотрим конкретные

примеры, имеющие в своем составе названия нижеследующих деревьев на русском и азербайджанском языках: 1) дерево//ağac; 2) осина//ağsaqovaq; 3) орех//qoz; 4) лавр//dəfnə; 5) дуб//palıd; 6) береза//tozağacı и 7) каштан//şabalıd).

1) В любой культуре дерево несет в своем значении некий символический характер. Дерево символизирует синтез трех начал: неба, земли и воды. Вечнозелёное растение характеризует бессмертие, силу неистощимого плодородия, неумирающий дух.

В славянских поверьях считается, что души после смерти переселяются в деревья. Также, дерево является местом обитания мифологических существ и демонов (русалок, колдунов, леших, ведьм и другой нечисти).

В азербайджанском же сознании дерево первоначально олицетворял о плодородие, но постепенно стало символом мироздания и единства. Духовное единение с деревьями и растениями, связь человека, его предков, общины с растительным миром не наблюдается в столь яркой форме ни у одной нации, как у турок. Дерево, растение, растительность являются важными понятиями тюркской культуры. Символ дерева формирует основу тюркского шаманизма, мифологии и фольклора, этнографии и народного искусства [6, s. 5; 8].

Таким образом, в русском и азербайджанском языках можно выявить набор фразеологических единиц с гиперонимом «дерево//ağac»:

Фразеологическая единица «за деревьями не видеть леса» имеет два источника образования. По первой версии, однажды путешественник Голар поверил очевидцам, что Париж очень красивый город, но попав туда, он убедился, что из-за высоты домов красоту города увидеть невозможно. По второй же версии, автором данного фразеологизма является немецкий поэт Х. В. Вилард, который употребил данное выражение в своей поэме «Музарион, или Философия граций». Фразеологизм употребляется в ироническом контексте и означает «не видеть главного из-за множества деталей»: Но некоторые пытаются разложить всё по полочкам, проанализировать и в результате за деревьями не видят леса (Марина Серова, Утраченный рай); Но ведь всю свою сознательную историю мы были вынуждены игнорировать мелочи, чтобы не получилось так, что мы за деревьями не увидели леса (С. Скляр, Голая правда о женщине); В этом плане он является противоположностью меркурианцу: тот, напротив, за деревьями не видит леса (А. Соколова, Маг); Поэтому я очень горжусь тобой... Но из-за своего рвения... из-за преданности делу... ты словно в шорах, ты за деревьями не видишь леса (Т. Э. Снелл, Защитник для дерзкой девчонки); Много было недостатков, но за всем этим надо видеть и главное, а вот вы за деревьями леса не видите (В. Н. Войнович, Деревянное яблоко свободы) [10, с. 188]

Фразеологические обороты с компонентом «дерево» характеризуются отрицательной коннотацией:

1. «о безразличном отношении к кому-либо» - *плевать с высокого дерева*: Она же на тебя и не смотрит вовсе. Очень ты ... Лично мне на твою Ритулечку-красотулечку плевать с высокого дерева (С. Бурлаченко, Волшебный дом); Плевать я хотел на это дело с высокого дерева. ... И тут Альфред ясно понял, что ему никогда не удастся отбиться от Лины. (А. Линдгрен Приключения Эмиля из Лённеберги);

2. «о некультурном и несообразительном человеке» - *с дерева сняли: низкоспиленное дерево: здравствуй, дерево*;

3. «о бесплодной женщине» - *бесплодное дерево*;

4. «о болезненных, вечно ноющих людях» - *скрипучее дерево*;

Часто фразеологизмы с компонентом «дерево» могут означать разновидности деревьев: «*богово дерево*» - китайская вишня; «*глухое дерево*» - береза с шероховатыми листьями; «*нетухово (нетунье) дерево*» - шиповник; «*чернильное дерево*» - крушина.

В образовании фразеологизмов с компонентом «дерево» используется и церковнославянское слово «дерево». Сочетания с «дерево» отличаются своей специфической «повышенной» экспрессивно-стилистической окраской, например:

Дерево жизни означает «сама жизнь, само существование». Источником образования является библейский мотив, где указывается вариант мирового дерева, посаженного в Раю: На каждом таком перекрёстке вы устремляетесь к светлой или тёмной стороне древа жизни (А. В. Чумак, Тем, кто верит в чудо); Подумала, что корень где-то там в моём детстве, а выросло и развилось это семя за эти полвека в шикарное дерево жизни и расцвело цветами счастья (Елена Чурина, Мысли на ходу); Досадно, что ведь и теперь все наши многочисленные ветви древа жизни мы с дядей и мамой назвать полностью не можем (В. В. Воронов, Пригоршни из туесков памяти) [13].

Дерево познания означает «само познание». По библейскому сказанию дерево познания посажено наряду с деревом жизни в Раю. Дерево познания является источником грехопадения Адама и Евы [14].

Растекаться мыслию по древу означает «беспорядочно переходить от одного к другому в мыслях, словах». Фразеологическая единица сформировалась в результате неправильной трактовки строки из памятника письменности «Слова о полку Игореве».

В «Слове» сказано: «Боян веший, если кому-то хотел сложить песнь, растекался мыслию по дереву, серым волком по земле, сизым орлом под облаками». Многие ученые считают, что при переводе текста слово «мыслию» перепутали со словом «мысь», что в переводе со старославянского языка означает «белка»: Растёкся мыслию по древу, а сейчас назад стекусь (С. Логинов, Тени большого города); Сколько я его знал, он всегда любил, растекаясь мыслию по древу, поговорить о глобальных проблемах бытия (В. Россик, Репетитор) [13, 15].

Фразеологизм *вкушать/ вкусить от древа познания добра и зла* употребляется в двух значениях: 1. Приобретать знания, постигать смысл разнообразных явлений. 2. Узнавать что-либо важное и запретное, учиться чему-либо, прежде утаивавшемуся: А не годится человеку вкушать от древа познания добра и зла... (Голстой Л. Н., Война и мир); Все мы вкусили только от древа познания, — и умираем; он один вкусил от древа познания и жизни — и живёт (Д. С. Мережковский, Наполеон).

Выражение возникло на основе библейского мифа, где рассказывается о том, что «в раю произрастало дерево познания добра и зла, плоды которого Бог запретил есть Адаму и Еве под страхом смертельного наказания. Но змий-искуситель заставил Еву поверить, что вкусить эти плоды возможно и они от этого не только не умрут, а станут мудрыми, «как боги, знающие добро и зло». Ева нарушила запрет, после чего убедила Адама сделать то же самое. За неповиновение Богу первые люди на земле были изгнаны из рая, обречены жить на земле, добывая себе пропитание тяжким трудом» [11].

В азербайджанском языковом сознании лексема «дерево» выражается следующими устойчивыми фразеологизмами:

Фразеологизм *ağac başında yatmaq* означает «встать спозаранку, спать очень чутко». Внутренняя форма слова содержит лексему «yatmaq», которая служит для обозначения временных суток человека [1];

Фразеологизм *ağac-ağaca qoymaq// çixmaq// gəlmək* означает «вступать в спор, не соглашаться» [8, s. 84-85];

Фразеологизм *ağaca vur* означает «постучи по дереву». Данное выражение носит символический характер: по преданиям в каждом дереве живет божество. При постукивании по дереву человек просит помощи у божественного духа [1];

Фразеологизм *ağacın iki başı var* означает «палка о двух концах». Действия, которые могут повлечь за собой как отрицательные, так и положительные последствия [1];

Фразеологизм *ağacı əlindən düşmək* употребляется в двух значениях: 1. потеря власти, влияния и силы; 2. старение. Во втором значении лексемы «*ağac*» лежит стереотипное понятие о трости, которая служит опорой для хождения пожилого человека [1];

Фразеологизм *ağacının qabağına ağac qoymaq* означает «адекватное реагирование на критику, оскорбление» [8, s. 84-85];

Фразеологизм *ağacların arxasından meşəni görməmək* означает «не видеть главного из-за множества деталей». Данный фразеологизм перекликается с русским эквивалентом «за деревьями не видеть леса», который является калькой из французского языка [8, s. 84-85];

В тюркской мифологической и этнопоэтической традиции одним из таких значимых символов, связанных с понятием дерева, является *Qaba ağacı* (*qaba* – высокий). Сравнение данного слова со словом *quba* – «возвышающийся; стоящий», встречающимся в шумерских текстах, представляет интерес.

В тюркском фольклоре *Qaba ağacı* получило широкое распространение как «генеалогическое древо». Выражение *Qaba ağacı*, встречающееся в поэтической фразеологии эпоса «Китаби-Деде Коркуд», несомненно, связано с мифологическим Древом Мира у огузов и кыпчаков.

2) Осина в русском языковом сознании считается символом страха и нерешительности, а зачастую и символом смерти. По мнению многих исследователей, отрицательную коннотацию придают данному дереву две особенности – дрожание его листьев на ветру и красный цвет древесины.

Также осина с отрицательной стороны ассоциируется со смертью Иисуса Христа. По некоторым преданиям крест, на котором распяли Иисуса, был сделан из осины, и с тех пор листья осины неудержимо дрожат; по другим преданиям, осина была проклята и обречена на вечное дрожание, поскольку не склонила вершину в момент распятия [22].

В азербайджанском языковом сознании *ağsaqovaq* считается символом благородства. По мнению многих тюркских исследователей, *ağsaqovaq* тесно связано с деревом жизни и причисляется к священным деревьям.

Таким образом, в русском и азербайджанском языках можно выявить следующий набор фразеологических единиц с лексемами «осина//*ağsaqovaq*»:

Фразеологизм *вбить осиновый кол* означает «полностью, окончательно избавляться от кого-либо или чего-либо враждебного, нежелательного». По народным поверьям нужно обязательно вбивать кол в могилу колдуна, вампира, чтобы он не смог ожить: В могилу загнан миф о непобедимости немецкой армии. Красная Армия... вбила крепкий осиновый кол в могилу этого мифа (Н. Тихонов. Победа, какой ещё не знал мир); Если бы меня тогда послушали, то ей бы вбили осиновый кол между плеч для предосторожности; ну, да что прикажете? (А. К. Толстой, Упырь) [17].

Фразеологизм *дрожать (трястись) как осиновый лист* означает «испытывать страх, бояться, буквально трястись от страха или ужаса». Первоначально устойчивое сочетание использовалось в форме «дрожать как лист» и «трястись как лист». В

дальнейшем к нему прибавилось слово осиновый, которое связали с библейским поверьем о повешении Иуды на осиновой ветке. После осквернения Иудой дерева оно стало считаться проклятым деревом: Бледен как полотно, дрожит как осиновый лист и вообще видимо потрясён (Г. И. Успенский, Умерла за «направление»); Ещё пока я шёл сзади неё и мои шаги гулко раздавались по тротуару, я заметил, что она вся дрожит как осиновый лист (Е. Н. Водовозова, К свету) [23].

Фразеологизм *осиновый пенёк* означает «крайне глупого человека» [12].

Лексема «осина» в азербайджанском языке отмечена одним фразеологизмом: *ağsaqovaq yarpağı kimi titrəmək* – «испытывать страх, бояться, буквально трястись от страха или ужаса» [8, 1 cild., s. 86]

3) Известно, что как в славянской, так и в тюркской культуре орех является символом мудрости, плодородия и долгожительства. В религии многих народов существовали обряды и обычаи, сопровождавшиеся разбрасыванием орехов, ответственных за плодородие.

В русском и азербайджанском языках можно выявить набор фразеологических единиц с лексемами «орех//qoz»:

Фразеологизм *разделить под орех* означает «фазругать, раскритиковать». Первоначально устойчивое сочетание означало «сделать что-либо очень основательно, хорошо». Этот фразеологизм родился в профессиональной речи столяров и краснодеревщиков. Изготовление мебели под ореховое дерево из других сортов древесины требовало большого труда и хорошего знания дела [19]: А мы без тебя тут, пока ты с обозом тащился, все дела под орех разделали (Чехов А. П., Степь); Тот, кого я в своих мечтах только что разделала под орех, преспокойно завтракал на нашей кухне вместе с моей тётушкой (М. С. Серова, Заблудиться в страшной сказке).

Фразеологизм *получить на орехи* означает «значит быть наказанным или избитым». Это устойчивое сочетание возникло в древности, так как орехи когда-то были любимым лакомством детей. Орехи стоили дорого, и поэтому орехи мог подарить отец семейства детям, предварительно спрятав "ореховый подарок". Но если дети подарок находили и крали орехи, то мать узнав об этом говорила им: "отец вернется, так будет вам на орехи! Таких орехов каленых вам всыпет - на веки не забудете". Таким образом, выражение "на орехи" стало обещанием грядущей расправы, небольшого наказания [23].

Фразеологизм «крепкий орешек» означает: 1. о хорошо укрепленном городе, населенном пункте, крепости, которую трудно взять: Либава была очень крепким орешком... в районе Либавы насчитывалось семнадцать батарей только среднекалиберной зенитной артиллерии (В. Раков); 2. о человеке, отличающемся твердым или скрытным характером, не поддающемся влиянию других: Шувалов оказался твердым орешком: на судака съездить с руководством отказался, квартиру не просил, даже спец — снабжение ему не требовалось — питался в рабочей столовой, ('ловом, сойтись с ним накоротке пока не удавалось» (В. Орлов); Мне достался крепкий орешек, пришлось это признать. М. С. Серова, Темная душа нараспашку 3. о чём-либо с трудом разрешимом, а также о человеке, у которого трудно выведать тайну, к которому трудно найти подход: Жена начальника штаба и к нему в своё время пробовала найти подход, да ничего не получилось — слишком крепким орешком оказался он для неё (К. Брюсова, Что ты делаешь); Мне достался крепкий орешек, пришлось это признать (М. С. Серова, Темная душа нараспашку)

В азербайджанском языковом сознании лексема «qoz» выражается следующими устойчивыми фразеологизмами:

Фразеологизм *qoz qabiğına soxmaq (salmaq)* означает «воздействовать, принуждать, оказывать давление» [1];

Фразеологизм *qoz-qoz oynamaq* означает «сопоставляться, спорить с кем-либо» [1];

Фразеологизм *qozunun üstünə qoz qoymaq* означает «увеличить свой недуг, осложнить свою работу, создавать проблемы» [1];

Фразеологизм *təpəsində qoz sındırmaq* означает «управлять, добиваться своего» [1].

4) Лавр еще в древнегреческой культуре является символом триумфа, победы и мира. В азербайджанской и русской языковой культуре лавр становится символом вечности, бессмертия и постоянства, так как оно является вечнозеленым растением. В христианской религии лавр олицетворяет новую жизнь.

В азербайджанской фразеологии лексема лавр отмечена одним фразеологизмом *dəfnə əklili/dəfnə tacı* [8], что означает «славу и победу», в русской же фразеологии лавровый венок//ветвь лавра и почивать на лаврах – наслаждаться достигнутым успехом, бездельничать: Иванов поднимается с заднего стола бурсацкой Камчатки, за которою Краснов следил постоянно и зорко, вследствие чего для желающих почивать на лаврах, то есть лентяев, он был нестерпимый учитель. (Н. Г. Помяловский, «Очерки бурсы»); — Ты заработал право почивать на лаврах, — заявил Борисов, когда они с наслаждением растянулись на тёплом песке, закрыв головы рубашками. (Д. А. Гранин, Искатели). Часто употребляется в запретительной форме, например: «Не стоит почивать на лаврах», то есть сохранять бдительность после победы.

5) В славянском языковом сознании дуб олицетворяет символ мужского начала, мощь, твердость. И в дохристианский период, и во время принятия христианства дуб являлся одним из самых почитаемых деревьев. В азербайджанской языковой среде фразеологизмов с лексемой дуб не отмечено. Таким образом, в русском языке можно выявить набор следующих фразеологических единиц с лексемами «дуб»:

Фразеологизм *дубовая голова* означает «болван, дурак»: Сколько я тебя, дубовая голова, учил! (М. Горький); Что же ты, дубовая башка, так дерёшься? [Шатала:] Их благородие изволили говорить режь — я и резнул (Сухово-Кобылин, Смерть Тарелкина) [17]

Фразеологизм *дуб – дубом* является бранным высказыванием и означает «как круглый дурак»: Недавно встречались — дуб дубом (А. Н. Афанасьев, Группа крови); Дуб дубом, как говорится (М. Князев, Свой замок); Ну а уж если детиной назовет, значит вообще – дуб дубом (В.Б. Гусев Ворюга в клеточку) [17]

Фразеологизм *за три дуба* означает «очень далеко».

Фразеологизм *поставить на дуба кого-то* означает «сделать кого-либо. предметом обсуждения»

Фразеологизм *рухнуть с дуба* означает «сойти с ума, начать вести себя подобно сумасшедшему»: Во-первых, я только что рухнул с дуба — в прямом смысле (Петр Ингвин, Ольф); Но оставалась только ждать доброй фее, которая так хотела помочь своей падчерице тут оказаться, что сама и рухнула с дуба, да прямо во тьму и угодила (Л. Сушко, Василиса всегда права)

Фразеологизм *дать дуба* означает «умереть». По некоторым поверьям дуб это дерево по которому души поднимались на небо после смерти. Если вдруг дашь дуба ты, я уд-дочерю твою д-дочь (К. М. Симонов, Мы не увидимся с тобой...); Он скоро даст дуба, квартира и всё имущество перейдут в твою собственность (В. А. Жуков, Яблоко раздора); Но самые могучие, когда помирают, железнодорожные кондуктора или из начальства кто, то считается, что дуба дают. Так про них и говорят: «А наш-то, слышали,

дуба дал». Потрясенный этой странной классификацией человеческих смертей, Ипполит Матвеевич спросил:

- Ну, когда ты помрешь, как про тебя мастера скажут?

Я человек маленький. Скажут: «гигнулся Безенчук». А больше ничего не скажут. - И строго добавил: - Мне дуба дать или сыграть в ящик - невозможно: у меня комплекция мелкая...» (И. Ильф, Е. Петров. Двенадцать стульев).

6) Лексема «береза» имеет универсальные черты и в русском языковом сознании олицетворяет символ плодородия и света. Береза является своеобразным оберегом от злых духов. В азербайджанской языковой среде фразеологизмов с лексемой береза не отмечено. В русском языке можно выявить следующие фразеологические единицы с лексемами «береза//березка»:

Фразеологизм *березовая каша* означает «розги как орудие наказания»: Где я только не был, чего я не отведал! Березовую кашу, крапиву-лебеду... [17].

Фразеологизм *пень березовый* является грубо-просторечным выражением и означается «дурак»: – Да ты што молчишь-то, пень березовый?.. Я для него убиваюсь, хлопочу, а он хоть бы словечко (Мамин-Сибиряк Д. Н., Хлеб); – Эй ты, пень березовый! – остановил ее отец. – Стой, дура, выслушай перво... Водки купишь, так на обратном пути заверни в лавочку и купи фунт колбасы. (Мамин-Сибиряк Д. Н., Золото).

7) В азербайджанской символике, как и в символике других народов *şabalıd* олицетворяет символ торжества и целомудрия и является компонентом следующих фразеологизмов: *şabalıd cinsi* означает «жадного, непутевого человека»; *şabalıddan yağ çıxartmaq* означает «искать выгоду в невыгодном месте» [1], в русском языке – таскать каштаны из огня – осмысленно, бескорыстно, с риском для себя, трудиться для выгоды другого. Первоисточник выражения — басня «Обезьяна и Кот» французского баснописца Жана Лафонтена (1621-1695). Обезьяна заставляет Кота таскать каштаны из огня, на котором те поджариваются. Обезьяна их съедает, а Кот, не получая ничего, только обжигает себе лапы: Он полагал, что они должны идти вперед и оттянуть на себя лучшую часть русских сил, и тогда — вперед, англичане! А они не захотели таскать каштаны из огня для англичан и показали врагу спину (И. Задорнов. Война за океан).

Как видно из проведенного в статье исследования, фразеологизмы с компонентом – фитонимом в русском и азербайджанском языках относятся к стилистически сниженным единицам и большинство из них имеет отрицательную коннотацию.

В рассмотренных фразеологизмах отражаются общие и специфические стороны жизни или характеристики человека, которым в конкретной национальной культуре уделяется определенное внимание и которые отражают особенности национального менталитета.

Литературы

1. Azərbaycan dilinin frazeologiya lüğəti: 7000-ə yaxın frazeoloji ifadənin izahı / Q. / Məhərrəmli, R. İsmayilov; elmi red. N. Q. Cəfərov - Bakı: Altun Kitab, 2015. - 288 s. [<https://www.azleks.az/online-dictionary/?s=3>]
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. I cild /Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası; tərt. B. Abdullayev, N. Rəhimzadə - Bakı : Şərq-Qərb, 2006. - 744 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti : 4 cildə II cild /Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu ; tərt Ə. Orucov, B. Abdullayev - Bakı: Şərq-Qərb, 2006. -792

4. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti : 4 cildə. III cild / Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu; tərt. Ə. Orucov, B. Abdullayev - Bakı : Şərq-Qərb, 2006. - 672 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. IV cild / Azərbaycan Respublikası Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu; tərt. Ə. Orucov - Bakı : Şərq-Qərb, 2006. -712 s.
6. Hacı A. Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. – Bakı: Mütərcim, 2002, - 164 s.
7. Orucov Ə.Ə. Azərbaycan-Rusca Frazеолоjya Luğəti - 5500 Baslıq - Bakı - 1976 - Kiril - 248s
8. Vəliyeva N. Azərbaycanca-İngiliscə-rusca frazeoloji lüğət. [2 cildə], Bakı: Azər nəşr, 2010, I cild – 988 s., II cild – 988 s.
9. Алиева Г. Названия деревьев как компоненты азербайджанской и русской фразеологической картины мира// – Naxçıvan: “Məktəb”, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Elmi əsərlər, №4 (58) – 2019, s.146-154.
10. Бирих А.К. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь: ок. 6000 фразеологизмов. М.: Астрель: АСТ: Люкс, 2005, 926 с.
11. Михельсон М. И. Русская мысль и речь. Свое и чужое. Опыт русской фразеологии. Сборник образных слов и иносказаний. [Т. 1—3], СПб., тип. Ак. наук, 1896—1912, 2208 стр.
12. Мокиенко В.М., Никитина Т.Г. Большой словарь русских поговорок. Более 40 000 образных выражений. М.: ОЛМА Медиа Групп, 2007, 785 с. [https://www.lesjeunesrussisants.fr/dictionnaires/documents/DICTIONNAIRE_RUSSE_DES_LOCUTIONS-MAKIENKO.pdf]
13. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка М.: Советская энциклопедия, 1968, 543 с.
14. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка / Российская академия наук. Институт русского языка имени В.В. Виноградова. — 4-е изд., доп. — М.: Азбуковник, 1997, — 944 с.
15. Рзаева С.И Древние культы и символика Азербайджана (доисламского периода)- Баку: Элм, 2010 - 275 с.
16. Серов В.В. Энциклопедический словарь крылатых слов и выражений. М.: Локид-Пресс, 2005. — 852 с.
17. Федоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка М: Астрель: АСТ, 2008, 828 с.
18. Фразеологический словарь / под ред. Т. В. Волковой. М.: Просвещение, 2014. 463 с.
19. Guiraud P. Les locutions françaises. P.: Presse universitaires de Paris, 1967. 124 p.
20. <https://cyberleninka.ru/article/n/natsionalno-kulturnaya-spetsifika-angliyskih-frantsuzskih-i-russkih-frazeologicheskikh-edinits-s-komponentom-derevo-i-nazvaniy-dereviev>
21. <http://sigils.ru/signs/osina.html>
22. https://rus.1sept.ru/view_article.php?ID=200900313
23. <http://frazbook.ru/2011/05/14/na-orexi/>

FRAZEOLÖGİZMLƏRİN MÜQAYİSƏLİ LİNGVOKULTUROLOJİ TƏHLİLİNƏ DAİR

Əliyeva Gülnar

Xülasə

Məqalədə rus və Azərbaycan dillərinin fitonimləri – ağac adları olan frazeoloji vahidlərinin tematik qrupu konkret faktlar və nümunələr əsasında sistemləşdirilir və tədqiq edilir.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı vacib amillər nəzərə alınır: dilin frazeoloji fondu müəyyən bir xalqın mədəniyyəti ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır və milli spesifik fikirləri, obrazları, zehniyyəti əks etdirir. Onlarda ruh, psixologiya və düşüncə tərzini təcəssüm olunur ki, bu da bu və ya digər dilə xas olan obrazlara əsaslanan bu vahidlərin semantik, məna planında iz buraxır.

Tərkibində aşağıdakı ağac adları olan frazeoloji vahidlər təhlil olunur: дерево/ağac (hiperonim), осина/ağcaqovaq, орех/qoz, лавр/dəfnə, дуб/palıd, береза/tozağacı və каштан/şabalıd.

Müqayisəli tədqiqat prosesində rus və Azərbaycan dillərində nəzərdən keçirilən frazeoloji vahidlər arasındakı oxşarlıqlar və fərqlər müəyyənləşdirilir və izah olunur. Tədqiqat rus və Azərbaycan dillərində fitonim komponenti olan frazeoloji vahidlərin üslubi cəhətdən azaldılmış vahidlərə aid olduğu və əksəriyyətinin mənfi konnotasiyaya malik olduğu qənaətinə gəlməyə imkan verir.

ON COMPARATIVE LINGUOCULTUROLOGICAL ANALYSIS OF PHRASEOLOGISMS

Aliyeva Gulnar

Summary

The article deals with the systematization and research of the thematic group of idioms of the Russian and Azerbaijani languages the components of which are names of trees on the basis of the concrete facts and examples. The following important factors are taken into consideration during the research: phraseological fund of any language is inherently linked with the people's culture and reflects the national-specific notions, images, mentality. The people's spirit, psychology, thinking, are embodied in them and these factors have an impact on the semantics of such units based on the specific images of the language. Undoubtedly, nature and negation of the area influence the people's culture that forms the phraseological layer of the language. The article contains the comparative analysis of the idioms with the hyperonym "tree", names of such trees as aspen, hazel, laurel, oak, chestnut. The similarities and differences between the studied idioms in the Russian and Azerbaijani languages. The study allows concluding that idioms with the component-phytonym in the Russian and Azerbaijani languages are stylistically reduced units and most of them have negative connotation.

*Rəyçi: dosent Qurban Məmməd oğlu Qurbanlı Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Naxçıvan Dövlət Universitetinin Rus və Şərqi dilləri kafedrası 27.06.2024 –cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu*

Daxil olma tarixi 07 iyun 2024-cü il

UOT:81.

**GÖYÇƏ MAHALI ŞİVƏLƏRİ İLƏ TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ YER ALAN
LEKSİK VAHİDLƏRİN YARANMA VƏ İŞLƏNMƏSİNƏ DAİR***Əliyeva Səkinə Adil qızı**AMEA İ. Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Türk dilləri şöbəsinin dissertantı*seliyeva90@gmail.com**ORCHID ID: 0000-0002-7807-8858**

Xülasə: Azərbaycan dili azərbaycanlıların ortaq ünsiyyət dilidir. Dilimizin qədim tarixi kökləri onun tarixin ən qədim dövrlərindən bəri mövcud olduğunu göstərir. Azərbaycan dili dünya və digər türk dilləri içərisində öz zənginliyi, poetikliyi, məcazlığı və istifadə imkanlarının genişliyi baxımından da seçilir. Dilimiz dialekt və şivə baxımından da çox zəngindir. Çünki dialekt və şivələrimizdə həm əsl Azərbaycan sözləri, həm də alınma sözləri digər türk dilləri ilə ortaq işlənməkdədir.

Açar sözlər: dil, dialekt, ortaq söz, müqayisəli təhlil

Key words: language, dialect, common word, comparative analysis

Ключевые слова: язык, диалект, общеупотребительное слово, сравнительный анализ

Azərbaycan dili türksistemli dillər qrupuna aid olsa da, qədim vaxtlardan bu yana bir çox Qafqaz və digər dillər ilə əlaqədə olaraq müəyyən vasitələrlə bu dillərlə çuğlaşmışdır. Bu münasibətlər zəminində dilimizə yeni sözlər daxil olmaqla bərabər, Azərbaycan dilindən bir çox dillərə də müəyyən sayda sözlər keçmişdir. Bunun da özünəməxsus səbəbləri var. Əvvəla, dildəki bəzi sözlər öz aktuallığını itirdiyi üçün dildən çıxmış və ya başqa dillərə keçmiş, ikincisi isə zamanın tələbi digər dillərdən dilimizə yeni sözlər daxil olmuşdur. [1]

Dilimiz ancaq ədəbi dil səviyyəsində deyil, həm də dialekt və şivə səviyyəsində də çox zəngin və unikaldir.

Qərb qrupu dialektlərinə daxil olan Göyçə mahalı şivələrində işlənən ortaq sözlər və ifadələr dediklərimizə sübut ola bilər. Əhalinin etnik mənşəyi və coğrafi yerləşməsinə görə Göyçə mahalı şivələrində Türkiyə türkcəsinə digər türk dillərindən daha çox sözə rast gəlinməkdədir.

Qərb dialektlərində oğuz dilinin ünsürlərinə daha çox rast gəlinməsinin səbəbi isə ondan ibarətdir ki, səlcuq oğuzları Ön Asiyaya gələrkən Cənub istiqamətində mövqe almışlar. Buna görə də Qazax, Tovuz, Göyçə, Zəngəzur, Cəbrayıl, Füzuli, Naxçıvan ərazisinin dialekt və şivələrində daha da çox iz qoymuşlar. [2]

Qərb qrupu dialektlərinin əsas qayda-qanunlarına tabe olan Göyçə mahalı şivələri də tarixən dəyişərək indiki vəziyyətini almışdır. Lakin buna baxmayaraq, mahalın leksik fonduna daxil olan sözlər əksər etibarilə türk mənşəli sözlərdən ibarətdir. Məsələn xalça sözünü yerinə işlədilər gəbə (gəvə) sözü türkcə qaba (kaba), yəni kobud deməkdir. Bu söz Türkiyə türkcəsində fərqli mənə çalarına malikdir. Belə ki, Türkiyə türkcəsində bu söz hamilə mənasını ifadə etməkdədir. Sözü bu cür mənə ifadə etməsi ümumi mənadan uzaqlaşmadan baş verir. Yəni, bədənin qarın hissəsinin qabalaşmasını, kobudlaşması şəklində dildə təzahür edir.

Çağdaş Azərbaycan dilinin lüğət fondunun əsasını əsl Azərbaycan sözləri təşkil edir.

Dilimiz türk kökənli dil olduğundan onun qrammatik forması, əsas lüğət ehtiyatı əsas etibarilə Türkiyə türkcəsi və digər türk dilləri ilə ortaq təşkil edir. Çünki Göyçə mahalının əhalisi də əsas etibarilə türkdən ibarət olmuş, burada yaşayan çox az sayda digər xalqların nümayəndələri (erməni, kürd) yerli kökənli olmayıb, sonradan əraziyə gətirilmişlərdir.

Mahmud Kaşğari “Divani-lügət-it türk” kitabında türk sözünün anlamını ətraflı şəkildə izah etmiş və olduqca maraqlı məlumatlar təqdim etmişdir. Mahmud Kaşğariyə görə, türk Nuh peyğəmbərin oğlunun adıdır, bu adı övladlara Tanrı vermişdir.

Mahmud Kaşğari türk sözünün həm təkdə, həm də cəmdə işləmə biləcəyini yazır. O bildirir ki, bu ad Nuh peyğəmbərin oğlunun adı olaraq tək formada, Nuh peyğəmbərin oğlanlarını bildirdikdə isə cəm formada işlənir. [3]

Türk sözü müxtəlif mənbələrdə fərqli mənalarda izah olunur. Bəzi mənbələrdə türk sözü doğan, törəyən mənasını da verməkdədir. Türk kəlməsi bütün dünyada yaşayan türkləri birləşdirir.

Türk dili də bu baxımdan eyni rolu ifadə edir. Belə ki, müasir dünyada türk dili deyərək bütün dünyada yaşayan türklərin ortaq dili nəzərdə tutulur. Məhz bu səbəbdən daha anlaşılıqlı olması üçün danışmada və yazıda Azərbaycan türkcəsi, Türkiyə türkcəsi, Özbəkistan türkcəsi kimi ifadələr istifadə edilir.

Göyçə mahalı şivələri ilə Türkiyə türkcəsini müqayisə edərkən bu fakt özünün doğruluğunu bir daha sübut edir. Çünki hər iki məqamda istifadə olunan sözlər yaxın və ya eyni mənada istifadə edilir. Məsələn: hənuz-henüz (hələ ki), fürsət-firsət (firsət), zincir-zincir (zəncir) və s.

Göyçə mahalı şivələrində Türkiyə türkcəsinin bəzi dialektlərinə məxsus sözlərdə [ŋ] səsinə də rast gəlinməkdədir. Məsələn, dənjiz, Taŋrı vəs.

Həm ədəbi dilimizdə, həm də dialektlərimizdə türk dili ilə ortaq olan ərəb-fars sözləri də işlənərkəndir. Bu alınmaların bir sıra xüsusiyyətləri mövcuddur:

Ərəb sözlərində:

1. Tərkibində a və e səsləri yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində a və i səsləri-tabii, mani və s.) məsələn, tabe, mane vəs.

2. İçərisində a və i səsləri yer alan sözlər; (Bu qaydadakı səslər Türkiyə türkcəsi ilə eynilik təşkil edir.) alim, hakim, zahid, sabit və s.

3. İçərisində e və a yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -ihsan və s.) məsələn, Leyla, ehsan

4. İçərisində ö və a yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində-revzaq vəs) məsələn, revzaq və

5. İçərisində ü və a yer alan sözlər; ; (Bu qaydadakı səslər Türkiyə türkcəsi ilə eynilik təşkil edir.) məsələn, dünya və s.

6. İçərisində ü və u yer alan sözlər; ; (Bu qaydadakı səslər əksərən Türkiyə türkcəsi ilə eynilik təşkil edir.) məsələn, vücud

7. İçərisində ə, a və ü yer alan sözlər (Türkiyə türkcəsində - təsadüf və s.); məsələn, təsadüf

8. İçərisində e, i, a yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -itibar və s.) məsələn, etibar və s.

9. İçərisində ə, ə, i yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində-efəndi və s.) məsələn, əfəndi və

10. İçərisində ə, ə, i, ə yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -sebəbiyyət və s) məsələn, səbəbiyyət və s.

11. İçərisində i, a, i, ə yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -galibiyət və s.) məsələn, qalibiyət və s.

12. İçərisində qoşa a yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -saat və s.) məsələn, saat və s.

Fars sözlərində:

1. Sonunda n samitindən sonra g yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -ahenk və s.) məsələn, ahəng və s.

2. İçərisində u, ə yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -Sudə və s) məsələn, Sudə və s.

3. İçərisində u, a yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -guya və s.) məsələn, guya və s.

4. İçərisində a, ə, ə yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində-aheste və s) məsələn, ahəstə və s.

5. İçərisində a,a,ə yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -amade və s.) amadə və s.
 6. İçərisində a,a,i yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -asayış və s) məsələn, asayış və s
 7. İçərisində a,i,a yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -aşına və s.) məsələn, aşına və s.
 8. İçərisində a,i,ə yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -arife və s.) məsələn, arifə və s.
 9. İçərisində a,u,ə yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində-asude və s.) məsələn, asudə və s.
 10. İçərisində ə,ə,i yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -serseri vəs.) məsələn, sərsəri və s.
 11. İçərisində a,ü,a yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində -bergüzar və s.) məsələn, bərgüzar
 12. İçərisində u,i,ə yer alan sözlər; (Türkiyə türkcəsində - Jüride və s.) julidə və s.[1]
- Yuxarıda göstərilən misallardakı sözlərin Türkiyə türkcəsində müəyyən fərqlə yazılıb deyilməsinə baxmayaraq, bu və digər bu qrup dillərdən keçən sözlər, əsasən yaxın və ya eyni mənada istifadə olunur.

Nəticə

Azərbaycan dilin əsas dialekt leksikasını təşkil edən Qərb dialekt leksikasının tərkibinə daxil olan Göyçə mahalı şivələrinin tərkibində çoxlu sayda həm türk, həm də ərəb-fars mənşəli sözlər yer almaqdadır. Bunun da əsas səbəbi burada yaşayan əhalinin əsas etibarilə türklərdən, müsəlmanlardan ibarət olmasıdır.

Göyçə mahalı dialektində yer alan sözlər Türkiyə türkcəsində həm ədəbi dil səviyyəsində, həm də dialekt səviyyəsində ortaqlıq təşkil edir. Məsələn, suç (təqsir), para (pul), ayna (güzgü) və

Məqlədə əsas nəticə ondan ibarətdir ki, Qərbi Azərbaycan ərazisinin ən böyük yaşayış məskənlərindən biri olan Göyçə mahalı ilə Türkiyə türkcəsi arasında mövcud olan dil oxşarlıqları və ortaq sözlərin çoxluğu bu ərazinin türk mənşəli olmasının əsas göstəricilərindən və sübutlarından biridir.

Ədəbiyyat

- 1.Səlim Cəfərov- “Müasir Azərbaycan dili” Leksika Şərq-Qərb Bakı -2017
- 2.İlahə Qurbanova- “Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin etnolinqvistik təhlili” Bakı -2014
- 3.Buludxan Xəlilov- “Mahmud Kaşğarının Divani-Lüğət-it türk əsərində etnonimlər” Bakı-2009

ON THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF LEXICAL UNITS IN TURKISH TURKISH WITH GOKCHA DISTRICT DIALECTS

Aliyeva Sakina Adil

Summary

Azerbaijani language is the common communication language of Azerbaijanis. The ancient historical roots of our language show that it has existed since the earliest times of history. The Azerbaijani language stands out among the world and other Turkic languages in terms of its richness, poetics, metaphors and wide range of usage possibilities. Our language is also very rich in terms of dialect and dialect. Because in our dialects and dialects, both real Azerbaijani words and borrowed words are used in common with other Turkic languages.

**О ФОРМИРОВАНИИ И РАЗВИТИИ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ ТУРЕЦКОГО
ЯЗЫКА С ДИАЛЕКТАМИ РАЙОНА ГОЙЧЕ***Алиева Сакина Адиль гызы**Резюме*

Азербайджанский язык является общим языком общения азербайджанцев. Древние исторические корни нашего языка показывают, что он существовал с древнейших времен истории. Азербайджанский язык выделяется среди мировых и других тюркских языков своим богатством, поэтикой, метафоричностью и широким спектром возможностей использования. Наш язык также очень богат в плане диалектов и диалектов. Потому что в наших диалектах и говорах используются как настоящие азербайджанские слова, так и заимствованные слова, общие с другими тюркскими языками.

*Рәүсi: professor Sevinc Novruz qızı Əliyeva
Daxil olma tarixi 10 may 2024-cü il*

UOT: 81.

**РЕПРЕЗЕНТАЦИЯ КОНЦЕПТА «БРАК» В АНГЛИЙСКИХ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПОСЛОВИЦАХ**

Эюбова Нурлана Руслан гызы
Азербайджанский Университет Языков
Диссертант кафедры Лингвокультурологии
ORCID ID: 0009-0000-8846-0068
nurlana.evubova07@gmail.com

Резюме: *Статья посвящена сравнительному семантическому анализу пословиц английского и азербайджанского языков представляющих концепт “брак”. В ходе анализа на материале пословиц этих языков были выявлены и систематизированы основные значения пословиц. Пословицы раскрывают взгляд на ценность брака, взгляд на предопределение брака, роли мужа и жены, спорные аспекты супружеских отношений, а также вопрос о единстве и силы семьи. Важной частью статьи является изучение взглядов мужчин и женщин на проблему брака, семейной жизни и выбора спутника жизни.*

Ключевые слова: концепт, брак, пословицы, язык, культура

Açar sözləri: konsept, evlilik, atalar sözləri, dil, mədəniyyət

Key words: concept, marriage, proverbs, language, culture

Введение. Объектом исследования нашей работы являются пословицы английского и азербайджанского языков, представляющие концепт «брак». Концепт является одним из ключевых понятий данной работы, поэтому в первую очередь следует определить значение этого термина. В современной лингвистике исследованию концепта уделяется особое место. Однако существование различных точек зрения на нее, осложняет изучение этого понятия. Рассмотрим лишь несколько из них. С.А. Аскольдов является одним из первых в лингвистике обратившимся к исследованию концептов и он полагал, что наиболее значительной функцией концептов является его функция заместительства. Он считал концепт «мысленным образованием, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода». Но при этом он отмечает, что не следует думать, что концепт есть всегда заместитель реальных предметов, он может быть заместителем разного рода – чисто мысленных функций [2]. Ю.С. Степанов определяет понятие концепта следующим образом: «Концепт – это как бы сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека[4]. В.И. Карасик и Г.Г. Слышкин понимают концепт как «многомерную ментальную единицу с доминирующим ценностным элементом»[3]. Из этих определений можно прийти к выводу, что концепт не однозначное понятие. Он передает отношение личности к жизненным явлениям. Для репрезентации концепта существуют разные способы. Одним из них являются пословицы и поговорки, к которым мы обратились в данной работе.

Современная эпоха сочетает в себе тенденции глобализации и взаимодействия культур, поэтому постоянно возрастающий научный интерес к языковым явлениям, отражающим культурную специфику народов, и обуславливает актуальность выбора пословиц в качестве объекта исследования. “Многие пословицы характеризуют базовые ценности национальной культуры, совмещая их в пределах лаконичного текста, и поясняют сущность одного явления за счет сопоставления с другим” [1, с. 312]

Культурное значение пословиц, таким образом, стимулирует интерес к межкультурному сравнению [8,с.7], который предоставляет исследователям богатейший материал; этот материал, с одной стороны, отражает культурно-специфическое наследие изучаемых народов, с другой стороны, позволяет проследить языковые закономерности, которые более полно раскрывают социальные явления, на которые они влияют.

Пословицы сохраняют свой смысл и языковую форму, и в то же время, максимально передают знания и опыт, накопленные предыдущими поколениями В языке закрепляются и фразеологизируются именно те образные выражения, которые ассоциируются с культурно-национальными эталонами, стереотипами, мифологемами и т.п. которые при употреблении в речи воспроизводят характерный для той или иной лингвокультурной общности менталитет” [5,с.233]. Актуальность нашего исследования, таким образом, обеспечивается как важностью темы брака, роли жены и мужа в создании семьи, которую мы исследуем, так и актуальностью подхода к изучению этих проблем с использованием пословиц в контексте сравнительного анализа.

Анализ изучаемых пословиц позволил выделить несколько групп в соответствии с ценностями, которые они представляют. Первую группу образуют пословицы, в которых говорится о важности брака и его значении в жизни человека: *A man without a wife is but half a man* (Мужчина без жены - это всего лишь половина человека); *Man without a woman is like a ship without a sail* (Мужчина без женщины подобен кораблю без паруса); *Wives must be had, be they good or bad* (Жены должны быть, хорошие они или плохие); *A good wife and health is a man's best wealth* (Хорошая жена и здоровье – вот главное богатство мужчины). Соответствующие им азербайджанские пословицы следующие: *Ər- arvadın tacıdır* (Муж – венец жены); *Ərsiz arvad – cilovsuz at (yetimdən bətərdir)* (Женщина без мужа, что конь без узды (хуже сироты); *Arvadsız ev – susuz dəyirman* (Дом без жены, как мельница без воды); *Evi abad edən arvaddır* (Дом облагораживает женщина); *Taylı tayını tapmasa, günü ah-vayla keçər* (Хорошая парочка, как баран да ярочка); *Tez duran, tez evlənən peşman olmaz* (Тот, кто быстро встает, и тот, кто рано женится, не пожалеет об этом); *Yaxşı arvadlı ev cənnətdir* (Дом с хорошей женой - рай). При некотором сходстве значений пословицы этой группы отличаются большим разнообразием в своем языковом выражении, от полных эквивалентов до уникальных пословиц с особой образной структурой, лексическим наполнением и выразительными приемами. Особый интерес представляют пословицы, в которых суть брака объясняется путем сравнения с другими, более конкретными и понятными явлениями окружающей жизни. Так, в английской пословице “муж без жены” сравнивается с “кораблем без паруса”, а в азербайджанской наоборот “жена без мужа” – с “конем без узды”. Как видно, в английской пословице жена и здоровье ценятся “превыше всех богатств”, а в азербайджанской пословице дом с хорошей женой уподобляют раю.

Важную подгруппу составляют пословицы обоих языков, отражающие двойственное или негативное отношение к браку. Вот несколько примеров английских пословиц: *The married man has many cares, the unmarried one many more* (У женатого мужчины много забот, у неженатого - еще больше); *He who marries does well but he who marries not, better* (Тот, кто женится, преуспевает, а тот, кто не женится - еще лучше); *Marriage makes or mars a man* (Брак поворотный момент в жизни, человек женится на счастье или на горе); *A young man married is a young man marred* (Женатый молодой человек - это испорченный молодой человек); *Why buy a cow when milk is so cheap?* (Зачем покупать корову, когда молоко так дешево?); *Needles and pins, needles and pins, when a man marries, his trouble begins* (Иголки и булавки, иголки и булавки, когда мужчина

женится, у него начинаются неприятности); *If you would be happy for a week take a wife; if you would be happy for a month kill a pig, but if you would be happy all your life plant a garden* (Если ты хочешь быть счастливым неделю, женись; если ты хочешь быть счастливым месяц, убей свинью; но если ты хочешь быть счастливым всю свою жизнь, создай сад). В этой пословице брак не оценивается негативно, но в ряде сравнений он предстает как самый эфемерный источник удовлетворения и счастья. Анализируя языковые средства английских пословиц этой группы, мы видим, что первые четыре английские пословицы содержат высказывания и поучения в обобщенном виде. В них используются нейтральные лексические компоненты, и отсутствует экспрессивность. Уникальная пословица *Why buy a cow when milk is so cheap?* структурирован в форме риторического вопроса и выражает аргументацию против брака; это очень выразительно благодаря образу животного (коровы), который используется в качестве аллегии. Следующая английская пословица с рифмующимися словами также очень выразительна, ее смысловым ядром являются выразительные повторы “*needles and pins*” (иглы и булавки передают что-то колющее), которые в мышлении британцев ассоциируются с неприятностями, связанными с семейной жизнью. В последних двух пословицах используется ирония, присущая менталитету англичанина. Среди азербайджанских пословиц также есть такие, которые выражают неоднозначное и негативное отношение к браку, как с мужской, так и с женской точки зрения. Пример негативного отношения женщины к браку: *Arsız kişidən ərsiz arvad yaxşıdır* (Лучше быть незамужней, чем с бесстыжим мужчиной); *Biri ərə gedər, bir gora* (Один женился – свет увидел, другой женился – с головою пропал); *Dədəm evində də qarabaxt, ər evində də?!* (В девках сижено – горе мыкано; замуж выдано – двое прибыло). Несколько примеров негативного отношения к браку со стороны мужчины: *Yaman arvadın evi cəhənnəmdir*. (Дом, в котором злая жена, не дом, а содом); *Yaman arvadlı evə daş düşsün* (От пожара, от потопа да от злой жены, боже сохрани); *Subayam: bir abam var, ataram, harada olsa yataram* (Холостой: лег – свернулся, встал встряхнулся). Последняя пословица не оценивает напрямую брак как нечто отрицательное, но при этом говорит о легкости холостяцкой жизни. Анализ приведенных выше пословиц показывает, что для английских пословиц характерно более критическое отношение к браку, в английском языке больше пословиц, которые одновременно утверждают как плюсы, так и минусы брака. Английские пословицы, адресованные преимуществам и недостаткам брака, в основном отражают интересы мужчины, в то время как среди азербайджанских пословиц мы находим пословицы, говорящие о трудностях брака для женщины.

Небольшую подгруппу, связанную с предыдущей, образуют пословицы, в которых говорится о заботах и трудностях, возникающих при вступлении в брак. Уникальная английская пословица с английским чувством юмора говорит о том, что брак - это серьезная работа: *There goes more to marriage than four bare legs in a bed* (В браке есть нечто большее, чем четыре голые ноги в постели). Юмористический эффект этой пословицы обусловлен неожиданным конкретизирующим сравнением с использованием соматизмов: “четыре голые ноги”. В азербайджанских пословицах мы видим точку зрения женщины: *Ərə getmək asanadır, ər donu tikmək çətin* (Выйти замуж легко, рубашку мужу сшить трудно); и *обоих партнеров: Evlənmək su içmək deyil* (Жениться — не воды напиться). В азербайджанских пословицах акцент делается на том, что брак заставляет человека меняться, больше работать.

Важную подгруппу составляют пословицы, в которых говорится, что богатство жены может привести к потере мужем власти и авторитета в семье: *He that marries for*

wealth sells his liberty (Тот, кто женится ради богатства, продает свою свободу); *Who wives for a dower, resigns his own power* (Кто женится ради приданого, отказывается от собственной власти); *A great dowry is a bed full of brambles* (Большое приданое - это клумба, полная ежевики). В азербайджанском языке им соответствуют следующие пословицы: *Arvad malı alçaq qapıdır – girəndə də alınna dəyər, çıxanda da*; *Arvad evinə girənin qarısı alçaq olar*; *Arvad malı başa toxmaq kimi dəyər* (Женино добро колом в глотке стоит). Азербайджанские пословицы и первые две английские пословицы являются поговорками и используют стилистически нейтральную лексику. Третья пословица образная, за счет выразительного сравнения большого приданого с грядкой, полной ежевики.

Отдельную группу составляют пословицы, в которых говорится о предопределении супруга и судьбы при выборе спутника жизни: *Marriages are made in heaven* (Браки заключаются на небесах); *Every Jack has his Jill* (У каждого Джека есть своя Джилл); *Hanging and wiving go by destiny*; *Marriage is destiny* (Брак – это судьба); *Marriage is a lottery* (Брак – это лотерея). Им соответствуют следующие азербайджанские пословицы: *Qızın qisməti sirri-müəmmadır* (Замужество, что жребий – кто что вытащит); *Elçi çox olar qismət bir* (Много сватается, до одному достанется); *Arvad ilə at ıgıdın baxtına* (Смерть да жена богом сужена); *Yazıdan (alın yazısından) qaçmaq olmaz* (Суженого и на коне не объедешь); *Ərlə arvadın torpağı bir yerdən götürülüb* (Кому на ком жениться, тот в того и родиться).

Большую подгруппу составляют пословицы английского и азербайджанского языков, в которых говорится о том, как правильно выбирать супругу, например: *Choose your wife on Saturday not on Sunday* (Выбирай жену в субботу, а не в воскресенье), что соответствует азербайджанскому аналогу: *Arvadı ahıl gözü ilə, atı – cahıl gözü ilə* (Выбирай корову по рогам, а девку по родам). *Take a vine of good soil and a wife of a good mother* (Невесту по теще выбирай), что соответствует азербайджанской пословице: *Anasına bax, qızın al, qırağına bax bezin al* (Выбирай невесту по своей будущей теще). Следующие английские пословицы относятся к той же подгруппе: *Choose not a wife by the eye only*; *Choose a wife by your ear, rather by your eye* (Выбирай жену на слух, а не на глаз) и соответствующая азербайджанская пословица: *Qız alan gözü ilə baxmasın, qulağə ilə eşitsin* (Выбирай жену не глазами, а ушами). Английские и азербайджанские пословицы, в которых говорится, что выбирать жену нужно по “хорошей матери” и “по теще”, близки по фразеологическому значению, образной мотивации и синтаксической структуре, содержат советы и призыв к действию в виде побудительных предложений. Это сходство обеспечивается общностью образно-ассоциативных связей в сознании как англичан, так и азербайджанцев. В этой группе пословиц есть еще две почти равнозначные, в которых говорится о выборе жены “не глазами, а ушами”. Их переносное значение основано на противопоставлении соматизмов: “глаза — уши”. С помощью этих соматизмов пословицы передают идею о том, что красота невесты менее важна, чем ее моральные достоинства, поскольку об этом можно судить по разговорам об уме, доброте и других внутренних добродетелях. С точки зрения синтаксической структуры эти пословицы представлены побудительными предложениями, которые содержат послание предков о том, как правильно выбирать жену. Близость английских и азербайджанских пословиц обеспечивается универсальностью человеческого опыта. Следует отметить, что в пословицах этой подгруппы в основном выражена точка зрения мужчины, что соответствует традиционному взгляду на брак, когда именно мужчина, как будущий глава семьи и хозяин дома, выбирает себе жену, а не наоборот. Однако есть

пословицы, которые проливают свет на женский взгляд на выбор спутника жизни: *Better be an old man's darling, than a young man's slave* (Лучше быть любимицей старика, чем рабыней молодого человека) и *Choose your man as you choose your shoes — for comfort and long wear* (Выбирай своего мужчину так же, как вы выбираете обувь — для удобства и долгой носки) — эти английские пословицы отражают прагматичный женский взгляд на выбор спутника жизни. Соответствующие этим азербайджанские пословицы следующие: *Qocaya gedən quyruq yeyər, cavana gedən – yumruq* (За молодым жить весело, за старым – хорошо); *Ağillı arvad ara, ağilsız arvad vara qaçar* (Умная выходит замуж за благородного, глупая – за богатого). Первые пословицы в обоих языках основаны на лексических и контекстуальных противоположностях, старого с молодым (old and young).

В английском и азербайджанском языках есть пословицы, которые прямо говорят о распределении обязанностей между мужчиной и женщиной в доме и как они дополняют друг друга во всех сферах жизни: *Men make houses, women make homes* (Мужчины строят дома, женщины обустроивают жилища); *In the husband wisdom, in the wife gentleness* (В муже мудрость, в жене нежность); *The husband sings, the wife accompanies* (Муж поет, жена сопровождает) и соответствующие азербайджанские пословицы: *Kişi fəhlədir, arvad bənna* (Муж молоти пшеницу, а жена пеки паленицы); *Ağa gətirər navala, xanım tərər çuvala* (Муж носит в дом мешком, а жена выносит горшком); *Ər od olar, arvad su* (Муж с огнем, жена с водою); *Əri çalır, arvadı oynayır* (Муж играет, жена танцует). Пословицы из этой группы можно сказать являются идентичными эквивалентами друг друга.

Подводя итоги нашего исследования пословиц о браке, приведем несколько английских и азербайджанских пословиц, которые говорят о единстве семьи и важности гармонии в семье: *The family that prays together stays together* (Семья, которая молится вместе, остается вместе); *A house divided can not stand* (Разделенный дом не устоит); *Ev bizim, sir bizim* (В своей семье не велик расчет); *Yorğan-döşək sözü yorğan döşəkdə qalar* (Муж с женой бранится, да под одну шубу ложится).

С лексической точки зрения, как азербайджанские, так и английские пословицы передают традиционные представления о семье, о необходимости вступления в брак, о предопределенности брака и супруга/супруги, о главенствующей роли мужа в семье, о важной роли жены в семье, о необходимости единства. Проведенный анализ позволил показать национальную специфику понимания роли, и важности брака обоими народами, а также выявить роль языковых средств, отражающих специфику национально-культурного мышления и менталитета обоих народов.

Литература

- 1.Алефиренко Н.Ф, Семененко Н.Н. Фразеология и паремиология. – М.: Флинта: Наука, 2009. – 344 с.
- 2.Аскольдов, С.А. Концепт и слово // Русская словесность. От теории словесности к теории текста: антология / под общ. ред. В.П. Нерознака. – М.: Academia, 1997. – С. 267–279.
- 3.Карасик, В.И. Лингвокультурный концепт как единица исследования / В.И. Карасик, Г.Г. Слышкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики: сб. науч. тр. / под ред. И.А. Стернина. – Воронеж: ВГУ, 2001. – С. 75–80.
- 4.Степанов, Ю.С. Константы: словарь русской культуры: опыт исследования / Ю.С. Степанов – М.: Школа «Языки русской культуры», 1997. – 824 с.

- 5.Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М.: Школа «Языки русской культуры», 1996. – 288 с.
- 6.Atalar sözü. Bakı, Öndər nəşriyyat, 2004 – 264 s.
- 7.Həmidov İ., Axundov B., Həmidova L., Azərbaycanca-rusca, rusca- azərbaycanca atalar sözləri və zərbi məsəllər lüğəti. Bakı, Təhsil, 2009 – 560 s.
- 8.Norrick, N. (2015). Subject Area, Terminology, Definitions of Proverbs, Features of Proverbs. In: Introduction to Paremiology: A Comprehensive Guide to the Study of Proverbs. Berlin: De Gruyter. pp. 7—27.
9. The Oxford Dictionary of Proverbs, fifth edition. Oxford University Press, New York, 2008 – pp.625.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN ATALAR SÖZLƏRİNDƏ "EVLİLİK" KONSEPTİNİN REPREZENTASIYASI

Eyubova Nurlana Ruslan qızı

Xülasə

Məqalə "evlilik" konseptini təmsil edən ingilis və Azərbaycan atalar sözlərinin müqayisəli semantik təhlilinə həsr olunub. Təhlil zamanı atalar sözlərinin əsas mənaları müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmişdir. Atalar sözləri evliliyin əhəmiyyətinə, evliliyin əvvəlcədən müəyyənləşdirilməsinə, ər və arvadın rollarına, evlilik münasibətlərinin mübahisəli tərəflərinə, habelə ailə birliyi və gücünə dair məlumatı ehtiva edir. Məqalənin vacib bir hissəsi kişilərin və qadınların evlilik, ailə həyatı və həyat yoldaşı seçimi ilə bağlı fikirlərini öyrənilir.

REPRESENTATION OF THE CONCEPT "MARRIAGE" IN ENGLISH AND AZERBAIJANI PROVERBS

Eyubova Nurlana Ruslan

Summary

The article is devoted to the comparative semantic analysis of proverbs of the English and Azerbaijani languages representing the concept “marriage”. In the process of the analysis of the proverbs of these languages, the main meanings of proverbs were identified and systematized. Proverbs reveal a view on the value of marriage, a view on the predestination of marriage, the roles of husband and wife, controversial aspects of marital relations, as well as the question of the unity and strength of the family. An important part of the article is the study of the views of men and women on the problem of marriage, family life and the choice of a life partner.

Rəyçi: F.ə.d. Cəfərova Kəmalə Avadır qızı

Kafedra Linqvokulturologiyası 03 iyun 2024-cü il tarixli iclas

Daxil olma tarixi 04 iyun 2024-cü il

UOT:80.

EFFECTIVE APPROACHES TO TEACHING PAST SIMPLE AND PRESENT PERFECT TENSES TO AZERBAIJANI LEARNERS

Ismayilova Gunay Sabir
Ganja State University

ismayilovagunay2018@gmail.com

Abstract: *This article explores effective approaches to teaching past simple and present perfect tenses to Azerbaijani learners of English. Understanding the linguistic background of Azerbaijani speakers, whose native language employs different grammatical structures, is crucial for designing appropriate teaching strategies. Drawing upon principles of contextualized learning, visual aids, contrastive analysis, interactive activities, form-focused instruction, and error correction, this paper provides practical insights for educators. By tailoring instruction to resonate with Azerbaijani learners' cultural context and linguistic preferences, instructors can foster meaningful language acquisition and empower learners to communicate confidently in English.*

Keywords: tenses, teaching, past simple, present perfect, Azerbaijani learners, linguistic challenges, contextualized learning, visual aids, interactive activities, form-focused instruction, error correction, language acquisition

Açar sözlər: zamanlar, tədris, keçmiş sadə, indiki bitmiş, azərbaycanlı öyrənənlər, linqvistik problemlər, kontekstual öyrənmə, əyani vəsaitlər, interaktiv fəaliyyətlər, forma yönümlü təlimat, səhvlərin düzəldilməsi, dil mənimsənilməsi

Ключевые слова: времена, обучение, прошедшее простое, настоящее совершенное, изучающие азербайджанский язык, лингвистические проблемы, контекстуальное обучение, наглядные пособия, интерактивные действия, обучение, ориентированное на форму, исправление ошибок, овладение языком.

Introduction

Teaching English as a second language presents unique challenges, especially when learners come from linguistic backgrounds distinct from English. Azerbaijani learners, with their Turkic linguistic heritage, encounter specific difficulties in grasping English tenses, notably the past simple and present perfect. This article aims to elucidate effective pedagogical strategies to facilitate the mastery of these essential tenses among Azerbaijani learners. As Lado (1957) aptly noted, "The teacher who has made a comparison of the foreign language with the native language of the students will know better what the real problems are and can provide for teaching them." This approach underscores the importance of considering learners' linguistic backgrounds and employing comparative analysis to inform targeted instructional practices, thereby fostering more effective language acquisition.

Understanding Linguistic Challenges: In the pursuit of effective language instruction, it is imperative to recognize the unique linguistic challenges that Azerbaijani learners face when acquiring English proficiency. As elucidated in the article "Effective Approaches to Teaching Past Simple and Present Perfect Tenses to Azerbaijani Learners" (Ismayilova, 2024), the linguistic disparities between Azerbaijani, a Turkic language, and English necessitate a thorough understanding of these challenges. Azerbaijani learners, accustomed to a grammatical system characterized by suffixes attached to verb stems for tense marking, encounter a significant departure from this structure when confronted with English, which heavily relies on auxiliary verbs for tense formation (Larsen-Freeman & Anderson, 2011).

The contrast between these two linguistic systems poses a myriad of comprehension hurdles for Azerbaijani learners, particularly in the realm of English tenses. Without a solid grasp of auxiliary verbs and their role in tense formation, learners may struggle to discern the nuanced distinctions between past simple and present perfect tenses. As Larsen-Freeman and Anderson (2011) highlighted, this cognitive shift from a suffix-based tense system to one reliant on auxiliary verbs requires targeted instructional approaches to facilitate understanding and mastery.

Furthermore, the absence of auxiliary verbs in Azerbaijani may lead to confusion when learners encounter English constructions that rely heavily on auxiliary verbs for tense, such as the present perfect or continuous tenses. The intricate interplay between linguistic structures underscores the complexity of language acquisition and the need for educators to tailor instructional strategies to address these specific challenges.

In light of these linguistic disparities, effective language instruction for Azerbaijani learners necessitates a nuanced approach that acknowledges and accommodates their linguistic background. By recognizing the fundamental differences between Azerbaijani and English grammar, educators can design instructional materials and activities that scaffold learning and support learners in overcoming these comprehension hurdles. Through targeted instruction and ample practice, Azerbaijani learners can develop the linguistic proficiency needed to navigate the complexities of English tenses with confidence and competence.

Effective Teaching Approaches:

Contextualized Learning: Contextualized learning represents a departure from traditional rote memorization and grammar drills, offering a dynamic approach that brings language learning to life (Richards & Rodgers, 2014). By embedding language instruction within real-life scenarios and culturally relevant contexts, educators create immersive learning experiences that resonate with learners on a personal and cultural level (Nation & Macalister, 2010). This approach acknowledges that language is inherently linked to culture and social interaction, thus learning should reflect this interconnectedness (Scrivener, 2011). For example, educators can design activities that simulate real-world situations where past simple and present perfect tenses are commonly used, such as recounting personal experiences or narrating historical events (Hinkel, 2005).

By integrating real-life scenarios into language instruction, educators provide learners with authentic opportunities to engage with language in meaningful ways. Whether through role-plays, simulations, or interactive activities, learners are encouraged to apply language skills to solve problems, make decisions, and navigate social situations. This active participation enhances engagement and facilitates deeper comprehension as learners see the immediate relevance of language in their lives.

Contextualized learning represents a holistic approach to language instruction that recognizes the interconnectedness of language, culture, and social interaction. By integrating real-life scenarios and culturally relevant contexts into language learning, educators empower learners to become active participants in their learning journey, fostering engagement, comprehension, and cultural competence along the way.

Example: create a role-play activity where students act out a dialogue about their recent experiences using both past simple and present perfect tenses. For example, one student can play the role of a traveler describing their recent trip (present perfect), while another student acts as a friend asking about specific events during the trip (past simple).

Visual Aids and Diagrams: Visual aids and diagrams serve as indispensable assets in the language classroom, offering learners a tangible and accessible means of grappling with

abstract linguistic constructs (Nation & Macalister, 2010). Timelines and charts, among other visual representations, provide learners with a structured framework for navigating the temporal landscape of language, allowing them to visually map out the sequence of events and their corresponding temporal markers (Brown, 2007).

By presenting temporal relationships visually, educators provide Azerbaijani learners with a visual roadmap for understanding how events unfold over time. This visual support not only improves understanding but also aids in remembering and recalling information by providing learners with a visual reference point to consult when dealing with intricate tense structures.

In addition to enhancing comprehension and engagement, visual aids and diagrams promote inclusivity by catering to diverse learning styles and preferences. Regardless of language proficiency level or background, visual representations offer a universal means of communication that transcends linguistic barriers, making them invaluable tools in language instruction.

Example: use a timeline to visually represent the difference between the past simple and present perfect tenses. Label key events in the past using the past simple tense, and highlight ongoing or recent actions/events using the present perfect tense. This visual representation helps students understand the temporal relationship between the two tenses.

Contrastive Analysis: Expanding on the significance of Contrastive Analysis, which involves the examination of both similarities and differences between Azerbaijani and English grammar, serves as a pivotal strategy for enhancing comprehension and mastery of tense usage. By systematically comparing verb conjugations and sentence structures across both languages, learners are empowered to discern subtle variations and unique characteristics, enabling them to develop a more nuanced understanding of tense usage. This analytical approach not only facilitates a deeper grasp of linguistic patterns but also enables learners to target specific areas that demand further exploration and refinement (Ellis, 2008). Through Contrastive Analysis, learners can effectively navigate the complexities of tense usage, ultimately advancing their proficiency in English grammar (Larsen-Freeman & Anderson, 2011).

Example: provide side-by-side comparisons of sentences in Azerbaijani and English, highlighting the differences in tense usage. For example, compare how past events are expressed in Azerbaijani (with suffixes indicating past tense) versus English (using auxiliary verbs like "did" or "have").

Interactive Activities: Incorporating interactive exercises, such as role-plays and group discussions, promotes active participation and language production. Engaging in meaningful communication tasks allows Azerbaijani learners to practice using past simple and present perfect tenses in authentic contexts, fostering fluency and confidence (Richards & Rodgers, 2014). For instance, educators can organize role-playing scenarios where learners must use past simple and present perfect tenses to describe past experiences or discuss recent events (Scrivener, 2011).

Example: conduct a group discussion where students share personal experiences using both past simple and present perfect tenses. Encourage students to ask follow-up questions and engage in dialogue with their peers to practice using the tenses in context.

Form-Focused Instruction: Providing explicit instruction on the form and usage of English tenses is essential for building grammatical accuracy (Celce-Murcia & Larsen-Freeman, 1999). Moreover, Form-Focused Instruction serves as a scaffold for learners, offering a systematic framework for mastering tense usage and refining language skills. Through targeted instruction and practice, learners not only enhance their grammatical accuracy but also

develop the confidence to express themselves effectively in English, thus facilitating their language acquisition journey.

Example: present a structured lesson focusing on the formation and usage of past simple and present perfect tenses. Break down the grammar rules, provide examples, and offer guided practice exercises to reinforce understanding.

Error Correction and Feedback: Offering constructive feedback on language production is instrumental in error correction and skill refinement (Scrivener, 2011). Through systematic error correction and targeted feedback, instructors play a vital role in refining tense usage and enhancing linguistic proficiency. By identifying common errors related to tense usage and offering tailored guidance, instructors empower learners to recognize and rectify their linguistic shortcomings, thus facilitating continuous improvement and language development (Thornbury, 2006). This ongoing feedback loop not only fosters a supportive learning environment but also cultivates a culture of reflection and self-correction among learners (Brown, 2007). As a result, Azerbaijani learners gain the confidence and skills needed to navigate the complexities of tense usage with precision and fluency, ultimately advancing their proficiency in English communication (Ellis, 2008).

Example: during speaking or writing activities, actively monitor students' use of past simple and present perfect tenses. Provide immediate feedback on any errors and guide students in correcting their mistakes. Encourage peer correction and self-correction to promote language accuracy.

In conclusion, the pursuit of effective language instruction for Azerbaijani learners entails a multifaceted approach that acknowledges and addresses the unique linguistic challenges they encounter. With a solid understanding of these challenges, educators can empower learners to overcome comprehension hurdles and master essential English tenses such as the past simple and present perfect.

The recognition of linguistic disparities between Azerbaijani and English grammar sets the stage for tailored instruction that bridges these gaps. By integrating contextualized learning, visual aids, contrastive analysis, interactive activities, form-focused instruction, and error correction techniques, educators create dynamic and inclusive learning environments that cater to diverse learning styles and preferences.

Contextualized learning immerses learners in authentic language use, fostering engagement, comprehension, and cultural awareness. Visual aids and diagrams provide tangible representations of abstract concepts, aiding understanding and retention. Contrastive analysis facilitates deeper insights into linguistic patterns and variations, enabling learners to navigate tense usage with precision. Interactive activities promote active participation and language production, while form-focused instruction and error correction refine grammatical accuracy and fluency.

Through these combined efforts, Azerbaijani learners are equipped with the linguistic tools and confidence needed to communicate effectively in English. As they navigate the complexities of language acquisition, they are supported by a nurturing environment that values continuous improvement and self-reflection.

Effective language instruction for Azerbaijani learners is a collaborative endeavor involving educators, learners, and the broader learning community. By leveraging innovative pedagogical approaches and fostering a culture of support and feedback, educators pave the way for linguistic growth and intercultural communication competence among Azerbaijani learners, ultimately enriching their educational journey and expanding their opportunities for success in an increasingly interconnected world.

References

1. Larsen-Freeman, D., & Anderson, M. (2011). Techniques and Principles in Language Teaching (3rd ed.). Oxford University Press.
2. Lado, R. 1957. Linguistics Across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers, Ann Arbor, Michigan: University of Michigan. (p.51)
3. Ellis, R.(2008).The Study of Second Language Acquisition (2nd ed.).Oxford University Press.
4. Celce-Murcia, M., & Larsen-Freeman, D. (1999). The Grammar Book: An ESL/EFL Teacher's Course (2nd ed.). Heinle & Heinle.
5. Lightbown, P. M., & Spada, N. (2013). How Languages are Learned (4th ed.). Oxford University Press.
6. Hinkel, E. (2005). Handbook of Research in Second Language Teaching and Learning (Volume 1). Routledge.
7. Scrivener, J. (2011). Learning Teaching: The Essential Guide to English Language Teaching (3rd ed.). Macmillan Education.
8. Brown, H. D. (2007). Principles of Language Learning and Teaching (5th ed.). Pearson Education.
9. Thornbury, S. (2006). An A-Z of ELT. Oxford University Press.
10. Nation, I. S. P., & Macalister, J. (2010). Language Curriculum Design. Routledge.
11. Richards, J. C., & Rodgers, T. S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching (3rd ed.). Cambridge University Press.

AZƏRBAYCANLI TƏLƏBƏLƏRƏ KEÇMİŞ SADƏ VƏ İNDİKİ BİTMİŞ ZAMANLARIN ÖYRƏDİLMƏSİ ÜÇÜN EFFEKTİV YANAŞMALAR

İsmayilpva Günay Sabir qızı
Xülasə

Bu məqalə, azərbaycanlı ingilis dili tələbələrinə keçmiş sadə və indiki bitmiş zamanları öyrətmək üçün effektiv yanaşmaları araşdırır. Ana dilində müxtəlif qrammatik strukturlardan istifadə edən azərbaycan dilində danışanların linqvistik mənşəyini başa düşmək müvafiq tədris strategiyalarının hazırlanması üçün çox vacibdir. Kontekstləşdirilmiş öyrənmə, əyani vəsaitlər, təzadlı təhlil, interaktiv fəaliyyətlər, forma yönümlü təlimat və səhvlərin korreksiyası prinsiplərinə əsaslanaraq, bu araşdırma müəllimlər üçün praktiki anlayışlar təqdim edir. Azərbaycanlı öyrənənlərinin mədəni konteksti ilə rezonans yaratmaq üçün təlimatları uyğunlaşdırmaqla, müəllimlər dillərin mənalı mənimsənilməsini təşviq edərək və öyrənənlərə ingilis dilində inamla ünsiyyət qurmağa imkan verərək bilirlər.

ЭФФЕКТИВНЫЕ ПОДХОДЫ К ПРЕПОДАВАНИЮ ПРОШЕДШЕГО ПРОСТОГО И НАСТОЯЩЕГО СОВЕРШЕННОГО ВРЕМЕНИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИМ УЧЕНИКАМ

Исмайлова Гунай Сабировна
Резюме

В данной статье рассматриваются эффективные подходы к преподаванию прошедшего простого и настоящего совершенного времени азербайджанским изучающим английский язык. Понимание лингвистического происхождения говорящих на азербайджанском языке, которые используют различные грамматические конструкции на своем родном языке, имеет решающее значение для разработки соответствующих стратегий обучения. Этот документ, основанный на принципах

контекстуального обучения, наглядных пособий, контрастного анализа, интерактивных действий, форм ориентированного обучения и исправления ошибок, предоставляет учителям практические советы. Адаптируя обучение так, чтобы оно соответствовало культурному контексту азербайджанских учащихся, учителя могут способствовать осмысленному овладению языком и дать учащимся возможность уверенно общаться на английском языке.

Rəyçi: baş müəllim, fil.f.d. Kəmalə Rafiq qızı Əliyeva
Daxil olma tarixi 23 may 2024-cü il

UOT:811.

**İNGİLİS MƏNŞƏLİ REALİLƏRİN AZƏRBAYCAN DİLİ
LÜĞƏTLƏRİNDƏ İŞLƏNMƏSİ***Hacıhəsənova Ləman Şamil qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*lemanhacihasanova@gmail.com

Xülasə: *İngilis dilinə məxsus olan realilər daha çox tərcümə ədəbiyyatında işlənir. Eyni zamanda ingilis dilinə məxsus realilərin əksər qismi Azərbaycan dilinin reklamlarında əks olunur. Ona görə də reklam yolu ilə Azərbaycan dilinə daxil olan realilərin müəyyən qismi lüğətlərdə də qeydə alınır. Bunların əksər hissəsi elmi-texniki, informativ, həmçinin, məişət həyatına və bəzi fəaliyyət sahələrinə aiddir. Bununla yanaşı, yeni lüğətlərə daxil edilən reali tipli sözlərin hamısı vahid bir sistem təşkil etmir. Onların lüğətlərdə əks olunması daha çox informativliklə bağlıdır. Lüğətlərə daxili olan realilərin bir qismi müəyyən dərəcədə terminoloji səciyyə daşıyır. Bəziləri isə ictimai-məişət anlayışları bildirir. Bunlar birbaşa Azərbaycan xalqının ictimai və mədəni-məişət həyatı üçün səciyyəvi olmadığı üçün bütün məqamlarda reali səviyyəsindən kənara çıxır. Azərbaycan dilinin lüğətlərində əks olunan terminoloji səciyyəli realilər avtokar, bayt, banknot, bankomat, brifinq, çarter, demereç, deminq və s. sözlərdir ki, onlar ingilis dili üçün yad elementlər deyildir. Azərbaycan dilində isə ancaq müəyyən məqamlarda işlənə bilirlər. Bəzi reali sözləri də vardır ki, onlar ictimai, məişət və mədəni həyatla bağlıdır. Məsələn, centlmen, cazmen, taymer, ofis kimi sözlər bilavasitə reali səviyyəsində işlənir. Bununla yanaşı sırf reali kimi işlənən sözlərin özlərinin də informasiya intensivliyi baxımından terminləşmə imkanları istisna təşkil etmir.*

Açar sözlər: lüğət, informasiya, termin, reali, ictimai

Ключевые слова: словарь, информация, термин, реальия, общественный

Key words: dictionary, information, term, reality, public

İngilis mənşəli realilərin müəyyən bir qismi Azərbaycan dilinin son dövrlərə məxsus olan lüğətlərinə də daxil edilmişdir. Bunlar daha çox elmi, texniki, informativ, həmçinin, məişət və digər fəaliyyət sahələri ilə bağlı olan sözlərdən ibarətdir. Son zamanlar nəşr olunan lüğətlərdə əlbəttə ki, bütün sözlər arasında eyniyyət müşahidə edilmir. Yəni lüğətlərə daxil edilən sözlərin hamısı vahid sistem çərçivəsində deyildir. Bir lüğətdə işlənməsi reali təbiətli sözlər başqa lüğətdə bütövlükdə təkrar olunmur. Bu da həmin sözlərin istifadəsində qeyri-bərabərliyin mövcudluğundan irəli gəlir. Məsələn, Qulu Məhərrəmli və Rafiq İsmayilovun hazırladığı “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”nə (Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s.) son zamanlar xüsusilə yeni informasiyalarla bağlı mətbuatda işlədilən sözlər daxil edilir. Bununla birlikdə həmin kitabda məktəblilərin bilməsi vacib olan bir çox terminoloji səciyyəli sözlərə də rast gəlmək olur. Həmçinin, Qulu Məhərrəmli və Elçin Şıxlının tərtib etdiyi “Jurnalistika terminləri lüğəti” (Bakı, Altun kitab, 2016, 272 s.) adlı kitaba da mətbuat və digər informasiya vasitələri üçün səciyyəvi olan yeni sözlər daxil edilmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ingilis mənşəli bir çox reali səciyyəli sözlərə həm “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə, həm İsmayıl Məmmədli və başqa müəlliflərin hazırladıqları “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə (Bakı, Elm və təhsil, 2016, 269 s.) və həm də 2021-ci ildə nəşr olunmuş “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə rast gəlmək olur. Həmin tipli sözlərin müəyyən qismi tamamilə yeni olduğu üçün demək olarki, onlar ancaq reali kimi nəzərə alına bilər. Bəziləri isə ictimai, mədəni-məişət anlayışlarına görə işlək mühit kəsb etmişdir. Lakin həmin tipli sözlər birbaşa Azərbaycan ictimai və mədəni məişət həyatı üçün səciyyəvi olmadığından reali səviyyəsindən kənara

çıxmır. Həmin tipli sözləri özlərinin mənə xüsusiyyətlərinə görə aşağıdakı kimi cəmləşdirmək mümkündür.

Terminləşə bilən realilər daha çox ictimai-siyasi arenada işlənən, həmçinin informativ xarakter daşıyan dil vahidlərindən ibarətdir. Bunlardan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə daxil edilən aşağıdakıları nümunə göstərmək olar:

Avtokar. *Avtokar* sözü əslində iki tərkib hissədən ibarətdir. Sözü *avto*-tərkibi yunan mənşəlidir və mənaca *özü, öz, özünəməxsus olan*, özü öz daxilindən canlanan anlayışına uyğun gəlir. *Avtokar* sözü Azərbaycan dilində demək olar ki, tamamilə ümumişlək səviyyəsi qazanmamışdır. Bu söz “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə qeydə alınmışdır. Sözü mənəsi aşağıdakı kimi izah edilir: “(*avto+ing. car-araba*)- yaxın məsafələrə yük daşımaq üçün daxiliyanma mühərriki ilə işləyən özügedən kiçik araba-maşın” [6, s.36]. *Avtokar* sözü yeni olduğundan “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə və hətta “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”nə də düşməmişdir.

Bayt. *Bayt* sözü Azərbaycan dilində müasir informasiya prosesi ilə əlaqədar işlənir. Bu söz ümumişlək səviyyədə işləmə bilmədiyi üçün dildə reali kimi səciyyələndirilə bilər. *Bayt* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeydə alınmamışdır. *Ancaq* terminoloji xarakterinə görə bu söz digər son lüğətlərdə qeydə alınmışdır. Bu sözə “Jurnalistika terminləri lüğəti”nin 24-cü, “Alınma sözlər lüğəti”nin 40-cı səhifəsində təsadüf olunur. *Bayt* sözü həmçinin informasiya prosesində işlənən terminoloji səciyyəli bir vahid kimi “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”nə də daxil edilmişdir. *Bayt* sözünün texniki-informasiya anlayışına aşağıdakı kimi izah verilir: “*Bayt. [ing.byte (B) infor. Əsas informasiya vahidi olub 8 bitə bərabərdir. Rəqəm, informasiyanın saxlanması və emal olunması vahididir. Klaviaturdan daxil edilən hər hansı bir simvol kompüterin yaddaşında 1 bayt yer tutur*” [5, s.45]. *Bayt* sözünün əhatə etdiyi anlayışlar “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə bir qədər də geniş izah edilir, onun ilk dəfə amerikalı alim Verner Buxhols tərəfindən 1956-cı ildə işlədildiyi göstərilir [7, s.24].

Banknot. *Banknot* sözü Azərbaycan dilində yeni işlədilən və demək olar ki, ancaq maliyyəçilərin leksikonu üçün səciyyəvi olan reali tipli dil vahididir. *Banknot* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə maliyyə termini kimi daxil edilmiş və ona aşağıdakı kimi şərh verilmişdir: “*Banknot [ing.] dövlət bankı tərəfindən buraxılan və tədaviüldə pul kimi işlədilən biletlər.// Emissiya bankları tərəfindən buraxılan kredit pulları*” [1, s.219]. *Banknot* sözü “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”nə daxil edilməmişdir. *Banknot* sözü “Jurnalistika terminləri lüğəti”nə də daxil edilməmişdir. Ancaq “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə həmin söz qeydə alınmış və ona aşağıdakı izah verilmişdir: “*Banknot (ing. bank-note-bank kağızları, biletlər) – kağız pullar, faizsiz bank biletləri*” [6, s.39].

Banknot sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə (I c., s.219) və “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nə (s.74) də daxil edilmişdir.

Bankomat. *Bankomat* sözü də müasir informasiya texnologiyaları fonunda yaranmış maliyyə ilə bağlı terminoloji səciyyəli dil vahididir. *Bankomat* sözü dildə yeni olduğu üçün reali xarakterlidir. Bu söz “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə düşməmişdir. *Bankomat* sözü həmçinin, “Jurnalistika terminləri lüğəti”nə və “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”nə də düşməmişdir. *Bankomat* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.74) qeydə alınmışdır. Bu söz həmçinin, “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə də qeydə alınaraq ona aşağıdakı izahat verilmişdir: “*Limit çərçivəsində kredit kart sahibinə nağd pullar verən avtomat aparat*” [5, s.44].

Brifinq. *Brifinq* sözü Azərbaycan dilində ictimai-siyasi anlayış bildirən bir terminoloji səciyyəli vahid kimi son zamanlar işlədilməyə başlamışdır. Bu söz ictimai-siyasi arenada işlədildiyindən dilin işlək leksikası tərkibinə daxil ola bilməmişdir. Odur ki, ümumişlək

xarakterli alınmalarla müqayisədə *brifinq* sözü dildə hələlik reali səciyyəsi daşıyır. *Brifinq* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin 102-ci səhifəsində qeydə alınmışdır. Bu söz eyni zamanda, “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə (səh.44) və “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə də (səh.29) qeydə alınmışdır. *Brifinq* sözü “Yeni sözlər və yeni mənalar” lüğətinə düşməmişdir. Ancaq *brifinq* sözünə “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə (I c., s.351) rast gəlmək olur. *Brifinq* sözü həmin lüğətdə aşağıdakı kimi mənalandırılır: “*Brifinq* [ing.]. *Bir mövzuda nəticə olaraq verilən məlumat və ya bəyanat; açıqlama*” [1, s.351]. *Brifinq* sözü “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti” və “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə də daha geniş mənalandırılır: “*Brifinq* ing. *briefing* < *brief*- *qısa, azmüddətli*) – *jurnalistləri hər hansı hadisə, məsələ ilə əlaqədar məlumatlandırmaq üçün təşkil edilən qısamüddətli tədbir, görüş. Brifinq zamanı hökumətin və ya müvafiq təşkilatın hansısa aktual və konkret məsələ ilə bağlı mövqeyi şərh edilir, yaxud beynəlxalq danışıqların gedişi, tərəflərin baxışları və s. barədə məlumat verilir*” [6, s.44; 7, s.29].

Çarter. *Çarter* sözü, bir qayda olaraq aviasiya sahəsində son vaxtlar işlədilməyə başlamışdır. Beynəlxalq əlaqələr və kommunikasiyalar, o cümlədən də inteqrasiya münasibətləri genişləndikcə başqa-başqa fəaliyyət sahələrində olduğu kimi aviauçuş sahələrində də yeni anlayışlar ortaya çıxır və onlar təkcə aid olduğu dilin mühitində məhdudlaşmayaraq tezliklə yayılır. Sözü yayılma əhatəsi nə qədər geniş ölçülü olursa onun mənimsənilmə ehtimalı da o qədər artıq intensivləşə bilər. İngilis dilinə məxsus olan *çarter* sözü də bunun kimidir. Lakin demək olmaz ki, *çarter* sözü birbaşa aviauçuş prosesləri ilə bağlı olduğu halda hamı tərəfindən mənimsənilir. Çünki *çarter qaydasının* özü də müəyyən zərurətlər əsasında müəyyən məhdud çərçivəyə uyğun qaydada baş verir. Odur ki, *çarter* sözü tam mənimsənilmədiyindən Azərbaycan dilində onu alınmadan daha çox reali səviyyəsində işlənən söz kimi nəzərə almaq mümkündür. *Çarter* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.123) qeydə alınmışdır. *Çarter* sözü Azərbaycan dili leksikonu üçün yeni olduğundan bəzi lüğətlərə düşməmişdir. “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə *çarter* sözü “*kirayəyə götürülmüş nəqliyyat vasitəsi*” kimi qeydə alınmışdır [1, s.449].

Demerec. Bu söz “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.151) qeydə alınmışdır. İngilis dilinə məxsus olan *demerec* sözü haqqında bəhs olunan son lüğətlərdə qeydə alınmamışdır. İngilis dilində *demerec* sözü *demurrage* kimi ifadə olunur. *Demerec* sözü ingilis dilində gəmiçilik termini kimi işlədilir. Mənası müqavilə müddəti bitməsinə baxmayaraq yük sahibinin kirayə gəmi üçün nəzərdə tutulan vəsaitin ödənilməməsinə görə cərimə olunması kimi başa düşülür. *Demerec* sözü əlbəttə ki, Azərbaycan dilində işlək deyildir, ingilis gəmiçiliyi işlərində baş verən münasibətlərə aiddir. Ona görə də həmin söz Orfoqrafiya lüğətində qeyd olunmasına baxmayaraq Azərbaycan dilində reali səciyyəsi daşıyan sözlərlə bərabər sayıla bilər.

Demerec sözü Orfoqrafiya lüğətinə Azərbaycan və ingilis dilləri arasındakı inteqrasiya mühitində son vaxtlar daxil edildiyindən hətta “İngiliscə-Azərbaycanca-Azərbaycanca-İngiliscə müasir lüğətə də daxil edilməmişdir [4,s.130].

Dempinq. İngilis dilinə məxsus olan *dempinq* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s.152) qeydə alınmışdır. *Dempinq* sözü “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə və “Məktəblinin alınma sözlər lüğəti”ndə qeyd olunmamışdır. Lakin bu söz “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə qeyd olunur. Lüğətdə həmin söz aşağıdakı kimi mənalandırılır: “*Dempinq* [ing.] *xarici bazarlarda rəqibləri aradan çıxarmaq məqsədi ilə malların maya qiymətindən və daxili bazardakından daha ucuz satılması*” [1, s.561]. Lakin *dempinq* sözü “Yeni sözlər və yeni mənalar” lüğətində qeyd olunmamışdır [5, s.62].

Buradan göründüyü kimi *dempinq* sözü də digər yeni sözlər kimi Azərbaycan dilində işlək səviyyədə olmayıb yalnız hər hansı fəaliyyət sahəsi ilə əlaqədar məhdud şəkildə işlənir. Odur ki, bu söz də özünün məna və anlayış xüsusiyyətlərinə görə reali kimi səciyyələndirilə bilər.

Diskont. [ing. discount]. *Diskont* sözü mənasına görə iqtisadiyyat sahəsində işlədilir. İngilis dilindəki *diskont* sözü də Azərbaycan dilində son zamanlarda baş vermiş inteqrasiya mühiti ilə əlaqədar bəzi lüğətlərə düşmüşdür. *Diskont* sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s. 169) qeydə alınmışdır. *Diskont* sözü Azərbaycan dilində iqtisadiyyatla bağlı olan anlayış üzrə işlədildiyindən “Jurnalistika terminləri lüğəti”nə daxil edilməmişdir. *Diskont* sözü məhdud işlənmə dairəsinə malik olduğu üçün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nə daxil edilməmişdir. Həmçinin, bu söz “Jurnalistika terminləri lüğəti”nə və eləcə də “Məktəblinin yeni sözlər lüğəti”nə düşməmişdir. Ancaq həmin söz “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”nə daxil edilmişdir. *Diskont* sözü həmin lüğətdə aşağıdakı kimi mənalandırılır: “*Diskont* [ing. *discont* “*Güzəştçi*”]. *Qiymətli kağızın cari qiyməti ilə nominal qiyməti (üzərində qeyd olunan) arasındakı qiymət fərqi*” [5, s.66].

Derbi (ing. derby) sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s. 152) qeydə alınmışdır. “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə və “Məktəblinin yeni sözlər lüğəti”ndə *derbi* sözü qeyd edilməmişdir. *Derbi* sözü “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə daxil edilməmişdir. *Derbi* sözü həmçinin, “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə də qeyd olunmamışdır. İdman yarışlarına aid olan bu söz, görünür hansı məqamlardasa ara-sıra işlənir. Ona görə də Orfoqrafiya lüğətinə də bəlkə alınma söz kimi yox, məhz reali kimi daxil edilmişdir. *Derbi* sözü ingilis dilində *yorğa yerişli dördyaşar atların 1600 metr məsafəyə qaçışı üzrə kimi mükafatını qazanmaq üçün keçirilən yarış mənasında işlənir. İngiltərədə bu yarış 1778-ci il Rusiyada 1886-cı illərdən keçirilir* [8, s.159]. Görünür, *derbi* sözü atçılıq idman ənənəsinə dair anlayışın Azərbaycan dilində canlandırılması baxımından Orfoqrafiya lüğətinə daxil edilmişdir.

Donqa [ing. donkey] sözü “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə (s. 175) qeydə alınmışdır. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *donqa* sözü qeyd alınmamışdır. *Donqa* sözü “Jurnalistika terminləri lüğəti”ndə və eləcə də “Məktəblinin xarici sözlər lüğəti”ndə də təsadüf olunmur. *Donqa* sözü ingilis dilində gəmiçilik sahəsinə aid olan termin kimi işlədilir.

Donqa sözü eyni zamanda “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”ndə də daxil edilməmişdir. Bu o deməkdir ki, *donqa* sözü Azərbaycan dilində hələlik terminoloji səciyyə daşıyan sözlər tərkibinə də daxil olmamış və məhdud çərçivədə gəmiçilik sahəsində işlədilməyə başlamışdır. Bunu nəzərə alaraq *donqa* sözünü də Azərbaycan dili üçün reali səviyyəsində olan bir dil vahidi kimi qəbul etmək mümkündür. *Donqa* sözü ingilis dilində *donkey engine* kimi köməkçi maşın mənasını bildirir. Gəmiçilik termini *kimi donqa sözü gəmi porşenlərini işlədən buxar nasosu mənasını bildirir* [3; 9]. Azərbaycan dilinə son zamanların inteqrasiya mühitində bir çox bu tipli sözlər daxil olaraq müəyyən fəaliyyət sahələrinə dair termin kimi işlədilir. Bunların işlədilmə dairəsi məhdud olduğu üçün son zamanların lüğətinə də bütövlükdə daxil edilməmişdir. Güman ki, inteqrasiya mühiti genişləndikcə, informasiyalar intensivləşdikcə Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətinə daha yeni-yeni sözlər daxil ediləcəkdir. Onların Azərbaycan dilindəki istifadə əhatəsi genişləndikcə həmin tipli sözlər terminoloji bazanın zənginləşməsində mühüm rol oynaya biləcəkdir. Əks halda həmin tipli və onlara bərabər olan digər əcnəbi sözlərin, o cümlədən ingilis dili sözlərinin reali səviyyəsini keçmək imkanına malik olacağı barədə konkret fikir söyləmək mümkün deyildir. Hələlik isə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”ndə reali tipli bir sıra sözlər təmsil olunur ki, onlara dair aşağıdakıları nümunə göstərmək olar: *dopinq* [ing. *doping*] (*narkotik*) (s.176), *centlmen* [ing. *gentleman*] (*abırlı, mədəni səviyyəli şəxs*, 112), *cazmen* [ing. *jazzman*] (*caz musiqisi peşəkəri*, s.112); *displey* [ing. *display*] (*kineskoplu qurğu*,

s. 170); *ofis* [ing. office] (müəssisənin, firma məmurlarının və inzibati işçilərin iş otağı, binası həmçinin, binalar kompleksi, s.479); *prayeriz* [ing. primaries] (başlangıç, ilk, birinci; Amerikada seçicilərin ilk yığıncağı, partiya qurultayına nümayəndələrin seçkisi, -s.517); *prodüser* [ing. producer] (Amerika və başqa ölkələrdə kino-firmanın sahibi, quraşdırıcı rejissor, s.518); *pejder* [ing. raider] (cummaq, şığımaq, atılmaq, üstünə atılmaq; müstəqil olaraq dəniz və okeanlarda hərbi nəqliyyatları və ticarət gəmilərini məhv etmək vəzifəsini yerinə yetirən döyüş gəmisi- s.533); *taymer* [ing. timer]. (Zamanı, vaxtı qeyd etmək, tənzimləyici-nəzarət cihazı; hər hansı texnoloji prosesin başlangıç və son vaxtını avtomatik ölçən cihaz- s. 616).

Haqqında bəhs edilən bütün bu tipli sözlər Azərbaycan dili üçün yenidir, onların mənaları ümumişlək səviyyəsində mənimsənilməmişdir. Yalnız məhdud çərçivədə bu və ya digər fəaliyyət sahələri üçün səciyyəvi sayıla bilər. Həmin sözlərin ana dilində konkret qarşılığı yoxdur. Ona görə də ayrı-ayrı fəaliyyət sahələrində demək olar ki, icbari qaydada, yeni informasiyaları müəyyən dərəcədə canlandırmaq xatirinə işlədilir. Bilavasitə Azərbaycan dilində yaranmayan, Azərbaycan dili məkanı üçün yad olan belə sözlər təbiəti etibarlı ilə realı səciyyəsi daşıyır. Lakin həmin tipli sözlərin informasiya imkanları genişləndikcə onların realı vəziyyətindən çıxaraq terminləşmə prosesi keçirmək imkanları da istisna təşkil etmir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2006, 4 cildə, I c., 744 s
2. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti,. Bakı, Elm, 2021, 756 s.
3. Donkey engine definition and meaning www. collus dictionary.com /dictionary/english/donkey-engine Collins 2023.
4. “İngiliscə-Azərbaycanca-Azərbaycanca-İngiliscə müasir lüğət”. Bakı, Qismət, 2008, 912 s.
5. Məmmədli İ. “Yeni sözlər və yeni mənalar lüğəti”. Bakı, Elm və təhsil, 2016, 269 s.
6. Məhərrəmli Q., İsmayılov R. Məktəblinin alınma sözlər lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2014, 240 s.
7. Məhərrəmli Q., Şıxlı E. Jurnalistika terminləri lüğəti. Bakı, Altun kitab, 2016, 272 s.
8. Словарь иностранных слов. Москва, Русский язык, 1989, 624 с.
9. Значение слова донка в толковых словарях русского языка. = что означает. Pf/donka.

THE USE OF REALIAS OF ENGLISH-SPEAKING ORIGIN IN DICTIONARIES OF THE AZERBAIJANI LANGUAGE

Hajihasanova Laman Shamil
Summary

The realias belonging to the English language are used mainly in translated literature. At the same time, most of the realias belonging to the English language are reflected in the advertisements of the Azerbaijani language. Therefore, a certain part of the realias that entered the Azerbaijani language through advertising are also recorded in dictionaries. Most of them relate to scientific and technical, informational, as well as everyday life and some areas of activity. In addition, not all the realities included in the new dictionaries form a single system. Their reflection in dictionaries is more related to information content. Some of the realias contained in dictionaries are to some extent terminological in nature. And some convey social concepts. Since all this is not directly characteristic of the social and cultural life of the Azerbaijani people, it does not go beyond the realias in all respects. The realias of the terminological character reflected in the dictionaries of the Azerbaijani language are autocar,

byte, banknote, cash machine, briefing, charter, demurrage, dumping, etc. these are not alien elements for the English language. And in the Azerbaijani language they can be used only in a certain order. There are also some realias that may be related to social, household and cultural life. Along with this, the possibility of termination in terms of information intensity is also not excluded. The words themselves, which are used purely as realias.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ РЕАЛИЙ АНГЛОЯЗЫЧНОГО ПРОИСХОЖДЕНИЯ В СЛОВАРЯХ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКА

Гаджигасанова Ляман Шамиловна

Резюме

Реалии принадлежащие английскому языку используются в основном в переводной литературе. В то же время большая часть реалий, принадлежащих английскому языку, отражается в рекламах азербайджанского языка. Поэтому определенная часть реалий вошедшие в азербайджанский язык через рекламу, также записаны в словарях. Большинство из них относится научно-технической, информационной, а также бытовой жизни и некоторым сферам деятельности. Кроме того не все реалии включенные в новые словари формируют единую систему. Их отражение в словарях больше связано с информативностью. Часть реалий, которые содержатся в словарях, в некоторой степени носят терминологический характер. А некоторые передают общественно-бытовые понятия. Так как все это напрямую не характерно для общественной и культурно-бытовой жизни азербайджанского народа, не выходит за рамки реалий во всех отношениях.

Отраженные в словарях азербайджанского языка реалии терминологического характера автокар, байт, банкнота, банкомат, брифинг, чартер, демереч, демпинг и т. д. это не чуждые элементы для английского языка. А в азербайджанском языке могут использоваться только в определенном порядке. Есть также некоторые реалии, которые могут быть связаны с социальной, бытовой и культурной жизнью. Наряду с этим также не исключены возможности терминции с точки зрения информационной интенсивности самих слов, которые используются чисто как реалии.

Rəyçi: prof. Telman Quliyev

Azərbaycan dili kafedrasının 26 yanvar 2024-cü il tarixli iclasın, 11 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 04 iyun 2024-cü il

UOT:81.

**БЫТОВОЙ ДИСКУРС В СЕТИ ИНТЕРНЕТ — МИРОВОЙ ПАУТИНЕ:
ОСОБЕННОСТИ, ФОРМЫ И ВЛИЯНИЕ***Габимова Кёнул Азизага кызы**AMEA İ.Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Kompüter dilçiliyi şöbəsi
habibovakonul@gmail.com*

Аннотация: Данная статья посвящена исследованию бытового дискурса в онлайн-пространстве, актуального явления, оказывающего значительное влияние на повседневную жизнь пользователей Интернета. В статье теоретически анализируются особенности и формы данного дискурса в сплочении с Интернет пространством. Исследование включает в себя комплексный анализ, который позволяет лучше понять и оценить роль отечественного дискурса в современном онлайн-мире и разработать эффективные стратегии интернет-взаимодействия. В статье не использовались конкретные языковые материалы, а лишь представлен теоретический подход к поднятому вопросу, который может стать основой для будущих практических исследований.

Açar sözlər: məişət diskursu, İnternet, dilçilik, dil normaları, onlayn ünsiyyət formaları.

Ключевые слова: бытовой дискурс, Интернет, лингвистика, языковые нормы, формы онлайн-общения.

Key words: everyday discourse, Internet, linguistics, language norms, forms of online communication.

Введение. Сеть Интернет прочно вошла в повседневную жизнь людей, изменив способы коммуникации и взаимодействия. Одним из значимых феноменов в онлайн-пространстве стал бытовой дискурс, который включает повседневные разговоры и обсуждения бытовых тем. Данная статья направлена на исследование особенностей, форм и влияния бытового дискурса в Интернете.

В современном мире Интернет стал неотъемлемой частью повседневной жизни людей. Социальные сети, форумы, блоги и другие онлайн-платформы предоставляют возможность для коммуникации и обмена информацией. Актуальность исследования бытового дискурса в Интернете обусловлена следующими факторами: повсеместное распространение Интернета. С ростом числа пользователей Интернета и увеличением времени, проводимого в сети, бытовой дискурс в Интернете становится всё более значимым аспектом повседневного общения. «Интернет-среда породила новые формы коммуникации, такие как мемы, эмодзи» [2], и другие мультимедийные элементы, которые требуют изучения с лингвистической точки зрения. «При этом обмен информацией предполагает обмен не только текстовыми материалами, но и аудио- и видеофайлами, изображениями, различными графическими знаками и т.п. Участники коммуникации могут устанавливать контакты исходя из различных интересов и сфер жизни, например, профессиональной деятельности, религиозных убеждений и т.д. Бесспорно, интернет часто используется как платформа для развлечений и самовыражения. Это вполне естественно, так как социальная сеть является полноценной сферой нашей жизни» [3, с. 33] Онлайн-коммуникация вносит изменения в языковые нормы и практики. Возникают новые слова, выражения и формы взаимодействия, которые проникают и в офлайн-общение.

Бытовой дискурс в Интернете часто формирует общественное мнение, влияет на поведение пользователей, их взгляды и убеждения. Изучение этих процессов важно для понимания механизмов влияния в цифровом пространстве. «Интернет объединяет людей из разных культур и социальных групп, создавая уникальную среду для межкультурного взаимодействия» [4, с. 80]. Анализ особенностей и форм бытового дискурса в этой среде помогает понять, как происходит культурный обмен и какие проблемы могут возникать. Психологическое воздействие. Коммуникация в сети Интернет имеет значительное психологическое воздействие на пользователей. Исследование бытового дискурса помогает выявить факторы, способствующие как позитивному, так и негативному влиянию на психическое здоровье и эмоциональное состояние. Этические и правовые вопросы. Вопросы приватности, анонимности, кибербуллинга и других форм агрессивного поведения в Интернете являются актуальными и требуют внимания. Изучение бытового дискурса помогает разработать рекомендации для улучшения онлайн-коммуникации и защиты пользователей. Технологические изменения. Быстрое развитие технологий и появление новых платформ коммуникации требуют постоянного обновления знаний о том, как меняется бытовой дискурс и какие новые формы он принимает. Таким образом, исследование бытового дискурса в сети Интернет является важным и актуальным направлением, способствующим более глубокому пониманию современных коммуникационных процессов и их влияния на общество.

Новизна данного исследования заключается в комплексном анализе и классификации особенностей, форм и влияния бытового дискурса в сети Интернет, что ранее не рассматривалось в такой полноте и глубине. Впервые проводится систематизация и анализ новых форм коммуникации, таких как мемы, эмодзи, гифки и другие мультимедийные элементы, в контексте их роли в бытовом дискурсе. Исследование освещает процессы изменения языковых норм и практик, вызванных онлайн-коммуникацией, что вносит вклад в понимание эволюции языка в цифровую эпоху. Впервые детально рассматривается, как бытовой дискурс в Интернете влияет на формирование общественного мнения и поведение пользователей, что важно для понимания социальных динамик в цифровом пространстве. Исследование акцентирует внимание на уникальной среде для межкультурного взаимодействия, создаваемой Интернетом, и анализирует, как бытовой дискурс способствует культурному обмену и каким проблемам это взаимодействие может привести. Впервые проводится глубокий анализ психологического воздействия онлайн-коммуникации на пользователей, что помогает выявить как позитивные, так и негативные факторы влияния на психическое здоровье и эмоциональное состояние. Исследование впервые анализирует, как быстрое развитие технологий и появление новых платформ коммуникации влияет на бытовой дискурс, и какие новые формы он принимает в этой связи. Таким образом, новизна данного исследования заключается в комплексном подходе к изучению бытового дискурса в сети Интернет, охватывающем его лингвистические, социальные, культурные, психологические, этические и технологические аспекты.

Понятие и особенности бытового дискурса. Бытовой дискурс представляет собой обмен информацией, связанной с повседневной жизнью и бытом. «Как известно, в реальной коммуникации бытовой дискурс соотносится с диалогической формой речи и всегда имеет конкретную адресацию. Это разговорный конситуативный диалог коммуникантов с общей апперцепционной базой (фоновыми знаниями)» [1, с. 49].

Он охватывает широкий спектр тем, начиная от приготовления пищи и ухода за домом, заканчивая личными отношениями и социальными событиями. «Бытовой

дискурс по сравнению с другими дискурсами может организовываться несколькими способами. Во-первых, Аргументативным способом, поскольку аргументация это речевая деятельность, функцией которой является ориентировать дискурс и, тем самым, служить способом воздействия на реципиента... Во-вторых, Коммуникативным способом, так как бытовой дискурс рассматривается как обмен высказываниями, то есть как диалогическая форма речи. Именно в диалоге реализуются те типичные коммуникативные ситуации, которые существенны в реальной обыденной жизни... В-третьих, Нарративным способом, так как Нарратив представляет собой изложение событий или фактов в их последовательности» [6, с. 48] Особенности бытового дискурса включают:

1. Неформальность: Использование разговорного стиля, упрощённой лексики и часто пренебрежение грамматическими нормами.
2. Интерактивность: Обмен мнениями и опытом между участниками, характерный для форумов, социальных сетей и комментариев к статьям.
3. Эмоциональность: Часто выражение личных эмоций и чувств, что создаёт ощущение близости и интимности общения.
4. Анонимность: Возможность оставаться анонимным, что способствует более откровенному выражению мнений и эмоций.

Бытовой дискурс в Интернете представлен различными формами, среди которых можно выделить:

1. Социальные сети: Facebook, Instagram, VKontakte и другие платформы предоставляют пользователям возможность делиться своими повседневными событиями, мыслями и переживаниями. «Здесь доминируют текстовые посты, фотографии, видео и [5, с. 115]. На этих платформах доминируют текстовые посты, фотографии, видео и комментарии». Социальные сети позволяют пользователям создавать персонализированные профили, взаимодействовать с друзьями и подписчиками, делиться контентом и получать отклики, что способствует активному обмену информацией и эмоциями. «Функционально сетевые тексты бытового дискурса не отличаются от реальной коммуникации и реализуют две основные коммуникативные интенции: фатическую и прагматическую» [1, с. 49].

2. Форумы и сообщества: Платформы, такие как Reddit, специализированные форумы по интересам, где пользователи обсуждают конкретные бытовые темы, задают вопросы и делятся советами. Форумы и сообщества, такие как Reddit и специализированные форумы по интересам, предоставляют платформы для обсуждения конкретных бытовых тем. Пользователи задают вопросы, делятся советами и обсуждают различные аспекты повседневной жизни. «Тексты, реализующие прагматическую функцию, имеют конкретную практическую цель — поделиться собственным опытом в различных бытовых делах: садоводстве, ремонте, вязании и т. д. Данные тексты отличаются от инструкций и рецептов тем, что авторы дают практические советы и рекомендации на основании собственного опыта. Адресант рассказывает о проблемах, в которыми ему пришлось столкнуться в процессе выполнения той или иной деятельности, и собственных способах преодоления этих проблем» [1, с. 50]. Эти платформы часто структурированы по темам, что позволяет пользователям легко находить и участвовать в обсуждениях, связанных с их интересами и потребностями.

3. Блоги и видеоблоги: Личные блоги и каналы на YouTube, где авторы рассказывают о своём опыте, делятся лайфхаками и обсуждают бытовые темы. Личные блоги и каналы на YouTube являются важными формами бытового дискурса в

Интернете. Авторы этих платформ рассказывают о своём опыте, делятся лайфхаками и обсуждают бытовые темы. Блоги и видеоблоги позволяют создателям контента устанавливать личный контакт с аудиторией, предоставляя подробные и часто персонализированные рассказы о повседневной жизни.

4. Мессенджеры: Приложения для обмена сообщениями (WhatsApp, Telegram) позволяют пользователям общаться в реальном времени, обсуждая бытовые вопросы в групповых чатах и личных переписках.

Мессенджеры, такие как WhatsApp и Telegram, позволяют пользователям общаться в реальном времени, обсуждая бытовые вопросы в групповых чатах и личных переписках. Эти приложения для обмена сообщениями предоставляют быстрый и удобный способ взаимодействия, что делает их популярными для обсуждения повседневных тем. Мессенджеры также позволяют обмениваться мультимедийным контентом, что обогащает коммуникацию.

Бытовой дискурс в мировой паутине представлен разнообразными формами, каждая из которых имеет свои уникальные характеристики и способы влияния на коммуникацию. Социальные сети, форумы, сообщества, блоги, видеоблоги и мессенджеры предоставляют пользователям различные возможности для обмена информацией о повседневной жизни. Понимание этих форм и их особенностей важно для исследования современных коммуникационных процессов и их влияния на общество.

Влияние бытового дискурса в Интернете. Бытовой дискурс оказывает значительное влияние на различные аспекты жизни пользователей:

1. Социальные связи: Бытовой дискурс способствует укреплению существующих социальных связей и формированию новых. Пользователи находят единомышленников, делятся опытом и получают поддержку.

2. Обмен знаниями: в рамках бытового дискурса происходит активный обмен знаниями и навыками, что способствует повышению общего уровня осведомлённости и компетентности пользователей.

3. Эмоциональная поддержка: Бытовой дискурс может выполнять функцию эмоциональной поддержки, предоставляя пользователям платформу для выражения своих чувств и получения отклика от других.

4. Коммерческие возможности: Взаимодействие пользователей в бытовом дискурсе создаёт возможности для коммерческих организаций продвигать свои товары и услуги через контент-маркетинг и таргетированную рекламу.

Заключение. Бытовой дискурс в мировой паутине является важным компонентом современной коммуникации, оказывающим значительное влияние на социальные, образовательные и коммерческие аспекты жизни пользователей. Понимание его особенностей и форм позволяет лучше оценить роль Интернет-коммуникации в повседневной жизни и её потенциал для дальнейшего развития.

Распространение Интернета и разнообразие онлайн-платформ создают уникальное пространство для коммуникации и обмена информацией, что в свою очередь формирует новые формы общения и взаимодействия.

Новаторство данного исследования заключается в комплексном анализе и классификации особенностей бытового дискурса в Интернете, включая новые формы онлайн-коммуникации, влияние на язык, а также этические и технологические аспекты.

В целом, бытовой дискурс в онлайн-пространстве играет важную роль в формировании социальных связей, обмене знаниями, эмоциональной поддержке и даже

коммерческих возможностях. Понимание этого явления не только расширяет знания о современных коммуникационных процессах, но и помогает лучше ориентироваться в цифровой эпохе и развивать эффективные стратегии взаимодействия в Интернете.

Литература

1. Воронцова, Т.А. Бытовой дискурс в сети Интернет // Вестник Челябинского государственного университета. 2021. № 9 (455). Филологические науки. Вып. 126, с. 48-52.
2. Долникова, Н. В. Бытовой дискурс в социальной сети: особенности и функции // Известия УрФУ. Серия 2: Гуманитарные науки. 2019, № 18(4), с. 53-60.
3. Данилэ, Д. Д. Бытовые инструктивы в сетевом дискурсе // Гуманитарные исследования. 2021. № 1(77), с. 32-39. DOI 10.21672/1818-4936-2021-77-1-032-039.
4. Иванова, И. В. Влияние социальных сетей на формирование бытового дискурса // Вестник ВГУ. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация. 2020. № 19(2), с. 75-83.
5. Кузнецова, О. А. Коммуникационные особенности бытового дискурса в интернет-пространстве // Научный диалог. 2021, № 12(1), с. 112-123.
6. Ситосанова, О. В. Способы организации бытового дискурса // Современные технологии и научно-технический прогресс. 2010, Т. 1, с. 48.

MƏİŞƏT DİSKURSU İNTERNET MƏKANDA — DÜNYƏVİ HÖRÜMÇƏK TORUNDA: ÖZƏLLİKLƏRİ, FORMALARI VƏ TƏSİRİ

dosent Həbibova Könül Əzizəğa qızı

Xülasə

Bu məqalə İnternet istifadəçilərinin gündəlik həyatına əhəmiyyətli təsir göstərən aktual bir fenomen olan onlayn məkanda məişət diskursunun öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə nəzəri cəhətdən bu diskursun xüsusiyyətləri və formaları internet məkanla əlaqədə təhlil edilir. Tədqiqat müasir onlayn dünyada məişət diskursunun rolunu daha yaxşı başa düşməyə və qiymətləndirməyə və İnternetdə qarşılıqlı təsir üçün effektiv strategiyalar hazırlamağa imkan verən hərtərəfli təhlili özündə ehtiva edir. Məqalədə konkret dil materiallarından istifadə edilməmiş, qabardılan məsələyə, sadəcə, nəzəri yanaşma sərgilənmişdir ki, bu da gələcək praktik tədqiqatlar üçün əsas ola bilər.

EVERYDAY DISCOURSE ON THE INTERNET - THE WORLD WIDE WEB: FEATURES, FORMS AND INFLUENCE

Habibova Konul Azizaga

Summary

This article is devoted to the study of everyday discourse in the online space, a current phenomenon that has a significant impact on the daily life of Internet users. The article theoretically analyzes the features and forms of this discourse in conjunction with the Internet space. The study includes a comprehensive analysis that allows us to better understand and evaluate the role of domestic discourse in the modern online world and develop effective strategies for Internet interaction. The article did not use specific language materials, but only presented a theoretical approach to the issue raised, which could become the basis for future practical research.

Rəyçi: dosent Kamilə Abdulla qızı Vəliyeva

AMEA İ.Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, Kompüter dilçiliyi şöbəsinin 24.04.2024-cü il tarixli iclasın 04 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 06 may 2024-cü il

UOT:82.

THE ABSURD HEROES IN CAMUS'S FICTION

Maharramova Sugura
Ganja State University
sugraibrahim85@gmail.com

Abstract: *Absurd heroes in literature perceive the world as meaningless and irrational and thereby revolt against the dynamics of power which are pervasive within societal institutions. This research is based on a study of the absurd and revolt of the protagonists in selected fiction of Albert Camus (1913-1960). The objective of this study is to scrutinize the ways in which the characters in Camus's fiction resist the absurdity of modern existence, ideological expectations and the dialectics of power in social institutions. The problem statement is based on exploring to what extent the characters' struggle, revolt and resistance can be considered as subversive in terms of how they are realized in the narratives. The methodology is a textual analysis of fiction which includes Camus's novel *The Outsider* (1942) and his short fiction —*The Guest* (1957), —*The Growing Stone* (1957) and —*The Renegade or A Confused Mind* (1957). This study conceptualizes the absurd and revolt in Camus's selected fiction via theoretical frameworks predominantly based on ideology and power. It concludes that, Camus engages in a powerful sociopolitical critique by engaging with the diverse ways in which the resistance of his absurd heroes can be realized. These are explored in fictional contexts where such characters are surrounded by societal institutions which seek to discipline, regulate and control them.*

Keywords: Albert Camus, Absurd, Revolt, Ideology, Power

Açar sözlər: Albert Kamyu, Absurd, Üsyan, İdeologiya, Güc

Ключевые слова: Альбер Камю, Абсурд, Бунт, Идеология, Власть

In literature, absurd heroes perceive the world as meaningless and irrational and thereby revolt, struggle and raise their voice of resistance against the dynamics of power which are pervasive within societal institutions. According to Foucault (1998) power is in a constant state of flux as it is —everywhere, —comes from everywhere (p. 63) and operates as means of disciplining individuals. Foucault (1979) says that, these dialectics of power function within the structures and institutions of administration, authority and bureaucracy within the society. Such institutional structures can be identified as the government, prison, school, church, factory, office and hospital etc.

Literary work based on the philosophy of the absurd engage in a critical analysis of the dialectics of power within societal institutions to examine how they operate in absurd, meaningless and irrational manners.

The characters of such texts revolt and raise their voice of resistance against a totalitarian regime, overwhelming dictatorship or overbearing authority which exercises power and control over them in diverse ways. This research is based on a study of the absurd and revolt of protagonists of selected fictional work by Albert Camus (1913-1960). Camus was a French author and journalist as well as an influential philosopher. He was one of the significant writers

who contributed immeasurably to the philosophical doctrine of absurdism and developing the absurd hero in literature.

The objective of this study is to scrutinize the ways and means in which the characters in Camus's selected fiction revolt against the absurdity of modern existence, ideological expectations and the dialectics of power in social institutions. The problem statement is based on exploring to what extent the characters' struggle, revolt and resistance can be considered as subversive in terms of how they are realized in the narratives. The state of being subversive can be identified as —positioning against the order imposed in a state, putting it in danger, undermining it through a strategy that is also risky for the power of the dominant group (Oprescu, 2016, p. 106). This research engages with determining the subversive potential of absurd heroes in terms of identifying how they attempt to revolt and resist the overwhelming dialectics of power which are pervasive within social institutions in Camus's selected fiction.

Absurdism refers to —a philosophy based on the belief that the universe is irrational and meaningless and that the search for order brings the individual into conflict with the universe (Merriam-Webster Dictionary, 2020).

The devastation, massive destruction and loss of lives in Europe during the 20th century such as the two world wars, led to a shattering of faith, religion and belief on God. People started questioning the innate goodness of humans who were capable of such overwhelming violence, terror and bloodshed. At such a chaotic time people started problematizing essentialist views on humans being offered a predestined fate by God. It was during these times that, absurdism started getting more popularity as a philosophical doctrine. It enabled people to embrace the —complexity [of the] human condition [in an absurd world] to confront [themselves] with the bitter truth that most human endeavor is irrational and senseless. (Esslin, 1960, p. 13). Thus, absurdism offered individuals means of coming into terms with their absurd reality in life.

In his —The Myth of Sisyphus Camus elucidates on the absurd hero by reinterpreting the Greek Mythological tale of Sisyphus. Sisyphus was the King of Ephyra and was condemned by Zeus for his deception to roll an immense boulder up a hill, only to watch it come back to hit him, repeating this action for eternity. Camus reflects on the return journey of Sisyphus and instead focusing on the futility of the laborious task of Sisyphus, identifies him as an absurd hero who carries a tragic fate but still struggles against it. It is this struggle which gives him his dignity. —His fate belongs to him. (Camus, 1991, p.76).

According to Camus, it is not only the struggle which gives the absurd hero his dignity, it is the revolt as well. Camus says that the revolt is —the certainty of a crushing fate, without the resignation that ought to accompany it. (Camus, 1991, p.31). He further deliberates upon the notion of the revolt to state that,—[t]he struggle itself toward the heights is enough to fill a man's heart. One must imagine Sisyphus happy (Camus, 1991, p. 78).

Thus, the absurd hero according to Camus resists by struggling and revolting against a tragic fate before succumbing to it, instead of despairing with resignation when faced with it.

In engaging with his absurd crisis Meursault confronts and revolts against the social expectations imposed upon him by the overwhelming power wielded by the governing authorities within social institutions in an overt and direct manner. He asks, —[w]hy should the death of other people or a mother's love matter so much? Why should I care about his god, the lives, the destinies we choose when one unique destiny had chosen me? (Camus, 2013, p. 109)

To interpret this, this research refers to Camus's theoretical concept of the absurd hero's revolt. For Camus, the absurd man is the one who accepts the challenge lucidly as the basis for his revolt is to struggle against the absurd fate which is imposed upon him. Camus believes that

this revolt and resistance will give the absurd hero dignity. This is the reason why he does not identify Sisyphus from Greek

Mythology as a tragic character who has been subjected to damnation. He says that, —[o]ne must imagine Sisyphus happy (Camus, 1991, p.78) despite the eternal punishment he is made to undergo by Zeus.

The implication of imagining Sisyphus as happy despite his tragic fate can be likened to the absurd crisis which Meursault undergoes as well. This is due to the fact that, it is actually Meursault's assurance of himself and how he abides by his own principles that give him dignity as an absurd hero. He says, —I may look as if I had nothing but I was sure of myself, sure of everything, sure of my life, sure of my impending death. Yes that was all I had. But at least I had a hold on that truth as much as it had a hold on me (Camus, 2013, p. 109). Camus is thus able to emphasize on the subversive potential of this novel against social institutions by demonstrating Meursault's strong individual streak and passionate outburst of his own individuality after realizing the absurdity of his world and his existence. Like the absurd hero Sisyphus whom Camus imagines to be happy in his essay, Meursault knows that his struggle is hopeless but still continues to do so. This gives him dignity.

In the short story —The Guest by Camus the school teacher Daru is ordered by the government to take a prisoner, an Arab to the police headquarters in Tinguit. However, Daru frees the prisoner and gives him a choice to escape his fate or turn himself to the police. As a result of Daru's dilemma in his inability to take a decision, he seals his own fate as a warning is written on his blackboard which says, —[y]ou turned in our brother. You will pay.' (Camus, 2006, p. 55). Daru, though he is given a direct order by the state, which governs predominantly by violence as a RSA, makes his own choice to free the prisoner. He overtly struggles and revolts against the order given to him and ultimately this resistance gives him dignity as he makes his own individual choice though it goes against the state. However, despite the choice he makes he is still condemned to a tragic fate.

Furthermore, despite his individual decision to free the prisoner, he achingly discovers that the Arab (the prisoner) was —slowly making his way along the road to the prison (Camus, 2006, p. 55). Though, Daru makes his own choice after undergoing an absurd dilemma or existential crisis, his decision is revealed to be absurd, meaningless and purposeless at the latter part of the story. This is because the prisoner refuses the opportunity of pursuing his freedom which Daru gives him. However, the subversive potential of his decision is evident, as he undergoes the dilemma of resisting against the overwhelming and overarching rules, regulations, norms and expectations of the RSAs and the ISAs. Moreover, despite the meaningless aftermath of his choice, the fact that he made his own individual decision gives him dignity as an absurd hero in literature.[5,98]

In Camus's —The Growing Stone d'Arrast takes over the task of the sailor who decides to carry a stone of 50 kilos to the church in the city of Iguape out of religious faith. Though the burden of the stone gets heavy, d'Arrast struggles but ultimately changes his route and flings the stone inside the sailor's own hut instead. d'Arrast's own choice of changing his route shows his overt revolt against what he identifies as an absurd, irrational and purposeless task. This research refers to Althusser's (1971) theoretical concept of—interpellation (p. 164) in order to explore how the absurd hero in this short story refuses to interpellate himself. Althusser (1971) says that, —ideology hails or interpellates individuals as subjects (p. 162). Thus, ideology has —always-already interpellated individuals as subjects" (p.164) to perform the roles and obligations expected by the governing dominant ideologies of social institutions.

In this short story the religious ISA governs as a social institution which expects the characters to interpellate themselves to fulfill the dominant ideological expectations of Christian faith and devotion.[11,107]

However, d'Arrast as an absurd hero resists by refusing to interpellate himself to fulfil these set roles and expectations by the religious ISA. Furthermore, his choice to abandon the task and revolt against the religious institution gives him self-dignity as an absurd hero. This becomes evident when it is revealed that he is filled with —tumultuous happiness as he —joyously honoured his own strength after making his own individual choice (Camus, 2006, p. 108). Thus, the subversive potential of the absurd hero's revolt in this story becomes evident as it comes across as a direct, overt and confrontational resistance against Christian traditions, faith and practices. At the end of the story the absurd hero opens the way for the people in the city to —find fulfilment in their present circumstances by teaching them that man must be directly responsible for his actions (Claire, 1976, p. 28).

However, in Camus's —The Renegade or A Confused Mind, the unnamed absurd hero embraces the absurdity of his existence by abandoning all reason and logic. Though he faces a tragic fate of being tortured and eventually executed, he still struggles and revolts against it before embracing it. He initially goes as a Christian missionary to convert those of the closed city of Taghaza but later on accepts this city's faith of the house of fetish and eventually disowns Christ.

References

1. Absurdism. (2020). In Merriam-Webster. Retrieved from <https://www.merriamwebster.com/dictionary/absurdism>. Retrieved date 01 September 2020.
2. Bowker, M.H. (2008). *Albert Camus and the Political Philosophy of the Absurd*. (Doctoral dissertation). Available from DRUM: Digital Repository of the University of Maryland. (UMI No.5479).
3. Camus, A. (1991). *The Myth of Sisyphus and Other Essays*. Vintage Books.
4. Camus, A. (2006). *Exile and the Kingdom: Stories*. Penguin Books Ltd.
5. Camus, A. (2013). *The Outsider*. Penguin Group.
6. Cruickshank, J. (1960). Research on Living Authors. Wiley Online Library. Volume 15, Issue 1. Pp. 34-45. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2273.1960.tb00161.x>
7. Esslin, M. (1960). The Theatre of the Absurd. *Tulane Drama Review* 4 (4):3-15. doi:10.2307/1124873.
8. Foley, J. (2008). *Albert Camus: From the Absurd to Revolt*, McGill-Queen's UP.
9. Foucault, M. (1979). *Discipline and Punish*. New York, NY: Random House Inc.
10. Havel, V. (1990). *Disturbing the peace: a conversation with Karel Hviždala*. Trans. P. Wilson. Knopf.
11. Hoy, D.C. (2004). *Critical Resistance: From Poststructuralism to Post-Critique*. The MIT Press.
12. Nietzsche, F. (2016). *Twilight of the Idols*. CreateSpace Independent Publishing Platform.

KAMYU ƏSƏRLƏRİNDƏ ABSURD QƏHRƏMANLAR

Məhərrəmovə Suqurə
Xülasə

Kamyu fantastikasında olan absurd qəhrəmanlar öz varlıqlarının absurluğuna müxtəlif yollarla müqavimət göstərirlər.

Kamyunun qəhrəmanları sistemə, onun dağıdıcı gücünə və hakimiyyətinə qarşı üsyan edir və mübarizə aparırlar. Müəllif bu povestlər vasitəsilə öz qəhrəmanlarının müqavimətinin təxribatçı potensialı üzərində düşünərək ictimai-siyasi tənqidlə məşğul olur. Bu, o, bu personajların RSA və İSA-ların dominant və idarəedici ideologiyalarına, normalarına, dəyərlərinə və gözləntilərinə qarşı necə üsyan etdiyini ifşa etdikdə aydın olur. birbaşa, aşkar və qarşıdurma üsulları ilə müxtəlif zorakılıq və repressiya formaları ilə idarə olunur. Buna görə də, o, şəxsiyyəti idarə etməyə, tənzimləməyə və nizam-intizam etməyə çalışan RSA-ların və İSA-ların dominant ideoloji gözləntilərinə qarşı güclü bir tənqid etmək üçün absurd qəhrəmanlarının üsyanı ilə məşğul olur.

АБСУРДНЫЕ ГЕРОИ ПРОИЗВЕДЕНИЙ КАМЮ

Магєррамова Сугура
Резюме

Абсурдные герои произведений Камю по-разному сопротивляются абсурдности своего существования.

Герои Камю восстают и борются против системы, ее разрушительной власти и власти. Посредством этих повествований автор занимается социально-политической критикой, размышляя о подрывном потенциале сопротивления своих главных героев. Это становится очевидным, когда он раскрывает, как эти персонажи восстают против доминирующих и управляющих идеологий, норм, ценностей и ожиданий RSA и ISA, которые управлять различными формами насилия и репрессий прямым, открытым и конфронтационным образом. Поэтому он участвует в восстании своих абсурдных героев, чтобы выступить с мощной критикой доминирующих идеологических ожиданий RSA и ISA, которые стремятся контролировать, регулировать и дисциплинировать человека.

Rəyçi dosent Allahverdi Həmidov

Praktik xarici dillər kafedrasının 17 may 2024-cü il tarixli iclasın 12 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 20 may 2024-cü il

UOT:811.111.

İNGİLİS DİLİNDƏ BƏZİ FONEM SƏSLƏNMƏLƏRİ: VERNER QANUNU

dosent Poladova Səbinə Elxan qızı
Azərbaycan Dillər Universiteti
Kamacafarova_adu@mail.ru

Xülasə: Məqalə ingilis dilinin bəzi fonem səslənmələrindən bəhs edir, xüsusilə də Verner qanunundan. Qeyd edilir ki, ingilis dilinin fonoloji sistemində bir çox dəyişikliklər mövcuddur. Bu dəyişikliklərin təhlili əsasən samit səslər üzərində aparılır. Məqalədə məqsəd zamanla bir çox samit səslərin öz mövqeyini dəyişməsi, bəzən tamamilə itməsi və ya digər bir səslə əvəzlənməsi kimi hallarını araşdırıb üzə çıxarmaqdır.

Açar sözlər: fonem, verner qanunu, vurğulu heca, vurğusuz heca, fonem hadisələri

Ключевые слова: фонема, закон Вернера, ударный слог, безударный слог, фонемные явления.

Key words: phoneme, Werner's law, stressed syllable, unstressed syllable, phoneme phenomena

İngilis dilinin tarixində XVI əsrdən sonrakı dövr dilin quruluşunda, xüsusən də fonologiyasında bir çox dəyişiklikləri özündə ehtiva edir. Beləki, ingilis dilinin fonetik strukturunda və samit səslərdə baş vermiş aşağıdakı dəyişiklikləri qeyd etmək istərdik:

– Bəzi hərf birləşmələrində samitlərin düşməsi. Üç samitdən ibarət qruplarda, novlu, kipləşən və sonor samitlərdə kipləşən samitin düşməsi: *listen, castle*. İki burun samiti olan qruplarda ikinci sonorun düşməsi: *column, solemn*. /mb/ qrupundan olan sözlərdə sözün sonundakı /b/ samitinin düşməsi: *dumb, lamb*. Bundan sonra bu fonetik hadisə /b/ olmayan sözlərdə baş verdi. Məsələn: *crumb < crama, limb < lim*.

– Vurğulu hecadan əvvəl və vurğusuz hecadan sonra frikativlərin və /ks/, /tʃ/ səslənməsi. /s/-nin /z/ şəklində səslənməsi əsasən fransız mənşəli sözlərdə baş vermişdir: *possession, discern*. /ks/ səsi fransız dilinə Latın dilindən daxil olan sözlərə təsir edir: *executive*. Vurğudan asılı olaraq /ks/ və /gz/-nin növbələşdiyi qrup mövcuddur. Birincisi, ikinci dərəcəli vurğulu hecadan, ikincisi isə vurğusuz hecadan sonra gəlir.

– [x] səsinin itməsi. Bu səsin XVI əsrin ortalarında dildə saxlanmasına dair bəzi dəlillər var ki, D. Mosser öz əsərində buna istinad edir, lakin eyni zamanda, Şekspirin dövründə artıq bu səsdən istifadə olunmadığı qeyd edilir. Bu səse orfoqrafiya sistemində *gh* birləşməsi şəklində rast gəlinir, lakin müasir dövrdə olduğu kimi, bu hərf birləşmələri ya tələffüz edilmir (müq. müasir ingilis dilində - *thought, slaughter, though*), ya da [f] kimi tələffüz olunur (müq. müasir ingilis dilində - *draught, laughter, enough*) [3].

– [r] səsinin itməsi. Erkən müasir ingilis dilində [r] səsi yazıldığı hər bir yerdə tələffüz olunurdu. 1600-cü ildən sonra da ingilis dilinin London dialekti ingilis dilinin “ağız” ləhcəsi kimi tanınan müasir Amerika dialektinə bənzəyirdi. Bundan əlavə, yüksək cəmiyyətdə, F. Bopp, A. Schleicher, Y. Grimm və başqaları kimi dövrün alimlərinin araşdırmaları ilə təsdiq olunduğu kimi, uzun müddət – XIX əsrin sonlarına qədər “ağız” ləhcəsində danışmağa davam etdirilmişdir. [4, s.66].

Bəzi dəyişikliklərə daha ətraflı nəzər salaq.

17-18-ci əsrlərdə assimilyasiya baş verdi, bunun nəticəsi olaraq, sözlərdə fonemlərin sadə şəkildə yenidən bölüşdürülməsi və bu halda yeni fonemin, yəni /j/ - foneminin /z/ səslə korrelyasiyasının yaranması oldu.

Vurğudan sonrakı /sj/, /zj/, /tj/ və /dj/ qrupları assimilyasiyaya məruz qaldı, müvafiq olaraq /ʃ/ (commission), /z/ (decision), /tʃ/ (picture), /dʒ/ (soldier) kimi dəyişdi. O dövrdə, sözü çoxu bu qruplarla əhatə edilirdi, lakin fonoloji dəyişikliklərlə əlaqəli olmadığından bəzi hallarda /j/ ilə əlaqəli qruplar qorunub saxlanılırdı: *issue* /'isju:/, *statue* /'stætju:/, *verdure* /'və:dʒə/. /z/ foneminin baş verməsi fonoloji əhəmiyyət kəsb edir. İndiyə qədər /z/ aşağı funksional yükə malik olmuşdur: onun yeganə mövqeyi intervokaldır - /'plezə/ *pleasure* və sait və sonor arasındakı - /kə'lizn/ *collision* olduğu kimi. Başlanğıc və son mövqələrdə /z/ yalnız alınma, hələ mənimsənilməmiş sözlərdə olur, məsələn, /zə:lu'zi:/ *jealousie*, /be:z/ *beige* və s., Bu, ingilis mövqeyi üçün qeyri-adidir /z/ onların assimilyasiyasını çətinləşdirir. Assimilyasiyanın ümumi nəticəsi fişiltinin funksional yükünün güclənməsi idi [2, s. 84].

17-18-ci əsrlərdə frikativlərin və vurğulu hecadan əvvəl və sonra /ks/, /tʃ/ səslənməsi hallarını izləmək olar. O. Jespersen səsini vurğusuz saiddən sonra baş verdiyini əsas gətirərək bunu "Erkən müasir ingilis dilində Verner qanunu" adlandırır. Bununla belə, bu səslənmənin Verner qanunu ilə yaxınlaşması, ən azı ad etibarını ilə, çox uğursuzdur: nə təsirlənmiş fonemlərin tərkibində, nə də baş vermə təbiətində bu səsvermə Verner qanununa bənzəmir. Verner qanunu səslə silsilədə differensiallaşmamış kipləşən və novlu samit şəraitində baş vermiş və cingiltili kipləşən dental foneminin yaranmasına, həmçinin /r/ < /z/ foneminin yaranmasına səbəb olmuşdur. 17-18-ci əsrlərdə səslənmə həm cingiltili, həm də kar olan novlu və kipləşən samitlər arasında aydın fərqlə davam etdi. Ən əsası odur ki, Verner qanunu heç bir sapma olmadan müəyyən gərginlik şəraitində fəaliyyət göstərən əsl fonoloji qanun idi.

Verner qanunu səslə silsilədə differensiallaşmamış dayanma və spirasiya şəraitində baş vermiş və səslə dayanma diş foneminin yaranmasına, həmçinin /r/ < /z/ foneminin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Erkən müasir ingilis dilində səslənmə nizamsız olaraq baş verir. Bunlar fonemlərin yenidən bölüşdürülməsinin təcrid olunmuş hallarıdır.

Bu dövrün səslənməsi 2 hadisəyə bölünməlidir: vurğulu saidlərdən əvvəl səslənmə və vurğusuz saidlərdən sonra səslənmə.

Sözün ortasında vurğulu sözdən əvvəl səslənmə əvvəlki hecada ikinci dərəcəli vurğunun olmadığı təqdirdə baş verdi. Bu səslənmə əsasən frikativ fonemə /s/ və monofonemik birliyi demək olar ki, təmsil etməyən /ks/ qrupuna təsir etdi.

Beləliklə, aşağıdakı sözlərdə səslənmə müşahidə olunur: *resemble* /ri'zembli/ (*φp. ressembler* /s/); *discern* /di'zə:n/ ilə yanaşı /di'sə:n/ (*φp. diserner*); *possession* /z/ (*φp. possession*) və s. A.İ. Smernitski səslənmənin yalnız fransız mənşəli sözlərdə baş verdiyini vurğulayır [5, s. 67].

/ks/ qrupuna daxil olan samitlərin səslənməsi, öz növbəsində, yalnız latın dilindən fransız dilinə keçmiş sözlərə təsir edir, bunu *x* – *executive* sübut edir; *accept*, *accede*, *succeed* sözlərində eyni /ks/ qrupuna təsir göstərmir. Bundan əlavə, *proximity*, *exceed*, *excess* və digər sözlərdə /ks/ qrupuna toxunulmur. Digər tərəfdən, *examine*, *example*, *exalt*, *exist* sözlərində /gz/ qrupunu tapırıq. Bu sözlərdə /gz/ qrupu artıq fransız dilində cingiltili idi. Beləliklə, bu səs Verner qanunu ilə müqayisə edilə bilməz və ümumiyyətlə bu qanun deyil. Bu, qismən fonetik dəyişiklikdir və onun Verner qanununun səslənmə şərti ilə oxşarlığı sırf xaricidir. Başqa bir hal, vurğusuz saiddən sonra sözün sonunun səslənməsi ilə əlaqədardır. /tʃ/ afrikatı bu mövqedə müntəzəm olaraq /dʒ/ kimi səslənir: *knowledge* /'nɒlɪdʒ/ (*knowleche* /tʃ/), *cabbage* /kæbidʒ/ (*cabache* /tʃ/). Bununla belə, G.A. Knowles qeyd edir ki, bu səslənmə bəzən kifayət qədər gec baş verir; beləliklə, *ostrich* hələ də iki tələffüzə malikdir: /'ɒstrɪdʒ/ u /'ɒstrɪtʃ/. Müasir ingilis dilində tam assimilyasiya olunmuş bütün sözlər vurğulu saiddən sonra nəticədə /dʒ/ səslə qrupuna malikdir [1, s. 70]. Beləliklə, 17-18-ci əsrlərin səslənməsi fonemlərin yenidən

bölüşdürülməsinin təcrid olunmuş hallarını təmsil edir, lakin heç bir şəkildə fonoloji qanun deyil.

Ədəbiyyat

1. Knowles G. A Cultural History of the English Language / G. Knowles. – London: Arnold, 2001. – 191 p.
2. McMahon A. An Introduction to English Phonology / A. McMahon. – Edinburgh: Edinburgh University Press, 2002. – 159 p.
3. Mosser. D.W. History of the English Language / D.W. Mosser // <http://ebbs.english.vt.edu/hel/hel.html>
4. Ringe D. From Proto-Indo-European to Proto-Germanic. A Linguistic History of English / D. Ringe. – Oxford : Oxford University Press, 2006. – 366 p.
5. Смирницкий А.И. Лекции по истории английского языка (средний и новый период) : учеб. пособие для студентов вузов / А.И. Смирницкий. – М. : Добросвет, 2000. – 236 с.

ОЗВОНЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ФОНЕМ В АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ: ЗАКОН ВЕРНЕРА

Поладова Сабина Эльхан

Резюме

В статье рассматриваются некоторые варианты фонемного озвончения в английском языке, в частности закон Вернера. Выявилось, что в фонологической системе английского языка происходит множество изменений и анализ этих изменений проводится в основном по согласным звукам. Цель статьи - исследовать и выявить случаи, когда многие согласные звуки с течением времени меняли свое положение, а иногда полностью исчезали или заменялись другим звуком.

SOME PHONEMIC VOICINGS IN ENGLISH: WERNER'S LAW

Poladova Sabina Elkhan

Summary

The article deals with some variants of phonemic voicing in the English language, in particular Werner's law. It is noted that many changes are taking place in the phonological system of the English language. The analysis of these changes is carried out mainly on consonant sounds. The purpose of the article is to explore and identify cases where many consonant sounds changed their position over time, sometimes completely disappearing or being replaced by another sound.

Rəyçi: prof. Ç. Qaraşarlı

Daxil olma tarixi 02 may 2024-cü il

UOT:811.111.

BUSINESS ENGLISH IDIOMS*Rustamova Ilhama Saleh**Ganja State University*rustamovailxama@gmail.com

Annotation: *An idiom is a special kind of phrase. It is a group of words which have a different meaning when used together from the one it would have if the meaning of each word were taken individually. If you do not know that the words have a special meaning together, you may well misinterpret what someone is saying, or be puzzled by why they are saying something that is untrue or irrelevant. For example, learners might not recognize the idioms **bite someone's head off** and **out in the cold**. They would then have problems understanding remarks such as 'Don't bite my head off just because you're bad tempered' and 'They were going to play together and that left me out in the cold, you know'.*

*Idioms are typically metaphorical: they are effectively metaphors which have become 'fixed' or 'fossilized'. In some cases, it is fairly easy to see how the idiomatic meaning relates to the literal meaning. For example, **kill two birds with one stone** means 'achieve two things at the same time', and the image in the metaphor supports this meaning. In other cases, the literal meanings may make no sense at all. For example, **move heaven and earth** literally describes an action which is physically impossible. In a few further cases, the metaphors in the idioms are peculiar, and their true origins are unknown, so it is very difficult to see how or why the idioms have come to have their current meanings. For example, there are several explanations of **kick the bucket and raining cats and dogs**, but none is very satisfactory.*

Key words: business idioms, metaphor, current, literal meaning, effectively

Açar sözlər: işgüzar idiomlar, metafora, cari, hərfi məna, effektiv

Ключевые слова: бизнес-идиомы, метафора, актуальность, буквальное значение, эффективно

Idioms are short phrases that do not make sense in a literal context. Idioms are usually defined as groups of words whose meaning is different from the individual words. So, *under the weather* has nothing to do with the literal meaning of 'the weather' it means 'feeling ill'. If you *sweep something under the carpet*, you try to keep something secret, and if you *put someone in the picture*, you give them information they need to understand a situation. As these examples illustrate, in some idioms the meaning can be almost impossible to guess out of context, while others are more transparent. [8, 5]

Idiomatic expressions have long played an important role in the English language. In fact, the use of idioms is so widespread that an understanding of these expressions is essential to successful communication, whether in listening, speaking, reading, or writing.

The student may learn grammar and, with time, acquire adequate vocabulary, but without a working knowledge of such idioms as above all, to get along, on the whole, to look up, etc., even the best student's speech will remain awkward and ordinary.

Of course, the idioms selected for study should have practical value and be within the student's ability to comprehend. Such expressions as *to set the world on fire* or *to wash one's dirty laundry* in public may be very colorful, but they do little to help the student achieve fluency in English.

Teachers of English have long recognized that idiomatic expressions add grace and exactness to the language. The alert teacher will make their study an integral part of the teaching

process. However, learning such expressions is never an easy task for the student learning English as a second or foreign language. Attempts to translate literally from the student's native tongue usually lead to round about expression of meaning and, more often, to confusion. [7, 1]

Many idioms begin as phrases with a literal meaning, which then develop a figurative/metaphorical meaning (of a vehicle), which means they are literally in control of the vehicle. When we use the phrase metaphorically, we mean the person is in control of situation. Other examples are:

They've decided to *wait for the dust to settle*.

Literal meaning: 'wait to be able to see more clearly'.

Metaphorical meaning: 'wait for an unsettled situation to become calm'.

I'm sure we're *on the right track*.

Literal meaning: 'on the right road, path, or track'.

Metaphorical meaning: 'acting in a way that will bring a desired result'.

Metaphors from particular areas of activity can sometimes describe particular thoughts, ideas, etc. For example, boxing expressions often describe people in difficult situations.

With some idioms, the literal meaning has become lost over time, and we only use the metaphorical meaning. For example, in the past a blacksmith was a person who made things out of iron. He had to strike (=hit) the iron while it was still hot in order to bend it into the shape he wanted. From this we get the idiom *strike while the iron is hot*= make use of an opportunity immediately because now is the best time to do it.

The idiom *have a chip on your shoulder* (= be sensitive about or feel offended by sth, as a result of sth that happened in your past) comes from a 19th-century American custom. If a boy wanted to fight, he would put a piece of wood on his shoulder; he fought against the first person who knocked the piece of wood off. [4, 10]

If you are learning English for work purposes, you are likely to come across business expressions, idioms, and phrases that are confusing for an English learner to understand. Colloquial expressions used by native speakers can be difficult as the meaning is not always clear. However, if you want to sound more natural and more like a native speaker when talking to your work colleagues, or even if you simply want to be able to understand what's going on in work meetings a little better, it is important to learn English idioms for business.

We will now reveal a few essential business idioms that you are more likely to hear in the business realm but that can also be used after work in your social life.

Back to the drawing board - This expression means to start something again from the beginning because it's not working as you would have liked or expected.

Example: This project is not going as planned, let's get *back to the drawing board* and fix what's going wrong.

To learn the ropes - To learn the basics of a profession, a specific task or activity

Example: It took her a while *to learn the ropes*, but now she is confident and we feel that we can count on her to manage her client portfolio effectively.

Between a rock and a hard place- When there's no easy way out or a good solution. Whatever you do, which ever option you choose, the outcome will not be ideal.

Example: Management finds itself *between a rock and a hard place* after the corruption scandal that has erupted. Either they file for bankruptcy and hope that law enforcement forgets about them, or they stay in business and run the risk of going to jail.

Get something off the ground- To get something started. This could be a project or a new business.[3, 28]

Example: “My goal for this year is to get my business off the ground. I’m currently in the process of raising funds, and I believe I’m on course for getting it off the ground in September.”

Touch base- To make contact with someone. Often used by commercial professionals when following up with clients.

Example: “This week I intend to touch base with our top 3 clients to make sure everything’s running smoothly.”

Groundbreaking- When something is new and innovative.

Example: “The programmable computer was a groundbreaking, post World War 11 invention.”

Go through the roof- When something is rapidly increasing. Typically used to describe increasing prices or sales.

Example: “The real estate market is really heating up. Since last year, house prices have gone through the roof.”

right away: very soon; immediately (also: at once)

Example: Dad says that dinner will be ready *right away*, so we'd better wash our hands and set the table.

Tell Will to come to my office *right away*. I must see him immediately. Stop playing that loud music at once!

sooner or later: eventually, after a period of time

If you study English seriously, *sooner or later* you'll become fluent.

I'm too tired to do my homework now; I'm sure I'll do it *sooner or later*.

all right: acceptable, fine; yes, okay

This idiom can also be spelled alright in informal usage.

He said that it would be all right to wait in her office until she returned.

Do you want me to turn off the TV? Alright, if you insist.

Bibliography

1. Collins Cobuild. Dictionary of idioms. Helping learners with real English. Harper Collins Publishers Ltd,1997.
2. Collins Steven. Practical Everyday English: Advanced Vocabulary, Phrasal Verbs, Idioms and Expressions. 2016, p.221
3. Clare Whitmell. 505 Business English idioms and Phrasal verbs.2015, p.110
4. Felicity O’Dell & Michael McCarthy. English Idioms in Use: Advanced. Cambridge University Press, 2017, p.183
5. Felicity O’Dell & Michael McCarthy. English Idioms in Use: Intermediate Book with Answers. Cambridge University Press, 2017, p.182
6. Harry Collis & Mario Russo. 101 American English Idioms: Understanding and Speaking English Like an American. 1986, p.111
7. Robert J. Dixon. Longman Essential Idioms in English. Englewood Cliffs, New Jersey, p.63
8. Ruth Gairns & Stuart Redman. Oxford Word Skills: Advanced: Idioms & Phrasal Verbs Student Book with Key. Oxford University Press, 2011, p.200

İŞGÜZAR İNGİLİS DİLİNDƏ İDİOMLAR

Rüstəmovə İlhamə Saleh qızı

Xülasə

İdiomlar gündəlik danışiq dilində istifadə olunan ifadələrdir. Onlar adətən məcazi mənə daşıyır və danışiq dilini zənginləşdirirlər. İdiomları sözbəsöz tərcümə etdikdə onlar mənə kəsb etmirlər. Əgər sözlərin birlikdə xüsusi mənaları olduğunu bilmirsinizsə, kiminsə dediklərini səhv şərh edə və ya doğru olmayan, yersiz bir şey söylədikləri ilə bağlı çaşqın ola bilərsiniz.

İdiomatik ifadələr ingilis dilində mühüm rol oynayır. Əgər ingilis dilini işgüzar məqsədlər üçün öyrənirsinizsə, çox güman ki, ingilis dili öyrənmələr üçün aydın olmayan idiomlar və ifadələrlə qarşılaşacaqsınız. Doğma dildə danışanların istifadə etdiyi danışiq ifadələri çaşqınlıq yarada bilər, çünki onların mənası həmişə aydın olmur. Bununla belə, iş yoldaşlarınızla ünsiyyət qurarkən daha təbii və ana dildə danışan kimi səslənmək istəyirsinizsə və ya sadəcə iş görüşlərində nə baş verdiyini bir az daha yaxşı başa düşmək istəyirsinizsə, işgüzar ingilis dilində deyimləri öyrənmək vacibdir.

ИДИОМЫ ДЕЛОВОГО АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Рустамова Ильгана Салеховна

Резюме

Идиома – это особый вид фразы. Это группа слов, которые при совместном использовании имеют другое значение, чем то, которое оно имело бы, если бы значение каждого слова рассматривалось индивидуально. Если вы не знаете, что слова вместе имеют особое значение, вы вполне можете неправильно истолковать то, что кто-то говорит, или быть озадачены тем, почему они говорят что-то неправдивое или неуместное.

Идиоматические выражения уже давно играют важную роль в английском языке. Если вы изучаете английский для рабочих целей, вы, скорее всего, столкнетесь с деловыми выражениями, идиомами и фразами, которые непонятны изучающему английский язык. Разговорные выражения, используемые носителями языка, могут вызывать затруднения, поскольку их смысл не всегда ясен. Однако, если вы хотите звучать более естественно и как носитель языка в общении с коллегами по работе, или даже если вы просто хотите немного лучше понимать, что происходит на рабочих встречах, важно выучить английские идиомы для бизнес.

Rəyçi: Dosent Məhərrəmovə Süqrə

Praktik xarici dillər kafedrası 14 fevral 2024-cü il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2024-cü il

UOT:80.

DİL MATERIALININ ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ EKSPERİMENTİN ROLU

dosent Sərdarova İradə
Azərbaycan Dillər Universiteti
iradasardarova@yahoo.com

Xülasə: *İstənilən cümlənin (aktant tərkibli cümlənin) formalaşmasında intonasiya mühüm vasitələrdən biri kimi götürülə bilər. Aktant tərkibli cümlənin ümumi məzmununu əmələ gətirən leksik mənaların integrasiyasının baş tutması üçün isə mətn strukturunda komponentlərin (sintaqm, söyləm) sərhədləri müəyyən edilməlidir. Lakin istənilən danışq aktı özünün tələffüz sürəkliliyinə (zaman) görə tələffüz üçün müxtəlif quruluşlu qruplara üzvlənir. İntonasiyanın üzvləyici funksiyasına sintaktik vahidlərin sərhədlərinin müəyyənlaşması daxildir. Üzvlənmənin semantik roluna yalnız ikili interpretasiya hallarında xüsusi diqqət yetirilir, çünki sintaqmatik üzvlənmə ikili şərhə aradan qaldırır.*

Açar sözlər: dil, sistem, ton, intensivlik, tezlik, uzunluq

Key words: language, system, tone, intensity, frequency, length

Ключевые слова: язык, система, тон, интенсивность, частота, длительность

V. fon Humboldtun irəli sürdüyü nəzəriyyəyə əsasən dilin forması haqqında təlim linqvistik nəzəriyyədə əsas yer tutur. V. fon Humboldtun ardınca amerika dilçisi U.D.Uitni də dil formasının linqvistik nəzəriyyədə əsas yer tutduğunu iddia edir. Dili formasına görə iki yerə bölürlər: 1) daxili forma və 2) xarici forma [1, s. 166]. Dilin daxili, və yaxud da xarici formalara bölünməsinin ciddi fərqi yoxdur, çünki onun məqsədi insana öz davranışını və başqalarının davranışını öyrənməyə kömək edir. Buna görə də bəzi dilçilər dilin formasını birbaşa təfəkkürlə əlaqələndirirlər. Belə dilçilərdən V. fon Humboldt, F. de Sössür, U.D.Uitni, N.Xomski, F.Y.Veysəlli və başqalarını göstərmək olar. F.Veysəlliyə istinad etsək belə anlamaq olar ki, dil və təfəkkür əlaqəsi insana ruhunun açılmasına kömək edir [2, s. 9]. İnsanın hər bir addımında, məsələn, onun həyat fəaliyyətinin zənginləşməsində, şüurunun formalaşmasında, düşüncə tərzinin dəyişməsində, qazandığı nailiyyətlərdə və s. dil və təfəkkürün rolu vardır. N.Xomskinin sözlərilə desək “dil kompetensiyadır və kompetensiyanı həyata keçirmək vasitəsidir” [3, s.73]. Dilin öz məqsədləri üçün istifadə etdiyi vasitələri bəzi dilçilər dilin texniki vasitələrə bərabər tutur və onları iki qrupa bölürlər: fonetik vasitələr və əqli vasitələr [1, s. 167]. Səslənmə və söz və söz formaların səs tərkibinin əmələ gəlməsi fonetik vasitələrdir. Ümumiyyətlə, danışığın ilkin mərhələsində morfem deyil, birfonemli mərhələ ilkin mərhələ hesab edilməlidir [4, s. 109]. F.Y.Veysəlliyə əsaslanaraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, 3 tip dil fərqləndirmək olar:

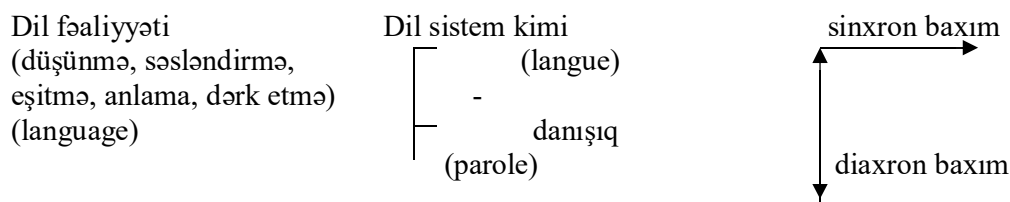
III tip dil. İlk söyləm səs bəşər fəaliyyətinin növbəti mərhələsi üçün xas ola bilər. Tədqiqatlar göstərir ki, ilk insanlarda bu, gərgin işdən sonra köks ötürərkən çıxardığı səslər ola bilər.

II tip dil. Müxtəlif elmlərin səyləri (dilçilik, zoopsixologiya, uşaq psixologiyası və s.) göstərir ki, insanların ilkin söyləmləri çox bəsit olub, insan dili tərkib hissələrinə bölünən mənalı vahidlərdən təşkil olunur.

I tip dil. Bu dil tərkib hissələrinə bölünə bilən akustik obrazlardan ibarətdir. İkinci və üçüncü tip çox bəsitdir, birinci tip isə daha mütəşəkkil və həm fonem, həm də morfemlərə bölünə bilən dildir [4, s. 109].

L.Blumfeld “Dil” əsərində yazır: “...dilçilik həmişə məna formasından deyil, fonetik formadan çıxış etməli”-dir [5, s. 162]. İ.A.Boduen de Kurtene “Dilin insanlaşması” məqaləsində yazır: “Dil səsləri formalaşmış, bir-birilə qarşılıqlı əlaqəyə girə bilən və müəyyən

ardıcılıqla səciyyələnən səslərdir” [2, s. 21]. İ.A.Boduen de Kurtene dildə üç cəhəti qeyd edir: fonasiya - danışq, səslərin deyilişi; audisiya - eşitmə, deyilənin dərk edilməsi; serebrasiya - dilə aid olan hər şeyin qorunması, saxlanması, götür-qoy edilməsi, təfəkkür [2, s. 21]. Dil haqqında F. de Sössürün fikirləri də maraqlıdır. O, dil belə səciyyələndirir: “Dil bütün daxili hissələrində nizamlanmış sistemdir, dil ifadə etdiyi obyektə asılıdır, amma o azaddır və obyektə nisbətə şərtidir (ixtiyarıdır)” [6, s.112]. F. de Sössür anlamında “dil işarələr sistemidir, bu sistemdə mənə ilə səs bəğlılığı əhəmiyyət kəsb edir, özü də bu işarələrin hər iki tərəfi eyni dərəcədə psixidir” [6, s. 18]. Bunu o, fransızca *langue* termini ilə göstərir. Bu sistem danışığa *parole* termininə qarşı qoyulur, ikisi bir yerdə *language* adlandırılır ki, bu da bizim dilimizdə dil fəaliyyəti ifadəsinə uyğun gəlir. F.de Sössürün dil, danışq və dil fəaliyyəti qarşılaşmasını aşağıdakı sxemdə daha aydın görmək olar [2, s. 23]:

A.Blox dil barədə yazır: “Dil ixtiyarı səs simvollarının sistemidir, onun köməyi ilə sosial qrup birgə fəaliyyətdə olur” [7, s. 5]. E.Kassire üçün “dil nə mexanizm, nə də orqanizmdir, nə canlı, nə də ölü şeydir. Bu termin altında fiziki obyekt başa düşülür. Bu isə, ümumiyyətlə, şey deyil” [2, s. 30]. V.fon Humboldtun dilə verdiyi tərif daha keçərlidir: “...dil erqon deyil, enerjiyadır” [2, s. 30]. V.Fromkin və R.Rodmanın “An Introduction to Language” əsərində dil “... sadəcə sözlər yığını deyildir. ... sözləri ardıcıl düzməklə mənə yarada bilmərik. Dil səslərdən, sözlərdən və mümkün olan cümlələrdən ibarətdir. Bizim dili bilməyimiz o deməkdir ki, biz həmin dildəki səsləri, sözləri və onların kombinasiya qaydalarını da bilirik” [8, s. 11].

Azərbaycan dilçiliyində dilin mahiyyəti ilə yaxından məşğul olan alimlərdən A.Axundovu misal göstərmək olar. Dil nədir? sualına o belə cavab verir: “Dil ictimai hadisədir. ...xalq kütlələrinin sərbəti olan dil, onlar üçün fikrin yeganə vasitəsi, ifadə alətidir” [9, s. 75].

Deyilənləri nəzərdən keçirərək dili aşağıdakı kimi ümumiləşdirə bilərik: dil sistemdir, müəyyən vahidlərin işlənməsi üçün lazım olan qaydalar məcmusudur; dil ixtiyaridir, ifadə edilənlə ifadə olunan arasında birbaşa əlaqə yoxdur; dil səslərdən ibarətdir, o səslərdən yaranır, bunlar tələffüz olunur və eşidilir; dil simvolikadır; dil fikrin daşıyıcısıdır, insanlar fikirlərini dillə ifadə edirlər [2, s. 31].

F.Y.Veysəlliyyə görə, “...dil çox mürəkkəb, eyni zamanda çoxşaxəli bir institutdur [2, s. 95]. O, həm fərdlərlə, onların toplusu cəmiyyətlə bəğlıdır, həm də müəyyən mənada mücərrəd bir varlıqdır. Odur ki, insan dilinin mövcudluğu üçün mühüm aspektlərdən biri kimi çıxış edən danışma və eşitmə məsələlərində dilin rolu böyükdür. Bu da o anlama gəlib çıxır ki, dil ünsiyyət prosesində aparıcı vasitədir. Dil ünsiyyət vasitəsi kimi ona görə fəaliyyət göstərir ki, dil vahidləri insan tərəfindən reallaşır, kodlaşdırılır və insan tərəfindən qəbul edilir. Dil ünsiyyətinə danışan qədər dinləyən də aparıcı rol oynayır. Hava dalğaları səsə gücündən və tezliyindən asılı olaraq dinləyənə qulağına daxil olur, mexaniki prosesə çevrilir, sinirlərə çatır, sinirlər isə eyni eşitmə mərkəzində oyanma yaradır. Beləliklə, göndərilən məlumat dərk edilir və dilin kommunikativ funksiyası yerinə yetirilmiş olur. Ünsiyyət modelində 4 komponenti bir-birindən ayırmaq lazımdır: ünsiyyətin linqvistik bazası; ünsiyyətin artikulyator bazası; ünsiyyətin akustik bazası; ünsiyyətin perseptiv bazası [2, s. 96].

Hər bir dialektə və fərdə aid olan dil ayrılıqda tədqiq edilməlidir. Hər bir fərdin danışığındakı müşahidələrimiz vasitəsilə bir-birinə oxşayan və ya fərqlənən akustik obrazlar axtarıb tapmaq mümkündür [3, s. 73].

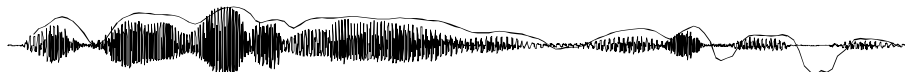
Akustik baxımdan dil səslərinin strukturu çox mürəkkəbdir. Hər bir səs kiməsə nəşə demək ehtiyacından doğduğundan tələffüz edilməli və həm də eşidilməlidir [3, s. 186]. Bunun üçün də onun müəyyən akustik əlamətləri olmalıdır. Akustik strukturda istifadə olunan nitq siqnalları danışığın əsasını təşkil edir. Bu zaman tələffüz edilərək ötürülən səs tellərinin titrəməsindən asılı olaraq yayılır. Yayılan səs o cür tələffüz olunmalıdır ki, informasiyanın göndərildiyi adam onu lazım olan formada eşitsin və qavrasın. Səsin yayılması hava təzyiqinin gücündən, iqlim və məkandan asılı olur. Hesablamalara görə, 11° havada səsin saniyədə sürəti 331 m-dir [3, s.186]. Səslənmə zamanı təkrar dalğaların yaratdığı səslər periodik (bura saitlər daxildir), qeyri-mütəmadi dalğaların yaratdığı səslər isə qeyri-periodik (bura sonorlar və cingiltili samitlər daxildir) olur. Birinci qrupa daxil olanlar musiqili və ya tonlu, ikinci qrupa isə tonla küyün qarışığından yaranan səslər aiddir.

Səslərin öyrənilməsi çox diqqət və zəhmət tələb edən bir işdir. Bu zaman dəqiq elm kimi artıq təsdiqini tapmış eksperimental fonetikanın imkanlarından istifadə etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, dil faktlarının izahında eksperimental fonetikanın rolu artıq uzun illər bundan əvvəl sübutunu tapıb. Eksperimentin üstünlüyünü L.B.Şerba da qeyd etmişdir. O yazır: “Mənə çoxdan qəti məlumdur ki, şəxsi müşahidə yolu ilə, məsələn, rus dilində felin şəxs formasının mənasını açmaq mümkün deyil. Mənim linqvistik fikirlərimin əsasında həmişə eksperimentdən alınan dil materialları, dil faktları dayanır” [10, s. 167].

Hər bir səsin tələffüzünə müəyyən zaman kəsiyi tələb olunur. Danışanın akustik görünüşündə üç parametr əsas götürülür: ton, intensivlik, zaman [2, s. 135]. Bu parametrlərin hər biri ünsiyyətin akustik aspektlərini düzgün müəyyən etməyə imkan verir. Eksperiment əsasən sait səslərin akustik aspektlərinin dəqiq təyin olunması ilə uğurlu hesab edilə bilər. İngilis dilindəki /m aɪ 'mʌ ð ɪ w ɪ z t u d r aɪ t ə ɑ : n s ə // və /ju: 'ɒ l w eɪ z n ou wen hi: iz hæ p i // cümlələrinin akustik parametrlərinin qiymətləri əsasında cümlələrin intonasiya konturu müəyyən edilmişdir. Alınan akustik göstəricilər cədvəldə verilmiş və onların əsasında qrafik tərtib edilmişdir.

/m aɪ 'mʌ ð ɪ w ɪ z t u d r aɪ t ə ɑ : n s ə //

/ju: 'ɒ l w eɪ z n ou wen hi: iz hæ p i //

saitlər parametrlər	aɪ	ʌ	ə	ə	u:	aɪ	ə	a	ə
f (hs)	145	190	130	126	140	136	130	143	112
i (db)	74	75	72	70	71	60	63	69	59
t (m/san)	124	110	84	80	90	290	60	96	95

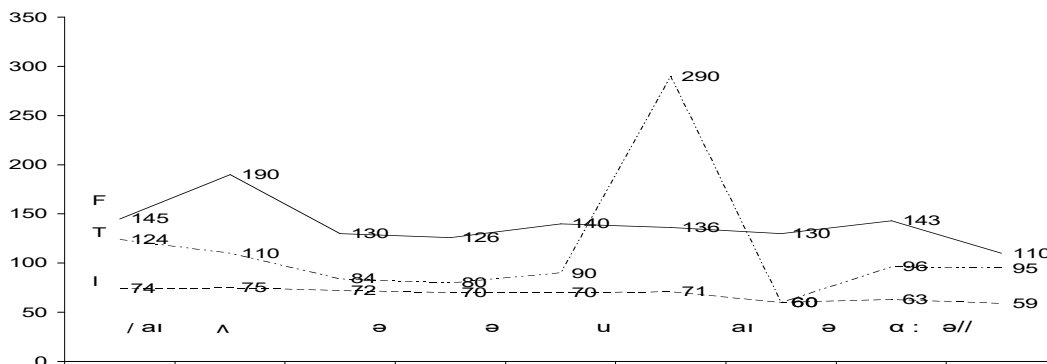
Cədvəl 1

Cədvəl 2

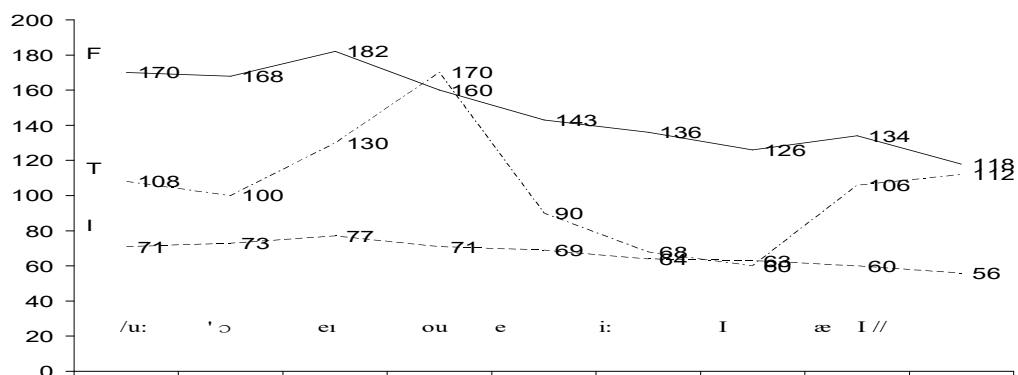
saitlər parametrlər	u:	ə	eı	ou	e	i:	i	æ	i
f (hs)	170	168	182	160	143	136	126	134	118
i (db)	71	73	77	71	69	64	63	60	56
t (m/san)	108	100	130	170	90	68	60	106	112

Cümlənin intonasiya konturu və əsas ton tezliyinin qiymətləri bitkinlik intonasiyasının reallaşdığını göstərir. /maı 'mΛð7 w7z tu draı tə α :nsə// cümləsində saitlərin orta ton tezliyi 139 hs-ə bərabər olduğu halda, sonunda əsas ton tezliyinin göstəriciləri orta ton tezliyindən xeyli aşağıdır. Məsələn, cümlənin sonundakı /ə/ saitində əsas ton tezliyi 110hs ölçüsündədir. Cümlədə interval fərqi 29hs kəmiyyətindədir. Halbuki, cümlənin başlanğıcında melodiklik orta ton registirindən nisbətən yüksək 145-190hs kəmiyyətindədir. Cümlədə melodiklik zirvəsi ikinci hecada 190hs ölçüsündə qeydə alınmışdır ki, bu da nəqli cümlələrin intonasiya konturu üçün tam səciyyəvidir (bax: cəđ. 1, qr. 1). Zaman parametrinin təhlili onun melodiklik parametrinin qiymətlərindən fərqləndiyini əks etdirir. Mütləq qiymətlər əsasında çıxarılmış orta tələffüz tempi 113 m/san-dir. Lakin cümlənin uzunluq qiymətlərində sona doğru tələffüz tempinin ləngiməsi müşahidə olunur. Söyləmin son hecasında /ə/ saitinin mütləq uzunluğu 95 m/san-dir. Zaman parametrinin qiymətlərinin sonluğa doğru artması bitkinlik intonasiyasından xəbər verir. Cümlənin intensivlik göstəricilərinin təhlili onun zəifləyən istiqamətdə hərəkətini göstərir. Orta intensivlik 68 db-dir. Söyləmin əvvəlində amplitudların göstəriciləri 74-75 db, sonuncu hecada intensivlik 59 db-dir. İntensivlik qiymətlərində interval fərqi 6 db-dir (bax: cəđ. 1, qr. 1).

Qrafik 1

Qrafik 2

Təhlil olunan /ju: 'ɔlweɪz nou wen hi: iz hæpi// cümləsində saitlərin orta ton tezliyi 148 hs-dir. Cümlənin sonunda melodiklik göstəriciləri onun orta ton tezliyindən xeyli aşağıdır. Bu 148 hs: 118 hs nisbətindədir. Melodiklik göstəriciləri arasında interval fərqi 30 hs-dir. Cümlənin başlanğıcında melodiklik orta ton registirindən xeyli yüksəkdir - 170-182 hs.

Cümlədə melodiklik zirvəsi üçüncü hecədə 182 hs-dir. Alınan nəticələr nəqli cümlələrin intonasiya konturu üçün tam səciyyəvidir (bax: cədvəl 2, qrafik 2). Temporal göstəricilərin təhlili onun melodiklik parametrinin qiymətlərindən fərqləndiyini üzə çıxarır. Cümlədə orta tələffüz sürəti 104 m/san-dir. Cümlənin sonuna doğru tələffüz tempi ləngiyir ki, bu da nəqli cümlələr üçün təbii haldır. Cümlənin son hecalarında reallaşan /æ/ və /ə/ saitlərinin mütləq uzunluqları 106-112 m/san-dir. Zaman parametrinin qiymətlərinin sonluğa doğru artması bitkinlik intonasiyasının göstəricisidir (bax: cədv. 2, qr. 2). Cümlənin intensivlik göstəriciləri onun zəifləyən istiqamətdə olduğunu göstərir. Təhlil olunan cümlədə orta intensivlik 67 db-dir. Söyləmin əvvəlində intensivlik 73-77 db, sonuncu hecədə intensivlik 56 db-dir. İntensivlik qiymətlərində interval fərqi 21 db-dir. Ossilloqrafik təhlilin nəticələrinə əsasən təhlil olunan cümlədə bitkinlik intonasiyasının reallaşmasından xəbər verir.

Ədəbiyyat

1. Ə.Ə.Rəcəbov. Dilçilik tarixi. Bakı, Maarif, 1987.
2. F.Y.Veysəlli. Fonetika və fonologiya məsələləri. Bakı, Maarif, 1993.
3. F.Y.Veysəlli. German dilçiliyinə giriş. Bakı, Mütərcim, 2011.
4. F.Y.Veysəlli. Semiotika. Bakı, Mütərcim, 2010.
5. Bloomfield L. Language. New York, 1933.
6. F. de Sössür. Ümumi dilçilik kursu (ingilis dilindən tərcümə edəni-fil.e.d., prof.N.Q.Cəfərov). Bakı, BDU nəş., 2003.
7. A.Blox. An Outline of linguistics Analysis. Word, 1945.
8. Victoria F., Robert R. An Introduction to Language. USA, Harcourt Brace College Publishers, Fifth edition, 1993.
9. A.Axundov. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1988
10. Л.В.Щерба. Языковая система и речевая деятельность. Л.: Наука, 1974.

THE ROLE OF EXPERIMENT IN STUDYING LANGUAGE MATERIALS*Sardarova Irada**Summary*

The article deals with the learning of language voices. As it is known the learning of voices is very difficult and requires great attention. In this case it is necessary to use the opportunities of experimental phonetics. It should be stressed that the role of experiment in the investigation of the language facts through experiment has long been proved. The author uses expedient to investigate the acoustic peculiarities of the language voices.

РОЛЬ ЭКСПЕРИМЕНТА В ИЗУЧЕНИИ ЯЗЫКОВОГО МАТЕРИАЛА*Сардарова Ирада**Резюме*

В данной статье изучается звуки языка. Известно, что изучение звуков трудоемкая работа и требует особое внимание. При исследовании звуков пользуются возможностями экспериментальной фонетики, давно утвердившей себя как точная наука. Следует подчеркнуть, что в исследовании языковых фактов роль и значение эксперимента признается всеми учеными. В данной статье языковой материал подвергается экспериментальному анализу.

Rəyçi: Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Cəmil Məmmədağa oğlu Babayev
Daxil olma tarixi 06 may 2024-cü il

TƏLİM-TƏRBIYƏNİN NƏZƏRİYYƏSİ VƏ METODİKASI

UOT:37.01.

HUMANİTAR FƏNLƏRİN TƏLİMİ ZAMANI TEXNOLOGİYADAN İSTİFADƏ VƏ ONUN MÜSBƏT NƏTİCƏLƏRİ

dosent Abdullayeva Sevda Fizuli qızı, Abdullazadə Lalə Fizuli qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sevda.abdullayeva.1986@mail.ru

Xülasə. Təhsil və təlim cəmiyyətin inkişafında mühüm rol oynayır. Keyfiyyətli təhsil yalnız ixtisaslı müəllimlərlə təmin edilə bilər. Müəllimlər cəmiyyətin ehtiyaclarına uyğun olaraq tədris fəaliyyətini inkişaf etdirməli, müasir dünyaya uyğun təhsil strategiyaları müəyyən etməlidirlər. Müasir təhsilin məqsədi; Tənqidi düşüncə tərzinə malik fərdləri yetişdirmək, məlumat əldə etmək üçün texnologiyadan istifadə etmək, öyrəndikləri məlumatlardan istifadə etmək və yaranan problemlərə həll yolları hazırlamaq. Bu məqsədə çatmaq üçün müəllimlər inkişaf edən texnologiya ilə ayaqlaşmalı və daim özlərini təkmilləşdirməlidirlər. Müəllimlər tədris və təhsil texnologiyalarında baş verən yenilikləri izləməli, alət və avadanlıqlardan istifadə bacarıqlarını təkmilləşdirməklə şagirdləri daimi öyrənmə mühiti ilə təmin etməlidirlər. Bu tədqiqatın məqsədi; Humanitar fənlərin təlimi zamanı texnologiyadan istifadəni izah etmək, texnologiyanın təhsildə faydalarından danışmaq və yetişdiriləcək müəllimlərin malik olmalı olduğu xüsusiyyətləri izah etmək.

Açar sözlər: Müasir Təhsil Konsepsiyası, Təhsil Texnologiyaları, Tədris Texnologiyaları, yeni çağırışlar, humanitar fənlər

Keywords: Modern Education Concept, Educational Technologies, Teaching Technologies, new challenges, humanitarian subjects

Ключевые слова: Концепция современного образования, образовательные технологии, технологии обучения, новые вызовы, гуманитарные предметы

Giriş: Texnologiya təbii sərvətlərdən insanların sadə alətlər kimi istifadə etməsi ilə başlamış və insan həyatının mühüm parametrinə çevrilmişdir. Xüsusilə kompüterlərdən istifadə və internetin həyatımıza daxil olması texnologiyayı əvəzolunmaz edib. Elm və texnikanın sürətli inkişafı ictimai quruluşa da təsir edir. Sürətlə dəyişən dünyada təhsil anlayışı da dəyişir, müasir təhsil yanaşmasını hədəfləyir və yaradıcı, məhsuldar və özünü dərk edən fərdlər yetişdirir (Turvey & Pachler, 2020). Keyfiyyətli təhsil vermək üçün təhsildə informasiya texnologiyalarından istifadə etmək lazımdır. Təhsil sistemlərində informasiya texnologiyalarından istifadə olunmağa başlayanda müəllimlər yeni təlim mühitlərindən faydalanacaq və şagirdlərin diqqətini dərəcəyə yönəldə biləcəklər. Bir çox ölkələr təhsilin səviyyəsini yüksəltmək üçün İT sektoruna sərmayə qoyurlar. İnformasiya texnologiyaları tələbələrə təhlil və sintez etməyə imkan verir, onlara özünü təkmilləşdirən fərdlər olmağa şərait yaradır (Strycker, 2020). Texnologiyayı başa düşmək və onu təhsil baxımından qiymətləndirmək üçün bəzi alimlər aşağıdakı tərifləri vermişlər: MakDermota (1981) görə texnologiya eksperimental üsullarla texniki cəhətdən yoxlanılır və kiçik qrup iyerarxiyası ilə bütövlükdə nəzarətin təmin edilməsi kimi müəyyən edilir. Simona (1983) görə texnologiya təbiət üzərində üstünlük əldə etmək üçün insanlar tərəfindən hazırlanmış fənlərarası bir meyar olaraq təyin olunur (Tuncay, 2018). Paul Saetler (1968) görə texnologiya söhbət məşinlərdən istifadə haqqında deyil, davranış elmi ilə təlimat texnologiyaları arasındakı əlaqədir. Başqa sözlə, mühəndislik texnologiyası və təbiət elmləri eyni xüsusiyyətlərə malikdir. Ceyms Finne

(1960) görə, texnikadan, texnologiyadan istifadə etməklə yanaşı bu həm obyektlərdən, həm də insanlardan yaranan problemlərin həlli yollarını və bu problemlərin çətinlik səviyyəsini proseslər, sistemlər, idarəetmə mexanizmləri və idarəetmə vasitəsi ilə istehsal edən perspektivdir. Admiral Hyman Rickoverə (1970) görə texnologiya və elmi qarışdırmaq olmaz. Elm mövcud hadisələri müşahidə etməklə biliyin dəqiq kəşfinə imkan verən anlayışdır. Texnologiya elmdə nüfuz sahibi ola bilməz. Texnologiyanın məqsədi insanların zehni və fiziki aspektlərini gücləndirməklə üstün alətlər hazırlamaq və texnika və metodlar təqdim etməkdir (Alpar et al., 2007). Ertmerə görə (1999) O, təhsil sistemlərində informasiya texnologiyalarının istifadəsinə iki əsas maneəni qeyd edir. O, ilk növbədə resursların çatışmazlığını, alət və avadanlıqlarda çatışmazlıqları göstərir. İkincisi müəllimlərin informasiya texnologiyaları haqqında mənfi fikirləri. Təhsil sahəsində informasiya texnologiyalarından istifadə ilə bağlı həm müsbət, həm də mənfi rəylər var. Bunlar Yıldıza görə (2013) Planşet və smart lövhələr müəllimin dəyərini azaldır, müəllimin əhəmiyyətini azaldır. Bayram Yolcuya görə (2016) FATİH layihəsi olaraq təhsildə informasiya texnologiyalarından istifadə müəllimləri ixtisassız edib. Üstəlik, FATİH layihəsinin tələbələrin fiziki sağlamlığını təhdid etdiyini və onları passivləşdirdiyini vurğuladılar (A. Şahin, 2019). Hazırda təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi üçün informasiya texnologiyalarından istifadə olunur. İnformasiya texnologiyaları tələbələri həvəsləndirməyə və öyrənməni asanlaşdırmağa kömək edir (Mourlam et al., 2020). Texnologiya və Təhsil Texnologiyası həyatımıza böyük rahatlıq verir. İnkişaf edən texnologiya ilə şəxsi ehtiyaclar da fərqlənir. Bu fərqlər fərdlərin davranışlarında dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Məsələn, insanlar asanlıqla onlayn alış-veriş edə və sosial şəbəkələr vasitəsilə dostluq edə bilirlər (Putilov et al., 2020). Müəssisə və təşkilatlar müştərilərinə daha yaxşı xidmət göstərmək üçün texnoloji infrastrukturlarını inkişaf etdirirlər. Müxtəlif sahələrdə baş verən texnoloji dəyişikliklər təhsil sistemində də təsir edir. İnformasiyaya olan tələbatı ödəmək üçün öyrənmə fəaliyyətləri daha səmərəli olmalıdır. Şəxslərarası fərqləri, öyrənmə qabiliyyətlərini və öyrənmə mühitlərini nəzərə alaraq, müəllimlər daha effektiv öyrənmə mühitləri yaratmaq üçün texnologiyaya müraciət edirlər (Dickinson & Bass, 2020). Texnologiya tələbələrə fərdi öyrənmə mühiti təqdim edir və onlara ömürlük öyrənmələr olmağa imkan verir. Tələbələrin şəxsi xüsusiyyətlərinə uyğun irəliləyiş qabiliyyəti və virtual mühitdə hazırlanan öyrənmə mühitlərində əks əlaqənin təmin edilməsi tələbələri öyrənməyə həvəsləndirəcək, eyni zamanda müəllimlərə tələbələr haqqında məlumat verəcək (Melo et al., 2020). Tədris və tədris fəaliyyətlərində texnologiyadan istifadənin faydalarını aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Şagirdlərin fərdi fərqlərini nəzərə alaraq, müvafiq təlim mühiti tərtib edilir və öyrənmə dəstəklənir.

2. Tələbələrə interaktiv və dinamik məzmun təqdim edir.

3. Tələbələrə əməkdaşlıq etmək imkanı verməklə, əməkdaşlıq mühiti yaradır.

4. Şagirdlərin dərstdə fəal iştirakını təmin edir, şagirdləri həvəsləndirir.

5. Alternativ öyrənmə yollarını təmin edir və daha obyektiv qiymətləndirmə təmin edir.

Tədris texnologiyası Təlim-tədris fəaliyyətində informasiyanın səmərəliliyini artırmaq üçün istifadə olunan informasiya-kommunikasiya texnologiyaları təlim texnologiyası adlanır. Öyrənmə texnologiyası mücərrəd bir anlayışdır. Müəllim tədris edəcəyi fənn üzrə təlim nəticələrini planlaşdırır. O, həyata keçiriləcək tədris fəaliyyətini təhlil edir və düzgün qiymətləndirmə metodunu müəyyən edir (Şi, 2019). Təhsil Texnologiyası Təhsil elmləri sahəsinə daxil olan təhsil texnologiyası yazı nəzəriyyəsi, koqnitiv elmlər, sosiologiya, informatika, psixologiya və digər elm sahələrindən istifadə edən çoxsahəli elm sahəsidir. Təhsil texnologiyasına həm də tədris texnologiyası deyilir. Bununla belə, tədris texnologiyası təhsil

texnologiyasının əhatə etdiyi fərqli bir sahədir (Burbules et al., 2020). Təhsil texnologiyası bütün daxil olan öyrənmələrə, tədris texnologiyası isə nəzərdə tutulmuş kurikulum sahələrinə müraciət edir. Təhsil texnologiyalarının məqsədlərinə aşağıdakılar daxildir:

1. Təhsil xidmətlərini geniş auditoriyaya çatdırmaq
2. Öyrənmə və tədris proseslərini effektiv etmək,
3. Öyrənmə və tədris fəaliyyətlərini fərdiləşdirmək,
4. Təlim və tədris prosesi ilə sinifdaxili və sinifdənkənar fəaliyyətləri təşkil etmək,
5. Tətbiqi təhsil müəssisələri ilə fəal olmaq. Öyrənmə strategiyalarını müəyyən etmək,
6. Təhsil və təlim proqramlarında fasiləsizliyi təmin etmək,
7. Təlim prosesini şagirdlərin qabiliyyətləri çərçivəsində müəyyən etmək (Alım, 2007).

Bundan əlavə, tədris texnologiyasında təlim fəaliyyətində alət və avadanlıqlardan istifadə təlimi artıran və təlim prosesini sürətləndirən elementdir və alətlərdən istifadənin üstünlüklərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

1. Təlim prosesində alət və avadanlıqlardan prosesdə iştirak edən hiss orqanlarının sayını artırmaqla daimi öyrənmə və çoxsaylı öyrənmə mühiti yaratmaq.

2. Şagirdlərin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müxtəlif öyrənmə ehtiyacları olur. Bəzi tələbələr görürək, bəziləri oxuyaraq, bəziləri isə etməklə öyrənirlər. Tədris fəaliyyətlərində istifadə olunan alət və avadanlıqların sayı artdıqca fərdi öyrənmə ehtiyaclarına uyğun öyrənmə yolu tapıla bilər (Alım, 2007). 3. Tədris materialları diqqətəlayiq xüsusiyyətlərə malik olduğundan şagirdə emosional reaksiyalar yaradır və şagirdi öyrənməyə həvələndirir. 4. Avadanlıqların istifadəsi tədrisdə üstünlük təmin edir, çünki o, tələbə üçün xüsusi öyrənmə imkanları təmin edir (Şahin & Arslan Namlı, 2019). Təhsil texnologiyasında istifadə olunan alət və avadanlıqlar arasında; Kitablar, karandaşlar, dəftərlər, təbaşir, radio, TV-Video, kompüterlər, proyektorlar, kalkulyatorlar, konseptual xəritələr, maketlər, distant təhsil proqramları mövcuddur (Putilov et al., 2020). E-Learning və E-Sənəd E-təlim elektron resurslardan istifadə edərək öyrənmədir. İnternetə əsaslanan rəqəmsal materiallar elektron təhsil fəaliyyətlərinə aiddir. Əgər elektron sənəddirsə; Elektron fayl formatında ötürüləcək məlumatın daşınması və istifadəsinə aiddir. Misal üçün; pdf, doc, xls faylları. Birdən çox elektron mühitin (audio, video, şəkil və s.) birlikdə istifadəsi multimedia adlanır (Dickinson & Bass, 2020). Tələbənin təqdim olunan məzmunu müdaxilə etmək hüququ var. Misal üçün; elektron tapmacalar, elektron əməliyyatlar, yol nişanları ilə bağlı tətbiqlərdir. Distant Təhsil, tələbə və müəllimin fərqli yerlərdə olmasına baxmayaraq, tədris və öyrənmə fəaliyyətinin həyata keçirildiyi tədris modelidir. İştirakçılar virtual şəbəkə vasitəsilə də aparıcıya sual verə bilərlər (Doğantan, 2020). Təhsil Texnologiyalarının Tarixinə Rəqəmsal yaxınlaşma 1980-ci illərdə başlamış və audio, mətn və şəkillər kompüter mühitində işlənmişdir. İnformasiya texnologiyaları və kommunikasiya texnologiyaları telekommunikasiya sistemlərinin qarşılıqlı əlaqəsi ilə inteqrasiya olunub (Yılmaz, 2007).

Son dövürlərdə humanitar fənlərin tədrisində də müasir təlim texnologiyalarından istifadə əsas hədəflərdəndir. Humanitar fənlərin tədrisində masir texnologiyalardan istifadə də isə nəzərdə tutulan məqsədlər:

1. Etibarlı, şüurlu, idarə oluna bilən və düzgün ölçülə bilən informasiya texnologiyalarından istifadənin təmin edilməsi,
2. Kurikulumların hazırlanmasında informasiya texnologiyalarından səmərəli istifadənin təmin edilməsi,
3. Müəllimlərin ixtisasartırma təhsili almalarının təmin edilməsi,
4. Aparat və proqram təminatı infrastrukturunun təmin edilməsi,
5. Təhsilin elektron məzmununun təmin edilməsi.

Humanitar fənlərin tədrisində müasir texnologiyalardan istifadə isə aşağıdakılara şərait yaradacaq:müəllimlərin sinif idarəsi effektiv olacaq, öyrənmə prosesləri sürətləndiriləcək, tələbələr informasiya texnologiyaları vasitəsilə texnologiyaya uyğunlaşacaqlar. Təhsilin keyfiyyətini və ölçülə bilənliyini artırmaqla, daha çox təchiz olunmuş tələbələr üçün təlim mühiti təmin ediləcəkdir (Güven, 2012).

Humanitar fənlərin tədrisi zamanı istifadə edilən müasir texnologiyaların faydaları: Müəllim təhsili verən qurumlar öz təhsil proqramlarını müasirləşdirməli və yaş şəraitinə uyğun mühit yaratmalıdırlar. Təhsil Nazirliyi peşə üzrə müəllimlərə ixtisasartırma təhsili verməklə müəllimlərin biliklərini yeniləməlidir (Yılmaz, 2007).

Ədəbiyyat

- 1.Aktay, S. & Keskin, T. (2016). Eğitim bilişim ağı (EBA) incelemesi.
- 2.Eğitim Kuram ve Uygulama Araştırmaları Dergisi, 2(3), 27–44. Alım, M. (2007). Öğretim teknolojileri ve materyal geliştirme (ÖTMG) dersinin önemi ve öğretim sürecine ilişkin öneriler.
- 3.Doğu Coğrafya Dergisi, 12(17). <https://doi.org/10.17295/dcd.57581> Alpar, D., Batdal, G. & Avcı, Y. (2007).
- 4.Öğrenci merkezli eğitimde eğitim teknolojileri uygulamaları. Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi Dergisi, 4(1), 19-31.
5. Burbules, N. C., Fan, G. & Repp, P. (2020). Five trends of education and technology in a sustainable future. *Geography and Sustainability*, 1(2), 93–97.
- 6.<https://doi.org/10.1016/j.geosus.2020.05.001> Dickinson, K. J. & Bass, B. L. (2020). A systematic review of educational mobile-applications (APPS) for surgery residents: Simulation and beyond. *Journal of Surgical Education*, 77(5), 1244–1256.
- 7.<https://doi.org/10.1016/j.jsurg.2020.03.022> Doğantan, D. E. (2020). An interactive instruction model design with role play technique in distance education: A case study in open education system. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport and Tourism Education*, 27, 100268.
- 8.<https://doi.org/10.1016/j.jhlste.2020.100268> Ekici, S. & Yılmaz, B. (2013). FATİH Projesi üzerine bir değerlendirme.
- 9.Türk Kütüphaneciliği, 27(2), 317-339. Güven, İ. (2012).
- 10.Eğitimde 4+4+4 ve Fatih Projesi yasa tasarısı=Reform mu? *Elementary Education Online*,11(3), 556–577. <https://doi.org/10.17051/ieo.61357> Kırık, A. M. (2014).
11. Uzaktan eğitimin tarihsel gelişimi ve Türkiye deki durumu. *Marmara İletişim Dergisi*, 21, 73–94. <https://doi.org/10.17829/midr.20142110299> Melo, C., Madariaga, L., Nussbaum, M., Heller, R., Bennett, S., Tsai, C. C. & Van Braak, J. (2020).
- 12.Editorial: Educational technology and addictions. In *Computers and Education* 145, (103730). Elsevier Ltd. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103730> Mourlam, D. J., DeCino, D. A., Newland, L. A. & Strouse, G. A. (2020).
- 13.“It’s fun!” using students’ voices to understand the impact of school digital technology integration on their wellbeing. *Computers and Education*, 159, (104003).
- 14.<https://doi.org/10.1016/j.compedu.2020.104003> Putilov, A., Timokhin, D. & Pimenova, V. (2020). Adaptation of the educational process to the requirements of the global nuclear market according the concept of economic cross through its digitalization.
- 15.Procedia Computer Science, 169, 452–457.
- 16.<https://doi.org/10.1016/j.procs.2020.02.226> Reinhold, F., Hoch, S., Werner, B., Richter-Gebert, J. & Reiss, K. (2020)

17. Learning fractions with and without educational technology: What matters for high-achieving and low-achieving students? *Learning and Instruction*, 5, 1-13.
18. <https://doi.org/10.1016/j.learninstruc.2019.101264>
19. Şahin, A. (2019). Eğitimde bilişim teknolojisi kullanımına ilişkin öğretmen görüşleri: Metafor çalışması. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(31), 121–159.
20. Şahin, M. C. & Arslan Namlı, N. (2019). Öğretmen adaylarının eğitimde teknoloji kullanma tutumlarının incelenmesi. *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 23(1), 95-112.
21. Şahinoğlu, A. & Sağlam Arslan, A. (2019). Eğitimde mentörlük uygulamaları. *Online Fen Eğitimi Dergisi*, 4(2), 183–195. Shi, M. (2019).
22. The effects of class size and instructional technology on student learning performance. *International Journal of Management Education*, 17(1), 130–138.
23. <https://doi.org/10.1016/j.ijme.2019.01.004> Solak, E. (2016).
24. English teacher training programs in Denmark, Sweden and Turkey. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 232, 439–443.
25. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2016.10.060> Strycker, J. (2020). K-12 art teacher technology use and preparation. *Heliyon*, 6(7), 1-12.
26. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2020.e04358> Tuncay, C. (2018). Comparative study of Turkey and Germany life science teaching programs.
27. *Educational Research and Reviews*, 13(13), 526-533. <https://doi.org/10.5897/err2018.3520>
28. Turvey, K. & Pachler, N. (2020).
28. Design principles for fostering pedagogical provenance through research in technology supported learning. *Computers and Education*, 146, (103736).
29. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103736> Yılmaz, M. (2007). Sınıf öğretmeni yetiştirmede teknoloji eğitimi. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 27(1), 155–167.

THE USE OF TECHNOLOGY IN THE TEACHING OF HUMANITIES AND ITS POSITIVE CONSEQUENCES

Abdullayeva Sevda Fizuli, Abdullayeva Lala Fizuli

Summary

Education and training play an important role in the development of society. Quality education can be provided only with qualified teachers. Teachers should develop teaching activities in accordance with the needs of the society and determine educational strategies suitable for the modern world. The purpose of modern education; Cultivating individuals with critical thinking skills, using technology to access information, using the information they learn, and developing solutions to emerging problems. To achieve this goal, teachers must keep up with the evolving technology and constantly improve themselves. Teachers should follow the innovations in teaching and educational technologies, improve their skills in using tools and equipment, and provide students with a constant learning environment. The purpose of this study; To explain the use of technology in the teaching of humanities, to talk about the benefits of technology in education and to explain the characteristics that teachers should have.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕХНОЛОГИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ ГУМАНИТАРНЫХ НАУК И ЕГО ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ ПОСЛЕДСТВИЯ*Абдуллаева Севда Физули кызы, Абдуллаева Лала Физули кызы**Резюме*

Образование и обучение играют важную роль в развитии общества. Качественное образование можно обеспечить только с квалифицированными преподавателями. Учителя должны развивать педагогическую деятельность в соответствии с потребностями общества и определять образовательные стратегии, подходящие для современного мира. Цель современного образования; Развивать у людей навыки критического мышления, использовать технологии для доступа к информации, использовать информацию, которую они изучают, и разрабатывать решения возникающих проблем. Чтобы достичь этой цели, учителя должны идти в ногу с развивающимися технологиями и постоянно совершенствоваться. Учителя должны следить за инновациями в преподавании и образовательных технологиях, совершенствовать свои навыки использования инструментов и оборудования, а также обеспечивать учащимся постоянную среду обучения. Цель данного исследования; Объяснить использование технологий в преподавании гуманитарных наук, поговорить о преимуществах технологий в образовании и объяснить характеристики, которыми должны обладать учителя.

*Рәйси: dosent Rəşid Məhərrəmov**ADAU-nu tarix kafedrasının 17 aprel 2024-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 22 aprel 2024-cü il*

UOT:796.

İDMAN VƏ PSİXİ SAĞLAMLIQ*P.ü.f.d. Bayramova Sabirə Sabir qızı, Məmmədov Nemət Azər oğlu**Gəncə Dövlət Universiteti*Sabire.04@mail.ruNemetmammedov20@gmail.com

Xülasə: *Məqalədə idman və psixi sağlamlıq haqqında ümumi məlumat verilir. Göstərilir ki, şəxsiyyətin psixi sağlamlığı onun daxili və xarici fəallığının vəhdətidir. Fiziki sağlamlıq və onun amilləri haqqında məlumat verilir. Həmçinin müəlliflər sağlamlıqla bağlı V.Franklin, V.Ananyevin fikirlərinə nəzər yetirir və bu məsələyə humanist psixologiya çərçivəsində də təhlillər edirlər. V.Ananyevin “Yeddi ləçək” adlı sağlamlıq proqramına daxil etdiyi potensiallar göstərilmişdir. Məqalənin sonunda idmanın insanın psixi sağlamlığında rolu ümumiləşdirilmişdir.*

Açar sözlər: psixi sağlamlıq, fiziki inkişaf, fiziki hazırlıq, özünütənzimləmə, peşəkar idman, idman məşğələləri.

Ключевые слова: психическое здоровье, физическое развитие, физическая подготовка, саморегуляция, профессиональный спорт, спортивные занятия.

Key words: mental health, physical development, physical training, self-regulation, professional sports, sports activities.

Şəxsiyyətin fiziki və ruhi həyatının qanunauyğunluqları, onlar arasındakı əlaqələr çox vaxt tədqiqat obyektinə olmuş və olmuşdur. Psixoloji tədqiqatın predmeti kimi mənəvi həyat haqqında bunu demək olmaz. Təbii ki, mənəvi varlıq, insan mənəviyyəti fənlərarası tədqiqatın predmetidir və təkcə psixoloji tədqiqatlar deyil. Bununla belə, insanın əldə etdiyi mənəvi mədəniyyət, onun qəbul etdiyi humanist dəyərlər, mənəvi həyatın qanunları, başqa bir insanla, müəyyən insanlar birliyi ilə və ya bütün bəşəriyyətlə mənəvi vəhdət yaşamaq bacarığı - bütün bunlar insanı bir insan kimi qəbul edən amillərdir. fərdin həyatı seçimlərini müəyyənləşdirin. Bu baxımdan, şəxsiyyətin əsaslarının nəzərdən keçirilməsi, onun mənəvi varlığı məsələlərinə toxunmasaq, açıq şəkildə natamam olacaqdır.

Fiziki sağlamlıq orqanizmin özünü tənzimləmə qabiliyyəti ilə müəyyən edilir. Bütün funksiyaların mükəmməl koordinasiyası canlı orqanizmin özünü tənzimləyən bir sistem olmasının nəticəsidir. Özünütənzimləmə inkişafın bioloji formasının, yəni həyatın mahiyyətidir. Bioloji sistemlərin bu ümumi xassəsi müəyyən fizioloji, biokimyəvi və ya digər bioloji göstəriciləri, məsələn, bədən istiliyinin, qan təzyiqinin, qanda qlükoza səviyyəsinin və s. sabitliyini müəyyən, nisbətən sabit səviyyədə qurmağa və saxlamağa imkan verir.

Nisbi sabitliyi təyin etmək üçün “tarazlıq” və ya “tarazlıq” terminindən istifadə etmək olar. Bu termin nisbətən sadə fiziki və ya fiziki-kimyəvi proseslər üçün olduqca uyğundur. Bununla belə, mürəkkəb canlı orqanizmdə, adətən, tarazlaşdırma prosesləri ilə yanaşı, bir sıra orqan və sistemlərin inteqrativ əməkdaşlığı da daxil edilir. Beləliklə, məsələn, qanın tərkibini dəyişən və tənəffüs funksiyalarının pozulmasına səbəb olan şərait yarandıqda, beyin və sinirlər, ürək, ağciyərlər, böyrəklər, dalaq və s. "tarazlaşdırma" termini kifayət deyil, çünki fizioloji reaksiyaların koordinasiyası mürəkkəb və çox spesifik bir prosesdir.

İnsanın fiziki sağlamlığının əsas amillərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) fiziki inkişaf səviyyəsi,
- 2) fiziki hazırlıq səviyyəsi,
- 3) bədənə fiziki fəaliyyət göstərməyə funksional hazırlığının səviyyəsi;

4) bədənin müxtəlif ekoloji amillərin təsirinə uyğunlaşmasını təmin edən uyğunlaşma ehtiyatlarını səfərbər etmək səviyyəsi və qabiliyyəti.

Fiziki inkişaf müəyyən dərəcədə irsiyyət qanunları ilə müəyyən edilir ki, bu da insanın fiziki təkmilləşməsinə müsbət təsir göstərən və ya əksinə maneə törədən amillər kimi nəzərə alınmalıdır. Fiziki inkişaf prosesi orqanizmlə ətraf mühitin vəhdət qanununa tabedir və buna görə də insanın həyat şəraitindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Coğrafi mühit də fiziki inkişafa məlum təsirə malikdir.

Fiziki hazırlıq fiziki fəaliyyət səviyyəsinin xarici təzahürüdür: fiziki keyfiyyətlərin inkişaf səviyyəsi (güç, sürət, dözümlülük, çeviklik) və müəyyən bir növün müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi üçün zəruri olan motor bacarıqları və qabiliyyətlərdə bacarıq dərəcəsidir. Məsələn, insan fəaliyyətinin peşə sahəsi, hərbi xidmət, idman və s. Ümumi fiziki hazırlıq əsas fiziki keyfiyyətlərin müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatmağa, həyati bacarıq və qabiliyyətlərə yiyələnməyə yönəldilmişdir və bədən tərbiyəsi prosesinin əsas tərkib hissələrindən biridir.

Fiziki hazırlıqsızlıq nəinki əməyin səmərəliliyini azaldır, həm də sağlamlığın itirilməsinə səbəb ola bilər, onsuz hətta əla peşəkar fəaliyyət mümkün olmur. Buna görə də fiziki hazırlıq mütəxəssisin yüksək məhsuldar işə ümumi hazırlığının mühüm tərkib hissəsidir və cəmiyyət miqyasında böyük iqtisadi effekt verə bilər.

Bədənin **fiziki fəaliyyətə funksional hazırlığı**. İnsanın fiziki hazırlığının xarici təzahürləri bədənin dayaq-hərəkət, tənəffüs, ürək-damar, sinir və digər sistemlərinin fəaliyyəti (fəaliyyəti) ilə təmin edilir. Eyni zamanda, bütövlükdə bədən müəyyən işləri yerinə yetirir, bu və ya digər enerji sərf edir və müvafiq fiziki fəaliyyət göstərir. Bədən sistemlərinin vəziyyəti və onların yaşanan fiziki stressə reaksiyası orqanizmin fiziki stressə funksional hazırlığını (uyğunlaşmasını) müəyyənləşdirir [4,69].

Fiziki fəaliyyətin əhval-ruhiyyəyə necə təsir etdiyini öyrənmək üçün ilk araşdırma 1970-ci ildə aparılıb. Orada iki qrup kişi iştirak edirdi. Birincilər, altı həftəlik məşq idi: proqrama qaçış, üzgüçülük və velosiped sürmə daxildir. İkincilər adi oturaq həyat tərzini sürürdü. Nəticədə məlum oldu ki, birinci qrup subyektlərdən olan kişilər depressiya vəziyyətindən daha tez çıxıblar. Şəxsiyyəti təşkil edən bütün vacib xüsusiyyətlər nə qədər ahəngdar birləşirsə, bir o qədər sabit, balanslı və bütövlüyünü pozmağa meyilli təsirlərə qarşı dura bilər və buna görə də sağlamdır. Sağlamlıq bir insanın bütöv inkişafının bir xüsusiyyəti kimi çıxış edir. Nəticə etibarlı ilə sağlam insan əqli cəhətdən sabitdir ki, bu da ona öz etibarlılığını qorumağa və ətraf mühitin təsirlərinə müqavimət göstərməyə, xarici şəraitin müqavimətini dəf etməyə, maneələrlə mübarizə aparmağa və nəticədə məqsədlərinə çatmağa və niyyətlərini həyata keçirməyə imkan verir. "Sağlam insan öz düşüncələrini, hisslərini və hərəkətlərini tam tarazlığa gətirməyi, öz daxilindəki fərqlərin öhdəsindən gəlməyi bacarır. Özünə nəzarət və introspeksiyanın köməyi ilə kamillik sərhədlərinə doğru irəliləyir" [3,145].

V.Frankl qeyd edir ki, psixoloji sağlamlıq insanın şəxsiyyətinin ən mühüm xüsusiyyətlərindən biridir. Bu genetik və psixi inkişafın xüsusiyyətlərini əks etdirir. Psixoloji sağlamlığın əsasını ontogenezin bütün mərhələlərində tam psixi inkişaf təşkil edir [4, 23]. Nəticə etibarlı ilə, bu anlayışın tərifini insanın bütün həyat yolu boyunca inkişafı imkanlarını əhatə etməlidir. Burada həm də təkcə insanla ətraf mühit arasında deyil, həm də onun şəxsiyyətinin müxtəlif komponentləri - rəsonal və emosional, əqli və fiziki və s. arasında harmoniya tələbini əlavə etmək lazımdır.

İnsan psixikası, xüsusən də inkişaf edən (uşaqda) dəyişən genetik proqramın plastik mühitə (xüsusilə sosial) əlaqəsi ilə xarakterizə olunur. Buna görə də, psixi sağlamlıq norması çox çətin, əsasən keyfiyyətə müəyyən edilir və xəstəlik və sağlamlıq arasındakı sərhəd bəzi hallarda bulanıq olur. Buna görə də sərhəd vəziyyətləri sinir sistemi üçün digər orqan və

sistemlərə nisbətən daha xarakterikdir. Bu, zehni və ya informasiya stress ilə müşayiət olunan müəyyən bir işi yerinə yetirərkən xüsusilə vacibdir. Bu gərginlik orqanizmin fəaliyyətini həyata keçirmək üçün ödəyişi fizioloji “qiymətdir”. Fərqli insanlarda eyni performans səviyyəsi qeyri-bərabər səylər bahasına əldə edilir ki, bu da xüsusilə uşaqlarda nəzərə çarpır.

Sağlamlığın daxili mənzərəsinin inkişafı və formalaşması üçün hərtərəfli proqram var - sağlamlıq psixologiyasının əsas vəzifələrini özündə cəmləşdirən "Potensialların Çiçəyi". O, 1996-cı ildə V.A.Ananiev tərəfindən yaradılmışdır. O, “7 *ləçək*” adlanır və bir-biri ilə əlaqəli potensialların nümunəsini təşkil edən, insanın psixi, fiziki və sosial sağlamlığının müxtəlif aspektlərini əks etdirən çiçək şəklində təmsil olunur. Proqramın əsas məqsədi bu potensialların hər birinin açılmasını maksimum dərəcədə artırmaqdır:

- Şüur potensialı (sağlamlığın intellektual aspekti) insanın intellektini inkişaf etdirmək və ondan istifadə etmək bacarığıdır.

- İradə potensialı (sağlamlığın şəxsi aspekti) – insanın özünü həyata keçirmə qabiliyyəti, yəni. adekvat vasitələr seçməklə məqsədlər qoymaq və onlara nail olmaq bacarığı.

- Bədənin potensialı (sağlamlığın fiziki tərəfi) insanın fiziki komponenti inkişaf etdirmək, şəxsi mülkiyyət kimi öz cismaniliyini reallaşdırmaq qabiliyyətidir.

- Hisslərin potensialı (sağlamlığın emosional aspekti) – insanın öz hissələrini ahəngdar şəkildə ifadə etmək, başqalarının hissələrini başa düşmək və onları mühakimə etmədən qəbul etmək bacarığı.

- Sosial potensial (sağlamlığın sosial aspekti) insanın sosial şəraitə optimal şəkildə uyğunlaşma qabiliyyəti, kommunikativ səriştə səviyyəsini daim artırmaq və bütün bəşəriyyətə aid olmaq hissini inkişaf etdirmək istəyidir.

- Yaradıcı potensial (sağlamlığın yaradıcı tərəfi) insanın yaradıcı olmaq, həyatda və fəaliyyətdə özünü yaradıcı şəkildə ifadə etmək, bilikləri məhdudlaşdırmaq və stereotipləri məhdudlaşdırmaqdan kənara çıxmaq bacarığıdır.

- Mənəvi potensial – (sağlamlığın mənəvi tərəfi) insanın mənəvi təbiətini inkişaf etdirmək qabiliyyəti [3, 178].

İnsanın sağlamlığına münasibəti onun “Mən konsepsiyası”nın tərkib hissəsidir. Psixoloji xüsusiyyət kimi sağlamlıq haqqında danışarkən, bu fenomenin şəxsiyyətin strukturunda, özünüdərkində və dəyər-semantik sferasında təmsil olunmasını göstərmək vacibdir. Bu cür təmsilin əsas forması bir insanı özünüdərk etmə və özünə münasibət səviyyəsində xarakterizə edən xüsusi intrapsixik formalaşmadır - sağlamlığın daxili mənzərəsi. Bir sıra müəlliflər razılaşırlar ki, sağlamlığın daxili mənzərəsinin öyrənilməsi sağlamlıq psixologiyasının ümumi problemlərində çox mühüm yer tutur.

Qeyd etmək lazımdır ki, sağlamlığın bütün komponentləri bir-biri ilə bağlıdır və komponentlərdən birində pozuntular digərində pozulmalara səbəb olur. Beləliklə, ciddi sağlamlıq problemləri psixoloji sağlamlıqda, emosional vəziyyətdə, başqaları ilə münasibətlərdə, dəyərlər sistemində dəyişikliklərə səbəb olur. Bu zaman psixika ilə somatik (bədən) arasındakı əlaqədən danışırıqlar.

Psixosomatik xəstəliklərin inkişafının qarşısını almaq üçün müntəzəm idman da danılmaz təsir göstərir. İdmanın təsiri təkcə fizioloji və psixoloji sağlamlığa deyil, həm də xarakteri formalaşdırır və tam hüquqlu şəxsiyyətin formalaşmasına töhfə verən amillərdən biridir. Özünə inam, emosional sabitlik, qətiyyət - bunlar hər bir insanın özündə inkişaf etdirmək arzusunda olduğu və hansı idmanın inkişafına kömək edən keyfiyyətlərdir. Hətta həvəskar səviyyəli məşq vəziyyətimizə, xarakterimizə və şəxsiyyətimizə təsir edə bilər.

Əlbəttə ki, çox şey idman növündən və seçilmiş təlimin xüsusiyyətlərindən asılıdır. Peşəkar məşq və yarışlara hazırlıq bir şeydir, həzz almaq üçün məşq etmək və tonu saxlamaq tamam başqadır.

Peşəkar idmançılar, əksər hallarda, şəxsiyyətlərinin bir növ "pozulmasını" yaşayırlar. Erkən yaşlarından pəhriz və həyat tərzində ciddi məhdudiyətlərə alışırlar. Onlar üçün əsas şey uğur qazanmaq üçün motivasiyadır. Bu insanlar davamlı olaraq irəli uçan oxa bənzəyirlər. Yalnız sarsılmaz qələbə arzusu onlara həqiqətən əhəmiyyətli nəticələr əldə etməyə kömək edir.

Adi insanlara gəlincə, hər şey bir az fərqlidir. Əvvəla, dəyişikliklər daha yumşaq və daha yavaş baş verir. Özünü hovuz və ya idman salonuna mütəmadi olaraq baş çəkməyə alışdırmaq üçün insan tənbelliyi aradan qaldırmağa kömək edəcək dəqiq bir məqsəd qoymalıdır. Bu o deməkdir ki, artıq məşqin başlanğıcında həvəskar idmançı daha məqsədyönlü və toplanmış olur.

Stress və ümitsizlik dövrlərində insanlar özlərini ətraf aləmdən təcrid etməyə meyllidirlər. Ancaq bu dövrdə bir "çıxış" tapmaq çox vacibdir və bu vəziyyətdə idman oynamaq faydalıdır. Burada obyektiv və subyektiv bir çox amillər var: sosial çevrənin genişləndirilməsi, yeni maraqların, biliklərin və məqsədlərin yaranması, mühitin dəyişməsi və depressiv düşüncələrdən uzaqlaşmaq, aqressiyadan, qəzəbdən və digər dağıdıcı emosiyalardan qurtulmaq.

Bundan əlavə, dərslər zamanı hər bir insan həm fiziki zəiflikləri, həm də psixoloji problemləri aradan qaldırmağı öyrənir. Məsələn, boks dərsləri zərbə qorxusunu tədricən aradan qaldırır, akrobatika dərsləri isə sizi hündürükdən yıxılmaq qorxusundan azad edir.

Həmçinin idman qərar vermə sürətini inkişaf etdirir. Bu, istənilən komanda oyunlarında, eləcə də ekstremal məşqlərdə aydın görünür. Yeri gəlmişkən, bu cür dərslər ağırlı utancaqlığı aradan qaldırmağa kömək edir və ünsiyyət vəziyyətində tez hərəkət etməyi öyrənməyə kömək edir. Nəticədə özünə hörmət artır və insan özünü çox yaxşı və sakit hiss etməyə başlayır. Fiziki fəaliyyətin biokimyəvi proseslərə təsir etdiyi məlumdur. Metabolizm və hormonal xüsusiyyətlər dəyişir. Məhz buna görə də məşqdən sonra özünü xoş yorğun, sakit hiss edirsiniz, ağır düşüncələr və depressiyalar aradan qalxır.

Ədəbiyyat

1. Soltanov A. Psixiatriyadan mühazirələr Bakı, 2002.
2. Sadıqov Z. İ. Psixi sağlamlıq probleminə müxtəlif yanaşmalar. Psixiatriya jurnal, 2005 №1
3. Ананьев В.А. Основы психологии здоровья. М. 2000
4. Никифоров Г. С. Психология здоровья. Учебное пособие. СПб. 2002.

СПОРТ И ПСИХИЧЕСКОЕ ЗДОРОВЬЕ

Байрамова Сабирә Сабировна, Мамедов Немат Азер

Резюме

В статье представлен обзор спорта и психического здоровья. Показано, что психическое здоровье человека – это единство его внутренней и внешней деятельности. Предоставляется информация о физическом здоровье и его факторах. Авторы также рассматривают взгляды В.Франклина и В.Ананьева на здоровье и анализируют этот вопрос в рамках гуманистической психологии. Показаны потенциалы, заложенные В. Ананьевым в программу здоровья «Семь лепестков». В конце статьи подытожена роль спорта в психическом здоровье человека.

SPORT AND MENTAL HEALTH

Bayramova Sabira Sabir, Mamedov Nemat Azar

Summary

The article provides an overview of sport and mental health. It is shown that a person's mental health is the unity of his internal and external activities. Information about physical health and its factors is provided. The authors also consider the views of V. Franklin and V. Ananyev on health and analyze this issue within the framework of humanistic psychology. The potentials laid down by V. Ananyev in the "Seven Petals" health program are shown. At the end of the article, the role of sport in human mental health is summarized.

Rəyçi: dosent Ziyafət Bayramova

Təhsilin pedaqogikasi və metodika kafedrasının 12 aprel 2024-cü il tarixli iclasın 08 saylı protokolu

Daxil olma tarixi 16 aprel 2024-cü il

UOT:796.

MƏŞQ SONRASI XAMLAMAQ

*əməkdar məşqçi Əliyev Tofiq Bəndər oğlu, idman ustası Əliyev Orxan Tofiq oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: *Xamlıq ağrısı çəkməyin ən başlıca səbəblərindən biridə məşqə başlamazdan əvvəl isinmə hərəkətlərinin və məşqi qurtardıqdan sonra əsnəmə hərəkətlərinin edilməməsidir. Məşqə başlamazdan əvvəl bir neçə dəqiqəlik qaçış, piyada gəzmək və ya mədəni fiziki hərəkətlər edərək bədəni məşqə hazırlamaq lazımdır. Məşqin sonunda isə yüngül aerobika hərəkətləri, yüngül bir qaçış proqramı və ya əsnəmə hərəkətləri edərək əzələlərdə xamlama və zədələnmə riskini minimuma endirə bilərik.*

Açar sözlər: məşq, fiziki hərəkətlər, əzələ ağrısı, həkim nəzarəti, xamlamaq, laktik turşu

Ключевые слова: физические упражнения, физические движения, мышечная боль, медицинский контроль, сырье, молочная кислота

Key words: physical exercise, physical movements, muscle pain, medical control, raw materials, lactic acid

Məşqə yeni başlayanda və ya uzun bir müddət ara verdikdən sonra təkrar məşqə başlayanlarda olan xamlamaq, əsasən məşqdən sonrakı ilk 24 – 72 saat arasında keçir. Məşq zamanı əzələlər, oksigensiz qalaraq laktik turşunun yaranmasına səbəb olur və yaranan laktik turşu da qan dövranını daşıya biləcəyi miqdardan artıq olduqda əzələlərdə qalır. Laktik turşunun əzələlərdə yığılması ağrılara səbəb olur. Laktik turşu daxili mühitin pH səviyyəsini azaltdır və məşq səbəbilə yorulan əzələlərin özünü toparlamasını gecikdirir. Eyni cür sıxlıqda edilən məşqlərdə əzələlər fiziki cəhətdən bir təzyiqə məruz qalır və reaksiya olaraq ağrımağa başlayır. Əzələlərin böyümək üçün göstərdiyi bu reaksiya zamanı kiçik əzələ yırtıqları yaranır. Gecikmiş şəkildə başlayan əzələ ağrısı mənasına gələn “DOMS” adlandırılan xamlıq ağrıları, bədən məşqlərə uyğunlaşandan sonra tamamilə keçir.

Xamlıq ağrıların qarşısını almaq üçün nə etmək olar? Xamlıq ağrısı çəkməyin ən başlıca səbəblərindən biridə məşqə başlamazdan əvvəl isinmə hərəkətlərinin və məşqi qurtardıqdan sonra əsnəmə hərəkətlərinin edilməməsidir. Məşqə başlamazdan əvvəl bir neçə dəqiqəlik qaçış, piyada gəzmək və ya mədəni fiziki hərəkətlər edərək bədəni məşqə hazırlamaq lazımdır. Məşqin sonunda isə yüngül aerobika hərəkətləri, yüngül bir qaçış proqramı və ya əsnəmə hərəkətləri edərək əzələlərdə xamlama və zədələnmə riskini minimuma endirə bilərik.

Məşq proqramında edilən gözlənilməyən dəyişikliklər, xamlıq ağrısına səbəb ola bilər. Məşqçinin fiziki cəhətdən özünə uyğun olan hərəkətlərin seçilməsi və məşq proqramında ediləcək dəyişikliklərin bu sahədə mütəxəssis olan bir idman müəllimi tərəfindən edilməsi vacib şərtidir. Set arasındakı fasilələrə və nizamlı nəfəs alıb verməyə diqqət etmək lazımdır.

Məşq zamanı zədələnən əzələlərin özünü bərpa edəbilməsi üçün məşqdən əvvəl yüksək proteinli qidalar qəbul etməli və lazımı qədər su içilməlidir.

Xamlıq ağrısı travma nəticəsində yaranan ağrılarla qarışıq salınmamalıdır. İlk 24- saat ilə 72 saat arasında əzələ ağrıları keçmirsə və hərəkət edərkən problem yaşayırsa mütləq həkimə müraciət edilməlidir. Məşqdən sonra yaranan ağrılar keçicidir və məşqi ağrılar səbəbindən buraxmaq məsləhət görülmür. Xamlıq ağrılarını keçirmək üçün bir sıra məsləhətlərə, istifadə olunacaq üsul və vasitələrə nəzər salmaq.

Yüngül idman hərəkətləri edin. Əzələlərdə yığılan laktik turşunun dağılmasını təmin etmək üçün qan dövranını sürətləndirən hərəkətlər edilə bilər. İlk bir neçə gün qan dövranını sürətləndirmək üçün qısa müddətli piyada gəzmək və velosiped sürmək olar. Əzələləri gücə

salmamaq üçün hazırlanmış məşq proqramları daha yüngül ağırlıqlarla və ya daha az təkrarlar şəklində dəyişdirilə bilər.

Masaj etdirin. Əzələlərdə toplanan laktik turşunun dağılmasını təmin edən ən effektiv üsullardan biri də masajdır. Qan dövranını sürətləndirərək əzələlərdə toplanan laktik turşunun qara ciyəərə daşınmasını asanlaşdırır həm də psixoloji və fizioloji olaraq rahatladıcı təsirə malikdir. Əlavə olaraq masajdan sonra qəbul edilən duz vannası da xamlıq ağrıların müalicəsində tez-tez istifadə olunan üsullardandır.

İsti və soyuq kompres tətbiq edin. Xamlıq ağrısı olan əzələlərə tətbiq olunan isti və soyuq kompreslər qan dövranını sürətləndirir və laktik turşunun dağılmasını təmin edir. Amma, birbaşa çıpaq dərinin üstünə tətbiq olunmasına diqqət edilməlidir. Dəsmal və ya bir parçadan istifadə edərək əvvəlcə isti daha sonra soyuq kompres tətbiq oluna bilər. Hər bir kompresi iki dəqiqədən artıq saxlamamaq ağrıların azalmasında müsbət təsir qoyur. İdmandan sonra soyuq duş almaq və daha sonra saunadan istifadə olunması da dəri qatlarında toplanmış artıq mayenin atılmasına kömək edir. Xamlıq ağrısının daha kəskin olduğu yerlərə dəsmala bükülmüş buzun qoyulması da ağrıların keçməsinə yardım edir.

Yüksək proteinli qidalanın . Yorulan əzələlərin daha tez bərpa olması üçün proteinli qidaların qəbulu vacib şərtidir. Yumurta, süd və süd məsulları, qırmızı ət, toyuq əti, balıq və quru lobya və s. kimi qidalar yorulmuş əzələlərin daha tez özünəgəlməsinə kömək edərək əzələ ağrıların daha tez keçməsinə təmin edir. Əlavə olaraq qan dövranının sürətlənməsi üçün bol – bol su içilməsidə məsləhət görülür.

İstirahət edin. Əzələ ağrıların keçməsinin ən təsirli yollarından biri də yorulan əzələlərin lazımı qədər dincəlməsidir. Nizamlı və keyfiyyətli bir yuxu da əzələlərin daha qısa müddət ərzində özünü toparlamasına yardım edərək əzələ ağrıların minimum səviyyəyə salır. Bununla belə əzələ ağrısı insanı çox narahat edir və görülən tədbirlər bir fayda vermirsə həkim nəzarəti altında əzələ rahatlaşdırıcı və ağrı kəsici dərmanlardan istifadə oluna bilər.

Xamlamaq narahat edici bir şey olsa da əslində bu ağrılar, əzələ inkişafı üçün toxumalarda lazımlı olan travmanın yarandığını göstərir. Nizamlı olaraq edilən məşqlər sayəsində zamanla güclənən əzələlər arzu edilən fit və sağlam bir bədənin təməlini təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. Hüseynov Ş.H. “Ağırılıq qaldırma”. Bakı – 2014
2. Hüseynov Ş.H., Mustafayev A. “Ağır atletika”. Bakı – 1998
3. “Fitness nedir?” elmi məqalə. Kevser Kişin. 20.02.2019.
4. “Fitness nedir?” elmi məqalə. 27.11.2015.

ПОСЛЕ ТРЕНИРОВКИ

Алиев Тофиг Бандар оглы, Алиев Орхан Тофик оглы

Резюме

Одной из основных причин появления болей является невыполнение разминки перед началом тренировки и невыполнение растяжки после тренировки. Перед началом занятий необходимо подготовить тело к занятиям пробежкой, ходьбой или культурными физическими движениями в течение нескольких минут. В конце тренировки мы можем минимизировать риск растяжения мышц и травм, занимаясь легкой аэробикой, легкой пробежкой или растяжкой.

AFTER TRAINING

Aliyev Tofiq Bandar oğlu, Aliyev Orkhan Tofiq oğlu
Summary

One of the main causes of pain is failure to warm up before starting a workout and failure to stretch after a workout. Before starting classes, it is necessary to prepare the body for jogging, walking or cultural physical movements for a few minutes. At the end of a workout, we can minimize the risk of muscle strains and injuries by doing light aerobics, light jogging, or stretching.

Rəyçi: Cabbarov Urfan
Daxil olma tarixi 22 may 2024-cü il

UOT:025.4

**İNFORMASIYA TƏMİNATI SAHƏSİNDƏ İNFORMASIYA AXTARIŞININ
İNTELLEKTUALLAŞDIRILMASI YOLLARI***İsmaylova Yasəmən İsa qızı**Naxçıvan Dövlət Universiteti**Muzeyşünaslıq, arxiv işi və kitabxanaçılıq kafedrasının baş müəllimi*yasemen201054@gmail.com

Xülasə: Müasir qloballaşan dünya şəraitində Azərbaycan milli elminin inkişafında informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının rolunun əsaslı rol oynadığı üzə çıxarılmış və onun həll edilməsinə yönəldilmişdir. Məqalədə elmin informasiya təminatı sahəsində intellektuallaşdırmanın yolları istiamətində araşdırmalar aparılmış və izah edilmişdir.

Haliyədə Azərbaycanda İKT sektorunun sürətli inkişafı, onun prioritet sahəyə çevrilməsi böyük bir inqilabi irəliləyişdir. Bu irəliləyişin nəticəsində İKT sürətli inkişaf intellektual investisiya axınına inanılmaz dərəcədə sürətlənib.

Bildiyimiz kimi müasir dövrdə dünyanın böyük kitabxanaları materialların çoxunu elektron formatda alır və bu formatda saxlayır. Bu gün informasiya təminatında bu elektron nəşrlərin elmin intellektuallaşdırılması sahəsində böyük bir elmi nəaliyyətdir. Bu da Azərbaycan elminin bu sahədə qazandığı dünya kitabxanaları içərisində ən böyük uğurdur.

Açar sözlər: informasiya, kitabxana, elektron, kommunikasiya, oxucu

Key words: information, library, electronic, communication, reader

Ключевые слова: информация, библиотека, электронная, связь, читатель

Bazar iqtisadiyyatında yaşayan, demokratik və hüquqi bir dövlət olan Azərbaycan üçün informasiya və biliklərə sərbəst çıxış, çox mühüm və zəruri amillərdən biridir. Bütün bunlara əsasən İKT-nin inkişafında təbii və maddi ehtiyatlardan daha çox bilik və texnologiyaya əsaslanan ehtiyatların bolluğu əhəmiyyətlidir. Azərbaycanda yalnız bu yolla İKT-ni prioritet sahəyə çevirmək olar. Bu gün dövlət başçısının Azərbaycanda İKT sektorunu məhz bu istiqamətdə inkişaf etdirməsi artıq bir çox inkişaf etmiş dövlətlər tərəfindən uğurlu addım kimi qiymətləndirilir. Birmənalı şəkildə demək olar ki, İKT sahəsində intellektual investisiya axını inanılmaz dərəcədə sürətlənib. Dinamik iqtisadi inkişaf meyillərinə görə artıq bir çox dövlətləri qabaqlamış Azərbaycan Respublikası dövlət başçısının regionların sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı məlum sərəncamından sonra inkişaf templərini bir qədər də sürətləndirmişdir. Bu baxımdan da təkcə paytaxtda deyil, bir çox regionlarda da İKT-nin inkişaf etdirilməsi sahəsində PİTN-nin atmış olduğu vacib addımlardan biri oldu.

Dünyada kitabxana - informasiya fondlarının inkişaf meyillərini araşdıran bir çox tədqiqatçılar belə bir nəticəyə gəlmişlər ki, "Kitabxana fondlarının rəqəmli materiallarla zənginləşdirilməsi və onun geniş miqyas alması fondların inkişafında əsas strateji istiqamətə çevrilir". Müasir dövrdə dünyanın aparıcı kitabxanaları materialların çox hissəsini məhz elektron formatda alır və bu formatda saxlayırlar. Sənədlərin bəzi növləri, xüsusən patentlər və səsyazmalar kitabxanalara yalnız rəqəmli formatda daxil olur. Elmi jurnalların və soraq nəşrlərinin elektron variantlarının nisbi payı get-gedə artmaqdadır. Bütün bunlara əsasən artıq 2018-ci ildən sonra qəzetlər tamamilə elektron formata keçməyə başlamışlar. Elektron nəşrlərin sayının belə sürətlə artması ilə əlaqədar problemlər kompleksli yaranmışdır ki, onların həll edilməsi məqsədilə xüsusi aktuallığı fərqlənən bir neçə əsas istiqamət nəzərdə tutulur. Bunlar aşağıdakılardır:

- elektron nəşrlərin məcburi nüsxəsi haqqında qanunların işlənib hazırlanması;

- sənədlərin alınması və uzaq məsafədəki resursların müraciətin təmin edilməsi üçün seçim meyarlarının müəyyənləşdirilməsi ;

- orjinal çap nüsxələrinin rəqəmli formata keçirilməsi siyasətinin formalaşması;

- rəqəmli irsin qorunub saxlanması milli strategiyasının yaradılması.

Bu isə öz növbəsində Azərbaycanda elektron-kitabxana sisteminin qloballaşma yolunu tutmaqdan başqa alternativinin olmadığını göstərməkdədir.

Bu qeyd etdiyimiz eyni fikri S. Kondratyev də dəstəkləyir və adı çəkilən topludakı sanballı məqaləsində müəllif yazır: “Ölkələrin çoxu İKT-dən istifadə etməyin üstünlükləri sayəsində bu və ya digər dərəcədə bəhrələnmişdir. Buna görə də şübhə yoxdur ki, yaxşı təşkil edilmiş informasiya cəmiyyəti – bəşər sivilizasiyasının gələcəyə doğru atdığı yeni bir addımdır. Hələ 2002-ci ilin fevral ayında Azərbaycan hökuməti BMT-nin İnkişaf Proqramı ilə birlikdə “Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün Milli İKT strategiyasının işlənilib hazırlanması və başlanğıc mərhələdə onun reallaşması” layihəsi üzərində işə başlamışdır. Bu fəaliyyətin əsas yekunu ondan ibarətdir ki, bir sıra sənədlər, o cümlədən 2003-2012-ci illər üçün İKT sahəsində milli strategiya işlənilib hazırlanmış, 2003-cü ilin fevral ayında isə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həmin strategiyayı bəyənmişdir. Milli strategiyanın məqsədi – İKT-dən geniş istifadə edilməsi yolu ilə demokratiyanın daha da inkişaf etdirilməsinə və ölkədə informasiya cəmiyyəti qurulmasına kömək etməkdən ibarətdir. Bu strategiyanın əsas məsələləri sırasında vətəndaşların və sosial təsisatların informasiyanın sərbəst əldə etmək, yaymaq və ondan istifadə etmək hüquqlarının təmin edilməsi üçün əlverişli mühit yaradılması; xalqın milli tarixi və mədəni irsinin qorunub saxlanması və onların dünya birliyinə çatdırılması; rəqəmsal fərqlərin aradan qaldırılması məsələləri göstərilmişdir”

Axtarışın dolğunluğunu artıran üsulları, istifadəçinin tələbi ilə tətbiq etmək daha məqsədəuyğundur. Axtarışın dolğunluğunu artırma üsulları, informasiya massivindəki sənədlə istifadəçi sorğusunun terminlərinin müqayisəsində əlavə imkanlar yaradır. Sorğuda olan terminlər axtarış zamanı dəyişidilir və massivdəki sənədlərlə müqayisə davam edir. Bununla da sorğunun terminlər çoxluğu lazım olan səviyyədə genişləndirilir. Öz növbəsində, sorğunun terminlər çoxluğunun çoxluğu lazım olan səviyyədə genişləndirilir. Öz növbəsində, sorğunun terminlər çoxluğunun genişləndirilməsi üçün sinonimlər lüğətindən, ontologiyadan, assosiativ axtarış, ehtimallı indeksləmə üsullarından istifadə olunur.

Ontoloji lüğətin yeryinə yetirdiyi funksiyalar sənədyönlü axtarış sistemlərində çoxdan tətbiq olunan tezaurusa çox yaxındır. Ontologiya müəyyən mənada semantikaya və praqmatikaya, tezaurus isə leksikaya söykənir. Ontologiya ilə tezaurusun funksional oxşarlığına baxmayaraq, onların tətbiq olunacaqları sahədən və yaradılma məqsədlərindən asılı olaraq qurulmalarında fərqlər var.

Ontologiya informasiya sistemlərində sənədlərin semantik indeksləşdirilməsində istifadə olunan metaverilənlərin sistemləşdirilməsi üçün tətbiq olunur. Ənənəvi olaraq “verilənlər haqqında verilənlər” kimi təyin oluna metaverilənlərlə informasiya resursları təsvir olunur və onların axtarışı aparılır.

XXI əsrin başlanğıcında cəmiyyət sivilizasiyasının yüksək sürətlə inkişafı müasir insanı yeni informasiya texnologiyalarından, kompüterləşmiş iş vasitələrindən, gündən-günə mütəhərrikləşən və durmadan artan informasiya ölçülərindən, operativ kommunikasiya şəbəkələrindən maksimal səviyyədə istifadəyə sövq etməklə yanaşı, nəinki yeni, hətta köhnə məlumatı belə müasir üsullarla qavranmağa istiqamətləndirilir. Məhz belə bir cəmiyyətdə insan fəaliyyətinin əsas və çoxsahəli məhsullarından sayılan informasiya qloballaşaraq tələbatçıların başlıca axtarış və mənbə mərkəzinə çevrilmişdir.

Müasir dövrdə informasiya mərkəzləri, kitabxanalar cəmiyyətin inkişafının sosial iqtisadi şərtləri və elmi-texniki səviyyəsi ilə müəyyənləşən təbii məhsulu olub, öz potensialı vasitəsilə informasiya sənayesinin inkişafı prosesinə birmənalı şəkildə təsir və inteqrasiya edərək informasiya çeşidini genişləndirir.

Beləliklə, beşinci informasiya inqilabı dövründə elmin informasiya ilə təmin edilməsində kitabxanaların əvəzsiz rolu və fəaliyyəti günü-gündən artır.

Ədəbiyyat

1. Əliyeva Kəngərli A. Müasir Azərbaycanda elmin informasiya təminatı və kitabxanalar. Bakı: Elm, 2007, 394 s.
2. Xaxayeva N. Dünyada kitabxana-informasiya fondlarının inkişaf meylləri. Kitabxanalar biliklər cəmiyyətində, Bakı: Nurlar, 2006.
3. Xələfov A.A. İnformasiya cəmiyyəti və kitabxana işi / Bakı Universiteti Xəbərləri. Humanitar elmləri seriyası, 2004, N 3, 316-327 s.
4. Xələfov A.A. İnformasiyalaşdırılmış cəmiyyətin xüsusiyyətləri və problemləri. (kitabxanaşünaslıq və bibliografiya). 1999, N 3
5. Rüstəmov Ə.M. İnformatika. (İnformasiya dərslərinin təşkili və avtomatlaşdırılması. Dərs vəsaiti). Bakı: BDU, 1991.

ПУТИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛИЗАЦИИ ПОИСКА ИНФОРМАЦИИ В СФЕРЕ ИНФОРМАЦИОННОГО ОБЕСПЕЧЕНИЯ

*Исмаилова Ясемен Иса
Резюме*

В условиях современного глобализированного мира мы постарались раскрыть и решить фундаментальную роль информационно-коммуникационных технологий в развитии национальной науки Азербайджана. В нашей статье были проведены и разъяснены исследования в направлении путей интеллектуализации науки в сфере информационного обеспечения.

В настоящее время стремительное развитие сектора ИКТ в Азербайджане, превращение его в приоритетную сферу является большим революционным прогрессом. В результате этого прогресса поток интеллектуальных инвестиций в быстрое развитие ИКТ значительно ускорился.

Как мы знаем, в наше время крупные книжные магазины мира покупают и хранят большую часть материалов в электронном формате. Сегодня эти электронные издания по информационному обеспечению являются большим научным достижением в области интеллектуализации науки. Это самый большой успех азербайджанской науки в этой области среди мировых библиотек.

WAYS OF INTELLECTUALIZATION OF INFORMATION SEARCH IN THE FIELD OF INFORMATION PROVISION

*Ismayilova Yasemen Isa
Abstract*

In the conditions of the modern globalized world, we have tried to reveal and solve the fundamental role of information and communication technologies in the development of national science of Azerbaijan. In our article, research was conducted and explained in the direction of ways of intellectualization of science in the field of information provision.

Currently, the rapid development of the ICT sector in Azerbaijan, its transformation into a priority area is a great revolutionary progress. As a result of this progress, the flow of ICT rapid development intellectual investment has accelerated tremendously.

As we know, in modern times, large bookstores of the world buy and store most of the materials in electronic format. Today, these electronic publications in information provision are a great scientific achievement in the field of intellectualization of science. This is the greatest success of Azerbaijani science in this field among world libraries.

*Rəyçi: f.ü.f.d., dos. Fərqanə Rza qızı İsmaylova
Muzeysünaslıq, arxiv işi və kitabxanaçılıq kafedrasının 2 may 2024-cü il tarixli iclasın 09 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 04 may 2024-cü il*

UOT:60.

NÜVƏ ZƏDƏLƏNMƏ OCAĞI VƏ ONUN ZƏDƏLƏYİCİ AMİLLƏRİNİN QISA XARAKTERİSTİKASI

İbrahimova İlhamə
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferova@rambler.ru

Xülasə: Məqalədə nüvə silahının digər məlum kütləvi qırğın silah növləri ilə müqayisədə güclü öldürücü xüsusiyyətə malik olduğu, həmçinin nüvə silahının müxtəlif nüvə reaksiyaları nəticəsində ayrılan enerjidən istifadə edildiyindən, eyni zamanda nüvə zədələnmələri zamanı ilk tibbi yardımın təşkilindən bəhs edilir.

Açar sözlər: Nüvə silahı, nüvə zədələnmə ocağı, nüvə partlayışı, nüvə silahının partlayış gücü, radiasiya, zərbə dalğası, tibbi yardım

Ключевые слова: Ядерное оружие, место ядерного повреждения, ядерный взрыв, мощность ядерного взрыва, радиация, ударная волна, медицинская помощь

Keywords: Nuclear weapon, nuclear damage site, nuclear explosion, nuclear blast power, radiation, shock wave, medical care

Nüvə silahı – məlum olan digər kütləvi qırğın silahlarına görə güclü zədələmə xassəsinə malikdir. Nüvə silahında müxtəlif nüvə reaksiyaları nəticəsində ayrılan enerjidən istifadə olunur.

Nüvə silahının partlayış gücü troktil ekvivalenti ilə xarakterizə edilir. Troktil ekvivalent-partlayış enerjisi bu nüvə sursatının partlaması nəticəsində alınan enerjiyə bərabər (ekvivalent) adi partlayıcı maddənin (trotilin) tonla miqdarına deyilir. Müxtəlif nüvə sursatının gücü bir neçə milyon tona (meqatona) qədər olur. Nüvə partlayışı həm zədələyici təsirin gücünə, həm də müxtəlif amillərin zərərli təsirinə görə adi döyüş sursatından fərqlənir.

Nüvə silahı ilk dəfə 1945-ci ildə ABŞ tərəfindən Yaponiyanın Xirosima və Naqasaki şəhərlərində tətbiq olunmuşdur. Nüvə silahını hədəfə çatdırmaq üçün müxtəlif növlü raketlərdən, təyyarələrdən, sualtı qayıqlardan, gəmilərdən, habelə artilleriya toplarından istifadə etmək mümkündür. Nüvə silahının tətbiqi məqsədindən və basqın hədəfinin xarakterindən asılı olaraq nüvə siahı kosmosda, havada, yerdə, yeraltında, suda və sualtında partladıla bilər.

Nüvə partlayışı nəticəsində beş cür zərərli təsir meydana çıxır. Bunlara nüvə partlayışının zədələyici amilləri deyilir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. Zərbə dalğası, 2. işıq şüalanması, 3. nüfuzedici radiasiya, 4. yerin radioaktiv zəhərlənməsi və 5. elektromaqnit impulsu.

Zərbə dalğası – partlayış mərkəzindən hər tərəfə çox yüksək (səsdən iti) sürətlə yayılan çox güclü sıxılmış hava (torpaq və su) qatından ibarətdir. Zərbə dalğasının zədələyici təsirini xarakterizə edən əsas parametrlər dalğanın ön həddindəki (cəbhəsindəki) izafi təzyiq (AP_t), dalğanın sürət təzyiqi ($AP_{sür}$) və izafi təzyiqin təsir müddətidir (T).

İşık şüalanması – nüvə partlayışı zamanı meydana çıxan od kürəsinin saçdığı gözə görünən, ultrabənövşəyi və infraqırmızı güclü şüalanma selidir. Təsir müddəti nüvə yükünün gücündən asılı olaraq 10-20 saniyə müddətində olur. İşık şüalanmasının təsiri meteoroloji şəraitdən çox asılı olur. Qatı duman, yağış və qar onun təsirini 10-20 dəfə zəiflədir. Sığınacaq və daldalanacaq işık şüalanmasının təsirindən qorunmaq üçün ən etibarlı yerlərdir.

Nüfuzedici radiasiya – nüvə partlayışı anında qəza partlayış yerindən ətrafa yayılan, gözə görünməyən γ -şüalar və neytron selindən ibarətdir.

Nüfuzedici radiasiyanın təsiri ondan ibarətdir ki, qamma-şüalar və neytronlar canlı toxumaların molekullarını ionlaşdırır. Bu işə insan və heyvan orqanizmində maddələr mübadiləsinin pozulmasına, hüceyrələrin və müxtəlif üzvlərin həyat fəaliyyətinin dəyişməsinə, yolxucu xəstəliklərə qarşı orqanizmin mübarizə qabiliyyətinin zəifləməsinə səbəb olur. Şüa alan adam bunu hiss etmir. Xəstəliyin əlamətləri müəyyən müddətdən sonra aşkara çıxır, xəstəliyin gedişi orqanizmin aldığı şüanın dozasından asılı olur.

Müxtəlif sıx və qalın materiallardan keçərkən nüfuzedici radiasiyanın təsiri zəifləyir. Məsələn, poladın – 2,7 sm, betonun – 10 sm, torpağın – 14 sm, suyun – 23 sm, ağacın – 30 sm qalınlığı nüfuzedici radiasiyanı 2 dəfə zəiflədir (bunlara yarımzəifləmə qatı deyilir). Nüfuzedici radiasiyadan mühafizə məhz materialların bu xüsusiyyətinə əsaslanır. Belə ki, radiasiya dozasını üstü örtülmüş xəndək 40 dəfə, mühafizə üçün uyğunlaşdırılmış zirzəmi 400 dəfə zəiflədir. Neytron seli tərkibində hidrogen olan maddələrdə (suda, parafində betonda) daha çox zəifləyir.

Radioaktiv zəhərlənmə - yerdə nüvə partlayışı baş verəndən sonrakı anlarda radioaktiv zərrəciklər odlu kürənin tərkibində olur. Odlu kürə buxara və tüstüyə bürünərək hündürə qalxır və bir neçə saniyədən sonra topa buludlara çevrilir. Hündürə qalxan hava axınları yerdən toz-torpağı göyə qaldırır onları radioaktiv buludla birlikdə aparır. Yuxarı qalxan toz-torpaq radioaktivləşir. İri toz buludlarının bir hissəsi bilavasitə partlayış rayonunda yerə çökür. Qalan hissəcikləri isə buludun tərkibində qalır hava axınları vasitəsilə partlayış mərkəzindən kilometr məsafələrə aparılır.

Radioaktiv zəhərlənmənin dərəcəsi- partlayışın növündən və gücündən, partlayışdan keçən müddətdən, partlayış mərkəzinə qədər olan məsafədən, metroloji şəraitdən, yerin relyefindən asılı olur.

Radioaktiv zəhərlənməyə məruz qalmış ərazi (radioaktiv zəhərlənmiş izi) formaca ellipsə bənzəyir. Zəhərlənmənin gücünə görə radioaktiv zəhərlənmə zolağını dörd zonaya ayırırlar: çox təhlükəli, təhlükəli, güclü və mülayim (zəif) zəhərlənmə zonaları. Əgər zəhərlənmə izini en kəsimi üzrə götürsək, radiasiyanın səviyyəsi izin kənar hüdudundan mərkəzə tərəf artmağa başlayır və izin oxunda maksimum dərəcəyə çatır.

Müəyyən müddətdən sonra radiasiyanın səviyyəsi tədricən azalır; bu radioaktiv maddələrin öz-özünə parçalanıb qeyri-aktiv maddələrə çevrilməsi nəticəsində baş verir.

Ərazinin zəhərlənmə dərəcəsi radiasiyanın səviyyəsi (yəni gücü) ilə xarakterizə edilir və rentgen – saatla (R/s) ölçülür.

Adamları radioaktiv zəhərlənmədən mühafizə etmək üçün onları ümumi xarici şüalanmadan qorumaq, həm də radioaktiv maddələrin dəri səthinə, burunun, gözlərin selikli qişalarına düşməsinin və hava, ərzaq, su ilə orqanizmə keçməsinə qarşısını almaq lazımdır. Bu məqsədlə radiasiya əleyhinə daldalanacaqlardan, sığınacsülardan istifadə olunur. Fərdi mühafizə vasitələri (əleyhqaz, respirator, tozdan qoruyan parça maska, habelə pambıqlı tənzip sarğı) tənəffüz üzvlərini zəhərlənmədən etibarlı surətdə qoruyur. Bədənin səthinə adi paltarlarla da mühafizə etmək mümkündür.

Elektromaqnit impulsu-nüvə partlayışı anında ətrafa külli miqdarda qamma kvantlar və neytronlar yayılır. Bunlar ətraf mühitin atomları ilə qarşılıqlı təsirə qoşularaq elektromaqnit sahələri yaradır, nəticədə hava ya yeraltı rabitə - kabel xətlərində, siqnal, elektrik xətlərində, radiostansiyaların antenalarında və s. qısa müddətli lakin güclü cərəyan və gərginlik əmələ gətirir. Buna elektromaqnit impulsu deyilir. Elektromaqnit impulsu radio-elektron cihazları sıradan çıxarır, xarici xətlərə qoşulmuş elektrik qurğularının işini pozur. İmpuls, həmçinin yarımkeçirici cihazları, qazboşaltma, vakkum cihazlarını, kondensatorları da xarab edib sıradan

çıxarır. Bu cihazlarla işləyən adamların təhlükəsizliyi üçün tədbir görülməyibsə elektromaqnit impulsu yüksək elektrik gərginliyi ilə adamları zədələyə bilər.

Nüvə zədələnmə ocağı (NZO) – o əraziyə deyilir ki, orada nüvə partlayışının zədələyici amillərinin təsiri nəticəsində külli miqdarda insan, heyvan və bitki tələfatı olsun, bina və qurğular dağılsın, yanğınlar baş versin və radioaktiv maddələrlə zəhərlənsin.

Nüvə zədələnmə ocağı qarışıq zədələnmələr ocağıdır: burada eyni zamanda dağıntılar, yanğınlar və radioaktiv zəhərlənmə ocaqları əmələ gələ bilər.

Zərbə dalğasının önündə izafi təzyiqi (AP_f) 10 kPa-dan artıq olan sahələr nüvə dağıntı ocağı adlandırılır. Dağıntını xarakterinə görə belə sahələr 4 dağıntı zonasına (zolağına) ayrılır: tam, güclü, orta dərəcəli və zəif dağıntı zonaları.

Nüvə zədələnmə ocağının ölçülər dağıntının dərəcəsi və tələfatdan, tikintinin xüsusiyyətlərindən, yerin relyefindən və s. asılı olur. Zədənmə ocağı sahəsinin 13%-ni tam dağıntı zonası, 10%-ni güclü, 15%-ni orta dərəcəli və 62 %-ni zəif dağıntılar zonası təşkil edir.

Tam dağıntı zonası – nüvə partlayışı mərkəzinə ən yaxın sahələrə tam dağıntı zonası deyilir ki, bu sahənin hüdudları daxilində zərbə dalğasının yaratdığı izafi təzyiq 50 kPa-dan artıq olur. Burada istehsalat və yaşayış binaları tamamilə dağılır, partlayış mərkəzinin lap yaxınlığında isə sığınacaqların bir qismi uçulur. Sığınacaqların əksəriyyəti (75%-ə qədər) və yeraltı kommunal-energetika şəbəkələri (95%) sağlamat qalır. Uçqunlar əmələ gəlir, sığınacaqların çıxış yolları uçqunlarla tutulur. Güclü dağıntı zonası – 50 kPa-dan 30 kPa-dək izafi təzyiqin təsirinə məruz qalmış sahələr güclü dağıntılar zonası adlandırılır. Buradakı bina və qurğular güclü sürətdə dağılır, sığınacaqlar və yeraltı kommunal-energetika şəbəkələri, habelə radiasiya əleyhinə daldanacaqların əksəriyyəti sağlamat qalır. İşıq şüalanması nəticəsində başdan-başa yanğınlar baş verir, küçələrdə başdan-başa uçqunlar əmələ gəlir.

Orta dərəcəli dağıntılar – 30 kPa-dan 20 kPa-dək izafi təzyiqin təsirinə məruz qalan sahələr orta dərəcəli dağıntılar zonasıdır. Bu zonanın hüdudları daxilindəki binalar orta dərəcədə dağılır, yeraltı sığınacaqlar və şəbəkələr sağlamat qalır. Küçələrin müxtəlif yerlərində uçqunlar yaranma bilər. İşıq şüalanması nəticəsində başdan-başa yanğınlar törəyir.

Zəif dağıntılar zonası – 20kPa-dan 10 kPa-dək izafi təzyiq təsir göstərən sahələrdə zif dağıntılar baş verir. Bu zonada binalar zəif dağıntılara məruz qalır (onların qapı-pəncərələri artırmaları, daxili arakəsmələri və s. dağılır). Küçələrdə tək-tək uçqunlar yaranır, işıq şüalanmasından tək-tək yanğınlar törəyir.

Nüvə zədələnmə ocağında birinci növbədə zərərçəkənlərə ilk tibbi yardım göstərməlidir. İlk tibbi yardım ocaqlarda özü-özünə və yoldaşına qarşılıqlı yardım qaydası əsasında, sanitariya drujina, Mülki Müdafiə tibbi müəssisələr və digər qurumların şəxsi heyətləri tərəfindən qısa müddət ərzində göstərilir. Ocaqlarda iş başlamazdan əvvəl tib xidməti rəisi sanitariya post və sanitariya drujinalar qarşısında duran konkret vəzifələri müəyyənləşdirməlidir və aşağıda göstərilənləri bilməlidir:

-sanitariya drujina işləməli ərazini bilməli və SD xilasetmə dəstələrinin komandirinə tabe olmalı;

-SD-in iş müddəti;

-xəsarətəlməşlərin sayı, yeri və ocaqdan çıxarılma yolları, nəqliyyat yükləmə yerləri;

- düşmənin təkrar hücum təhlükəsi yarandıqda əhalinin xəbərdarlığı və mühafizə üsulları;

- ərazinin dozimetrik nəzarət qaydası və maksimal həddə yol verilən şüalanma dozası.

Qarşıda duran məsələlər aydınlaşdırıldıqdan sonra Sd-in komandiri sanitariya mənzillərinə müvafiq tapşırıqlar verir və hər bir mənzillənin fəaliyyətsahəsini müəyyənləşdirir. SD tərkibində 5 sanitariya mənzillə fəaliyyət göstərir.

Sanitar drujina komandiri ən çətin sahələrə siyasi işlər üzrə müavinini göndərir. SD komandiri manqalarla rabitəli siqnal və ya vasitəçilər vasitəsilə əlaqə saxlayır. Sanitar manqalar əvvəlcə uçqunlardan kənarında xəsarətalmışları axtarır, ilk tibbi yardım göstərir, uçqunların altından və yanğınlardan insanları çıxarır, yanğınları söndürür. İlk tibbi yardım xəsarətalmış aşkar olunduğu yerdə göstərilir.

Ocaqlarda göstərilən ilk tibbi yardım tədbirlərinə aşağıdakılar aiddir:

- qanaxmaların müvəqqəti dayandırılması;
- yanan paltarların söndürülməsi;
- yanıqlarda ağrıkəsici vurulması;
- yanıqlara və yaralılara ilkin steril sarğıların qoyulması;
- yuxarı tənəffüs yollarının keçiriciliyinin bərpası;
- fərdi apteçkadan istifadə etməklə qusma və qıcolma preparatlarının tətbiqi;
- süni tənəffüs üsullarının tətbiqi;
- ürəyin qapalı masajı;
- ətraf sümüklərinin sınıqlarında immobilizasiya və sairə.

İlk tibbi yardım göstərilmiş hər bir şəxs xərəklərlə təhciz edilmiş manqalar tərəfindən nəqliyyata yüklənmə üçün ayırılmış yerlərə daşır. Xəsarətalmışların İHYD-dən şəhərkənarı əraziyə köçürülməsi üçün lazım olan nəqliyyat vasitələri Mülki Müdafiənin avtomobil xidməti tərəfindən ayrılır. İHYD-in rəisi xəsarətalmışların sayını müəyyənləşdirdikdən sonra şəhər və yarayon MMTX rəisinə nəqliyyat üçün sifariş verir. Hər bir nəqliyyat vasitəsinə təxliyyə pasportu verilir. Təxliyyə pasportunda təxliyyənin marşrutu, avtomaşının nişanı, xəsarətalmışların sayı profillər üzrə və maşının İHYD-dən çıxma vaxtı dəqiq göstəriməlidir. İHYD-in rəisi bütün işlərini qurtardıqdan MMTX rəisinə məruzə edir və funksional şöbələri ilə birlikdə şəhərkənarı əraziyə gəlməlidir. MMTX rəisinin xüsusi göstərişinə qədər İHYD-si hər hansı bir profilləşdirilmiş xəstəxanalara kömək üçün istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. H.O.Ocaqov “fövqalədə hallarda həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi” Bakı 2010
2. A.Musayev “ Mülki müdafiə tib xidmətinin təşkili”, Bakı,2008
3. R.Əkbərov, H.Həsənov, V.Məhərrəmov, S.Əliyev ”İlk tibbi yardım”,Bakı, 2015.
4. N.Ələkbərli “ İlk tibbi yardım qaydaları”, Bakı, 2009
5. H.O.Ocaqov ”Zəhərli maddələr və onlardan mühafizə”, Bakı 2008
6. M.T.Maksimov, H.O.Ocaqov “Radioaktiv çirklənmələr və onların ölçülməsi”, Bakı, 2009
7. А.Гаджиев “Медицина катастроф”,Ленинград, 2000
8. Р.Генин «Защита населения от массового поражения», Москва, 2000

КРАТКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ОЧАГА ЯДЕРНОГО ПОВРЕЖДЕНИЯ И ФАКТОРОВ ЕГО ПОРАЖЕНИЯ

Ибрагимова Ирада

Резюме

В статье упоминается, что ядерное оружие обладает сильным поражающим свойством по сравнению с другими известными видами оружия массового поражения, а также использованием энергии, выделяющейся в результате различных ядерных реакций ядерного оружия.

При этом речь идет об организации первой медицинской помощи в очаге ядерного поражения.

**BRIEF CHARACTERISTICS OF NUCLEAR DAMAGE FOCUS AND ITS
DAMAGE FACTORS**

Ibragimova Irada

Summary

In the article it is mentioned that nuclear weapons have a strong destructive property compared to other known types of weapons of mass destruction, as well as the use of energy released as a result of various nuclear reactions of nuclear weapons. At the same time, they are talking about the organization of aid in the center of nuclear damage

Rəyçi: dosent Niyazi Nəbiyev

*Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 14 may 2024-cü il tarixli iclasın
07 sayılı protokolu*

Daxil olma tarixi 16 may 2024-cü il

UOT:80.

DİL TƏLİMİNDƏ İNTEQRATİV (FƏNDAXİLİ) ÖYRƏNMƏ

*dosent Quliyeva Tahirə Abdurəhman qızı**Gəncə Dövlət Universiteti*gceferova@rambler.ru

Xülasə: Dil təlimində integrativ (fəndaxili) öyrənmə - fənn daxilində mövzuların bir-biri ilə qarşılaşdırılması, müqayisəsi və əlaqələndirilməsidir. İnteqrasiya həm dərs ili müddətində keçilən mövzularla, həm də əvvəlki illərdə öyrənilmiş mövzularla ola bilər. Bu isə şagirdlərə fənnə dair elmi bilikləri daha da dərinlən mənimsəmək və dəqiqləşdirmək imkanı verir.

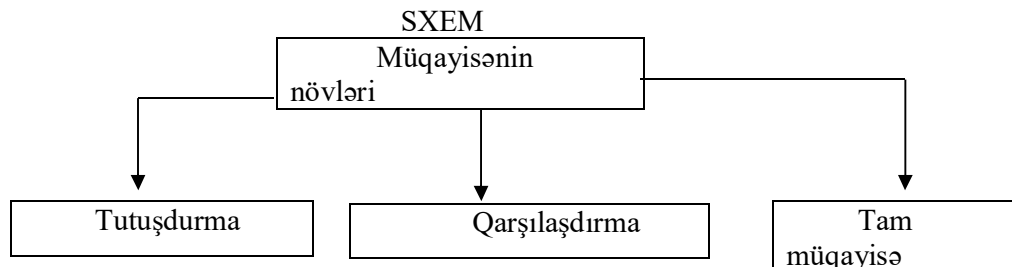
Açar sözlər: Azərbaycan dili, inteqrasiya, fəndaxili müqayisə, qrammatika, qarşılaşdırma mənimsəmə, tətbiqetmə

Ключевые слова: Азербайджанский язык, интеграция, внутрипредметное сравнение, грамматика, сравнительное освоение, применение

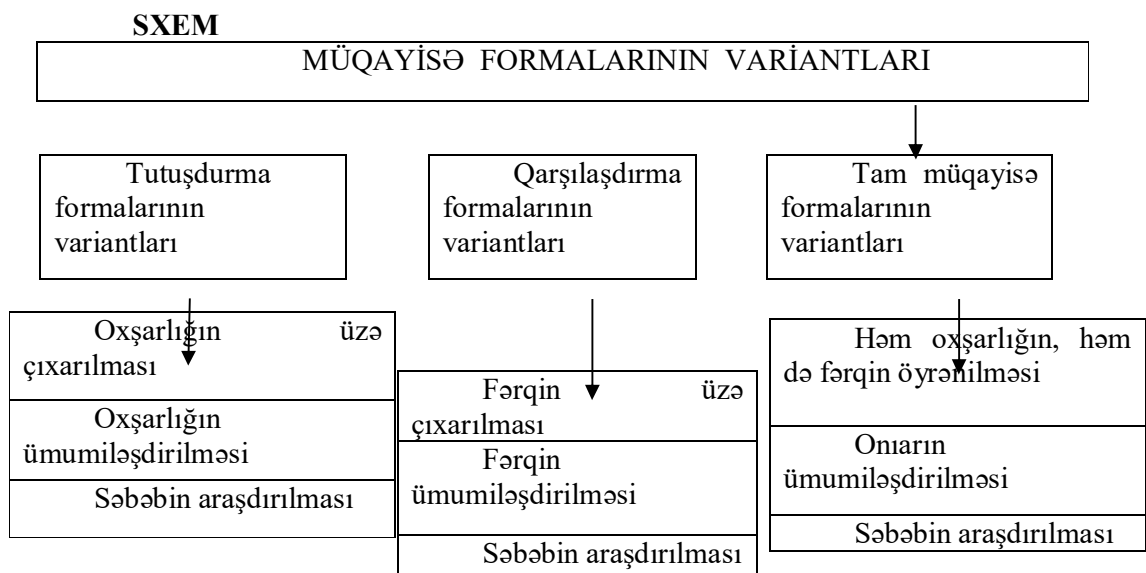
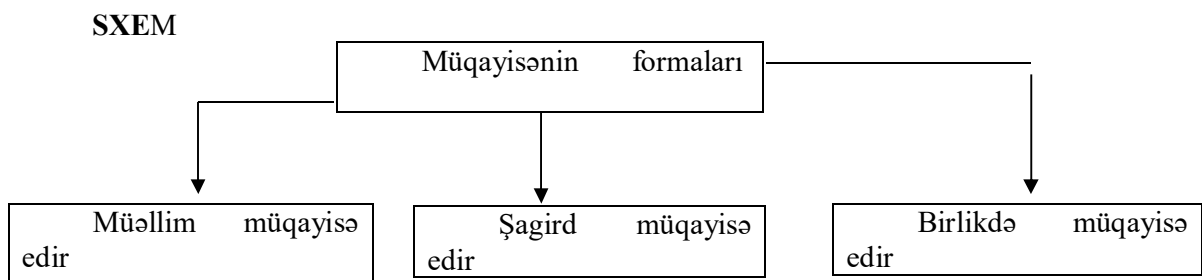
Key words: Azerbaijani language, integration, intra-subject comparison, grammar, comparative mastery, application

Bütün elm sahələrində, o cümlədən Azərbaycan dili təlimində də inteqrasiya önəmli yer tutmuşdur. Bu əlaqənin həyata keçirilməsi dərsdə əldə edilmiş biliyin sistemləşdirilməsində, şagird təfəkkürünün formalaşmasında, fənlərin elmi mahiyyətinin daha yaxşı dərk olunmasında mühüm rol oynayır.

Milli pedqogikamızın yaradıcılarından biri olan **Nurəddin Kazımov** “Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri” adlı dərs vəsitində fəndaxili müqayisədən bəhs edrkən qeyd edir ki: “Təlimin başlıca devizi *”məni cəlb et-mən öyrənim”*-dir. Fənlər arasında hər hansı təsəvvürə malik olmaq üçün müqayisələr aparılmalıdır. Fəndaxili müqayisədə saitlərlə budaq cümlələri müqayisə etmək toyuqla kompyuteri müqayisə etmək kimi məntiqsiz yanaşmadır. Məsələ burasındadır ki, təlim zamanı fəndaxili müqayisənin formaları da müxtəlif variantlarda özünü göstərə bilər. Təlim zamanı müqayisə qarşısına qoyulan metodik vəzifələr çox ola bilər. Onlardan bir neçəsini göstərək. Bəzən öyrənilən obyektlərdə yalnız müəyyən əlamətlərin olub-olmadığı aşkarlanır; bəzən oxşarlıqdan, qarşılaşdırma və ya tam müqayisədən lazımı nəticə çıxarılır; bəzən də müqayisə zamanı aşkar edilən oxşarlığın və ya fərqin səbəbləri araşdırılır “ (4,s.70-71). Müqayisənin növləri “Nə edilir”sualına cavab verir. Nə edilir?. Tutuşdurulur. Nə edilir? Qarşılaşdırılır. Nə edilir? Tam müqayisə edilir.

Müqayisənin formaları başqa sualla müəyyənləşdirilir. Kim müqayisə edir? Müəllim! Kim müqayisə edir? Şagird! Kim müqayisə edir? Onlar birlikdə!

Müqayisə aparmaq üçün interferantiv məqamın aradan qaldırılması vacibdir.

Şagird tərəfindən nisbətən çətin mənimsənilən nə ola bilər? Mənimsəmənin sabitliyinə və yaradıcı, müstəqil təbiiqetməyə necə nail olmaq olar?

Bu kimi suallar müəllimi daima narahat etməli və onun bütün imkanları bu istiqamətə səfərbər edilməlidir. Bu prizmadan yanaşaraq morfolojiya bölməsinin nisbətən çətin mənimsənilən mövzularını, interferantiv qarşılaşma, qarışdırma yaradan məsələləri və onların aradan qaldırılması yollarını araşdırmağa çalışacağıq. İsimlərdə hal, mənsubiyyət, kəmiyyət, xəbərlilik, sifətlərdə dərəcə, saylarda, əvəzlilərdə məna növü, fellərdə növ, təsirlilik, zaman, inkarlıq, forma, şəxs kimi anlayışların öyrədilməsində qarşıya çıxan çətinlikləri, problemləri özünəməxsus üsul və vasitələrlə həll etmək müəllimin əsas vəzifəsidir. Bunun üçün çətinliklərin aradan qaldırılması səbəbini bilmək, onları aradan qaldırmaq naminə effektiv, səmərəli yollar axtarmaq, əlaqə yaratmaq, nəyə və nə üçün xüsusi diqqət yetirməyin zəruri olduğunu bilmək və bacarmaq lazımdır.

İsmin yiyəlik və təsirlilik hallarında qeyri-müəyyənlik. Hal kateqoriyasının göstəricisi şəkilçilərdir. İsmi altı halından yalnız adlıq hal konkret semantik cəhətə malikdir və bir növ şəkilçi qəbul etməkdə neytraldır, yəni onun morfoloji göstəricisi yoxdur. Morfoloji sualı da kim? nə? hara? Suallarıdır. Hallanmada çətinlik yaradan da budur ki, yiyəlik və təsirlilik halda olan sözlər də şəkilçisiz işlənib bu suallara cavab verə bilər. Bu vəziyyət yiyəlik, təsirlilik hallarda qeyri-müəyyənlik situasiyası yaradır və şagirdlər adətən adlıq, yiyəlik, təsirlilik halları qarışdırırlar. (2.38).

Hal və mənsubiyyət şəkilçilərinin omonimliyi. İsmnin tədrisində çətinlik yaradan problemlərdən biri də yiyəlik hal (-in⁴) və II şəxs, təsirlik hal (-i⁴) və III şəxs təkinin mənsubiyyət şəkilçilərinin formaca eyni olmasıdır. Linqvistik eksperimentlərdən, zahiri oxşarlığı aşkar görünən cümlələrin müqayisəli təhlilindən istifadə etməklə aydınlaşdırmaq olar.

İsmlərdə şəxs şəkilçiləri və ya xəbərlilik kateqoriyaları. “Çox vaxt ismə məxsus xəbərlilik şəkilçiləri ilə fele məxsus şəxs şəkilçiləri qarışdırılır və eyniləşdirilir. Fəllərə artırılan şəxs şəkilçiləri iş və hərəkətin aid olduğu şəxsi bildirirsə, xəbərlilik şəkilçiləri hökmün aid olduğu şəxsi göstərir. Çalışma üzərində iş, müqayisə priyomu, xüsusilə morfoloji təhlil yolu ilə xəbərlilik şəkilçiləri haqqında düzgün məfhum yaratmaq və onlardan istifadə ilə bağlı bacarıqlar aşılamaq əsas didaktik məqsəd olmalıdır” (3.208). Əslində həm şəxs, həm də xəbərlilik şəkilçiləri şəxs əvəzliliklərindən formalaşsa da, şəxs şəkilçiləri daha rəngarəngdir. Bundan başqa şəxs şəkilçiləri onsuz da cümlədə xəbər olacaq təsriflənən felin mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasını-uzlaşmasını həyata keçirir. Xəbərlilik şəkilçiləri isə üzərinə daha çox vəzifə götürürək cümlədə digər sintaktik vəzifənin daşıyıcısı olan ismin (və ya isimləşə bilən sözün, birləşmənin) həm xəbər olmasını reallaşdırır, həm də onun mübtədə ilə şəxsə və kəmiyyətə görə uyğunlaşmasını həyata keçirir” (2.42,43).

Sifətin leksik mənə qruplarının dəqiqləşdirilməsi. Sifətlər yalnız əşya bildirən sözlərin müxtəlif cəhətdən əlamətlərini (lovğa adam, düz söz, yüngül iş) bildirir və başqa nitq hissəsinə aid sözlə əlaqələnmə vəziyyətində (lovğa-lovğa danışır, düz deyir, yüngül oynayır) artıq sifət olmur.

Sifətlə ismin əlaqələndirilməsi (substantivləşmə). “Şagirdlər bəzi hallarda söz kökündəki lüğəvi mənaya (gözəl, yaxşı, çılğın, igid) əsaslanmaqla gözəllik, yaxşılıq, çılğınlıq, igidlik kimi isimləri sifət və gözəl, qorxmaz, cavan kimi sifətləri isə xüsusiləşdikdə (Gözəl, Qorxmaz) isimlə qarışdırırlar. İkincilər həm sifət, həm də substantivləşmiş isim kimi işlənir. Sifət substantivləşdikdən sonra ismin əlamətini bildirmək funksiyasını daşımır. Daimi substantivləşmələr daha çox özünü atalar sözü və məsələlərdə qoruyub saxlayır: “İgid ölər, adı qalar”, “Dəli fikirləşincə, ağıllı vurub çayı keçdi” və s

Qeyri-müəyyən sayların müəyyən miqdar saylarla əlaqələndirilməsi. “Qeyri-müəyyən saylar müəyyən miqdar sayları ilə müqayisədə öyrənilməli, həm isimlərdən əvvəl gəlib qeyri-müəyyənlik yaradan sözlər (az, çox, xeyli, bir qədər, bir az və s.), həm də müəyyən miqdar saylarına şəkilçilər artırmaqla yarananlar (onlarla, minlərlə, yüzlərcə, milyonlarca) paralel təhlillərdə aydınlaşdırılmalıdır. Müəllim bu məqamda təlimi elə qurmaldır ki, şagirdlər gələcəkdə xeyli, çox, az, bir qədər sözlərini hərəkətdən əvvəl gələn miqdar zərfləri ilə (xeyli danışdı, az oynadı, bir qədər mızıldandı) qarışdırmasınlar” (3,s.211-212).

İşarə və qeyri-müəyyən əvəzliliklərin əlaqələndirilməsi. Qeyri-müəyyən əvəzliliklərin mənimsədilməsində ikili vəzifəyə sahib kimi, biri, kimsə sözləri də dəqiq müqayisələr, xarakterik misallar, məntiqi mətnlər üzərində iş qurmaqla mənimsədilməlidir. Kimi qeyri-müəyyən əvəzlilik (kimi vurur, kimi yıxır), sual əvəzliyi (Kimi aldadırsan, ay zalım oğlu?) və qoşma (evə kimi, sabaha kimi) funksiyasında, kimsə əvəzlilik (Kimsə zala daxil oldu), inkar ədatı (Kimsə döyməz qapını badi-səbadan qeyri.M.Füzuli) funksiyasında işlənərək ikili-üçlü vəzifə daşıyır. Belə vəziyyətlərdən çoxlu çalışmaları, mətnlər, təmrinlər üzərində intensiv işləməklə çıxmaq və şüurlu mənimsəməyə nail olmaq olar.

Təsirli və təsirsiz feillərin əlaqələndirilməsi. Təsirlik kateqoriyası obyekt-subyekt münasibətlərinin göstəricisi olduğundan şagirdlərə, ilk növbədə, bu anlayışların özünü mənimsətmək lazımdır. Burada subyekt (mən) obyektə (ona) təsir edir və əvvəlki sözü ismin təsirlik halında idarə edir. Şagirdlər bəzən həm təsirli, həm də təsirsiz feil kimi çıxış edən sözləri

(oxu,yaz, işlə) müxtəlif mənə daşmasına (*sən oxu, kitab oxu*) baxnayaq eyni səstərkiibli olduğundan qarışdırır.Yaxud, feilin əlaqədə olduğu hər hansı halda olan ismi də obyekt kimi başa düşür.Müəllim təsirlilik kateqoriyasını düzgün mənimsədə bilsə, məlum feillərin təsirli və təsirsiz, məchul qayıdış, qarşılıqlı, müştərək növ feillərin təsirsiz, icbar növ feilin təsirli olmasında çətinlik çəkmədən mənimsədəcəkdir.

Feili bağlamaların feillər və zərflərlə əlaqələndirilməsi. İlk növbədə, feili bağlamaların bağlayıcılıq xüsusiyyəti (iki və daha artıq feilləri mənə müstəvisində bir-birinə bağlayır), morfoloji göstəriciləri (*-ib⁴, -mca⁴, -diqda⁴, -araq², -anda²*), *-ib⁴* şəkilçisinin həm feili bağlama (Əlini yellədiy uzaqlaşdı), həm də feilin zaman şəkilçisi kimi (*Onun zehni çoxdan korlamb*) işlənməsi məsələlərinə müəllim xüsusi diqqət yetirməlidir. Feili bağlamalar əlaqədar olduğu əsas feilin ifadə etdiyi hərəkəti zamana və tərzə görə aydınlaşdırır. Deməli, onun feil və zərflə də müştərək və fərqli cəhətləri var.Mənimsədilməyə feillə olan ümumi cəhətlərin (hərəkət bildirir, feil kateqoriyalarını özündə əks etdirir) öyrədilməsindən başlanılmalıdır. Feili bağlamaların tərkib yarada bilməsi, söz yaradıcılığında çıxış edə bilməməsi, hərəkət zamanında icra tərzini bildirməsi onu əsas feildən fərqləndirən cəhətdir. Feili bağlama zərf kimi feillərlə yanaşma, özündən əvvəlki sözlə idarə əlaqəsi ilə münasibətdə olur, feilin hərəkətini izah edir. Şagirdlərə yeri gəldikcə nümunələrlə göstərilməlidir ki, feili bağlamalar bağlayıcıları da əvəz edir və tərkiblər yarada bilirlər.

Zərflərin sifətlə, sayla, isimlə əlaqəsi. Zərflər bir sıra nitq hissələri (isim, sifət, say) və feili bağlamalarla qarışdırılır. Onlar sadələşdirmiş nitq hissələrinin suallarına belə (*hara? necə?, nə cür?, nə qədər?*) cavab verir və zərflərdə onu fərqləndirəcək kateqoriya da yoxdur. Zərfin ən çox oxşadığı nitq hissəsi sifətdir və zərfin tədrisinə də onun detalları ilə başlamaq lazımdır. Hətta hərəkətin keyfiyyətini bildirən tərz-i-hərəkət zərfləri morfoloji sualına görə sifətlərlə bəzən eyniləşir. Məsələn, yaxşı, gözəl, qəşəng kimi sözlər cümlədə həm sifət, həm də zərf sayılır” (1, s. 218).

Qoşma, bağlayıcı və ədatların qarışdırılması. Dilimizdə bir neçə söz vardır ki, onlar müxtəlif qrammatik funksiya və mənə daşıyır. Şagirdlər bu sözlərin hansı köməkçi nitq hissəsinə aid olduğunu təyin etməklə çətinlik çəkirlər. Belə sözləri müəllim əvvəlcədən müəyyənləşdirməli və onları müqayisəli şəkildə izah etməlidir. Məsələn, özgə, sarı, tərəf sözləri həm qoşma (Hamıdan əvvəl mən gördüm), həm də əsas nitq hissəsi kimi (Ədalət elə şeydir ki, əvvəl gərək özün haqlı olasan), “ilə” sözü həm qoşma (O, anası ilə tezdən görüşmüşdü), həm də bağlayıcı (Mehman ilə Əfqan qardaşdır), ancaq, hətta, fəqət həm ədat, həm bağlayıcı olur və s.

İntegrativ mənimsəmədə alqoritmlərdən, linqvistik eksperimentdən istifadə daha çox səmərə verə bilər. Çünki alqoritmlər şagirdlərimizi ən çox düşündürən və marağa səbəb olan praktik işlərdəndir. Alqoritm misallarda sualların düzgün qoyulması əsas şərtlərdəndir. Şagirdlərini sınaqdan keçirən müəllim maraqlı suallarla onları daha da fəallaşdırma, bölmələr arasındakı problemləri və keçilənləri dəqiqləşdirə bilər.

Ədəbiyyat

1. Balyev H. Balyev A. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 2014
2. Gülarə Abdullayeva. Müasir Azərbaycan dili. II hissə (Morfolojiya, sintaksis) “Elm və təhsil” Bakı – 2013.....
3. Balyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, 1996
4. Kazımov Nurəddin. Müqayisənin nəzəri və əməli problemləri. (*magistrantlar üçün, habelə aspirantlar, dissertantlar, müəllimlər və digər mütəxəssislər üçün*) Bakı, 2005

ИНТЕГРАТИВНОЕ ОБУЧЕНИЕ В ПРЕПОДАВАНИИ ЯЗЫКА*Кулиева Тахира Абдурахман кызы**Резюме*

Интегративное междисциплинарное обучение в преподавании языка – это сравнение, сопоставление и связывание тем внутри дисциплины. Интеграция может осуществляться как с темами, пройденными в течение учебного года, так и с темами, изученными в предыдущие годы. Это дает студентам возможность углубить и уточнить научные знания по предмету.

INTEGRATIVE LEARNING IN LANGUAGE TEACHING*Guliyeva Taxira Abdurahman**Summary*

Integrative interdisciplinary learning in language teaching is the comparison, comparison, and linking of topics within a discipline. Integration can be both with topics covered during the school year and with topics learned in previous years. This gives students the opportunity to deepen and clarify scientific knowledge of the subject

*Rəyçi dos Gülrux Hüseynova**Azərbaycan dili kafedrasının 08 may 2024-cü il tarixli iclasın 21 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 10 may 2024 cü il*

UOT: 372.8:53

**FİZİKANIN ÖYRƏNİLMƏSİ ZAMANI EKOLOJİ MƏSULİYYƏTİN
FORMALAŞMASI**

*Zərbaliyeva Vüsalə Sirac qızı, Ramazanova Leyla Aydın qızı,
Novruzova Gülnara Nadir qızı
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti*

Xülasə: Məqalədə fizika kursunda ekoloji biliklərin məzmununa baxılır, ekoloji məsuliyyətin formalaşmasında fənlərarası əlaqənin rolu təqdim olunur, fizika kursunda öyrənilən ekoloji materialın verilməsi prinsipləri təsvir olunur.

Açar sözlər: ekoloji məsuliyyət, politexnizm, fizika təlimi

Ключевые слова: экологическая ответственность, обучение физике

Key words: ecological responsibility, polytechnics, teaching physics

Mövzunun aktuallığı. Yer kürəsində yaşayan hər bir insanın ekoloji məsuliyyətinin formalaşması, “Ətraf mühit problemləri üzrə Təhsil” beynəlxalq proqramının tərkib hissəsi kimi ekoloji təhsilin məqsədi və gözlənilən nəticəsidir.

Təhsil alanın ətraf mühitə və insanın sağlamlığına qarşı məsuliyyətli münasibətinin yaranması, ekoloji düşüncənin, təfəkkürün və ekoloji etibarlı davranışın tərbiyə olunması əsasında baş verir.

Ekoloji məsuliyyətin formalaşması, təhsil alanların aşağıdakılarla təzahür edən ekoloji təhsili ilə əlaqədardır:

1) təbiətin, insanın və cəmiyyətin ekoloji qarşılıqlı təsiri, müasir dövrün ekoloji problemləri və onların həlli üsulları haqqında sistem biliklərə malik olmaq; 2) başlıca həyatı və mənəvi estetik dəyərlərdən biri kimi təbiətə münasibətdə tərbiyəlilik, ekoloji məqsədyönlü davranış və fəaliyyət, ətraf təbii mühitin fəal qorunmasına və bərpasına ısrarlı cəhd; 3) ekoloji vəziyyətlərin səbəb və ehtimalı analizinə, məişət davranışı səviyyəsində ekoloji problemlərin həlli üsullarının seçilməsində alternativ təfəkkürə inkişaf etmiş qabiliyyət [1]

Cəmiyyətin təbiətlə qarşılıqlı təsirinə sosial – iqtisadi, təbiətim, texniki, gigiyena, hüquqi, fəlsəfi və mənəvi aspektlər daxildir. Buna uyğun olaraq, fizikanın öyrənilməsi zamanı ekoloji təlim və tərbiyənin aşağıdakı vəzifələrini nəzərdə tutmaq olar: aparıcı ideyaları, əsas anlayışları və elmi faktları mənimsəmək (məhz bunların bazasında insanın təbiətə onun qanunlarına uyğun optimal təsiri müəyyən edilir); cəmiyyətin maddi və mənəvi mənbəyi kimi təbiətin çoxşaxəli dəyərini başa düşmək; ətraf mühitin vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və onun yaxşılaşdırılması üzrə düzgün qərar qəbul etmək bacarığının formalaşması, öz fəaliyyətinin nəticələrini əvvəlcədən görə bilmək və ictimai əmək fəaliyyətinin bütün növlərində təbiətə mənfi təsirə yol verməmək; təbiət ziyan vurmağı, çirkəndirməyi və ya mühiti dağıtmağı istisna edən davranış normalarına şüurlu şəkildə rəyət etmək: təbii və dəyişdirici mühitin yaxşılaşdırılması üzrə fəaliyyətin aktivləşdirilməsi, insanların təbiətə ziyan vuran hərəkətlərinə dözülməz münasibət, təbiəti mühafizə ideyalarının təbliği [8. 10]

Təhsil alanlarda ekoloji məsuliyyətin formalaşması ekoloji tərbiyə prosesində formalaşır ki, o da öz növbəsində ekoloji biliklərlə zənginləşdirilmiş müxtəlif fənlərin öyrənilməsi prosesində həyata keçirilir.

Fiziki biliklər fundamental və tətbiqi olmaqla iki yerə bölünür. Məktəb fizika kursu ilə bağlı olan ekoloji bilikləri tətbiqi biliklərə aid etmək olar. Fərz olunur ki, ekoloji biliklərin inkişafı fizikanın öyrənilməsi zamanı həyatla əlaqə prinsipinin reallaşmasına təkan verir.

Ekoloji biliklərin politexnik aspekti, əsasən “təbiət – cəmiyyət – insan” sistemində qarşılıqlı təsirin optimallaşdırılması haqqında aparıcı ideyanın açılması ilə əlaqədardır.

Məktəb fizika kursunda politexnizm prinsipi, şagirdlərin müasir sənayenin fiziki əsasları ilə tanışlıq kimi düşülür. Bununla əlaqədar, politexnik aspekt dedikdə təbii sistemlərə ən az təsir göstərən texniki və texnoloji proseslərin fiziki əsasları haqqında biliklər nəzərdə tutulur [2] ekoloji.

Fizika kursunda ekoloji bilikləri iki bölmədə qruplaşdırmaq olar :

1) Təmiz enerji mənbələrinin mənimsənilməsi və istifadəsi metodları və təmiz istehsalın təşkili prinsipləri. Təmiz enerji mənbələrinə çaylar, külək, günəş şüalanması və s. aiddir. Təmiz istehsalda təmiz enerji mənbələrindən istifadə edilən, eləcə də qapalı olan istehsal dövriyyələri daxildir. Təmiz mənbələr və istehsalat onunla xarakterizə olunurlar ki, təbii sistemlərə mənfi təsirin qarşısını alan və ya onu azaldan xüsusi tədbirlər tələb etmirlər. Onlar özləri belə təsiri istisna edirlər.

2) Təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə və ya faydalı effektin hər vahidinə düşən enerji sərfinin və materialların azaldılması aşağıdakı biliklərin inkişafını nəzərdə tutur: texniki qurğuların və texnoloji proseslərin faydalı iş əmsalının artırılması metodları haqqında; dayanmasız texnologiyanın həyata keçirilməsinin bəzi yolları haqqında; təkrar və material və yanacaq enerji ehtiyatlarından istifadə metodları haqqında; enerji və materialların itkisinin azaldılması və deməli çirklədiricilərin tullantısının azaldılması yolları haqqında/

Fizikanın öyrənilməsi zamanı ekoloji məsuliyyətin formalaşmasında fənlərarası əlaqə böyük rol oynayır.

Ekoloji biliklər müxtəlif təbiət hadisələri arasında qarşılıqlı əlaqəni əks etdirirlər. Ona görə də onların məzmunu fənlərarası, kompleks xarakter daşıyır. Fənlərarası əlaqə şagirdlərdə elmi dünya görüşünün formalaşmasına, təlimin sistemli olmasına təkan verir, ekoloji bilik və bacarıqların inkişafının əsası olur.

Nəzərə almaq lazımdır ki, fənlərarası əlaqə bütün fizika təliminin əsasında durur. Belə ki, fizika təbiət haqqında elmlərin mərkəzində durur. Bir tərəfdən bir çox təbiətin fiziki hadisələrinin və qanunlarının öyrənilməsi zamanı şagirdlərin kimya, biologiya, riyaziyyat, coğrafiya və s. üzrə bilikləri cəlb edilir.

Digər tərəfdən, bu tədris fənləri prosesində şagirdlərin fizika fənnindən biliklərindən istifadə olunur. Ekoloji tərbiyə və tədris prosesində fənlərarası əlaqənin reallaşdırılması aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir: təbiətdə baş verən bütün proseslərin dialektik vəhdəti əsasında təbiət haqqında tam təsəvvürün formalaşması; biliklərin (fəndaxili və fənlərarası əlaqə) sistemliyinin təmin olunması; şagirdlərdə müstəqil olaraq, hadisə və proseslər, anlayış və nəzəriyyələr arasında əlaqə yaratmağın əsaslarının və bacarıqlarının formalaşması ; şagirdlərdə texniki təfəkkürün inkişafı ; [6]

Fizika səviyyəsində fənlərarası əlaqə aşağıdakı şəkildə reallaşdırılır :

1) Biosferin normal fəaliyyəti üçün təbii mühitin fiziki amillərinin və parametrlərinin rolunu açaraq aşağıdakılara baxırlar: a) fiziki parametrlərin dəyişməsinin bilavasitə bioloji sistemə təsiri ; b) fiziki amilin kimyəvi hadisənin və ya prosesin gedişinə təsiri → bu təsirin bioloji nəticəsi ; c) fiziki amilin təsiri altında başqa fiziki parametrlərin dəyişməsi → parametrlərin dəyişməsinin kimyəvi hadisəyə təsiri → təsirin bioloji nəticəsi.

2) Enerjindən və təbiətin enerji ehtiyatlarından səmərəli istifadə haqqında materialı verərkən aşağıdakı zəncirə diqqət yetirilir : a) texnika → bioloji sistemə birbaşa təsir; b) texnika (və ya texnologiya) → biosferin fiziki parametrlərinin dəyişməsi → bu dəyişikliklərin bioloji nəticəsi ; c) texnika → biosferin kimyəvi parametrlərinin dəyişməsi

→ bu dəyişikliklərin bioloji nəticəsi; d) texnika → biosferin kimyəvi parametrlərinin dəyişməsi → onun fiziki parametrlərinin dəyişməsi → bioloji nəticə

3) Müxtəlif növ çirklənmələrdən təbiətin mühafizəsinin fiziki metodlarının açılması, aşağıdakılardan müdafiə üsullarına baxılması ilə müşayiət olunur: a) fiziki çirklənmədən ; b) kimyəvi çirklənmədən ; c) bioloji çirklənmədən ;

Fizika kursunda öyrənilən ekoloji materialın seçilməsi prinsipinə baxaq. Təhsil alanlarda ekoloji məsuliyyətin formalaşmasının effektivliyi müvafiq tədris materialının seçilməsindən, eləcə də bu materialın öyrənilməsi yollarından və vasitələrindən çox asılıdır.

Baxılan materialda əsas fiziki və texniki amillər, cəmiyyət və təbiətin qarşılıqlı təsir parametrləri olmalı, material bu amillərin canlıların, bitkilərin və insanların həyatındakı rolu, bir sıra müasir istehsal proseslərinin təbiətə təsirinin öldürücü təsirləri haqqında aydın təsəvvür yaratmalıdır. Bundan başqa material şagirdləri, ətraf mühitin mühafizəsinin, əsasında fiziki qanunauyğunluqlar duran müasir metodları ilə tanış etməlidir. [8]

Fizika kursunda öyrənilən ekologiya məsələlərinin məzmunu, təlim və tərbiyənin ümumi məqsədləri nəzərə alınmaqla müəyyən edilməlidir. Onlar kursun proqramı ilə məntiqi əlaqəli olmalı və şagirdlər tərəfindən başa düşülən olmalıdır [3, 4, 9]

Ekoloji materialın seçilməsi zamanı əsas didaktik prinsiplərdən birini – elmlilik prinsipini yaddan çıxarmaq olmaz. Deməli ekoloji materialın verilməsi zamanı ekologiyanın müasir inkişaf səviyyəsi – onun əsas nəzəriyyəsi, metodları və əldə olunmuş nəticələr (elmi faktlar, anlayışlar, qanunauyğunluqlar) saxlanılmalıdır.

Fənlərarası əlaqənin reallaşdırılması prinsipi, ekologiya məsələlərinin öyrənilməsini əsas təşkil edir. Ona görə ki, şagirdlərin başa düşmə tərzində təbiətin mühafizəsi biosfer haqqında tam təsəvvürdən ibarətdir. Belə ki, ekologiyanın elementləri, təbiətsüənsliliyin fizikadan başqa, təbiət elmləri dövrüyyəsində biologiya, kimya, fiziki coğrafiya, astronomiya, ekologiya kimi fənlərində baxılır.

Təbiət elmləri fənlərinin öyrənilməsi zamanı əldə edilən fiziki ekoloji biliklərin natamam xarakter daşımaması və tələblərə uyğun olması üçün, ekologiya məsələlərinə fənlərarası əsasında ümumiləşdirərək kompleks və sistemli şəkildə baxmaq lazımdır. Bu zaman tədris materialı əsas ekoloji biliklər ətrafında ümumiləşdirilir. Məsələn, məktəb təbiət elmləri fənlərində baxılan ekoloji materialı üç əsas istiqamətdə qruplaşdırmaq olar : 1) təbii mühit ; 2) təbiətin mühafizəsi ; 3) təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə.

Ekoloji materialın verilməsi zamanı riayət olunması vacib olan bir neçə şərtlər vardır. Onlara aşağıdakılar aiddir : 1) Ekoloji material öyrənilən tədris materialının məzmunu ilə üzvi şəkildə bağlı olmalıdır ; 2) Bu materialların verilməsi məlumat xarakterli olmalı və 5–6 dəqiqədən çox olmamalıdır; 3) Onlardan şagirdlərdə öyrənilən materialda (məsələn, dərstdə problemlə situasiya yaratmaq üçün) həvəs oyatmaq üçün istifadə etmək lazımdır.

Şagirdləri ekologiya məsələləri ilə tanış edərkən onların digər fənlərdən aldıkları bilikləri cəlb etməli, əyani (qrafiklər, cədvəllər, fotoqrafiyalar və s.) və texnikitəlim vasitələrindən geniş istifadə edilməlidir.

Fizika dərslərində şagirdlərin ekoloji bilikləri mənimsəmələri üçün bütün təlim metodlarından izahlı əyani, problemlə, tədqiqat və s. istifadə etmək olar.

Hər bir konkret halda bu və ya digər tərbiyə üsulunu seçərkən, hər şeydən əvvəl öyrənilən ekoloji məlumatların məzmununu, həyat təcrübəsini və şagirdlərin istinad biliklərini, yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq lazımdır. Yüksək ekoloji istiqamətə malik fizika, kimya və digər təbiət elmləri fənləri üzrə tədris materiallarını birləşdirən məşğələləri mühazirələr, söhbətlər, elmi seminarlar, konfranslar şəkildə keçirmək olar.

Şagirdlərin ekoloji – politexnik dünyagörüşünün genişlənməsində ekskursiyalar böyük rol oynayır. Ekskursiyalar zamanı şagirdlər fizika və texnikanın qanunlarının konkret istehsalatda tətbiqini müşahidə edirlər. Xüsusilə vacib məsələlərdən biri, şagirdlərin diqqətini onların məktəblərini əhatə edən və ətraf mühiti hələ də çirkləndirən müəssisələrə və onların vurduqları ziyanı yönəltmək lazımdır. Bu şagirdlərin ətraf mühitə münasibətinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir [5,6]

Beləliklə, fizika kursunda müasir dövrün ekoloji problemlərin analizinin vacibliyi aydın şəkildə görünür. Bu ekoloji problemləri və bəşəriyyətin inkişafı perspektivlərini başa düşməyə imkan verir. Təhsil alanlarda ekoloji məsuliyyətin formalaşması üçün aşağıdakı prinsipə mühüm müddəalara istinad etmək lazımdır : təbii mühitə məsuliyyətli mühitin formalaşması zamanı qlobal, milli və diyarşünaslıq yanaşmalarının qarşılıqlı əlaqəsi nəzərə alınır, mühitin intellektual və emosional dərk olunmasının vəhdəti və onun yaxşılaşdırılması üçün praktik fəaliyyət nəzərə alınır. Əsas ekoloji təlim və tərbiyənin sistemliyi, fasiləsizliyi və fənlərarası olması, eləcə də ətraf mühitin bütöv olması təsəvvürüdür.

Ədəbiyyat

6. Дзятковская Е.Н. Методические рекомендации по реализации экологического образования в Федеральных Государственных Стандартах второго поколения: учебное пособие//М: образование и экология. 2011
7. Капролов А.И. Реалии и перспективы сохранения в отечественной школе компонента политехнической направленности обучения физике/Инновации в образовании -2016-№3-с.105-113
8. Лапикова Н.В. Электронная модель количественной оценки уровня сформированности образования: монография//Челябинск, изд-во 000 «Край Ра», 2016
9. Лебедева Т.Н. Развития творческих способностей учащихся посредством информационных технологий//Наука сегодня: проблемы и пути решения: материалы международной конференции: в 2-х ч. Вологда.изд.000 «Маркет», 2016, с.42-44
10. Турдиқолов Э.А. Экологическое образование и воспитание учащихся в процессе обучения физике: кн. Для учителя//М: Просвещение, 1988. – 124 с.
11. Уразалиев А. Экологическое образование и воспитание учащихся средних школ во внеклассной работе по физике: автореф. дисс. На уч.ст.канд. педаг.наук//Ташкент, 1989, -16с.
12. Усова А.В. О воспитании гражданственности и нравственности в процессе обучения физике//Физика в школе-2003-№3-с.24-27
13. Цейзер Н.М. Преимущество экологического образования//Вестник Челябинского государственного университета -2008,-№4,с.121-123
14. Шефер О.Р. Тенденция развития образования в информационном обществе//Актуальные проблемы развития среднего и высшего образования: XII межвузовский сборник научных трудов – Челябинск, Край – Ра, 2016, с.145-153
15. Экологическое образование школьников//Под ред.И.Д.Зверева., И.Т.Суравегиной.- М: Педагогика, 1983,- 160с.

**ФОРМИРОВАНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ПРИ
ИЗУЧЕНИИ ФИЗИКИ**

*Зарбалиева Вусале Сирадж кызы, Рамазанова Лейла Айдын кызы,
Новрузова Гюльнара Надир кызы*

Резюме

В статье рассматривается содержание экологических знаний в курсе физики, представлена роль междисциплинарных связей в формировании экологической ответственности, описываются принципы отбора экологического материала, изучаемого в курсе физики.

**THE FORMATION OF ECOLOGICAL RESPONSIBILITY IN THE
STUDY OF PHYSICS**

*Zarbaliyeva Vusala Sirac, Ramazanova Leyla Aydin,
Novruzova Gulnara Nadir*

Summary

The article discusses the contents of ecological knowledge in the physics, the role of interdisciplinary connections in the formation of environmental responsibility, describes the principles of selection of environmental material, which is studied in the physics course.

Rəyçi: dos.Rasim Hüseynov

ADAU-nun Fizika və riyaziyyat kafedrasının 12.02.2024-cü il tarixli 06 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 16 may 2024-cü il

UOT:73.

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MEMARLIĞI

*Verdiyeva Esmira Hüseyn qızı, Məmmədova Aybəniz Əli**Gəncə Dövlət Universiteti**Verdiyevaesmira@mail.ru*

Xülasə: XIX- XX-əslərə aid Bakı planlarında yeni tikintilərin Qalanı get-gedə hər tərəfdən əhatə etdiyi göstərilir. Beləliklə, XIX yüzilliyin axırlarında kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar Bakıda, eləcə də nisbətən az da olsa qeyri şəhərlərimizdə xəstəxanalar, mehmanxanalar, teatrlar, gəlirli yaşayış evləri, zavodlar, fabriklər, ictimai bağlar və başqa tipli memarlıq tikintiləri meydana gəlir.

Bu iş təbiidir ki, çoxlu memar, inşaatçı və qeyri-sənət sahibləri tələb edirdi. Beləliklə, xüsusilə Bakıya müxtəlif yerlərdən mütəxəssislərin axını başlayır. Qeyd etmək lazımdır ki, yaşayış binalarının memarlığının əsas xüsusiyyəti onun məqsədəuyğun inşa olunmasıdır.

İstər təbii şərait, istərsə də yerli adətlər və təsərrüfat xüsusiyyətləri bu və ya başqa bölgənin yaşayış binalarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: Arxitektura, plan, tikinti, memar

Key words: Architecture, plan, constriction, archite

Ключевые слова: Архитектура, план, стройка, архитектор

Əgər XIX yüzilliyin əvvəllərindəki Azərbaycanda tikilən binalar hələ keçmiş dövr memarlıq ənənələri ilə sıx surətdə əlaqədar olmuşdusa, Azərbaycanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra, XX yüzilliyin ortalarına doğru istər yaşayış məntəqələrinin, istərsə də ayrı-ayrı binaların planlaşdırılmasında və tikilişində yeni meyillər özünü göstərməyə başlayır. Bu dövrdə sənayenin, ticarət və sənətkarlığın yüksəlişi şəhərlərin inkişafına xeyli təkan verir. Bakı, Şamaxı, Quba, Gəncə, Şuşa, Şəki şəhərlərinin inkişafında irəliyə doğru böyük addımlar atılır, həmin şəhərlərdə müəyyən inşaat işləri görülür. Bakının memarlıq quruluşu və tarixinə aid bəzi təfəsilat bizə 1806-cı ildə tərtib edilmiş plandan məlum olur. Bu planın İçərişəhərə aid hissəsi demək olar

XVIII yüzillikdə olduğunu təkrar edir. Bu planda yenilik şəhərin qala divarlarından kənara aiddir. Bundan da aydın olur ki, qala divarlarına yaxın sahədə, təxminən indiki Azərneşr binası ətrafında olan evlər "Bayırşəhər" adlandırılmışdır. Bugünkü Rus Dram Teatrı yanındakı bağça ətrafında qruplaşmış ikinci yaşayış evlərinə "Xəlfədam" deyərmişlər. İndiki Nizami muzeyinin yanındakı bağçanın yerində Xan bağı yerləşirmiş. Nəhayət, 1806-cı il planında Qaladankənar sahənin əkin yeri olduğu qeyd edilir. Burada taxıl və hətta zəfəran əkilirdi.

Aparılmış elmi araşdırmalar göstərir ki, 1810-cu ildən başlayaraq, Bakı yeni plan əsasında sürətlə tikilməyə başlayır. Tikinti əsasən şəhərin şimal-şərq hissəsində aparılır. 1845-ci ilin planından görüldüyü kimi, tikilən hissə dənizə tərəf genişlənməmişdir.

1855 və 1870-ci illərə aid Bakı planlarında yeni tikintilərin Qalanı get-gedə hər tərəfdən əhatə etdiyi göstərilir. Beləliklə, XIX yüzilliyin axırlarında kapitalist münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar Bakıda, eləcə də nisbətən az da olsa qeyri şəhərlərimizdə xəstəxanalar, mehmanxanalar, teatrlar, gəlirli yaşayış evləri, zavodlar, fabriklər, ictimai bağlar və başqa tipli memarlıq tikintiləri meydana gəlir.

Bu iş təbiidir ki, çoxlu memar, inşaatçı və qeyri-sənət sahibləri tələb edirdi. Beləliklə, xüsusilə Bakıya müxtəlif yerlərdən mütəxəssislərin axını başlayır. Əcnəbi mütəxəssislərlə birlikdə (İ.V.Qoslavski, İ.K.Ploşko, N.A.Fon der Nonne və b.) bu işdə istedadlı Azərbaycan memarları da fəal iştirak edirdi. Bu dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən yerli memarlarımız

sırasında ilk növbədə Zivərbəy Əhmədbəyov, Qasımbəy Hacıbababəyov, Mirzə Qaffar İsmayılov, Məhəmməd Həsən Hacınskinin adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bakının XIX yüzillikdə bədii memarlıq simasının təşəkkülü və formalaşmasında Zivərbəy Əhmədbəyovun xüsusi əməyi vardı. O, 1873-cü ildə Şamaxıda anadan olub, ali təhsilini Sankt-Peterburqda almış, vətənə qayıtdıqdan sonra bir müddət Bakı quberniya idarəsinin inşaat şöbəsində çalışmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Zivərbəyin Bakıdakı fəaliyyəti zamanı burada tikilən binaların əksəriyyətində Avropa sənətinin böyük təsiri görünürdü. Çünki Fransada, İtaliyada və Almaniyada müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif üslublarda tikilən binalar yerli memarlar üçün istifadə mənbəyinə çevrilmişdi. Bu dövr Bakı binalarının memarlıq həllində demək olar ki, yerli ənənələrdən istifadə edilmirdi.

XIX-XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda fəahyyət göstərən, yerli memarlıq ənənələrimizdən səmərəli istifadə edə bilən sənətkarlarımızdan ikisinin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onlardan biri Zivərbəy Əhmədbəyov, digəri memar Kərbəlayı Səfixan Qarabağidir. Əgər Zivərbəyin yaradıcılığı əsasən Şirvanda (Bakı, Şamaxı, Göyçay və s.) bağlı idisə, Kərbəlayı Səfi xanın memarlıq fəaliyyəti Qarabağda (Şuşa, Bərdə, Füzuli və s.) keçmişdir.

Şirvan memarlığı ilə yaxından tanış olan Zivərbəy öz layihələrində bunlardan geniş istifadə edirdi. Bu baxımdan onun layihəsi ilə yaradılmış "Səadət" məktəbini (indiki göz xəstəxanası) və eləcə də Zivərbəyin Çəmbərəkənddəki şəxsi yaşayış evini (6-cı park küçəsi, 1) nümunə kimi göstərmək olar. Bunlarda lakonik memarlıq üslubuna malik Abşeron yaşayış binalarının ən gözəl xüsusiyyətləri özünü açıq-aydın büruzə verir.

Millilik, yerli ənənələrə sadiqlik Zivərbəy layihələri əsasında tikilmiş məscidlərdə xüsusilə açıq-aydın görünür. Belə məscidlər arasında Bakının ən gözəgəlimli yerlərindəki Təzə Pir (1905-1914) və indiki Səməd Vurğun küçəsindəki İttifaq (1912-1913) məscidlərini göstərmək olar. Onu da qeyd etmək ki, XX yüzilliyin əvvəllərində Göyçayda və Şamaxıda tikilmiş məscidlərin layihəsi də Zivərbəy tərəfindən verilmişdir. Zivərbəy Azərbaycan incəsənəti və memarlıq tarixində bir ictimai xadim kimi də məşhur olmuşdur. O, 1917-ci ildə mülki mühəndis Ömərbəy Abuyevlə birlikdə "İslam incəsənəti abidələrini sevnələr və qoruyanlar cəmiyyəti"ni yaradır. Qeyd etmək lazımdır ki, sonralar bu cəmiyyət "Müsəlman arxeoloji cəmiyyəti" adı altında fəaliyyətə başlayır. Kərbəlayı Səfixan Qarabaği 1788-ci ildə Təbriz yaxınlığındakı Əhər şəhərində anadan olmuş, 1910-cu ildə Şuşada vəfat etmişdir. Memar ömrünün böyük bir hissəsini Şuşa şəhərində keçirmişdir. Bu dövrdə Şuşada tikilən memarlıq abidələrinin böyük bir qismi də təbiidir ki, bu şəxsin adı ilə bağlıdır.

Kərbəlayı Səfixan Şuşada bədii xüsusiyyətlər kəsb edən çoxlu məscidlər, karvansara, məhəllə bulaqları, hamam binası və s. memarlıq abidələri inşa etmişdir. Bu tikintilər arasında məscidlər əsas yer tutur. Məlumatlara görə Kərbəlayı Səfixan Şuşada ondan artıq müxtəlif formalı və çeşidli məscid tikmişdir.

Bunların içərisində "Aşağı Gövhər Ağa məscidi" (1874-1875), "Yuxarı Gövhər Ağa məscidi" (1883-1884), "Saatlı məscidi" (1883), Çölqala, Mamay, Cülfalar, Hacı Yusif və s. adlı məhəllə məscidlərini göstərmək olar. Qeyd etdiyimiz məscidlər arasında tarixi baxımdan ən qiymətli İbrahim xanın qızı Gövhər Ağanın vəsaiti hesabına 1874-cü ildə tikilmiş qoşa minarəli, xalq arasında "Aşağı Gövhər Ağa" adını almış məsciddir. Ölçüsü 24-64x22-11 m olan bu məscidin baş fasadı xüsusilə diqqəti cəlb edir. Onun bir cüt səkkizbucaqlı daş sütunla bəzədilmiş geniş eyvanlı giriş hissəsi məscidə xüsusi bir gözəllik bəxş edir. Bu məscidin memarlığının başqa məscidlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, "Aşağı Gövhər Ağa" məscidinin minarələri baş fasadın sağ və sol tərəflərində deyil, əksinə, arxa fasadın yan tərəflərində ucaldılmışdır. Minarələr öz bədii tərtibatı baxımından da maraqlıdır. Onun gövdəsi bütövlükdə "Allah" sözünün təkrar yazısı ilə bəzənmişdir. Deyildiyinə görə, Kərbəlayı Səfixanın

yaradıcılığı təkcə Şuşa ilə məhdudlaşmayıb. O, Bərdədəki dörd minarəli İmamzadə (1869), Ağdamda Cümə məscidi (1870), Füzuli rayonunda Hacı Ələkbər məscidinin də (1889) müəllifidir.

Bundan əlavə memar Odessa şəhərində "Tatarlar" (1870), Aşqabadda "Qarabağlar" məscidlərini də tikmişdir. Sadaladığımız memarlıq abidələrindən görünür ki, millilik, yerli tikinti ənənələrinə sadıqalma XIX yüzillikdə əsas etibarilə dini abidələrin yaradılmasında özünə bürzə verirdi. Aydındır ki, belə abidələr sırasına bu dövrdə tikilmiş təkcə məscidlər yox, müxtəlif formalı və bəzəkli türbə, pır və ziyarətgahlar da daxildir.

Onlara Azərbaycanın ən ucqar sərhədlərində-Qazax bölgəsindən tutmuş Astarayaqədər, hər yerdə rast gəlinir. Təbiidir ki, iqlim yerli ənənə, tikinti materialı və başqa şərtlərdən asılı olaraq bu abidələr eyni məqsədlə ucaldılsa da, onları bir-birindən fərqləndirən xüsusiyyətlər də var idi. Məsələn, Şəki-Zaqatala bölgəsinin məscidləri kərpic və çaylaq daşlarından tikildiyindən onların üzərində bədii oyma işləri aparılmırdı. Arabir təsadüf edilən dekorativ bəzəklər əsasən məscidlərin daxilində suvaq kimi istifadə edilən gəc üzərində icra olunurdu. Buna gözəl nümunə Şəkiddə Giləhli məhəlləsində yerləşən və onun adını daşıyan 1812-ci il tarixli məscid ola bilər. Bu məscidin daxilində yerləşən gəc bəzəkləri o bölgə üçün nümunəvi xarakter daşıyır. Onun müəllifi Davud Nuxəvidir. Usta Davud burada oyma ilə yanaşı boyadan da geniş istifadə etmişdir. Şəki-Zaqatala bölgəsi məscidlərinin özünəməxsus xüsusiyyətlərindən biri də burada tikilmiş məscidlərin minarələrinin məsciddən xeyli aralı olmasından ibarətdir. Məsciddən aralı tikilmiş tənha minarələr adətən çox hündür olur. Hündürlüyü 40 mə çatan belə minarələrdən biri Balakənd şəhər məscidinin yanındadır. Səkkizguşəli, qırmızı kərpicdən tikilmiş bu minarə müxtəlif formalı həndəsi naxışlarla bəzədilmişdir.

Bakı-Abşeron ərazisindəki dini abidələrin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Onlarda, adətən başqa yerlərdən fərqli olaraq, çoxlu oyma işləri istifadə olunurdu. Bu, həmin ərazidə tikilən məscidlərin, pirlərin və s. tikililərin əsasən çox asan oyları yerli ağ daşdan (ağlay) tikilməsindən irəli gəlirdi.

Yumşaq daş üzərində ayrı-ayrı məsələlərdə zərif oylanmış bu abidələrin həndəsi, nəbati naxışları, müxtəlif məzmunlu kitabələri icrası baxımdan gözəl bir sənət əsərini xatırladır.

Masallı, Lənkəran, Astara bölgəsi məscidlərinin də özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Buranın coğrafi mövqeyi ilə (subtropik) əlaqədar olaraq tikilən məscidlər konstruksiya nöqtəyindən zəngin yerli yaşayış binalarını xatırladır. Orada da binanın ümumi kompozisiyasındakı aparıcı rol onun dörd yamaçlı damının xeyli irəli çıxarılmasıdır. Bir sözlə, dam nəinki binanın üstünü örtür, o həmçinin məscid ətrafına toplaşan dindarları da lazım gələndə çətirtək yağışdan qoruyur. Ümumiyyətlə, islam aləmində məscidin önündəki meydan xüsusi rol oynayır. Çünki əksər hallarda camaat buraya toplaşaraq mühüm məsələləri həll edirlər. Masallı, Lənkəran, Astara bölgəsi məscidlərinin başqa xüsusiyyətlərindən biri də onların dekorativ bəzəklərinin az olmasıdır. Qırmızı kərpicdən tikilmiş bu məscidlərin dekorativ bəzəkləri əsas etibarilə kiçik taxta parçalarının bir-birinə bənd olunması ilə təşkil olunmuş şəkəllərdən ibarətdir. Əsasən fasadın böyük tağvari pəncərələrini örtən, çox hallarda rəngarəng şüşələrlə bəzənmiş bu şəkəllər məscidin zənginləşməsində müəyyən rol oynayır.

XIX əsrin sonu və XX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda, xüsusilə Bakı şəhərində "sosial sifarişlər"lə əlaqədar çoxlu monumental mülki binaların inşasına başlanılır. Bu binaların tikintisində "Avropa mədəniyyətinə" güclü meyil göstərilə də, icrası baxımından onlar nümunəvi xarakter kəsb edirlər. Belə tikintilər sırasına

1908-1913-cü illərdə yaradılmış "İslamiyyə" binasını (indi burada Azərbaycan EAnın Rəyasət Heyəti yerləşir, memarı İ.K.Ploşka), 1896-cı ilə aid Qadın müsəlman professional məktəbini (indiki Azərbaycan EA Əlyazmaları İnstitutu, memarı İ.V.Qoslovski), 1893-1902-ci

illərə aid neft sənayeçisi H.Z.Tağıyevin sarayını (hazırda Azərbaycan EA Tarix Muzeyinin binası, memarı İ.V.Qoslovski) və başqalarını aid etmək olar.

Bu memarlıq abidələrinin hər birinin çox maraqlı tarixi vardır. Məsələn, "İslamiyyə" binasını götürək. Məlumatlara görə, bu gözəl binanı Bakı milyonçusu

Ağa Musa Nağıyev öz oğlu Ağa İsmayılın xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə 400000 qızıl pula tikdirmişdir. 1918-ci ildə bu binada Azərbaycan Demokratik Respublikası parlamentinin ilk iclası keçirilmişdir. Hazırda Azərbaycan Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin iqamətgahıdır. Şəhərin ən görkəmli yerlərindən birində İstiqlaliyyət küçəsində tikilmiş bu gözəl memarlıq əsəri müasir şəhərin görünüşündə böyük rol oynayır. Binanın bədii obrazında Venesiya qotik üslubunda və milli memarlığımızı təmsil edən oxvari tağlar harmonik surətdə birləşir. Memarın məhz belə bir yaradıcılıq üslubu İçərişəhərin qala divarlarına qonşu olan "İsmailiyyə" binasının Bakının tarixi mənzərəsinə asanlıqla daxil edilməsinə imkan vermişdir.

Bu monumental memarlıq abidəsinin dekorativ bəzəkləri də diqqəti cəlb edir. Onun bədii tərtibatında böyük ustalıqla rəngarəng kaşı, müxtəlif məsamələrdə işlənmiş süjetli və ornamental qabartmalardan da istifadə olunmuşdur. Bu dövrdə incəsənətimizin bütün sahələrində olduğu kimi, uzaq keçmişimizdən gələn yerli memarlıq inşaat texnikası ənənələri daha çox ucqarlarda xalq ustaları tərəfindən tikilən yaşayış binalarında özünü göstərirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, yaşayış binalarının memarlığının əsas xüsusiyyəti onun məqsədəuyğun inşa olunmasıdır.

İstər təbii şərait, istərsə də yerli adətlər və təsərrüfat xüsusiyyətləri bu və ya başqa bölgənin yaşayış binalarının xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Abşeron, Naxçıvan, Ordubad, Gəncə, Qazax, Ağdaş, Şəki, Zaqatala, Quba və Lənkəran zonalarının yaşayış binaları bir-birinə oxşamaqla bərabər, eyni zamanda onların hər biri özünəməxsus cəhətlərlə fərqlənir.

Sadaladığımız bölgələrdə feodal xarakter daşıyan həyat tərzinin təsirinə baxmayaraq, xalq yaradıcılığının tükənməz mənbəyi yüksək qiymətə layiq yaşayış binaları nümunələri yarada bilmişdir. Azərbaycanın yaşayış binalarının gözəl xüsusiyyətlərindən biri də onun xalq yaradıcılığının demək olar ki, bütün növləri ilə sıx əlaqədə olmasıdır. Taxtadan oyma naxışlı dekorativ tağbəndlər, müxtəlif rəngli şüşələrlə örtülmüş və zərif işlənmiş şəkəklər, zəngin bəzəkli balkonlar, sütunlar, bir sıra başqa memarlıq formalarının yaradılması və tətbiq edilməsi yaşayış binalarına bədii cəhətdən təqdirəlayiq bir görkəm verirdi. Bu baxımdan Şuşadakı Mehmandarovun, Əsədbəyin, Natəvanın evlərini, Şəkidəki Şəkixanovların, Hacı Mustafanın yaşayış binalarını, Lahıcdakı Hacı Xanəhmədinin evini, Qubada Xaçmaz küçəsində yerləşən yaşayış binasını və başqalarını nümunə göstərmək olar.

Ədəbiyyat

1. "Azərbaycan incəsənəti"(uşaqlar üçün ensiklopedik məlumat kitabı), I cild, Bakı-2010
2. Ayna uşaq ensiklopediyası (İncəsənət bəşəriyyətin misilsiz sərvətidir) Bakı 2004, 94 səh.
3. Hüseyinov İ, Əfəndiyeva N. Qədim dünya mədəniyyəti Bakı 2009 -427

АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ АРХИТЕКТУРА XIX-XX ВЕКА*Вердиева Есмира Гусейн кызы, Мамедова Айбениз Али кызы**Резюме*

Если постройки, построенные в Азербайджане до начала XIX века, еще были тесно связаны с архитектурными традициями прошлого периода, то после присоединение Азербайджана к России, к середине XX века, в планировке стали проявляться новые тенденции и строительство жилых массивов и индивидуальных зданий. В этот период подъем промышленности, торговли и ремесел дал большой толчок развитию городов. Большие шаги предпринимаются в развитии города Баку, Шамахи, Губы, Гянджи, Шуши, Шеки, в этих городах ведутся отдельные строительные работы. Некоторые подробности архитектурного устройства и истории Баку известны нам по плану, составленному в 1806 году. Можно сказать, что часть этого плана принадлежит Ичеришехеру.

AZERBAIJANI ARCHITECTURE AT THE BEGINNING OF THE XIX XX CENTURIES*Verdieva Esmira Huseyn, Mammadova Aybeniz Ali**Summary*

If the buildings built in Azerbaijan until the beginning of the XIX century were still closely related to the architectural traditions of the past period, after the annexation of Azerbaijan to Russia, towards the middle of the XX century, new trends began to appear in the planning and constructions of residential areas and individual buildings. During this period, the rise of industry, trade and crafts gave a great impetus to the development of cities. Big steps forward are being taken in the development of Baku, Shamakhi, Guba, Ganja, Shusha, Sheki cities, certain construction works are being carried out in those cities. Some details of the architectural structure and history of Baku are known to us from the plan drawn up in 1806. It can be said that the part of this plan belongs to Icherisheher.

*Rəyçi: Elnara Rəsulova**Təsviri incəsənət kafedrasının 24 may 2024-cü il tarixli iclasın 07 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 24 may 2024-cü il*

UOT – 005.32

MÜƏSSİSƏLƏRDƏ TƏŞKİLATI DAVRANIŞIN MAHİYYƏTİ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

***Quliyeva Gülnara Faxrəddin qızı, Hüseynov Anar Arif oğlu,
Hüseynov Müşfiq İsmayıl oğlu
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
gulnaraquliyeva8@gmail.com
anar.huseynov.1979@internet.ru***

Xülasə: *Hər bir təşkilatda fəaliyyət növündən və müəyyən göstəricilərdən asılı olaraq insanların davranışı fərqləndirilir. Hər bir fərd unikaldir, lakin təşkilatda işçilərin münasibəti və davranışı fərdi, qrup və təşkilat səviyyəsində təhlil edildikdə izah edilə və proqnozlaşdırıla bilər. Eyni təşkilati mühitdə və eyni şərtlərdə belə insanlar fərqli davranırlar.*

Müasir dövrdə hər bir müəssisəsinin rəqabət üstünlüyünün mühüm göstəricilərindən biri məhz onun kadr potensialıdır. İnkişaf etməkdə olan bazar mühitində müəssisənin təkmilləşdirilməsinin mühüm amili, rəqabətqabiliyyətli firmaların sayının artması yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması, lazım gələrsə, qısa müddətdə müasir sürətlə inkişaf edən bazara uyğunlaşa bilən daha gənc mütəxəssislərlə əvəz edilməsidir. Hal-hazırda təşkilati fəaliyyət prinsipinin bir çox nəzəriyyəsi var ki, onlardan kommersiya fəaliyyətində müxtəlif maneələrin təhlili və onların həlli yollarının müəyyən edilməsi nəzəriyyəsi daha çox istifadə olunur. Bu nəticəyə görə, aktuallıq təşkilati prosesin və davranışın yeni sistem xarakterlərinin yaradılmasında, təşkilatın səmərəliliyini artırma bilən bir müəssisənin personalını daha səmərəli idarə etməyin bir üsulunda əldə edilir.

İstənilən lider öz davranışlarını tabeliyində olanlarla müzakirə etməli və ona təsir göstərməyi bacarmalıdır. İşçilərinin davranışından nəticə çıxarmaq və səhvini başa düşmək meneceri peşəkar bir insan kimi səciyyələndirir.

Açar sözlər – biznes fəaliyyəti, təşkilati davranış, müəssisələrin inkişaf göstəriciləri, səmərəlilik, daxili mühit amilləri, insan resursları.

Key words - entrepreneurial activity, organizational behavior, enterprise development, efficiency, internal environmental factors, human resources.

Ключевые слова - предпринимательская деятельность, организационное поведение, развитие предприятия, эффективность, факторы внутренней среды, человеческие ресурсы.

Təşkilat–insan, informasiya və maddi resurslardan ibarət sosial-iqtisadi sistemdir. Təşkilatın məqsədi təşkilat mədəniyyəti, idarəetmə sisteminin inkişafı və personalın davranışına nəzarət etmək üçün bu resursları idarə etməkdir. Fəaliyyətin idarə edilməsi proseslərində əsas rolu idarəetmə funksiyaları ilə məşğul olan, habelə kadr hazırlığı, onların ixtisas səviyyəsinin yüksəldilməsi, qrup və təşkilat işçilərinin davranışını idarə edən menecer oynayır. Dəyişikliklərin idarə edilməsi təşkilatın uğurlu mövcudluğu üçün zəruri olan fərdin və təşkilat komandasının fəaliyyətidir. Bu proses üçün idarəetmə strategiyaları və motivasiya yaratmaq, idarəetmə qərarlarına diqqəti yönəltmək və onun keyfiyyətini yüksəltmək lazımdır.

Müasir şəraitdə insan davranışı bir çox elmi istiqamətlərdə öyrənilir. Müəssisələrdə insan davranışının əsas tədqiqat predmeti təşkilati davranış nəzəriyyəsidir. Müəssisələrin idarəetmə sistemində təşkilati davranış nəzəriyyəsinin öyrənilməsi mühüm rol oynayır. Bu, fərdi, eləcə də kollektivin performansını və bütövlükdə təşkilatın fəaliyyətini başa düşmək, proqnozlaşdırmaq

və təkmilləşdirmək üçün personalın, komandaların və təşkilatların davranışlarının sistematik və sübuta əsaslanan təhlilidir. Təşkilati davranış anlayışı aşağıdakı səbəblərə görə yaranmışdır:

1. Təşkilati davranış insanların birliyi və birgə fəaliyyəti kimi təqdim olunan təşkilatlarda istifadə olunur.

2. Müəssisədə əsas fiqurlar onun menecerləridir, onlar kollektivin bütün fəaliyyətini təşkil edirlər.

3. Hər bir heyət fərdi və təşkilat sistemində özünü tənzimləyən həlqədir. [1]

İstənilən lider öz davranışlarını tabeliyində olanlarla müzakirə etməli və onların davranışına təsir göstərməyi bacarmalıdır. İşçilərinin davranışının səbəblərindən istifadə etməmək və səhv başa düşmək meneceri peşəkar bir insan kimi mənfi səciyyələndirir. Bu vəziyyətdə hər bir menecer aşağıdakıları bilməlidir:

1. Müxtəlif istehsal vəziyyətlərində insanların davranışlarını sistemli şəkildə təhlil etmək;

2. Müəyyən şərtlər altında insanların hərəkətlərini izah etmək;

3. İnsanların davranışlarını proqnozlaşdırmaq;

4. İş zamanı insanların davranışlarını idarə etmək bacarıqlarına malik olmaq və onların fəaliyyətində səmərəliliyin artırılması yollarını axtarmaq.

Təşkilati davranış təşkilatdakı insanların davranışını öyrənir və onun fəaliyyətinin nəticələrinə təsirini qiymətləndirir. Əsas məqsədlər bunlardır:

1. Rəhbər və onun tabeliyində olanlar, o cümlədən həmkarlar arasında davranış münasibətlərinin müəyyən edilməsi.

2. Kollektivdə əlverişli psixoloji ab-havanın formalaşmasının təmin edilməsi, münaqişəli vəziyyətlərin aradan qaldırılması, işçilərin yaradıcı potensialı mühitinin yaradılması.

3. İş prosesi zamanı yaranan müxtəlif vəziyyətlərdə insanların davranışlarının sistemli təsviri.

4. İnsanların müəyyən şərtlər altında hərəkətlərinin izahı.

5. Vəziyyəti qabaqcadan görmək bacarığı.

6. İş zamanı insanların davranışlarını idarə etmək vərdişlərinə yiyələnmək və onların fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq yollarını tapmaq.

Təşkilati davranışın əsasını sosial-psixoloji idarəetmə metodlarından istifadə təşkil edir. Sosial-psixoloji metodlar sosial-psixoloji amillərin istifadəsinə əsaslanan və təşkilat qarşısında qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq mənafeyində onlara təsir göstərmək məqsədilə kollektivdə baş verən sosial-psixoloji proseslərin idarə edilməsinə yönəlmiş idarəetmə metodlarıdır.

Sosial təsir aşağıdakı amillərlə həyata keçirilir:

- təşkilatın kadrlarının məqsədyönlü formalaşdırılması;

- işçilərin mənəvi stimullaşdırılması;

- fərdi davranışın idarə edilməsi üsullarından istifadə;

- işçilərin kollektiv fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və onların ictimai fəaliyyətindən istifadə edilməsi.

Psixoloji təsir aşağıdakılara əsaslanır:

- psixoloji motivasiya üsullarından istifadə;

- işçilərin fərdi xüsusiyyətlərini (xarakter, qabiliyyət, şəxsiyyət yönümü, insan ehtiyacları) nəzərə almaq;

- insan fəaliyyətinin psixoloji aspektləri (diqqət, emosiyalar, iradə, nitq, bacarıqlar).

Effektiv idarəetmə qurmağın bir çox yolu var. Hər bir müəssisənin özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Menecer hansı məqsədi güddüyünü və hansı formada istehsal prosesi qurmaq istədiyini başa düşməlidir. Bunu etmək üçün mövcud resursları qiymətləndirmək və onlardan ən əhəmiyyətlini vurğulamaq vacibdir. Doğru kadrların seçilməsi, şirkətin məqsəd

və siyasətlərinin qurulması, modelin seçilməsi və şirkət daxilində kommunikasiya vasitələrinin düzgün istifadəsi bu sahənin təkmilləşdirilməsinə kömək edəcəkdir.

Təşkilati davranış təşkilatın daxili mühitinin vəziyyətinin hərtərəfli qiymətləndirilməsidir və həm fərdlər üçün, həm də bütövlükdə təşkilatda kadr siyasəti sistemini nəzərdən keçirməyə kömək edir [3].

Qeyd etdiyimiz mənfi səbəbləri aradan qaldırmaq, təşkilat davranışını uğurla öyrənmək üçün aşağıda izah edilən vəzifələr müəyyənləşdirilir:

1. iş prosesində insanların davranışlarının sistemli təhlili.
2. bu davranışın səbəblərinin izahı.
3. işçinin müəyyən vəziyyətdə necə davranma biləcəyini proqnozlaşdırmaq və təşkilatda münaqişələrin qarşısını almaq.
4. nəticə: idarəetmənin uğurla həyata keçirilməsi.

Ədəbiyyat

4. Savchenko, I. A., & Levina, E. A. (2018). Features of motivation of the personnel of the organizations of social sphere. Scientific and analytical journal "Science and Practice" of Plekhanov University, 10(3), 51-61.
5. N.F.Axundova, Təşkilati davranış, Bakı 2014.
6. B.Y.Naqverdiyev İdarəetmə psixologiyası, Bakı, Elm, 2008
7. Майкл Армстронг, Практика управления человеческими ресурсами, 9-е издание, Питер, 2009
8. Э.А.Смирнов, Теория организации, Москва, РИОР, 2012.
9. Портер М. Конкурентная стратегия: методика анализа отраслей и конкурентов. М.: Альпина Бизнес-Букс. 2005. 454с
10. Питер Ф. Друкер, «Классические работы по менеджменту», изд. Альпина, 2015, с.320

СУЩНОСТЬ И ОСОБЕННОСТИ ОРГАНИЗАЦИОННОГО ПОВЕДЕНИЯ В ОРГАНИЗАЦИЯХ

*Гулиева Гульнара Фахраддин кызы, Гусейнов Анар Ариф оглы,
Гусейнов Мушфиғ Исмаил оглы*

Резюме

В каждой организации в зависимости от вида деятельности и определенных показателей поведение людей дифференцируется. Каждый человек уникален, но отношение и поведение сотрудников в организации можно объяснить и предсказать при анализе на индивидуальном, групповом и организационном уровнях. Даже в одной и той же организационной среде и в одинаковых условиях люди ведут себя по-разному.

В наше время одним из важных показателей конкурентоспособности каждого предприятия является его кадровый потенциал. Важным фактором совершенствования предприятия развивающейся рыночной среде, увеличения числа конкурентоспособных фирм является подготовка высококвалифицированных кадров и при необходимости замена их более молодыми специалистами, способными адаптироваться к современному быстро развивающемуся рынку. В настоящее время существует множество теорий принципа организационной деятельности, из которых чаще всего используется теория анализа различных препятствий в коммерческой деятельности и определения их

решения. Согласно этому результату достигается актуальность в создании новых системных характеристик организационного процесса и поведения, в способе более эффективного управления персоналом предприятия, что позволяет повысить эффективность деятельности организации.

Любой руководитель должен уметь обсуждать свое поведение с подчиненными и иметь возможность влиять на их поведение. Выводы от поведения сотрудников и понимание их ошибок характеризует руководителя как профессионального человека.

ESSENCE AND FEATURES OF ORGANIZATIONAL BEHAVIOR IN ORGANIZATIONS

*Guliyeva Gulnara Fakhraddin, Huseynov Anar Arif,
Huseynov Mushfig Ismail ogly
Summary*

In each organization, depending on the type of activity and certain indicators, people's behavior is differentiated. Each individual is unique, but the attitudes and behavior of employees in an organization can be explained and predicted, analyzing at the individual, group, and organizational levels. Even in the same organizational environment and under the same conditions, people behave differently.

Nowadays, one of the important indicators of the competitiveness of each enterprise is its personnel potential. An important factor in improving an enterprise in a developing market environment and increasing the number of competitive firms is the training of highly qualified personnel and replacing them with younger specialists, who are able to adapt to the modern rapidly developing market. Currently, there are many theories of the principle of organizational activity, of which the theory of analyzing various obstacles in commercial activities and most often used for determining their solutions. According to this result, relevance is achieved in creating new system characteristics of the organizational process and behavior, in a way to more effectively manage the personnel of the enterprise, which makes it possible to increase the efficiency of the organization.

Any leader must be able to discuss his behavior with subordinates and have the opportunity to influence their behavior. Conclusions from the behavior of employees and understanding of their mistakes characterize the manager as a professional person.

Rəyçi: dosent Əsgərov Ə.Ə.

Aqrobiznes və menecment kafedrasının 12 aprel 2024-cü il tarixli iclasının 07 sayılı protokolu

Daxil olma tarixi 14 aprel 2024-cü il

UOT:794.

PSIXOLOGİYA VƏ ŞAHMAT

*Həsənov Etibar Firuddin oğlu, Ağayev İlham Mansır oğlu, Əliyev Tural Xəlil oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti*

Xülasə: Şahmatçının psixoloji hazırlığı ilk növbədə özünü analiz etmək qabiliyyətindən başlayır. Yəni, hər bir şahmatçı mənfi xüsusiyyətlərini bilməli və onların aradan qaldırılması üçün çalışmalıdır.

Bir çox şahmatçılar, hətta dünya çempionları belə oyun əzrinə kobud səhvlərə yol vermişlər. Buna səbəb, hazırlıq səviyyəsindən daha çox “Şahmat səhvlərin psixologiyasını” göstərmək olar. Səhvlərin çoxu bu şəkildə baş verir: oyunçu kombinasiya fikirlərində lövhədə olan vəziyyətdən xəyalən ayrılaraq qurmaq istədiyi vəziyyəti gözünün qabağına gətirməyə çalışır, amma ilkin tərpənməz vəziyyət hesabını tam dəqiqliyinə əngəl törədərək səhvin buraxılmasına səbəb olur.

Açar sözlər: şahmat, psixologiya, psixoloji hazırlıq, emosiya, məğlubiyyətə edilən reaksiya, yaradıcılıq qabiliyyəti

Ключевые слова: шахматы, психология, психологическая подготовка, эмоции, реакция на поражение, творчество

Key words: chess, psychology, psychological preparation, emotions, reaction to defeat, creativity

Şahmatçının psixoloji hazırlığı. Şahmatçının psixoloji hazırlığı ilk növbədə özünü analiz etmək qabiliyyətindən başlayır. Yəni, hər bir şahmatçı mənfi xüsusiyyətlərini bilməli və onların aradan qaldırılması üçün çalışmalıdır.

Bu problemlərin həllində valideynlərin rolu daha böyükdür, çünki göstərilən mənəvi dəstək şahmatçını psixoloji cəhətdən gücləndirir.

Oyunqabağı psixoloji hazırlıq:

1. Rəqibinizdən hər cəhətcə geri qalmadığınızı və hətta üstün olduğunuzu bilməlisiniz. Məs: yaşca böyüklük, daha erkən şahmatla məşğul olmağınız, müəlliminizin daha güclü olması, gün ərzində rəqibə nisbətən hazırlığı daha çox vaxt ayırmanız, uğurların və medalların daha çox olması və s. Bütün bunlar, sizi rəqibdən psixoloji cəhətdən daha güclü edir və oyunqabağı qorxunu aradan qaldırır.

2. Özünü səbrli aparmaq və rəqibin qıcıq yaradan zarafatlarına məhəl qoymamaq.

3. Özünüzü qürurlu göstərməyə çalışın və bir şeyi unutmayın ki, rəqib sizdən qorxur və bunu biruzə vermir.

4. Əgər rəqib qorxursa demək ki, uduzacaq və sizdən həm psixoloji, həm də hazırlıq cəhətdən daha zəifdir.

5. Qarşılaşmanın hansı nəticə ilə bitməsindən asılı olmayaraq, bunu hədəfə gedən yolda bir pillə hesab edin.

6. Hazırlıq səviyyəsi (məs: kompüterdə üstün reytingli oyunçunu məğlub etmək, özündən yaşca böyük rəqibə qalib gəlmək və s.) yaxşı olan şahmatçı özündə inam hiss edir və bu da onun psixoloji durumunu gücləndirərək turnurdə uğurlu iştirakına səbəb olur.

Psixologiya və şahmat. “Şahmat” – psixologiyanın bir hissəsidir desək yanlışdır. Çünki, oynanılmış oyuna baxmaqla insanın necə dərin düşündüyünü, onun qorxaq olub – olmadığını, “emosiyaların” hansı istiqamətdə inkişaf etdiyini və s. bölmək olar. Bir çox şahmatçılar rəqiblərin psixoloji cəhətdən zəif olan məqamlarını öyrənərək onlara qarşı məharətlə istifadə edirlər. Şahmatçı nəinki oyun hazırlığı cəhətdən, hətta psixoloji cəhətdən də

tam hazır olmalıdır. Ciddi psixoloji hazırlıq şahmatçının nəticəsini minimum “20%” qaldıra bilər. A.Alyoxin bütün bu məqamlara diqqət yetirilməsinə önəm vermişdir.

Bir çox şahmatçılar, hətta dünya çempionları belə oyun əzrinə kobud səhvlərə yol vermişlər. Buna səbəb, hazırlıq səviyyəsindən daha çox “Şahmat səhvlərin psixologiyasını” göstərmək olar. Səhvlərin çoxu bu şəkildə baş verir: oyunçu kombinasiya fikirlərində lövhədə olan vəziyyətdən xəyalən ayrılaraq qurmaq istədiyi vəziyyəti gözünün qabağına gətirməyə çalışır, amma ilkin tərpənməz vəziyyət hesabını tam dəqiqliyinə əngəl törədərək səhvin buraxılmasına səbəb olur. Bu kimi misalları, o cümlədən, oyunqabağı psixoloji hazırlığın necə aparılması haqqında məsləhətləri, kitabın xərəqlərini səhifələdikcə öyrənəcəksiz.

Şahmatçı psixogramması. İlk dəfə şahmatçının psixoloji “analizini” praktikaya tətbiq edən E.Lasker olmuşdur. Lasker nəinki rəqibin oyun “stilini” hətta onun xarakterini də öyrənirdi. M.Botvinnik isə bu prinsipi daha da inkişaf etdirmiş və rəqiblə olan ən xırda nöqsanlara və davranışlara belə nəzər yetirmiş. Məsələn: bir dəfə Botvinnik M.Eyvlnin oyununu izləyəndə görür ki, Eyvl vəzirlə “uzun” gedişlər edir. Bu şəkildə edilən gedişlər sanki Eyvlnin xoşuna gəlirmiş. Botvinnik bu davranışın, Eyvlnin hüquqdür boya malik olması ilə bir əlaqənin olduğunu düşünür. Məhz bu möhtəşəm “psixoloji” yanaşma, Botvinnikə Eyvl üzərində bir çox üstünlüklər qazandırdı. Əgər “d1”dəki vəzir, “e2” və “h5” xanalarına gediş edə bilirdisə, Eyvl bu xanaların içərisində ən uzaq məsafədə olanını seçirdi. Ümumiyyətlə, Şahmatçının fiziki və psixoloji durumu, müsbət və mənfi cəhətləri, intellektual və fantaziya səviyyəsi “şahmatçı psixogrammasında” öz əksini tapır.

Fiziki göstərici: Əgər şahmatçının fiziki cəhətcə zəifliyi varsa, onda o, oyunda olan üstünlüyün sonadək saxlanılmasında və ümumiyyətlə turnirin, uğurlu bir şəkildə yekunlaşdırılmasında çoxlu çətinliklərlə rastlaşır.

Möhkəm iradə: Oyun zamanı yaranmış gərginliklərin aradan qaldırılmasında, şahmatçının “misilsiz dostu”.

Təmkin: “Kritik” oyun vəziyyətində, şahmatçının öz fikir və emosiyalarının idarə olunmasında əvəzolunmaz bir yoldaş.

Diqqətin bir dəfə cəmlənməsi: Əgər şahmatçı bütün fikrini, düşüncəsini və diqqətini yalnız lövhəyə yönəldirsə, bu nəticə etibarlı ilə uğurun qazanılmasına bir “stimuldur”

Oriyentasiya: Oyunda vəziyyətin doğru və düzgün qiymətləndirməsində, o cümlədən, fiqurlar arasındakı qarmoniyanın müəyyən edilməsində əvəzolunmaz istiqamətlənmə.

Yüksək intellektual düşüncə: Məqsədyönlü şəkildə hazırlanmış “taktika gedışat”, mükəmməl və səliqəli “oyun planı” şahmatçının səviyyəcə hansı intellektual düşüncəyə malik olduğunu göstərir.

Məğlubiyətə edilən reaksiya. Məğlubiyət iki cür kiçik və böyük məğlubiyət. Oyunu uduzmaq kiçik, yarışda yer tuta bilməmək isə böyük məğlubiyət kimi qəbul ediləsi olsa, sonucda hər ikisi şahmatçının məyus olmasına səbəb olur.

“Mən həmişə qalib gəlməliyəm!” deyən kəs, çox zaman ziddi uğurlara nail ola bilmir, çünki, özlüyündə elə fikirləşir ki, bir oyunu usuzsa hamı onun haqqında danışacaq. Lap dəqiq desək, belə insanlarda uduzmaq qorxusu yaranır ki, buda, onların öz potensiallarından lazımınca yararlanmasının qarşısını alır. Peşəkar şahmatçılar arasında belə insanlara rast gəlinməməsi buna bir misaldır.

Tarixdə yalnız bir şahmatçı istisnalıq təşkil edir. Bu da “11”ci dünya çempionu Bobbi Fişerdir. O, keçirilməli olan qarşılaşmadan imtina etmiş və 1975 ci ilin 3 aprelində FİDE tərəfindən titulu əlindən alınaraq Karpova vermişdir. Fişerin qarşılaşmaya gəlməməsi görüş qaydaları ilə əlaqələndirilsə də, bu daha çox “Məğlubiyət qorxusu” nun olmasına dəlalət edirdi. Şahmatçı hər iki rəqibinə qalib gəlməyi bacarmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Ə.Qasimov – Şahmat oyunu. Bakı, 1948
2. V.Qrişin., Y.İlyin. – Şahmat Əlifbası. Bakı, 1988
3. A.Malçev. İspanskaya partiya
4. A.Zeynallı., P.Əliyev. Şahmat aləminə səyahət. Bakı, 1986
5. Uçitelyu o şahmatax. Moskva. 1986
6. Rəsul İbrahimov. Ümumtəhsil məktəbləri üçün dərslik. Çarşoğlu. Bakı, 2013

ПСИХОЛОГИЯ И ШАХМАТЫ**Гасанов Этибар Фуруддин оглы****Резюме**

Психологическая подготовка шахматиста начинается прежде всего с умения анализировать себя. То есть каждый шахматист должен знать свои отрицательные качества и работать над их устранением.

Многие шахматисты, даже чемпионы мира, допускали грубые ошибки в памяти об игре. Причина тому - "психология шахматных ошибок", а не уровень подготовки. Большая часть ошибок возникает таким образом: игрок пытается представить ситуацию, которую хочет построить, мысленно отделяя в своих комбинационных мыслях от ситуации на доске, но исходная фиксированная ситуация не позволяет расчету быть полностью точным, вызывая ошибку, быть произведенным.

PSYCHOLOGY AND CHESS**Gasanov Etibar Furuddin****Summary**

The psychological preparation of a chess player begins first of all with the ability to analyze oneself. That is, every chess player must know his negative qualities and work to eliminate them.

Many chess players, even world champions, have made serious mistakes in their memory of the game. The reason for this is the "psychology of chess mistakes", and not the level of preparation. Most errors occur in this way: the player tries to imagine the situation he wants to construct, mentally separating in his combinational thoughts from the situation on the board, but the original fixed situation does not allow the calculation to be completely accurate, causing an error to be produced.

Рәғи: Cabbarov Urfan**Daxil olma tarixi 22 may 2024-cü il**

UOT:355.

HƏRBİ RƏHBƏRİN TƏLİMİN KEYFİYYƏT VƏ SƏMƏRƏLİLİYİNƏ NƏZARƏT ÜSULU

Məmmədova Mahnur Qafar qızı, Əmiraslanov Sərxan Nail oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti
gceferopva@rambler.ru

Xülasə: Tədris prosesinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çağırışçı gənclərin bilik və bacarıqlarının yoxlanması və qiymətləndirilməsi aiddir. Çağırışçı gənclərin gələcək hərbi kimi onlar tərəfindən müxtəlif funksiyalar və proseslər icra olunan zaman onların ictimai-siyasi və hərbi hazırlıqlarının yoxlanması və qiymətləndirilməsi təhsilin nəticələrinə birbaşa və bilavasitə təsir göstərir. Təlim prosesinin keyfiyyətinə, effektivliyinə və nəticələrinə nəzarət edən hərbi rəhbərin fəaliyyəti hərtərəfli olmalıdır. Hərbi rəhbər bilik, bacarıq və imkanları yoxlamaqla birinci növbədə tələbələrin fəaliyyətinə nəzarət edir, onların hansı çətinliklərlə qarşılaşdıqları ilə, hansı köməklərə ehtiyaclarının olması ilə maraqlanır.

Açar sözlər: təlimin keyfiyyəti, hərbi rəhbər, çağırışçı gənclər, hərbiçi, təlim prosesi

Ключевые слова: эффективность учений, военный руководитель, призывная молодежь, военный, процесс обучения

Key words: the effectivity of training, military officer, calling up youth, military training

Hərbi rəhbər nəzarət etməklə bərabər həm də onlara biliklərin dərinləşdirilməsinə və möhkəmləndirməyə, öyrənmək imkanlarını, düşüncə və yaddaşlarını inkişaf etdirməyə, əxlaqi-hərbi keyfiyyətlərini və emosional iradəi stabilliklərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Eyni zamanda şəxsi heyətin (qrupun) hazırlıq səviyyəsini yoxlamaq və öz işinin keyfiyyətini tənqidi qiymətləndirməyə imkan verir. Hərbi rəhbər şagirdləri hazırladıqdan sonra ortaya çıxan çatışmazlıqlar haqqında onların səbəbləri, onun təlim sistemini doğru idarə edib-etməməsi, onların hərbi peşəkarlıqlarının artması və inkişafı və onların mənəvi-hərbi keyfiyyətləri haqqında düşünməyə bilməz. Təlim prosesinin keyfiyyət və nəticələrini yoxlayan hərbi rəhbərin fəaliyyəti bir şərtlə müvafəqiyətli ola bilər ki, hərbiçilərin bilik və bacarıqlarının yoxlanması konkret pedaqoji tələblər və təhsil normalarının şərtləri ilə uyğun olsun.

Əvvəla, hər bir dərslərin və təlimin yoxlanması sistemli olmalıdır, **İkincisi**, o, dərk olunan, anlaşılan, bütün təhsil alanları üçün sərfəli və maraqlı olmalıdır.

Üçüncüsü, fərdi yoxlama kollektivin hazırlığı ilə uyğunlaşmalıdır. **Dördüncüsü** – mütləq yoxlama hərtərəfli, obyektiv, müxtəlif metodlarla yerinə yetirilsin.

Beşincisi – gələcək hərbiçilərin yoxlanması prosesində onlara qarşı yüksək tələbləri ləyaqətlərinə hörmət etmək və onlara praktiki kömək etmək şərti ilə irəli sürmək vacibdir. Yoxlama zamanı hərbi işin innovasiyalı yollarını müəyyənləşdirmək lazımdır.

Göstərilən tələblərə müvafiq olaraq aparılan yoxlamalar gələcək döyüşçülərə özünü yoxlamağı öyrədir. Zabitin sistemli yoxlanması gələcək döyüşçülərin dərslərə səylə hazırlaşmağa, daha çox müstəqillik və təşəbbüs göstərməyə, hərbi işləri dərk edərək öyrənməyə həvəsləndirir. Yoxlamalardan komandirlər (hərbi rəhbərlər) tərəfindən həm ayrıca hərbiçilərlə, həm də hərbi hissələrdə aparılan təlim prosesinin nəticələrini yekunlaşdırmaq üçün istifadə olunur.

Öz təyinatına görə gənc əsgərlərin bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinin yoxlanması xarakterinə, tələblərinə görə ilkin, cari, yekun yoxlama kimi hissələrə bölünür. Hərbi hazırlıqların yoxlanması həyata keçirilərkən fərdi hərtərəfli yoxlamalar aparılır.

İlkin yoxlamalar –hərbi hissələrə yeni gəlmiş gənc əsgərlərin hazırlıq səviyyələrini müəyyən etmək üçün həyata keçirilir. Komandir (hərbi rəhbər) onların hər biri ilə söhbət edir, dərslərdə fəaliyyətlərinə nəzarət edir, yeri gələndə ixtisaslarına uyğun olan müəyyən üsulları, işləri yerinə yetirməyi onlardan tələb edir. İlkin yoxlamaların nəticələri hərbi rəhbərə sonralar döyüşçülərlə aparılacaq təlim-tərbiyə işləri ilə əlaqədar lazımdır.

Cari yoxlamalar–komandirlər (hərbi rəhbərlər) tərəfindən təlim prosesinə başlayan zaman, hər dərstdə,döyüşçülərin (gənc çağırışçıların) bütün hərbi xidməti müddətində aparılır. Dərsin əvvəlində hərbi rəhbər onun tabeliyində olan gənc əsgərlərin dərslərə necə hazırlaşdıqlarını və onların ilkin əldə olunmuş biliklərindən hansı həddə istifadə edə bilmələrini müəyyən edir. Tədrisə giriş zamanı o, gənc döyüşçülərin yeni materialı və göstərilən işin yeni formalarını hansı səviyyədə qəbul etmələrini və yadda saxlamalarını müəyyənləşdirir.

Yekun yoxlamalar – adətən tədris ilinin sonunda, həm də hərbi,sosial

Və ictimai təlim və tədris proqramının böyük bölmələrinin tədqiqatının sonunda aparılır. Bu xüsusi yoxlama tapşırıqlarında,məşqlərində və taktiki manevrlərdə yerinə yetirilir. Təlim prosesinin son yoxlamaları tədrisin keyfiyyətini və müəyyən dövr ərzində əldə etdikləri bilik və bacarıqların səviyyəsini, həcmi müəyyən etməkdən ibarətdir. Yekun yoxlamalara hazırlıq zamanı çağırışçılar öyrəndikləri bütün materialları təkrar edirlər.

Belə yoxlamalar həm planlaşdırılan təlim prosesi kimi, həm də ehtiyat vaxtlarda aparılır. Bunların sayına sıra baxışı da aiddir. Təhsildə irəliləmiş gələcək əsgərlərin hazırlıq dərəcəsinin səviyyəsi plana uyğun olaraq yüksək səviyyədə şəxsi və xüsusi yoxlamalar zamanı qiymətləndirilir. Bununla bərabər şagirdlərin hərbi, ictimai-siyasi hazırlıq metodikası və hərbi hazırlıq səviyyəsi hərtərəfli öyrənilir və qiymətləndirilir. Gənc əsgərlərin bilik, bacarıqlarının və təlimin aparılmasının yoxlanılmasında müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Onlardan əsas olanları:

-Davamlı nəzarət, şagirdlərin praktik fəaliyyətlərinin nəticələrinin analizi,şifahi sorğu, texniki vasitələrdən istifadə edərək aparılan yoxlamalardır.

Hərbi rəhbər gənc çağırışçılara nəzarət etməklə bir tərəfdən döyüşçülərin işlərini idarə edir, tapşırıqlar qoyur, işin icrası yollarını göstərir,əmrələr verir, digər tərəfdən hər bir döyüşçünü diqqət sahəsində saxlayaraq, onların fəaliyyətlərinə müvafiq formada reaksiya verir. Gənc çağırışçıların hazırlıq səviyyəsinin yoxlanılması metodlarından biri də onların **praktik fəaliyyətlərinin nəticələrinin analiz** olunmasıdır.

Hərbi rəhbər şagirdlərin bilik və bacarıqları haqqında təkcə şəxsi nəzarəti əsasında yox, həm də döyüşçülər tərəfindən həyata keçirilən işlərin nəticələrinə görə qərar verir. Təlim hissələrində müxtəlif ixtisaslar üzrə hazırlanan əsgərlərin bilik və bacarıqları həm də yoxlama yazı işi formasında yoxlanılır. Döyüşçülər tərəfindən icra edilən hər bir işi hərbi rəhbər diqqətlə öyrənməli, onun aspektlərini, səhvlərini və çatışma-mazlıqları və onun səbəblərini müəyyən etməlidirlər.

Təlimin yoxlanılmasında geniş istifadə edilən və şifahi xarakter daşıyan metodlardan biri də şifahi sorğudur. Sorğuya şagirdləri diqqətlə hazırlaşmalı, hansı biliklərin tələb olduğunu müəyyən etməli, hərbi rəhbərin sualı hnsı formada qoyacağı haqqında fikirləşməlidir.

Şagirdlərin praktik fəaliyyəti yoxlanılarkən aktiv olaraq çoxlu texniki vasitələrdən saniyəölçən, maqnitafonlar, televizorlar, avtomatlaşdırılmış vasitələrdən istifadə olunmalıdır. Bu vasitələrin köməyi ilə tədris zamanı şagirdlərdə onların işlərini real qiymətləndirmək imkanı yaranır. Eyni zamanda texniki vasitələrdən istifadə etmək gələcək əsgərlərdə müsbət psixoloji mühit yaranır.

Gələcək əsgərlərin biliyini qiymətləndirərkən nəzərə almaq lazımdır:

1.Dərsin predmetinə(suala)uyğun olaraq tədrisin həcmi;

2. Təlimin sistemləşdirilmə və dərinlik dərəcəsinə;
3. Şagirdlərin düşüncəsini, sərbəst fikir yürütmək, fikirlərində özünə güvən- mək qabiliyyətini;
4. Biliklərin dinamikliyini, onların müxtəlif tapşırıqların həllində istifadə etmək imkanlarını.

Bacarıqların və imkanların (qabiliyyətlərin) qiymətləndirilməsi zamanı aşağıdakılara diqqət yetirilməlidir:

- bacarıqların və imkanların (qabiliyyətlərin) yararlılığına;
- bacarıqların dəqiqliyinə və davamlılığına;
- müxtəlif vəziyyətlərdə bacarıqlardan istifadə etmək imkanının olması;
- özünə güvənmək, müstəqillik, müntəzəmlik və ardıcıl fəaliyyət keyfiyyətinə.

Müxtəlif predmetlər üzrə hərbi hazırlıqların konkret normativlərlə qiymətləndirilməsi uyğun nizamnamələr və təlimatlarla həyata keçirilir. Həmin sənədlərdə hissələrin, bölmələrin ümumi qiymətləndirilməsi prinsipləri göstərilir. Bütün hallarda qiymətləndirmə obyektiv, ədalətli, döyüşçünün bilik, bacarıq və qabiliyyətlərinə uyğun olmalıdır.

Şagirdlərin ictimai-siyasi hazırlığı qiymətləndirilərkən hərbi rəhbər təkcə bu və ya digər sualla bağlı biliklərin deyil, həm də hərbi hazırlığına xidməti borclarının icrasına münasibətlərini, dərslərdə və xidmətdənkənar vəziyyətlərdə davranışlarını da qiymətləndirməlidir.

Təlim prosesinin nəticələrinə və keyfiyyətinə nəzarət edən hərbi rəhbər işində əsas məsələ təlim-tərbiyə işidir. Metodik cəhətdən düzgün yoxlama və düzgün qiymətləndirmə şagirdlərin psixoloji durumuna da təsir göstərir. Sistematik və ətraflı keçirilən nəzarət tədbirləri hərbi rəhbərə imkan verir ki, hərbi təlim materialının məzmunu və keyfiyyəti haqqında əks-informasiya əldə etsin. Belə şəraitdə hərbi rəhbər hərbiçinin bacarıq və vərdişlərinin ormalaşmasının nəzərdə tutulan və tələb olunan nəticələrdən çox uzaq olması ilə tez-tez qarşılaşmalı olur.

Pedaqoji fəaliyyət zamanı belə ziddiyyətləri aradan qaldırmaq üçün yalnız təlim prosesinin özünü yaxşı təsəvvür etmək və bu sahədə əsas qaydaları nəzərə alaraq, yüksək effektiv nailiyyətlərə cəhd edə bilərik.

Pedaqogika elmində hər şeydən əvvəl qanunauyğunluqlar və pedaqoji fəaliyyətin prinsipləri öz ifadəsini tapmalıdır. Prinsip və qanunauyğunluqların formalaşması prosesi pedaqoji fəaliyyətin təcrübəsinin yayılması gedişində baş verir. Şəxsi heyətin hazırlanmasının nəzəri mahiyyəti, hər şeydən əvvəl təlimdə dövlətin yaxşı hazırlıqlı hərbiçisi, bölmə və hərbi hissələrə olan tələbatı ilə şərtlənmiş sosial-pedaqoji proses anlamında öz ifadəsini tapır.

Komandirlər kollektivdə real surətdə formalaşmış şəxsiyyətlər-arası münasibətləri diqqətlə öyrənməli, hərbi təlim və hərbi intizam əlaçılarını – qeyri-rəsmi liderlərin yaranması şəraitini təhlil etməli və onların fəaliyyətini kollektivin həyatı ilə üzvü surətdə əlaqələndirməlidir. Məhz bu cür proseslər komandirlərin hərbi kollektivləri düzgün və səmərəli idarə etmələri üçün sağlam və obyektiv şərait yaradır.

Hərbi kollektivin birliyinin möhkəmləndirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri də xoşməramlı (yoldaşlıq) münasibətlərinin saxlanması, dostluq münasibətlərinin inkişafı uğrunda mübarizənin aparılmasıdır. Rəis tərəfindən münasibətlərin həqiqi vəziyyətinin dərindən təhlili, hərbi qulluqçuların münasibətlərinə təsir göstərə biləcək

Pozuntuların qarşısının alınması və aradan qaldırılmasının konkret yolları, forma və metodlarının müəyyənləşdirilməsində bu işin psixoloji-pedaqoji mahiyyətini təşkil edir. Hissələr və hərbiçilər qarşısında duran tapşırıqların həyata keçirilməsində Psixoloji təminat əsas yer tutur.

Psixoloji təminat –fəaliyyət növü kimi hərbiçilərdə psixoloji keyfiyyətlərin möhkəmləndirilməsi və inkişafı onların psixoloji davamlılığı, bütün vəziyyətlərdə döyüş tapşırıqlarını həyata keçirmək hazırlıqlarının təmin edilməsi ilə xarakterizə edilir. Psixoloji təminatın əsas məqsədi döyüş tapşırıqlarının həyata keçirilməsi prosesində hərbi psixikasında davamlı və effektiv fəaliyyətə nail olmaqdır. Psixoloji təminatın vacibliyi ilk öncə şəxsi heyətin mənəvi-psixoloji vəziyyətinin hissələrin hərbi hazırlıqlarının, ümumi səfərbərliklərinin və döyüş hazırlıqlarının əhəmiyyətli komponenti olması ilə şərtlənir. Qeyd etdiyimiz kimi tədris prosesində hərbi rəhbər onu qeyd etməlidir ki, zabit peşəkarlığı mürəkkəb psixoloji keyfiyyətlərə malikdir.

O, hərbi xidmət dövründə (sülh və döyüş zamanı) hər şeydən əvvəl qorxu ilə üz-üzə dayanır. Peşəkarlıq- hərbiçilərin çətin əməyinin yenidən qurulmasıdır. Psixoloqlar insanların peşəkarlıq fəaliyyətinin motivləşdirilməsinin geniş bir sistemini işləyib hazırlamışdır. Peşəkarlıq fəaliyyətinin motivləşdirilməsi aşağıda göstərilən struktur elementləri özündə birləşdirir:

- Peşəyə həvəs-hər hansı bir peşəyə meyil və təyinatına görə ona əsaslanmaq;
- Peşəkar fikir-peşəkarlıq fəaliyyətinin müəyyən növünə şüurlu münasibət
- Peşəkarlıq fəaliyyətini qiymətləndirmək-cəmiyyət tərəfindən hazırlanmış, şəxsiyyət tərəfindən əsaslandırılmış əməyin qiymətləndirilməsi, onun mənəvi dəyəri, peşəkarlıq, peşəkarlıq etikası qaydaları.

Peşəkarlıq motivləri özünəməxsus dinamik ölçülərə malikdir. Bu özünəməxsusluq aşağıda göstərilən kimidir:

1. Çətin əlahiddə şəraitdə, müxtəlif vəziyyətlərdə və vaxtlarda motivlərin sabitliyinin saxlanması;

2. Çılgınlığın, oyanıqlığın intensivliyi

3. Bir oyanma vəziyyətindən digərinə asanlıqla keçid.

Peşəkarlıq fəaliyyəti müxtəlif mərhələlərdə yetərli olmalıdır. İxtisas seçimində gələcək fəaliyyətə maraq formalaşır, onun əhəmiyyəti dərk olunur.

Ədəbiyyat

1. Hərbi bilik jurnalları, müxtəlif nəşrlər.-Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi orqanı
2. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. “Hərbi qulluqçu şəxsiyyətinin Psixologiyası və hərbi intizamın möhkəmləndirilməsi”, Bakı, 2000.
3. “Hərbi təhsildə təlim metodları”, Bakı, 2017-ci il, Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi
4. Hərbi psixologiya və pedaqogika I və II hissə- müəllif polkovnik Raizi İsmayilov
5. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi- Hərbi nəşriyyat-2014
6. Əliyev N.A. və Gözəlov S.S. Şəxsi heyətin və hərbi kollektivlərin psixologiyasına döyüş şəraitinin təsiri

THE METHODS OF EFFECTIVITY WORK OF MILITARY LEADER

Mamedova Makhnur Gafar, Amiraslanos Sarxan Nail

Summary

The great part of work military leader with calling up is control and right regulate the knowledge and habits of youth. The important meaning have right form the public political and military training for future military officers. That is why the activity of military leader must be many sided. The military leader must control the knowledge and habit of calling up and help them in difficult situations.

**МЕТОДЫ КОНТРОЛЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ РАБОТЫ ВОЕННОГО
РУКОВОДИТЕЛЯ**

Мамедова Махнур Кафар кызы, Амисланов Сархан Наил оглы
Резюме

Неотъемлемой частью работы с призывниками является проверка и правильное регулирование знаний и навыков молодежи. Очень большое значение имеет правильное формирование общественно политической и военной подготовки для будущих военных офицеров. Поэтому деятельность военного руководителя должна быть многосторонне развитым. Военный руководитель должен наряду с контролем знаний. Навыков у призывников также оказывать им помощь в трудных ситуациях.

Рəyçi: dosent Niyazi Nəbiyev
Fiziki tərbiyə, çağırışa qədərki hazırlıq və mülki müdafiə kafedrasının 14 may 2024-cü il tarixli iclasın
07 sayılı protokolu
Daxil olma tarixi 16 may 2024-cü il

UOT:796.

SƏRBƏST GÜLƏŞ ÜZRƏ AZƏRBAYCAN GÜLƏŞÇİLƏRİNİN SSRİ ÇEMPİONATLARINDAKI QƏLƏBƏLƏRİ**Rüstəmzadə Ayad Rüstəm oğlu, Əlizadə Ülvi Hüseyn oğlu
Gəncə Dövlət Universiteti**

Xülasə:Yeniyyətəmlər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 46 kq. çəkiddə Namiq Abdullayev 2-ci yeri tutmuşdur. Gənclər arasında 48 kq. çəkiddə Vüqar Orucov 1-ci, Namiq Abdullayev 3-cü, 57 kq. çəkiddə Nazim Əlicanov 3-cü, 68 kq. çəkiddə A.Əsədov 3-cü yerləri tutmuşlar.

Açar sözlər: gənclər arasında çempionat, yeniyyətəmlər arasında SSRİ birinciliyi, məktəblilər arasında SSRİ birinciliyi

Key words: championship among youth, championship of the USSR among juniors, championship of the USSR among schoolchildren

Ключевые слова: первенство среди молодежи, первенство СССР среди юниоров, первенство СССР среди школьников

1956-cı ildə ilk dəfə olaraq sərbəst güləş üzrə SSRİ xalqlarının I spartakiadası keçirilmişdir. Həmin yarışda həmyerlimiz İbrahimpaşa Dadaşov 67 kq. çəki dərəcəsində çempion olmuşdur.

1959-cü ildə Moskva şəhərində SSRİ xalqlarının Sərbəst güləş üzrə 2-ci spartakiadası keçirilmişdir. Bu yarışda Azərbaycanı iki nəfər təmsil etmişdir. 52 kq. çəkiddə Kamil Cəmilov 4-cü, 62kq. çəkiddə Rəhim İsmayılov 6-cı yerə çıxmışlar.

1963-cü ildə Moskva şəhərində SSRİ xalqlarının 3-cü spartakiadası keçirilmişdir. Həmin yarışda 57 kq. çəki dərəcəsində güləşən Aydın İbrahimov 2-ci, 63 kq. çəkiddə Rəhim İsmayılov 3-cü, 97 kq çəkiddə Valentin Popov 2-ci yerə çıxmışlar.

1967-ci ildə Moskva şəhərində SSRİ xalqlarının 4-cü spartakiadası keçirilmişdir. Həmin yarışda 52 kq. çəkiddə Ramazan Səmədov 3-cü, 57 kq. çəkiddə Aydın İbrahimov 3-cü, 70 kq çəkiddə Məmməd İbrahimov 6-cı, 97 kq. çəkiddə isə Valentin Popov 3-cü olmuşlar.

1971-ci ildə Moskva şəhərində SSRİ xalqlarının 5-ci spartakiadası keçirilmişdir. 48 kq. çəki dərəcəsində Rafiq Hacıyev 2-ci, 57 kü. Çəkiddə Yaqub Məmmədov 6-cı, 62 kq. çəkiddə Adil Hüseynov 6-cı, 90 kq. çəkiddə Nofəl Musayev 6-cı, 100 kq. çəkiddə Valentin Popov 6-cı yerə çıxmışlar.

1975-ci ildə Kiyev şəhərində SSRİ xalqlarının VI spartakiadası keçirilmişdir. 48 kq. çəkiddə Rafiq Hacıyev 2-ci, 52 kq. çəkiddə Telman Paşayev 4-cü, 74 kq. çəkiddə Məmməd İbrahimov 5-ci, 82 kq. çəkiddə Tahir İbrahimov 5-ci, 100 kq. çəkiddə Elbrus İkayev 4-cü yerə çıxmışlar.

1983-cü ildə Moskva şəhərində SSRİ xalqlarının VIII spartakiadası keçirilmişdir. 48 kq. çəkiddə Əfqan Hüseynov 5-ci, 52 kq. çəkiddə Rəhim Novruzov 1-ci, 57 kq. çəkiddə Şakir Əhmədov 5-ci, 62 kq. çəkiddə Xəzər İsayev 6-cı yerə çıxmışlar.

Sərbəst güləş üzrə SSRİ çempionatı 1-ci dəfə 1945-ci ildə keçirilmişdir. 1947-ci ildə Tallin şəhərində keçirilən 3-cü SSRİ çempionatında 57 kq. çəki dərəcəsində Rəşid Məmmədbəyov 2-ci yerə çıxmışdır.

1949-cu ildə Bakı şəhərində 5-ci SSRİ çempionatı keçirilmişdir. 52kq. çəkiddə Musa Babayev 1-ci, 57 kq. çəkiddə Rəşid Məmmədbəyov 2-ci, 62 kq. çəkiddə İbrahimpaşa Dadaşov 1-ci, 67 kq. çəkiddə David Maxaradze 2-ci yerə çıxmışlar.

1950-ci ildə Tula şəhərində VI SSRİ çempionatı keçirilmişdir. 52 kq.çəkidə Musa Babayev 1-ci, 62kq. çəkidə İbrahimpaşa Dadaşov 3-cü yerə çıxmışlar.

1951-ci ildə Tbilisi şəhərində 7-ci SSRİ çempionatı keçirilmişdir. 52kq. çəkidə Musa Babayev, 62kq. çəkidə İbrahimpaşa Dadaşov çempion olmuşlar.

1952-ci ildə Bakı şəhərində 8-ci SSRİ çempionatı keçirilmişdir. 52kq. çəki dərəcəsində Musa Babayev, 62 kq.çəkidə İbrahimpaşa Dadaşov çempion olmuşlar. 73kq. çəkidə Muxtar Dadaşov 2-ci yerə çıxmışdır.

1953-cü ildə Tbilisi şəhərində IX SSRİ çempionatı keçirilmişdir.57 kq. çəkidə Rəşid Məmmədbəyov və 73 kq. çəkidə Muxtar Dadaşov 2-ci yerə çıxmışlar.

1954-1955-ci illərdə X və XI SSRİ çempionatında yalnız İbrahimpaşa Dadaşov 67 kq. çəkidə 2-ci yerə çıxmışdır.1957-ci ildə Kiyev şəhərində keçirilən 13-cü SSRİ çempionatında 73 kq. çəkidə Muxtar Dadaşov 2-ci yerə çıxmışdır.

1960-cı ildə SSRİ çempionatında 52 kq. çəkidə Kamil Cəmilov 6-cı, 57 kq. çəkidə Aydın İbrahimov 3-cü yeri tutmuşlar.

1961-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 52 kq. çəki dərəcəsində Kamil Cəmilov 4-cü yeri, 57 kq. çəkidə Aydın İbrahimova 4-cü yeri tutmuşlar.

1961-ci ildə yeniyetmələr arasında Kalininqrads şəhərində keçirilən SSRİ çempionatında Manaşir Mişiyev 52 kq. çəki dərəcəsində çempion olmuşdur.

1962-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 52 kq. çəkidə Ramazan Səmədov 2-ci yerə çıxaraq gümüş medalın sahibi olmuşdur. Yeniyetmələr arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 52 kq. çəkidə Nadir Rəhimov 2-ci yerə, 80 kq. çəkidə Cəlal Zeynalov 3-cü yerə çıxmışlar.

1963-cü ildə keçirilən SSRİ çempionatında 57 kq. çəkidə Aydın İbrahimov 2-ci yeri, 63 kq. çəkidə Rəhim İsmayılov 3-cü yeri, 97 kq. çəkidə Valentin Popov 2-ci yeri, 97 kq. çəkidə Q. Undilaşvili 5-ci yeri tutmuşlar. 1963-cü ildə gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 57 kq. çəkidə Manaşir Mişiyev 3-cü yerə çıxmışdır. Yeniyetmələr arasında keçirilən SSRİ birinciliyində A. Əmirbəyov 49 kq. çəkidə 3-cü yeri tutmuşdur.

1964-cü ildə keçirilən SSRİ çempionatında 57 kq. çəki dərəcəsində Aydın İbrahimov, 62 kq. çəkidə isə Rəhim İsmayılov çempion olmuşlar, 97 kq. çəkidə isə Valentin Popov 5-ci yerlə kifayətlənmişdir. Yeniyetmələr arasında 1964-cü ildə keçirilən SSRİ birinciliyində A.Əmirbəyov 49 kq. çəkidə 2-ci yerə çıxmışdır.

1966-cı ildə Tbilisi şəhərində keçirilən gənclər arasında SSRİ birinciliyində Vaqif Babayev 52 kq. çəkidə 1-ci yeri. Yaqub Məmmədov 57 kq. çəkidə 1-ci, Məmməd İbrahimov 70 kq. çəkidə 1-ci yeri tutmuşlar. Yeniyetmələr arasında keçirilən SSRİ birinciliyində isə Rafiq Hacıyev 48 kq. çəkidə 2-ci yeri tutmuşdur.

1967-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 52 kq.çəkidə Ramazan Səmədov 3-cü yeri, 57 kq. çəkidə Aydın İbrahimov 3-cü yeri,63 kq. çəkidə A. Hüseyinov 3-cü yeri, 70 kq. çəkidə Məmməd İbrahimov 6-cı yeri,97 kq. çəkidə S.Çiqoyev 5-ci yeri, 97 kq. çəkidə Valentin Popov 3-cü yeri tutmuşlar.

1967-ci ildə gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 57 kq. çəkidə Deva Mişiyev 1-ci, Yaqub Məmmədov isə 2-ci yerə çıxmışlar.1967-ci ildə yeniyetmə məktəblilər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində Ramiz Tağıyev 48 kq. çəki dərəcəsində 2-ci yerə 75 kq. çəki dərəcəsində Eyyub Daşdəmirov 3-cü yerə çıxmışlar. Həmin il yeniyetmələr arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 48kq. çəki dərəcəsində Ramiz Tağıyev 3-cü yeri, 81 kq. çəkidə H.Həsənov 3-cü yerə çıxmışlar.

1968-ci ildə gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 52 kq. çəki dərəcəsində Rafiq Hacıyev 2-ci yerə, 57 kq. çəkidə Vaqif Babayev çempion olmuşlar. Yeniyetmələr arasında isə Ş.Şıxıyev 75 kq. çəkidə 3-cü yeri tutmuşdur.

1969-cu ildə keçirilən SSRİ çempionatında 48 kq. çəkidə Rafiq Hacıyev 3-cü yeri, 57 kq. çəkidə Vaqif babayev 5-ci yeri 68 kq. çəkidə Məmməd İbrahimov 5-ci yeri tutmuşlar.

1969-cu ildə gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində Ramiz Tağıyev 48 kq. çəki dərəcəsinə 2-ci yerə, Ramiz Hacıyev 57 kq. çəkidə 2-ci yerə çıxmışlar.

1970-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 48 kq. çəkidə Rafiq Hacıyev 1-ci yerə, 57 kq. çəkidə A. Məmmədov 2-ci yerə 100 kq. çəkidə Valentin Popov 3-cü yerə çıxmışlar.

1971-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 48 kq. çəkidə Rafiq Hacıyev 2-ci yeri tutmuşdur.

1972-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında Rafiq Hacıyev yenə də SSRİ çempionu Roman Dmitriyevə uduzaraq 2-ci yerə çıxmışdır. Məmməd İbrahimov isə 68 kq. çəkidə 5-ci yeri tutmuşdur.

1972-ci ildə gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 48 kq. çəkidə Telman Paşayev 2-ci yeri, 68 kq. çəkidə B. Eloşvili 1-ci yeri tutmuşlar. Həmin il Gəncə güləş məktəbinin yetirməsi Ramiz Həsənov 75 kq. çəki dərəcəsinə yeniyetmələr arasında SSRİ çempionu olmuşdur.

1973-cü ildə keçirilən SSRİ çempionatında 68 kq. çəki dərəcəsinə Məmməd İbrahimov 2-ci yeri tutmuşdur. Həmin il gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində Telman Paşayev 48 kq. çəkidə çempion olmuşdur, Şeyx Vagizov 62 kq. çəkidə 2-ci yeri tutmuşdur.

1973-cü ildə keçirilən yeniyetmələr arasında SSRİ birinciliyində 52 kq. çəki dərəcəsinə Qahir Mahmudov çempion olmuşdur.

1974-cü ildə keçirilən SSRİ çempionatında 52 kq. çəki dərəcəsinə Telman Paşayev 3-cü yeri tutmuşdur.

Gənclərdən ibarət SSRİ birinciliyində 68 kq. çəkidə Firudin Ağasıyev 3-cü yerə çıxmışdır. Yeniyetmələr arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 48 kq. çəkidə Ramiz Davudov 2-ci yeri tutmuşdur.

1975-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 48 kq. çəkidə Rafiq Hacıyev 2-ci yerə, 52 kq. çəkidə Telman Paşayev 4-cü yerə 74 kq. çəkidə Məmməd İbrahimov 5-ci yerə, 100 kq. çəkidə Elbrus İkayev 4-cü yerə çıxmışlar.

1976-cı ildə gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 68 kq. çəki dərəcəsinə Səməd Nuraəliyev 2-ci yerə çıxmışdır. Yeniyetmələr arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 45 kq. çəkidə Telman Məmmədov 3-cü yerə çıxmışdır.

1977-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 48 kq. çəkidə Nağı Quliyev 3-cü yerə çıxmışdır. Gənclər arasında keçirilən birincilikdə Vaqif Rəhimov 2-ci yerə çıxmışdır. Yeniyetmələr arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 45 kq. çəkidə Telman Məmmədov 3-cü yerə, 65 kq. çəkidə L. Məmmədov 3-cü yerə çıxmışlar.

1978-ci ildə yeniyetmələr arasında SSRİ birinciliyində 48 kq. çəkidə Ə. Hüseynov 3-cü yerə çıxmışdır.

1979-cu ildə keçirilən SSRİ çempionatında 62 kq. çəkidə Rəşid Əliyev 5-ci yerə çıxmışdır. Gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 45 kq. çəkidə Elşən Məmmədov 2-ci yerə, 48 kq. çəkidə Xəzər İsayev 2-ci yerə, 56 kq. çəkidə İman Abbasov 2-ci yerə, 1980-ci ildə SSRİ çempionatında 62 kq. çəkidə Tasultan Xataqov çempion olmuşdur. Gənclər arasında 48 kq. çəkidə Əfqan Hüseynov 3-cü yerə çıxmışdır. Yeniyetmələr arasında 56 kq. çəkidə Xəzər İsayev SSRİ çempionu olmuşdur.

1981-ci ildə gənclər arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 48 kq. çəki dərəcəsinə Əfqan Hüseynov 3-cü yerə çıxmışdır.

1982-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 52 kq. çəkidə Telman Məmmədov Xarkov şəhərinin adından güləşib və çempion olmuşdur. Gənclər arasında 52 kq. çəkidə Rasim

Tarıverdiyev 3-cü yeri, 62 kq. çəkiddə Xəzər İsayev 3-cü yeri, 100 kq. çəkiddə Həmid Rəsulov 2-ci yeri tutmuşlar. Yeniyetmələr arasında keçirilən yarışda Rövşən Umudov 45 kq. çəkiddə çempion olmuşdur.

1983-cü ildə keçirilən SSRİ çempionatında 48 kq. çəkiddə Əfqan Hüseynov 6-cı yerə, 52 kq. çəkiddə Rəhim Novruzov çempion, 57 kq çəkiddə Şakir Əhmədov 6-cı yerə çıxmışlar. Yeniyetmələr arasında SSRİ birinciliyində 52 kq. çəkiddə Arzu İbrahimov 2-ci yerə çıxmışdır.

1984-cü ildə keçirilən SSRİ çempionatında 52 kq. çəkiddə Rəhim Novruzov və 62 kq. çəkiddə Həsərət Məmmədyarov çempion olmuşlar. Yeniyetmələr arasında 45 kq. çəkiddə Aslan Ağayev, 56 kq. çəkiddə Azər İsayev çempion olmuşlar. 70 kq. çəkiddə Ədalət Abuzərov 2-ci yeri tutmuşdur.

1985-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 48 kq. çəkiddə Ehtiram Babayev 5-ci, 52 kq. çəkiddə R. Umudov 6-cı yeri tutmuşlar. Gənclər arasında 48 kq çəkiddə Aslan Ağayev 2-ci yeri, yeniyetmələr arasında isə 48 kq. çəkiddə çempion olmuşdur.

1986-cı ildə gənclər arasında 52 kq. çəki dərəcəsində Aslan ağayev SSRİ çempionu olmuşdur.

1987-ci ildə keçirilən SSRİ çempionatında 48 kq çəki dərəcəsində Rafiq Məmmədov 4-cü yeri, 52 kq. çəki dərəcəsində Aslan Ağayev 3-cü, 62 kq. çəkiddə Xəzər İsayev 1-ci tutmuşlar. Yeniyetmələr arasında 45 kq çəkiddə Nazim Əlicanov 3-cü yeri tutmuşdur.

1988-ci ildə SSRİ çempionatında 48 kq. çəkiddə Raqif Məmmədov və 62 kq. çəkiddə Xəzər İsayev 3-cü yeri tutmuşlar.

Gənclər arasında 48 kq. çəkiddə Nazim Əlicanov, yeniyetmələr arasında 46 kq. çəkiddə Vüqar Orucov çempion olmuşlar. 46 kq. çəkiddə Namiq Abdullayev 2-ci yeri tutmuşdur.

1989-cu ildə keçirilən SSRİ çempionatında 52 kq. çəkiddə Aslan Ağayev 2-ci yerə, 62 kq. çəkiddə Xəzər İsayev 3-cü yerə çıxmışlar.

1989-cu ildə gənclər arasında SSRİ birinciliyində 48 kq. çəkiddə Vüqar Orucov 1-ci yerə, Namiq Abdullayev 2-ci yerə, 52 kq. çəkiddə Nazim Əlicanov 1-ci yerə çıxmışlar.

Yeniyetmələr arasında keçirilən SSRİ birinciliyində 46 kq. çəkiddə Namiq Abdullayev 2-ci yeri tutmuşdur.

1990-cı ildə SSRİ çempionatında 48 kq. çəkiddə Namiq Abdullayev 3-cü yerə, 52 kq. çəkiddə Aslan Ağayev 2-ci yerə, 57 kq. çəkiddə Nazim Əlicanov 6-cı yerə çıxmışlar. Xəzər İsayev həmin ildə SSRİ kubokunun 62 kq. çəki dərəcəsində çempionu olmuşdur.

Gənclər arasında 48 kq. çəkiddə Vüqar Orucov 1-ci, Namiq Abdullayev 3-cü, 57 kq. çəkiddə Nazim Əlicanov 3-cü, 68 kq. çəkiddə A.Əsədov 3-cü yerləri tutmuşlar.

1991-1992-ci illərdə SSRİ çempionatlarında Vüqar Orucov, Namiq Abdullayev, Aslan Ağayev, Nazim Əlicanov, Rövşən Umudov yüksək qələbələri ilə fərqlənmişlər.

Ədəbiyyat

1. Məcidov N.B. “Güləşin nəzəriyyəsi və metodikası. Bakı-2010.
2. Tağızadə S. “Unudulmaz görüşlər”. Bakı-1977.
3. Quliyev D. “Azərbaycan ulduzları Olimpiya oyunlarında”. Bakı. – 1996.
4. Qurbanov X. “İdman güləşinin taktikası “ Bakı.-1991.
5. Dadaşov M. Aslanov S. “Azərbaycan pəhləvanları “. Bakı.-1989.
6. Qurbanov X. “Güləş “. Bakı -2015
7. Beynəlxalq güləş qaydaları. Yunan–Roma, sərbəst və qadın güləşi. Bakı.2008
8. Novruzov D. F. “Güləşmə “. Bakı. – 1992.
9. İ.X.Totoonti “Vse o volnoy borbe”. Rossiya-Orjonokidze. 1989-1997.
10. X.Qurbanov “Sərbəst güləş” Bakı. 1994.
11. F Həsənov “Gəncə pəhləvanları” Gəncə. 1995.

**THE VICTORIES OF AZERBAIJANI WRESTLERS IN FREESTYLE
WRESTLING IN THE CHAMPIONSHIPS OF THE USSR**

Rustamzade Ayad Rustam, Alizade Ulvi Quseyn
Summary

46 kg. in the championship of the USSR held among teenagers in weight Namig Abdullayev took the 2-nd place.

48 kg. among young people in weight Vuqar Orujov 1-nd, Namig Abdullayev 3-nd, 68 kg. A. Asadov took the 3-nd place in weight class.

**ПОБЕДЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ БОРЦОВ ПО ВОЛЬНОЙ БОРЬБЕ НА
ЧЕМПИОНАТАХ СССР**

Рустамзаде Аяд Рустам оглы, Ализаде Улви Гусейн оглы
Резюме

Намиг Абдуллаев занял 2-е место на чемпионате СССР среди юношей в весе 46 кг. Первенстве СССР среди молодежи, в весе 48 кг. Вугар Оруджев 1-е место, Намиг Абдуллаев 3-е место, в весе 57 кг. Назим Алиджанов 3-е место, 68 кг. А.Асадов занял 3-е место.

Rəyçi: Cabbarov Urfan
Daxil olma tarixi 22 may 2024-cü il

Çapa verildiyi tarix 24.04.2024
Çap vərəqi: 16,6 ç.v. Tiraj :300 ədəd
Gəncə Dövlət Universitetinin nəşriyyatı
Ünvan: Gəncə şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 429
E-mail: elm@gdu.edu.az, (+99422) 266 01 88